mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

DR. BLAU LAJOS.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST.
1914.

A M.-ZSIDÓ SZEMLE HARMINCEGYEDIK ÉVFOLYAMÁNAK MUNKATÁRSAI,

AMENNYIBEN DOLGOZATAIKAT ÉS KÖZLEMÉNYEIKET ALÁIRTÁK

Dr. Bánóczi József, Budapest — — — — — — *1*
Dr. Bernstein Béla, Nyiregyháza — — — *17, 105, 265*
Dr. Blau Lajos, Budapest *50, 52, 57, 60, 128, 132, 137, 139, 185, 225, 239, 300, 302, 304, 305*
Dr. Goldberger Izidor, Tata — — — — — *125, 215*
Dr. Guttmann Mihály, Budapest — — — — *11, 240*
Dr. Hamar István, Budapest — — — — — *83*
Dr. Kecskeméti Lipót, Nagyvárad — — — — — — *4*
Dr. Kohlbach Bertalan, Budapest — — — — — *6*
Dr. Lőwy Ferencz, Marosvásárhely — — — — *209*
Dr. Perls Ármin, Pécs — — — — — — *122, 123*
Dr. Schwarz Jakab, Budapest — — — — — *189*
Dr. Venetianer Lajos, Ujpest *13, 90, 97, 177, 235, 280*
Vadász Ede, Budapest — — — — — — *171, 219*

TÁRSADALOM.

BACHER VILMOS

BÚCSÚ.

Bacher Vilmos időnek előtte hagyott itt bennünket. Vagy tiz hónappal ezelőtt még tanui voltunk nyilvános szereplésének. Lelkészavató ünnep volt a rabbiképzőben, s az imaházat zsúfolásig megtöltő közönség ájtatos figyelemmel hallgatta. Középmagasságu alakját mintegy öntudatlanul megnyujtva, kissé hátra szegte fejét; méltóságos tartása, nemes gesztusa, tartalmas beszédje emelték az óra jelentőségét. Úgy állott, mint egy kemény tölgy, ki mélyre eresztette gyökérszálait, s az érczes hang, mely végig zúgott a templomon, kiegészitették a meg nem ingatott erejű férfi képét. A jelöltek most előrelépnek s fejethajtva állnak a mester előtt, ki áldólag emeli rájok két kezét. Sugárzó szeme, átszellemült arcza, zengő szózata mély hatást tesznek a hallgatóra. Úgy képzeltem, akkor mindenki azt a benyomást nyerte, mint én: a főpapot látta maga előtt.

Boldog napja volt s csak fáradságról panaszkodott. Pihenni ment délvidékre s midőn pár hét mulva visszatért, rom volt és omladék. A pusztulás hihetetlen erővel vetette magát vasnak tetszett szervezetére s pár kinos hónap alatt megőrölte.

Időnek előtte hagyott itt bennünket, ha meggondoljuk, hogy csak hatvanhárom éves volt s mennyi tudományos terve maradt végrehajtatlan. De ha számba vesszük munkásságát, mely neki világhirt szerzett; ha az intézményeket tekintjük, melyek az ő szellemétől termékenyültek meg; ha családi életét nézzük, melynek szeretettel övezett központja volt; ha társadalmi állását, mely neki köztiszteletet hozott: akkor megnyugvással mondhatjuk, hogy halálával egy teljesen befejeződött, boldog életpálya ért véget.

Hogy pedig élete folyása igy alakult, azt egyéniségének köszönhette, értvén rajta vérmérsékletének, értelmi és erkölcsi voltának azt az egységét, melyet élete öntudatos munkájával szinte csodálatra méltó tökéletességig kialakitott, mondhatni megteremtett. Aki hallotta vagy olvasta azt a súlyos beszédet, mellyel 60-ik születése fordulóján az ünneplést megköszönte, alig nyomhatta el azon való meglepődését, hogy Bacher Vilmos mennyire tisztában volt

magával. Bátran állithatni, hogy ritka ember volt annyira saját magának a hatalmában, mint ő.

Elnézése, türelmessége páratlan volt. Sohasem hallottam, hogy valaki vagy valami ellen kifakadt volna. Csak magával szemben volt kérlelhetetlen. Platóval tartott: inkább tűrte, mint tette a rosszat s nemcsak kerülte, hanem — a zsoltáros szerint — mint bensőleg erkölcsös ember, látni sem akarta.

S noha annyit dolgozott, hogy termékenysége szinte mesébe illő, mindig maradt ideje, hogy a bel-és külföldi irodalom fejlődését nyomon kövesse; verset, regényt, revuet, történelmi és filozófiai munkát egyaránt olvasott; műkiállitásra, szinházba, hangversenybe sürűn eljárt. Ezeken a széles alapokon nyugvó egyetemes müveltsége hozzátartozott mivoltához. Valósággal azt a benyomást nyerjük, hogy mindez nemcsak nemes szórakozás volt számára, hanem igazában lelki szükséglet: egyéniségének összhangzatos kifejtése érdekében.

Bacher Vilmos a művelt világ szemében egyike volt a legbecsültebb és legismertebb szaktudósoknak. Nekünk több volt: zsidó tudós és magyar tudós.

Rejtélyt láttok abban, hogy a zsidóság mindmáig fönnmaradt s keresitek a csuda magyarázatát? Legyetek tisztában azzal, mit jelent a tudás, a tudomány a néplélek háztartásában s meg fogjátok érteni, miért élte túl a zsidóság Babylont és Rómát és a középkort, a gonoszok üldözését és a nemzetek gyülöletét. Iskolánk és tóránk tartott föl bennünket; azok a mesterek tartottak fönn, kik tóránkat búvárolták és bennünket tanitottak.

Bacher e mesterek közül való volt; több: e mesterek fejedelmeinek egyike volt.

És magyar volt érzése és lelke szerint. A magyarul megszólaló zsidó tudománynak első munkása és tervszerű művelője; a magyar zsidóság egyetlen tudományos folyóiratának megalapitója és irányitója, irodalmi társulatának egyik szervezője és vezérlő elméje. Zsidó szellemet vitt be a magyar Izraélbe és magyar szellemet zsidó tudós munkásságába. Hál' isten nem elsőnek és nem egyedül. De senki nálánál több odaadással, senki kitartóbb lelkesedéssel. Valamikor a XVII. században protestánsaink művelték a bibliai tudományokat, de ez a dicső kezdeményezés folytatás nélkül maradt. A magyar irodalomban a tudomány ez ágát kétszáz évvel később ujból ő honositotta meg a saját és az általa nevelt uj nemzedék munkássága révén.

Ime Bacher Vilmos jelentősége a magyar kultúra szempontjából,

Rabbiképző intézetünknek tanára, elnöke, majd igazgatója volt. Itt folyt le áldásos élete, innen mentek világgá kötetei és tanulmányai, innen sugározta be szelleme az egyetemes és a magyar zsidóságot. Hírt és dicsőséget szerzett ez intézetünknek s a tekintély, melyet az ő neve kölcsönzött rabbiiskolánknak, egyben a magyar zsidóság megbecsülését emelte világszerte. A bécsi, a berlini, a londoni szemináriumok a mi iskolánk neveltjeit vitték ki tanáraikul. Megszokták, hogy jelentékenyebb zsidó tudományos vállalkozás sem Európában, sem Amerikában immár létre nem jön anélkül, hogy a magyar zsidó elme segédkezéséhez ne folyamodnának. Itt találnak tehetséget és tudást, müveltséget és módszert. És ez nemcsak a budapesti rabbiképzőre, hanem hazánkra is fényt vet.

Valóban, ritka szerencsés ösztönök intézték zsidó főiskolánk szervezését. Egy nagyhirü talmudtudós idegenből jön, midőn tul van a 60-ik évén s még közel harminc évig folytatja itt nagyrabecsült működését. Az élemedett férfiú mellé két fiatal ember kerül s az egyikből Kaufmann Dávid lesz, a másikból Bacher Vilmos. Most már mind a három elköltözött, de micsoda dicső mult ez! S milyen jól alapozták meg ők hárman a jelent és a jövőt!

Örömmel, megnyugvással gondolunk erre mindnyájan. De bizonyára némi melancholia is rezeg lelkünkben, mely bánatosan suttogja: a magyar zsidó főiskolának hőskora véget ért.

*

A gyászbeszédek Bacher koporsója fölött mind hálával adóztak az elköltözött mesternek. Mezey Ferencz megható bucsuztatójában panasz is szólal meg a fölött, hogy „távolról sem nyujtottuk neked az elismerés ama mértékét, melyet oly gazdagon kiérdemeltél". Ugy érzem, igaza van. Mégis, nem látok ebben bajt, sem kisebbitést. Bacher dolgozott, mert hajtotta a tudománynak olthatatlan szeretete; a hirt és elismerést is voltakép ugy találta, anélkül hogy kereste volna. Azután tudvalévő, hogy előttünk zsidók előtt nincs tekintély, csak a ki már meghalt. Ily értelemben most kezdjük mi itthon Bachert elismerni és megbecsülni s dicsősége most kezdi meg hóditó utját nemzedékeken keresztül. Sebaj, Bacher ráér.

Végezet még a magam személyes hálájának akarok kifejezést adni az elhunyt iránt azért, hogy barátom volt s hogy egyben-másban munkatársa lehettem. Életem vivmányát látom ebben. Büszke könnyeimmel öntözöm sirhalmát.

Budapest. *Bánóczi József.*

Amikor a Mester hatvan esztendős lett, az Ebed-Adónájról irt tanulmánnyal akartam a nevének hódolni. Jó huszonötéven át hordoztam lelkemben azt a gondolatot. Az iskolából hoztam magammal; hogy amikor Ezsajás Könyvének הן עבדי-szakaszát ismertette az ő sietésében is mélyen szántó szava, minden uj fordulatra az érzésbe dobbant a szivem, mindnyájunk szive: hiszen ez ő, ez is, meg az is. Vártam a hódolatnak még nagyobb alkalmát, a hetvenedik évet; vége-vége: Isten végzése odaszólitott bennünket a Tanító koporsója köré. És ahogy ott álltam és hallgattam a nagyok szavát a Legnagyobbról, vártam vártam, hogy megjelen közöttünk a mi Bacherunk képe, ahogy a lelkemben élt: mint Deutero-Ezsajás Ébed-Adónája.

Mert igazán az volt ő, Deutero -Ezsajás Ébed-Adónája; nem a szenvedő, hanem a diadalmas; szenvedésében is az: a diadalmas.

A történet szeszélye különös sorsra fogta azokat az Ébedről szóló irásokat, de nem kell nekem itt a polemia; csak a tényt akarom oda iktatni, hogy az Ébed-darabok tárgya nem zsidó költészet, hanem zsidó történet: élt is az az Ébed Adónáj. És azóta végnélküli sorozatban a zsidó Ébed-Adónájok; ismertek és névtelenek, ki az erkölcsi szenvedésnek, ki az erkölcsi diadalmasságnak, ki mindkettőnek az Ébed-Adónája. Harmadfélezer év óta az a zsidóság: az Emberiség szövetségének és a Nemzetek Világosságának a népe; nem rajta mult, hogy e hivatásában nem vitte a tökéletességig.

És a zsidóságnak ember-ideálja az a *Berit-ám* és *Ór-gójjim* ember: ahogyan az Ébed-Adónáj képe megjelen a הן עבדי-próféciában. Mennyi tanitója a zsidóságnak, akikben életbeszökik az ideálnak egy-egy eleme; az egyikre több kerül rá belőle, a másikra kevesebb —ő reá, dr. Bacherra, az egész. Mindenik vonása; magától, igazán. Az élete Ébed-Adónáj élet volt: Izrael Istenének kiszolgálása.

Nem elemezem a lelkét, hogy izenként fogjam össze a rávágó Ébed vonásokkal. Akik ismerik Bacher egyéniségét, érzik, tudják, mennyire ő róla beszél a szó, hogy „repedt nádszálat nem tör el, lohadt kanóczot nem olt el", hogy „nem kiáltoz, nem emeli föl, nem hallatja vásáron a hangját"; hogy az igazság eszményében viszi tova a törvényt; hogy „tudományára a szigetek várakoznak", és hogy „meg nem lohad, meg nem törik", amig be nem fejezte a müvét.

Szabadabb a szó, ha nem a lelkéről beszél, hanem munkásságának a szelleméről. A legélesebb Ébed-Adónájmot[1]vumok, ahogyan őt Isten szólitotta és ahogy ő dolgozott.

„Igazságért szólitotta Isten". Azért, azért; nem „az

igazságért", a kész valamiért, ami a hitben él; nem „az igazságért", a változó valamiért. Amit a filozófia kerget — *be-czédek*, igazságért szólitotta Isten: megismerésért, tudásért; a valóságokért. Vallási igazság, filozófiai igazság; az a végtelenségnek egy-egy problémája; ő Isten hivására az apróságokban élő igazságokért jött, a tényekért, a perczekért, az élet életéért, a biblia életéért, a hagyomány életéért.

És az az élet, ami azokban az apróságokban él. Mennyi tény, amiről nem tudtunk semmit; mennyi tény, ami más, mint aminek tudtuk. Mennyi uj tény: Isten csodája, hogy bele nem fáradt a megirásukba . . . úgy lesz az, hogy Isten „erősitgette a kezét". Mennyi uj tény, és mily hirtelen egymásutánban, akárcsak összeesett volna dolgoztában a látás meg az irás . . . hogy „a kezét az Isten vitte". Mennyi uj tény, hogy maga is megdöbbenhetett, nemcsak a soktól, hanem az uj miatt is: hogy nem lett volna szabad, hogy annyi legyen, amit nem tudott, vagy amit roszszul tudott a tudomány. Lehanyatlott volna a keze — *veachzek bejódékha* de Isten felfogta: csak folytasd . . .

Ó az isteni bátoritásnak azok a hangulatai. Milyen munka is az, ami az övé volt: Istenért foly és félni kell az emberektől. Apró tények, hogy divináció látja meg őket; apró tények, semmik, amiknek súlyuk van és sulyuk szertelenbe nőhet. Semmi-semmi; csak egy kis tévedés fölismerése. Hogy annak épen örül is az igazság! De ha a közszellem olyan, hogy nem szereti, ha megtudja, hogy ezer meg ezer éven át tévedés volt az igazsága . . . , Semmi-semmi, csak az igazság . . . Igazság, amelynek elmondására az Isteni bátoritás hangulata parancsolja a tudóst: „én őrizlek"; én, én födözlek téged . . .

Az volt, amit a munkáin megéreztünk; az volt, ami az egyéniségéből, a lelkéből kiérzett: a sekhina. Az Ébed-Adónáj-ember; hogy nem is kép, de realitás, hogy „Isten rája adta a szellemét." Munkáiban az isteni erő, lelkében az isteni gyöngédség. Bölcs volt meg jó.

Mi volt nagyobb: a bölcsesége-e, a jósága-e? Végtelen volt mindkettő — azért hatott ránk sokszor a naivság hangulatával. Ó az a különös naivság: nem a tudósoké, hanem a bibliáé meg a midrasé. Nem a bibliából meg a midrasból került belé, hanem benne élt, az volt a lelke: azért húzott a lelke a bibliához meg a midrashoz. Egy anyagból valók voltak a biblia lelke meg a midrasé, meg az ő lelke; abból, ami a zsidó népszellemnek a legfinomabb eleme. Abból az Istent érző bölcseségből, ami komolyságában is édes és gyermeki; meg abból az embert megdicsöitő jóságból, ami naivságában is mélységes filozófia és szines költészet.

A zsidó népszellemnek ez a két eleme, az a bibliai meg midrasi principium, avat Izraelben egyszerű embereket is művész-lelkekké, a szép életnek, a bölcsnek és a jónak, mestereivé. Mivé nem viheti aztán a két erő az emberben, aminő ő volt; mivé nem viheti a tudósban és művészben, akiben a zsidó intuició kritikává fejlik, és a megérzés teremtő energiába megy át. Vitte-vitte az eszményi zsidó tudósig: aki „nagy ember, szent ember és szerény ember."

Méir rabbit jellemzi e szavakkal a hagyomány; de ugy is kerül, hogy a bemutatásnál elhagyja azt a harmadik tulajdonságot, a szerénységet: elég róla, úgy vélte, hogy nagy volt és szent volt.

Vagy ugy lesz az, hogy nem egyről szól, hanem a Méirekről, az a kétféle jellemzés: róluk a zsidóság tanitóiról, a fényes lelkekről, a világitókról; hogy köztük a kétféle typus: arra, akik nagyok is, szentek is, szerények is; erre, akik csak nagyok és szentek: mert nem csakhogy anyagi sulyba is érzik a nagyságuk, de szentségükért is loppal megcsókolják a homlokukat.

A nagy, a szent, aki szerény is, az a Mózes lelkéből való lélek. A mi Bacherunk: eltakarta arcza fényét, ne vakitson; halvány árnyéklatok suhantak át arcza tüzén: amiért nagy, amiért szent, elpirult érte. Milyen nagy volt, milyen szent volt, és milyen szerény: a legnagyobbak közt, a legszentebbek közt a legszerényebb.

Ott van a lelke a legnagyobbak közt, a legszentebbek közt. És amikor fölérkezett — ugy látta a lelkünk — az Úristen odafordult az ő meghittjeihez, a tökéletesekhez; rámutatott Bacher lelkére, és igy szólt hozzájuk: הן עבדי ime az én szolgám, akit megölelek; az én választottam, akit kedvel a lelkem.

Nagyvárad. *Dr. Kecskeméti Lipót.*

BACHER VILMOS.

(1850. január 12. — 1913. december 25.)

„Vili lent tanul az udvarban...." bizony lehetett ott Liptószentmiklóson bármilyen elökelő vendége Bacher Cirának, bármennyire is szerették volna azok a nagyszülök szemefényét, büszkeségét becézgetni dédelgetni, a tizenegy éves Vili, aki különben vidám, eleven fiú volt, nem jött fel, hanem ott lent tanulta a földrajzot, mert hiszen vizsgára készült. Nemsokára csak megáll ott a Főtéren a nagy ékhós szekér, amely a Sturecen átviszi majd Beszterczebányára, hogy ott az evang. gymnasiumban megszerezze az alsó négy osztályról szóló bizonyitványt.

Gyakran szólt nekünk, fiainak, édes anyám, különösen a hetvenes évek elején, amikor „szeretett szülöhelye hitközsége" templomában szónoklatot tartott a Boroszlóból látogatóba jött Dr. Bacher Vilmos, most már nemcsak a Bacher, Schlesinger és Janovitz családnak, hanem egész Liptószentmiklós — a zsidóságot értem — büszkesége. Hiszen magam is emlékszem reá: májusban volt; a templom tág udvarában játszottunk; egyszerre csak halljuk: „Bacher Vilmos jön" — németül mondták, mert bár magyar volt a sziv, a szó még német volt, besiettünk a templomba és csodálkozva hallgattuk a szónokot.

S e szónok lett nehány évvel reá tanitóm, mesterem.

Az út a liptószentmiklósi zsidó népiskolából a budapesti országos rabbiképző-intézet kathedrájáig, később igazgatóságáig csak egy *Bachernak* volt egyenletesen emelkedő pálya.

„Engem családi hagyomány és nevelés, hajlamom és tehetségem a zsidóság tudományának és irodalmának munkásává tettek" — igy szólt Bacher 1910. január 25-én. Ehhez valamit hozzátenni nem szabad, ebből elvenni nem lehet.

Családi hagyomány és nevelés: ott, az atyja a modern zsidó tudós és nagy héber stilista és költő Bacher Simon és a Bachrach (röviden Bacher) család hagyománya. Nagyatyja Bacher Izsák nagy tisztelője volt a talmudi tekintélyeknek és tudósoknak, igy rabbijának is, de egyszersmind nagyban előmozditotta a zsidó elemi népiskola ügyét (Lőw Lipót, Ben-Chananja I. 425 l.), amely elemi iskola támogatta az apai tanitást és a miklósi társadalom művelődési hatását.

Első irodalmi terméke: הנער על העין, e milieuből fakadt. A legszegényebb házban is ott voltak a német klasszikusok, különösen lányos házban Schiller meg Heine. Miklós sétaés játszóhelyei voltak a rétek a Vágba ömlő kis Verbicsanka patak partján. Schiller, Der Jüngling am Bache önkénytelenül felkinálkozott; leforditotta héberre, megmutatta atyjának..... és 1865-ben megszületett a leendő *héber* stilista, amilyenhez hasonló hazánkban már alig él. E bájos gyermeki szokás továbbra is jellemzi: édes atyjával beszéli meg terveit a már *nagy nevű* fiatal tudós — ott a Terézkörut 4 sz. alatti lakásban — atyjával, aki — betegségéről megfeledkezve — lesi Vilmosának szavát, olykor egy poetikusabb héber kifejezést ajánlva. Péntek este volt a család öröme, mert a szülők asztalát megáldotta a fiuk, akire apa és anya, amaz költői ihlettséggel, emez gyakorlati büszkeséggel tekintett. —

De már nagyon is messzire elkerültem.

Pozsonyban az ág. ev. lyceumban folytatja gymnasiumi ta-

nulmányait, 1868-ben jelesen érettségizik; különösen feltűnik latin és görög képzettsége; gymnasiumi tanulmányai nem meritik ki idejét; rendkívül sokat olvas, tanul talmudot is. Az érettségi bizonyitvány Bachernél nem formális; érett volt ő, tapasztalt fő, csodásan fejlett ki lelki világa; hiteért és multjáért rajongott, de modern volt gondolkodása. A nagy idealista *rabbinak* készült, hogy a magyar zsidóságban kapcsolatba hozza a zsidó életet a nyugati műveltség eszméivel és a tudomány áramlataival. *Pestre* kerül; szülei ekkor ide költözködnek. Vilmos az egyetemre kerül; tanulmányai a filozófia és a történelem; de tanulmányai és zsidó irodalmi munkák olvasása ráviszik, hogy zsidó theologus és filozófus az *arab* nyelv ismerete nélkül el nem lehet; Ruzsicska Jánosnál megkezdi az arab nyelv tanulását, Schmöldersnél folytatja Boroszlóban.

Egy nagy nevezetessége van ez időben a pesti egyetemnek. Otthon atyja könyvei között van egy német nyelvű illustrált zsidó folyóirat: benne egy cikk Vámbéryről; a lap közepén Vámbéry Ármin keleti mezben. Ez a Vámbéry tanitja a *perzsa* nyelvet, beiratkozik hozzá és Vámbéry közvetlen egyénisége megnyeri Bachert e csodásan zengő nyelvnek oly mértékben, hogy a boroszlói theologusnak dissertatiója nem a héber filológia, nem a zsidóarab exegézis, nem a szóbeli hagyomány tudósai: a tannáim és amoráim agadája, hanem *Nizámi* és nagy eposzának, az Iszkendernameh (Nagy Sándor könyve) második része. (Leipzig, 1871.) „Kedves szüleimnek szeretetem és hálám jeléül" hangzik az ajánlás, „Különösen meghatott a Nizámi idézet" igy köszöni meg nekem, amikor 60. születés napjára üdvözöltem.

De mást reméltünk ekkor.

„Wer nach Geradheit strebt, wird stets geachtet;
Gerade ragt zur Höhe die Cypresse,
Darum berührt sie nicht des Herbstes Unbill."
(Bacher-Nizámi).

Azt hittük, hogy Bacher virágzó tavaszát, dús nyári érlelését (1900—1909 több mint háromszáz munkát, értekezést, ismertetést irt magyar, német, francia és angol szaklapokba, revuekbe és napilapok tudományos mellékleteibe) a nyugodt ősz bő termése követi; tapasztalatból tudtuk hogy

„Gyümölcs-rakott fának mélyen hajlik ága",
(Erődi-Szádi: Busztán.)

de arra egy pillanatig se gondoltunk 1910-ben, ünnepünk napján (jan. 25.), hogy nem csak az ága hajlik mélyen, hanem hogy dereka is megroppan.

Hogy nem tudok rendet betartani; hogy mindig csak a nagyon rövid őszt hirtelen felváltó, dermesztő télre gondolok és elfelejtem, hogy e gyönyörű fának volt tavasza is, nyara is.

1867 — 1875 folytatta főiskolai tanulmányait, 1870-ig az egyetemen és a boroszlói „Jüdisch-theologisches Seminar" nevű rabbiképzőben, 1870 től mint bölcsészet-doktor a szemináriumban. Tanárai jobban szerették, mint társai, mert hiába: e törekvő, szorgalmas, munkás, serény, egyenes jellemnek épen nem egy — különös — magyar kollegájában irigye támadt. Bizony illik Bacherre hitvallása: „Ó Örökkévaló, nem volt fenhéjázó a szivem, nem voltak büszkék a szemeim!" Jó kollega volt, hű és igaz; emlékszem barátságára az ő Jónathanjához, Kaufmannhoz . . . . . Büszke volt reá Graetz, Zuckermann, Freudenthal; hogy Frankel Zakhariás rektor is annyira szerette, azt nem tudom; neki és Rosinnak inkább volt inyére a sima, megalkuvó, hajlékony jelölt. A boroszlói szeminárium rigorózus Lewy traditiójához tartozott Bacher tisztelete; igy pl. a rendkivüli professor előtt Bacher tisztelete fontosabb volt, mint a félünnepi általa betartott irás-tilalom.

1876-ban január havában a „Stiftungstag"-on kezében volt Bachernek a rabbiképesitő oklevél és a hattárath-hóráah. Ideiglenesen Szegedre került rabbihelyettesnek. Hogy milyen buzgalommal és odaadással élt hivatásának, menynyire foglalkoztatták rabbi és hitoktatói teendői, azt legjobban mutatja irodalmi meddősége. Hiszen az 1876-ban megjelent: *Ábrahám ibn Ezra* bevezetése Pentateuch-kommentárjához csak külön lenyomat egy 1875. december havában Bécsben megjelenő akadémiai folyóiratból. *Ezer szerencse, hogy Bacher rabbi nem maradt;* az ő lelkiismeretes, buzgó, egyenes lelke talán megtette volna hitközsége atyjává, vezetőjévé, de idejét teljesen lefoglalta volna a vidéki rabbi gondja, gondolatja, lelkészi és társadalmi kötelezettsége.

1877-ből sem maradt irodalmi termék, mert ez az esztendő az *Országos Rabbiképző-intézet* megnyitásának az éve. Tanárnak hivta meg az intézet Vezérlő Bizottsága; Bacher engedett a hivó szónak, eljött, hogy tanitványaiban nevelje „a *férfiú tetterejét, a szilárdult jellem őszinteségét és bátorságát*" és bizony: igazi tanitványait ez jellemzi az iskola padján úgy, mint künn az életben; nem szinlelnek, mert őszinte volt mesterük; nem hizelkednek, mert Bacher lelke irtózott tőle; követik meggyőződésüket, mert mint liberális, igaz ember tisztelte minden tanitványának meggyőződését; előtte csak egy volt az ajánló: a jellem. Nekünk, tanitványainak elegendő volt: Bacher ezt helyesli, de még az is: Bachernek nincsen kifogása, és legszivesebben lehajoltunk volna, hogy neki kezet csókoljunk, mert tudtuk: *igaz uton járunk.*

Nem tudom, hogy mennyiben váltotta fel apró pénzre nagy szive kincsesbányáját, sejtem, hogy az egyetemes zsidó erényt, a jótékonyságot is mivelte; de régi régi arameus közmondás: „Csak a silány rézpénz csörög a perselyben."

Mi csak azt tudjuk, hogy minket szeminaristákat a lealázó népkonyhából Bacher meg Bánóczi vittek ki, és bizony nem rajtok mult, hogy a magyar legelőkelőbb hitközségek leendő vezetői és tanitói egy rombach-utcai kifőzőbe kerültek. Hiszen alig hogy elnöke lett Bacher a rabbiképzőnek, megalakult az első zsidó *mensa* a szeminaristákhoz méltó helyen, az Orsz. rabbiképző-intézet épületében.

Mint tanár nem dolgozott magának, hanem nekünk; pontos volt és szigorú, igazságos és pártatlan. Kilenc évig voltam tanitványa; felületességet meg nem tűrt, alaposság és széleskörű ismeret volt, amit követelt: „azt se tudja?" és bizony a következő órában könyv nélkül tudtuk a próféták nem egy fejezetét, a zsoltárok legtöbbjét; a németben a Heinrich kiadta német balladákat mind.

Ha elmulasztottunk valami exegetikai gyakorlatot, elnéző volt, ha az valami egyetemi tanórával egyezett; tudta, hogy műveljük magunkat. Büszke volt reánk, ha az egyetemen kitüntünk, ha valamely folyóiratban olvashatta a nevünket, legyen az a görög nyelv kiejtése történetébe vágó, vagy Juda ibn Tibbon Manuello Pokla vagy a zsidó és mohamedán polemia.

Mint iró encyclopedikus ő, gyüjtő, ismertető, rendszeresitő. Volt ő is fiatal ember, akire Philippsohn Saronja hathatott; ir ő tárcákat Rahmer Israel. Wochenschriftjába, de csak 20-21 éves korában; de ezentúl „a *zsidóság* tudományának és irodalmának munkásává" lett. Majdnem hétszáz értekezésben, műben, ismertetésben feltárta a zsidó tudomány kincseit — olykor rátért egy nagy arab vagy perzsa költőre is — nincs a külföldön számottevő egyetemes tudományos intézmény: akadémia, egyetem, könyvtár, theologiai, nyelvészeti stb. szaklap, encyclopaedia, ahol Bacher nevét nem ismernék. Csak hazánk tudományos intézetei: akademia, egyetem e rendkivül nagy munkásságáról tudomást nem vettek.

Pedig hazánk tudományos és irodalmi mozgalmaiban fontos missiót töltött be Bacher Vilmos. *Tulajdonképen vele indul meg a magyar-zsidó szaktudomány irodalma:* A rabbiképző-intézet első értesitőjének melléklete Bachernek értekezése: A babylóni amórák agadája, és ezentul magyar nyelven szólal meg a gazdag zsidó tudományosság. 1884-ben megindult Bacher és Bánóczi szerkesztésében a *Magyar Zsidó Szemle* és tiz évvel reá megalakitják az

Izraelita Magyar Irodalmi Társulatot, amelynek Évkönyvét majd Mezey Ferenccel, majd Bánóczi Józseffel együtt szerkeszti, még pedig csak 1899-ig, hogy több időt szentelhessen a magyar *Szentirásnak*, amelyet 1895—1906 megszokott, ideális pontosságával szerkesztett. Nemzeti és egyetemes tudományosságának élt utolsó napjáig; az iskolának addig élt, amig nagy, de beteg szive birta.

1875 — 1911 közel végeig a miénk volt ő, a mienk is marad. De amint 1850-től már örömet szerzett a reá büszke családjának és tanitóinak, 1875-től kezdve meg kell osztanunk felekezetünk ez álló csillagának fényét családjával, és különösen 1886. június 27-ike óta hitvesével, szül. Goldziher Ilonával, a modern zsidó asszony csodás tipusával. S milyen szivesen tettük, hiszen e páratlan, ideális gondolkodásu, nagy szivű és nagy lelkű nő megalapozott tudásával, józan és nyugodt intuitiójával igaz megértője és lelkesitő párja volt mesterünknek; a hitvesi nagyság bizalommal töltötte el Bacher! utolsó lehelletéig. —

Ez Bacher élete folyása.

Ha beszélek róla, nem csökken fájdalmam.

Budapest. *Dr. Kohlbach Bertalan*
főgimn. tanár.

BACHER VILMOS VISZONYA TANITVÁNYAIHOZ.

A mély gyász és fájdalom első érzéseiben, melyeket Bacher Vilmos halála keltett, leginkább alakjának általános vonásai domborodnak ki; azok a vonások, melyek rendkivüli egyéniségén már a távolból is feltünnek és a legtágabb körökben is ismeretesekké váltak. Mély tudománya és páratlanul gazdag irodalmi müködése hivta ki elsősorban az egész müvelt zsidóság és a zsidóságon kivül is a szakkörök méltó bámulatát. Tudománya világitott legtávolabbra, és müvei bejutottak minden kulturországba és különböző nyelven tolmácsolták kutatásainak és buvárkodásainak eredményeit. De Bacher Vilmos messzefénylő alakját nem konstruálhatjuk meg teljesen, ha csak távolról szemléljük. A nagy vonások csak körvonalakat nyujtanak. Csak hézagos vázlat az, amit mindenki első pillanatra már a távolból észrevesz. Bacher Vilmos életének ama mozzanatai, melyek nem nyertek irodalmi kifejezést, melyek tehát müködésének bensőbb és közvetlenebb megnyilatkozásai voltak és melyeket csak a közelebbállók láthattak és ismerhettek, nem kevésbbé egyéniek és jellegzetesek, sőt csakis ezen messziről nem észlelt finomabb vonások teszik teljessé a képet mindazok számára, akik Bacher Vilmos alakját

közelebbről kívánják megismerni. Ilyen közvetlen és bensőbb megnyilatkozásokban gazdag volt elsősorban az ő működése mint tanár. Különösen az ő közelebbi viszonya a tanulókhoz. E helyütt csak néhány ilyen közvetlen vonásról kívánok beszámolni, melyek Bachert mint tanárt jellemzik.

Bachert mint szigoru tanárt ismerték tanitványai, de a kérlelhetetlennek látszó szigorban volt valami, mondható atyai, ami a tanuló előtt felejthetetlen maradt akkor is, midőn már régen elhagyta az intézetet. Ő a tanulót szerette és becsülte, és ez vette élét legkeményebb dorgálásának is, mely mögött mindig pedagógiai elvek lappangtak, köztük első sorban az igazságosság párosulva a jósággal. Tanitványaihoz való szeretete nemcsak az iskola falain belül, hanem azokon kivül is megnyilatkozott. Törődött azoknak anyagi ellátásával és melegen érdeklődött boldogulásuk iránt. De nemcsak a segitségre szoruló szegény ifjak sorsa iránt tudott érdeklődni, és nemcsak a bajok orvoslásán tudott fáradozni, hanem, ami ennél is több, tudott örülni tanitványai emelkedésének és sikerének. Azok a magyar rabbiképzőből kikerült külföldi szemináriumi tanárok, köztük a londoni rabbiképző igazgatója, kivétel nélkül az ő hatásos támogatásával nyerték el diszes állásaikat. E felfogásával a régi talmudtudósok elavultnak hitt elvét követte, kiknél a tanitvány szintén részesült atyai szeretetben. Figyelemmel kisérte növendékét akkor is, mikor ez már elhagyta az intézet falait és önállóan folytatta tovább életét. Szellemi támogatója volt mindannak, aki tudományos munkásságában tanácsát kérte. Sürü levelezést folytatott tanitványaival. Voltak olyanok, kikkel az utolsó perczig levelezésben állott.

E szeretet nem maradt viszhang nélkül. Összes tanitványai nemcsak mint világhirü tudóst tisztelték, hanem szerették mint jóságos mesterüket. E szeretetüknek kifejezést is adtak impozáns módon hatvan éves jubileuma alkalmából.

Nem ki meriteni óhajtom e szükre mért helyen mindama vonások felemlitését, melyek teljesen kidomboritják Bacher viszonyát az ő tanitványaihoz. Ezer láthatatlan szál az, mely e benső kapcsot szorosra füzte, megszámlálhatlan jelenség vonult el a tanulónemzedékek fölött egyénenként is, ami kivonta magát a megfigyelés alól. Hiszen mint tova suhanó és meg nem rögzithető álomképre tekint vissza a meglett férfiu saját tanuló éveinek apró kis részleteire is: mennyivel gazdagabbak voltak ama jelenségsorozatok, melyek Bacher lelke előtt vonultak végig 36 évi tanári működése alatt folyton megujuló tanuló-generácziók nevelése és tanitása körül. Ily szünet nélkül folytatódó mozgás képét különben sem volnánk képesek teljesen adni. De le

kell itt szögeznünk egy tényt, mely minden ékesszólásnál beszédesebb és kifejezésteljesebb. Bacher Vilmosnak egy egész könyvtárra rugó szigoruan tudományos művei mellett, melyek majdnem mind megjelentek, és részben még megjelenőfélben vannak, meghuzódik szerényen egy mü, melyet volt tanitványai életfolyásának és történetének szentelt. Lapot nyitott minden volt tanitványának, melyre élete folyását irta le születése adataitól kezdve mindazon pontig, ameddig követni tudta történetét. Ha tehát van okunk Bachernek sajátkezüleg irt könyvtárában a példátlanul gazdag szellemi hagyatékon kivül, még azt is megbecsülnünk, hogy ez a szinte legendába illő tudományos kincsesház a mi mesterünk halhatatlan alkotása, ugy nem kevésbbé tölthet el bennünket büszkeséggel az, hogy Bacher Vilmos nekünk is szentelt egy könyvet. Mind a kötetei és értekezései tudománnyal foglalkoznak, ez az egy kizárólag — tanitványaival.

Budapest. *Dr. Guttmann Mihály.*

BACHER VILMOS TEMETÉSE.

1913. deczember 28.-án délelőtt 10 órakor volt *Bacher Vilmos* temetése. A Kerepesi úti temető czinterme nem volt képes befogadni a nagy gyászoló gyülekezetet, mely összesereglett, hogy örök nyugalma helyéhez kisérje a nagy férfiút, ki az életben nem ismert pihenést. Tudományos, társadalmi és felekezeti életünk kiválóságai szorongtak a koporsó körül és a szertartási terem előtti téren s a meghatottság néma csöndjében hallgatta mindenki mintegy saját érzelmeinek kifejezéseit a szónokok sirámait, a pótolhatatlan veszteséget eleven képekben megfeste gyászbeszédeit.

A *Lazarus Adolf* főkántor és szemináriumi énektanár mesteri zsoltáréneke után, melyet a templomi énekkar kiséretével adott elő, elsőnek Dr. *Hevesi Simon* rabbi lépett a szószékre, ki erőteljes vonásokkal rajzolta meg Bacher Vilmos tudományos jelentőségét az összzsidóság nézőpontjából, rámutatva arra a föltétlenül megbizható tárgyilagosságra, mely összes műveit jellemezte s amellyel a keresztény tudós világot meghódolásra késztette a zsidó tudomány előtt, s a midrásnak R. Eliezer Simon halálához füzött mondása kapcsán דהוה קרי ותניי ופייטן ודרשן találóan adott kifejezést a sokoldalu veszteségnek, mely a tudományt a nagy irástudónak, hagyománykutatónak, poétának és exegétának halálával érte.

Utána *Dr. Mezey Ferencz* kir. tanácsos, az Orsz. Iroda alelnöke fájdalomtól remegő hangon az Orsz. Rabbi-

képző Intézet Vezérlő Bizottsága nevében a következő beszédet tartotta:

Elfáradt nemes férfiú!

Az országos rabbiképző-intézet vezérlő bizottsága nevében állok e helyre, melyet a te koporsód mától fogva az idők teljességéig megszentelt.

Midőn bucsut akarok tőled venni annak az intézetnek főhatósága nevében, mely a Te dicső tanitói szolgálatodnak foglalatját alkotta, történeti pillanatok hatása allatt állok. Hiszen most temetjük a legnagyobb magyar zsidó tudóst, aki hazánk földjén valaha élt. Most szakadsz el körünkből Te, aki a magyar nyelven szóló zsidó tudomány megalapitója és eddig utol nem ért mesteri müvelője voltál. Ez órában válunk el örökre az egyetemes zsidoság egyik legnagyobb jelesétől, magyar zsidó felekezetünk tisztitó viharszülte kulturközpontjának világhirű szellemi vezérétől.

Ugy-e, testvéreim, ti is érzitek az örök halhatatlanság szárnyainak suhogását, amint Bacher Vilmos alakját viszik, Izrael nagyjainak fénykörébe emelik? . . .

Ám e férfiu és nagy életmunkája méltatásának jogát és feladatát a história vette birtokába. Bánatos lelkünkben a veszteség fájdalmán kivül itt csak a végtelen hála szólal meg Te irántad, megdicsőült jelesünk.

Fogadd hát a halhatatlanság országába költöző testvérünk a magyar zsidó felekezet nevében köszönetünket azért, hogy hazánk szent talajához való tántorithatlan ragaszkodásból világra szóló és örök értékü munkádat elsősorban ez ország kulturájának, a magyar zsidóságnak és féltékeny kincsként becsült rabbiszemináriumának szentelted. És noha távolról sem nyujtottuk neked az elismerés ama mértékét, melyet szellemed csodás termékei révén, egyéniséged messze világitó tulajdonságainál fogva oly gazdagon kiérdemeltél, Te törhetl n fényü dicsőséged osztályosaivá tettél bennünket.

Vedd soha el nem enyésző, mert a történet ellenőrző szeme alatt álló, hálánkat, hogy lelkednek és életerőidnek javát áldoztad fel intézetünknek, melyen mestereket neveltél a tudománynak, hivatott hirdetőit Isten igéjének, hogy a magyar zsidóság szellemi átalakulása és erkölcsi tökéletesedése ingathatlan alapokat nyerjen.

Eszméid és müveid, e megbecsülhetetlen értékű hagyatékod elidegenithetlen igaz hitbizományként száll reánk. Neved termékenyitően élni fog a tudományban, eszméid nemesbbitően hatni fognak templomainkban, világitólag iskoláinkban: időtlen időkig!

És most még a magam és ama kevesek nevében, akik előtt lelkedet egészen feltártad, a mi nevünkben, akiket benső

barátságoddal kitüntettél, nyujtom leáldozó alakod felé reszkető kezemet . . . . .

Én édes, drága barátom Bacher Vilmos Isten veled!

A könnyekig megható baráti búcsúzó után Dr. *Blau Lajos* az orsz. rabbiképző-intézet tanári kara nevében a következő beszédet mondta:

Az aggódások és reménykedések kinos hónapjai után elérkezett életünk e nehéz órája, melyben *Bacher Vilmos*tól örökre bucsuznunk kell. A nagy irástudó befejezte a tanulásnak és tanitásnak szentelt életét, קול יללת הרעים כי שדדה אדרתם קול שאגת כפירים כי שדד גאון הירדן (Zek. 11, 3) és „felhangzik a pásztorok panasza, hogy elpusztult diszük, felhangzik az ifjak jajkiáltása, hogy elpusztult a Jordán büszkesége." Az országos rabbiképző-intézet tanitói és tanitványai, a pásztorok és ifjak elvesztették diszüket és büszkeségüket. Beteljesedett rajtunk a másik prófétai szó is ואכחיד את שלשת הרעים (u. o. 11, 8) „elveszem mind a három pásztort." A három nagy tanitó közül, kik a rabbiképző bölcsőjénél álltak, eltávozott immár az utolsó is Bacher Vilmos fenkölt személyében.

Élete a kötelességé volt, lelke és szelleme javát intézetünknek adta, 36 évig tanitva Isten igéjét, sok száz tanitvány közül száznál több papot, mindmegannyi lelkes uj hirdetőt nevelve számára. Nevelve buzgó tanitással és példaadó életével, jósággal és szeretettel, mellyel tanitványait mindenha körülvette.

A biblia, mellyel áldott emlékü atyja, *Bacher Simon*, a feledhetetlen héber költő már zsenge gyermekkorában megismertette, hüséges kisérője maradt egész életén át, eltöltötte szivét-lelkét, bibliai egyéniséggé nemesitve Bacher Vilmost, kiben a szellem és jellem, az akarat és tudás büvös összhangban párosult. Mindazokat a tudományokat, melyek az évezredek folyamán a bibliából kisarjadzottak, felvette csodás erejü elméjébe, valamennyin fejedelmileg uralkodva. Ráillik, mint a régi talmudhősre, a סיני név, Szinai volt, mert lelkében s szellemében lakozott mindaz a tudás s áldás, a mely a szinaji kinyilatkoztatásból a zsidóságra, az emberiségre fakadt.

Az élő szó mellett serény tollával terjesztette a tudást, örökbecsü müveket alkotva, a tudomány s a magyar név becsületét emelve az egész világon. Bacher Vilmosnak ritka egyértelműséggel nyujtották a pálmát, nyelv s felekezeti különbség nélkül. Finom költői lelke a szent költészethez és az agáda virágos mezőihez vonzotta; alkotásai halhatatlanok, mint maga a biblia s az agáda, melyekkel válhatatlan kapcsolatban állanak. Intézetünk első Értesitőjével nyitotta meg 36 év előtt nagy agádamüvét s intézetünk jövő évi Értesitőjével fogja befejezni, melynek számára

a Chanuka első lángjánál adta át „A Rabbanan agádáját" előadó utolsó munkáját. Tizenkét müve disziti kiadványainkat, megannyi emelője főiskolánk tudományos hirnevének. Szivünk szomorusággal teli örök távoztán, de szomorusságunkban is felemel bennünket a büszke tudat, hogy a mienk volt és a mienk marad. Alkotásai fényes kincseink, melyek örökre beragyogják intézetünket, hol szelleme él, hat, buzdit késő nemzedékeken át.

Bacher Vilmos nagy tanitó, lánglelkü tudós, fenkölt egyéniség volt, és nekünk több volt. Mienk volt Bacher Vilmos, a magánember, családunk patriarchája. Mi közelből éreztük forró szive sugarait, mi közelből láttuk hófehér lelke megnyilatkozásait. A családi tüzhely, melyet a nagy asszonnyal alapitott, szentély volt, melyben fia, testvérei, rokonai, barátai, tisztelői az eszmények világába emelkedtek. Bacher Vilmos! gyönyörüségünk, büszkeségünk! áldásunk kisér haló porodban, szeretetünk nem mulik el szivünk utolsó dobbanásáig. És fogadd az örök elválás ez órájában az én forró köszönetem mérhetetlen jóságodért, melyben 34 év óta szakadatlanul részesitettél. Tudós eszményem, lelkem egy része távozik veled e földről.

Még nem válhatok el ettől a koporsótol, még egy kötelességet kell teljesitenem. A párisi École rabbinique de France, a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums, a firenzei Collegio Rabbinico Italiano képviseletében, e nagynevü intézetek hálájának és tiszteletének cipruságát teszem le az összzsidóság és a tudomány nagy halottjának koporsójára. יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכחו

„Menj el békével és nyugodj fekvő helyeden egyenességben járó". Izráel nagy tanitója, Isten veled!"

Ezután Dr. *Schwarz Adolf* a bécsi testvérintézet igazgatója lépett a szószékre s nagy elokvencziával alkalmazott szentirási idézetekkel ecsetelte Bacher Vilmos halhatatlan érdemeit az exegézis és az agáda kutatása terén, melyet nagyrabecsültté tett a keresztény tudósvilág előtt is.

Majd Dr *Neumann Ede* nagykanizsai főrabbi mondott megható érzéssel őszinte fájdalmat kifejező gyászbeszédet az Orsz. Rabbiegyesület nevében, melynek az elhunyt diszelnöke volt, valamint a volt tanitványok nevében.

Végül Dr *Horovitz Saul* a boroszlói testvérintézet tanára nyujtott megragadó képet a megdicsőült tudományos nagyságáról, melyhez az alapot a boroszlói intézet rakta le.

A beszédek elhangzása után megrendült lelkülettel kisérte a gyászoló gyülekezet a nagy mester porhüvelyét a pesti Chevra Kadisa által kijelölt diszsirhelyhez, hol Dr. *Morgenstern Ernő* hallgató mondott bucsut a jelenlegi növendékek nevében a felejthetetlen igazgatónak, kinek jóságos szive atyailag örködött tanitványai felett.

Elhangzott a gyászima is és igaz könnyek hullottak az igaz ember koporsóját elföldelő rögökre.

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE VASMEGYÉBEN.

(Folytatás.)

Tagadhatatlan, hogy a szombathelyi hitközség fejlődésében korán éreztette hatását az u. n. modern áramlat és tagjainak nagy része állandóan arra törekszik, hogy ez a község intézményeiben is kifejezésre jusson. Amennyiben ez az áramlat a rend és jó izlés követelményeit szolgálja, bizonyára kifogás alá nem eshetik; csak akkor vétett a község zavartalan egysége ellen, mikor megszentelt hagyományokhoz is hozzányult és tagjai egy részének vallási meggyőződését érintette.

Már 1846-ban templomrendet szab meg az előljáróság és képviselet, követeli a templomban a rend és csend szigoru fenntartását; ezért a tórához hivatás (עליות) tisztségeit nem engedi, mint az addig történt, hangos kikiáltás utján elárverezni, hanem táblafelmutatás által a kivánatos csendben és pedig már a tóraolvasás megkezdése előtt. Ki ne helyeseln ezt az intézkedést, mely már abban az időben a község jobb érzését bizonyitotta. Az intézkedés be is vált, a conservativ községekben még ma is igy divik. De ugyanakkor megtoldják azt azzal is, hogy a tagokat nem névvel hivják a tórához, hanem csak a tábla által jelzett szám szerint. Sőt még tovább is mennek a rend érdekében és a rabbinak irásban beadott véleménye alapján elhatározzák, *hogy az esketések azontul nem a templomudvarban tartandók, mivelhogy az rendetlenségre, sőt botrányra ad alkalmat, hanem a templomban.* Ha valaki mégis az udvarban kivánná megtartani, ugy külön 4 frt. dijat fizet ezért. A következő évben, 1847, április 9-iki ülésen, e határozatot oda módositják, hogy a templomudvarban semmi esetre sem engedik meg az esketést, hanem vagy a templomban, vagy esetleg az illető házánál.

Ez már nagy ujitás számba ment az időben, de a vagylagos intézkedés legalább módot nyujtott a szigoru felfogásnak a maga meggyőződése szerint való eljárásra, habár ezért — bizonyára helytelenül — külön megadóztatják.

Amikor azonban 1851-ben a templomot 12445 frt. 51 kr. költséggel kijavitják, amire az 1848-iki rombolás után az ideiglenes helyreállitás mellett is nagyon rászorult, egyuttal *az almemort a templom közepéből a frigyláda elé helyezik* és a kántor mellé kórust szerveznek.

Aki tudja, hogy az almemor kérdés mily viszályokra adott alkalmat és szolgál nem ritkán okul a községek kettészakadására, be fogja látni, hogy a szombathelyi hitközség is helyesebben tette volna, ha meghagyja még az almemort a régi hagyományos helyén, mert bizony amellett is lehet rendezett, szép istentiszteletet tartani, olyant, mely a mai igényeknek is megfelel. Igy pedig okot szolgáltatott a község egy töredékének, hogy lelkiismereti szabadsága nevében megtagadja a templomnak igénybevételét és a helyett külön minjant rendezzen magának, a saját vallási felfogásának megfelelő módon. A község ez ellen persze tiltakozott és a rendelkezésre álló eszközökkel törekedett is annak a megakadályozására. Hogy ez azután a béke és egyetértés rovására történt, az természetes.

Pedig a község már kezdettől fogva szépen indult, szilárd kereteket teremtett magának, amelyek között szent feladatainak méltón megfelelhetett. Hisz láttuk, hogy már 1836-ban megszerzi templomát, ami mindenesetre hatalmas lépés volt fejlődésében. Tiz évvel később viszont, 1846-ban, oly uj intézményt létesit, mely ékesen hirdeti, hogy a község hivatásának magaslatán áll. Ekkor ugyanis *nyilvános elemi iskolát létesit*, amely a vallásosság és a müvelődés tüzhelye legyen egyaránt. 1846, március 25-én elhatározzák, hogy az addig szegény átutazók segélyezésére szolgáló „Maszkil-el-dal, valamint a Talmud-tóra egylet pénztárába befolyó összegek az évi április 24-étől kezdve „zur allgemeinen Schule", a községi iskola javára forditandók. Volt ugyanis már előbb iskolájuk, de azt csak egyleti alapon tartottak fenn, azért „Vereinsschule"-nek nevezték. Ez volt *a Talmud-tóra iskola*, hol a héber, az az a vallási tárgyak tanitása volt a főcél, de azért a világi tárgyak számára is volt külön tanitója. Hogy ezt az iskolát mikor alapitották, az nem tünik ki a feljegyzésekből; bizonyára a község megalakulásával együtt lépett életbe, hisz a zsidóságnak ősidők óta az volt egyik erőssége, hogy gyermekei tanitására nagy gondot forditott és azért szivesen áldozott. Ahol tehát több zsidó család együtt lakott, ott közösen tartottak tanitót és minden kisebb községben is eo ipso létezett talmud-tóra. Igy volt ez természetszerüen Szombathelyen is. A héber tárgyak tanitására két tanitója volt a talmud-tórának és hogy mily figyelemmel kisérték müködését, mutatja az, hogy pl. 1846 január 1-én, a megejtett vizsga sikerének elismeréseül, Freistadtl és Strehm tanitókat a község felmenti a huskrajcár és a kültagok (Chucim) által fizetendő adó alól.

1846, április 15-én szerződteti a község, egyelőre egy évre, három havi felmondás kikötése mellett, Neustadtl L. S. főtanitót az uj iskolához, aki már előzőleg is müködött a talmud-tóra iskolán, a világi tantárgyakat tanitva. Fizetése 700 frt. (W. W.), amiért napi 8 órát kell tanitania, délelőtt négyet és délután négyet. Nemsokára, ugyanaz év julius havában, még egy tanitót vesznek melléje, aki szintén napi 8 órát köteles tanitani.

Különösen nevezetes a község eme culturális törekvésében, hogy azt egyuttal a magyarság szolgálatába kivánja állitani. 1847 április 1-én azt határozza el, hogy az iskoláján *a magyar nyelv tanitása kötelező* lesz ezentul, azért is most már magyar izr. községi elemi iskolának (ungarische Isr. Gemeinde Normalschule) nevezi azt. Épp azért német ajku tanitói mellé magyar leckeadót alkalmaz, aki a tanuló ifjuság magyarosodását van hivatva előmozditani. Ugyancsak gondoskodni kiván a község arról, hogy az iskola ne legyen a tandijakra utalva, hanem önmaga tartsa fenn magát, a község hozzájárulása, illetve a létesitendő iskolaalap által. Igazgatására külön négy tagu bizottságot szervez, melybe két tagot a közgyülés, kettőt pedig az elöljáróság választ, [30]) mely az iskola kül- és belületét igaz-

[30]) Az első ilyen bizottság (Direction) tagjai voltak: Grünwald Lajos, Grünwald Sámuel, Neuhe.- Henrik és Hochsinger Henrik.

gassa, vallási tekintetben pedig a rabbié a felügyelet. Igy tehát rendben van az iskola szervezete és a község mindent megtesz annak felvirágoztatásáért; nem sajnálja a költséget, ha nehezére esik is és 1847 elején uj tanitót alkalmaz, akinek már 1000 frt. évi fizetést biztosit, mert azt reméli, hogy általa az iskola nagyban fog emelkedni. [31])

A község kiadásai tehát állandóan növekednek és gondoskodnia kell azok fedezéséről, ami nem is volt mindig könnyü munka. Jövedelme eleinte, mint rendesen a régi községeknél, a fogyasztási adókból állott. Első helyen állott e tekintetben a huskrajcár (Pfenniggeld), amit a kóser-hus után és a szárnyasok vágatási dija gyanánt fizettek a hitközség minden rendü tagjai. Hogy mily fontos volt a községre nézve ez a jövedelem, bizonyitja az a körülmény is, hogy rendkivül ügyeltek annak pontos behajtására és már az 1836, április 24-iki jegyzőkönyv szerint az e téren elkövetett kihágás miatt szigoru büntetést szabnak ki; nevezetesen: I.) 6 frt., II.) 12 frt., III.) kizárás a községből volt a büntetések fokozata.

A jövedelem e főforrása mellett rendelkezésükre állott a bormérés joga, melyért pl. 1842, októberig évi 1000 frtot kapott a község, attól kezdve évi 600 frtot, továbbá a mészárszék és a kóser vendéglő bérbeadása, mely utóbbiért 1845-ben is évi 600 frtot érnek el.

Ilyen jövedelemek persze csak addig voltak biztosak, mig a szigoruan vallásos élet általános volt, hogy minden hitközségi tag rendszeresen hozzájárult; mihelyt azonban lazult a vallásosság, meg kellett változni a község jövedelmi forrásainak is. Lassanként bizony háttérbe szorultak a közvetett adók és helyet adtak az egyenes kultuszadónak, melynek terhét pedig sokkal jobban érezték a tagok. Már 1855-ben látjuk annak rendszeres kivetését, midőn öt osztályba sorozzák a hitközségi tagokat cultusadójuk tekintetében, évi 32, 22, 15, 10 és 4 frttal, ami az akkori viszo-

[31]) Lásd: Dr. Bernstein Béla. A szombathelyi izraelita elemi népiskola története. Budapest, 1896, 5-7 l. E monográfiára utalunk az iskola történetének részleteire nézve, itt csak a fővonásokban ismertetjük azt.

nyokhoz mérve elég tekintélyes összeg volt amellett, hogy még mindig fennállottak az indirekt adók. [32])

Volt azután a községnek még egy jövedelmi forrása, éppen nem megvetendő és pedig *a bekebelezési dijak.* Mindenki ugyanis csak akkor lehetett a hitközségnek valóságos tagja, ha előbb bekebelezési diját lefizette, mely legalább 60 frt. volt, de a belépő vagyoni viszonyai szerint több is lehetett. [33]) A folyton fejlődő hitközségnél e dijak elég tekintélyes jövedelmet jelentettek, melyre nézve pl. 1847-ben azt határozzák, hogy azt takarékba helyezik el, mig a község nem épít.

Ezen az alapon állva volt a hitközségnek háromféle tagja: Bekebelezett tag, ki minden jogot élvezett, be nem kebelezett, a város területén lakó költag (חוץ), ki sem cselekvő, sem szenvedő választó joggal nem birt és a templomi előjogokat sem vehette igénybe, [34]) végül vidéken lakó költag (filiálista), ki csak némi csekély járulékot fizetett és természetesen községi tag jogaival nem birt.

Az uj tagot csak a közgyülés vehette fel, ha az illető erkölcsi kifogás alá nem esett; amig azonban a bekebelezési dijat be ne nem fizette, semmi joga sem volt. Hogy ezt megtenni el ne mulassza, arra szigoruan ügyel-

[32]) Összesen 104 tagot adóztattak meg; az I osztályban volt 15, a II. ban 22, a III-ban 12, a IV. ben 26' az V. ben 29.

[33]) Igy pl. 1845-ben Pick Salamonra 70, 1846-ban Steinberger Antalra 110 frt. bekebelezési dijat rónak ki.

[34]) Hogy mik voltak azok a templomi előjogok, az kitünik az 1858-ban készült alapszabályok függelékéből: Anhang zur Geschäfts-Ordnung der israel. Cultusgemeinde Steinamanger. Az alapszabályok folytatása gyanánt a 26 §. meghatározza, hogy a községbe fel nem vett tag (חוץ), sem szombat, sem ünnepnapon nem járulhat a tóra elé, még ha köteles volna is (חיוב); nem is veheti meg a מצות, a felhivatási tisztségeket. A költag זכר hirdetéseért 50 krt. fizet, a rendes tag semmit. Esketésnél a világitásért kétszeres dijat fizet. Ilyen költag fia, ha confirmans: בר מצוה lesz, felhivható ugyan, de a jogot erre rendes tag utján kell megvétetnie, mig ez utóbbinak fia hasonló esetben, mint חיוב 15 krért kapja ugyanazt. Gyászeset almával a költag is tarthat otthon minjánt a gyászhétben, de tórát nem kap hozzá, mint a rendes tag. A 30 napos gyász alatt pedig négy frtot kell fizetnie a minján tarthatásért, mig a rendes tagnak csak 2 frtot.

tek és ha háromszori felszólitásra le nem fizette, mint pl. Pick Salamonnal történt 1845-ben, kimondták, hogy ezentul semmi szin alatt fel nem veszik és az illető mindig költag marad.

Fennállott ez a szabály az egyenjogusitás idejéig és csak 1868, dec. 8-án határozza el a község, hogy az egyenlő jog elve alapján hatályon kivül helyezi alapszabályainak azt a pontját, mely a bekebelezési dijról szól. Ezentul minden adófizető rendes tagja lesz a községnek, de szenvedő választó joggal csak az fog birni, aki már 3 év óta adófizető. Sok baja volt a községnek, mint másutt is mindenfelé a zsidó községeknek, a vidéki tagokkal, akik tetszésük szerint válogattak az anyaközséghez való tartozandóságban. Mikor templomra, vagy temetőre volt szükségük, akkor jelentkeztek a központi községnél, de mikor adózásra került a sor, akkor kivonták magukat az alól azzal, hogy nem oda tartoznak. Igy volt ez csekély kivétellel egész 1885-ig, amikor végre a vallás- és közoktatásügyi miniszterium november hó 13-án, 1924 eln. szám alatt kibocsátott rendeletével megteremtette az anyakönyvi, illetve rabbisági kerületeket és ez uton kényszeritette a vidéken lakó költagokat, hogy állandó és meghatározott anyaközséghez tartozzanak, amely azután törvény szerint megadóztathatja őket.

A szombathelyi rabbiság már 1850 után többször fordult ez ügyben a megyei hatósághoz, mely az anyakönyvi kimutatásokat kéri tőle a vidéki tagokról is, akik pedig nem jelentik be nála az anyakönyvelendő eseteket. Végre 1858, jan. 29-én a hitközség keresi meg a megyei főnökséget, hogy irassa össze a szombathelyi főszolgabirói kerületben lakó zsidókat és vagy kényszeritse őket arra, hogy a szombathelyi hitközséghez tartozzanak, vagy, ha ez nem lehetséges, ugy vallják be, hogy tulajdonképpen hova tartoznak. Erre a megyei hatóság tényleg összeiratja a kerület zsidóságát és az összeirást már 1858, január 25-én meg is küldi a községnek. Ebből kitünik, hogy 30 helységben lakó 68 család a szombathelyi anyaközséghez tartozónak vallotta magát, mig 12 helységben lakó 14 család a rohoncihoz, 2 helységben levő 2 család a szalonakihoz, egy-

helységben lakó 1—1 család pedig a lakompaki, ill. a németkereszturi községhez tartozónak. Viszont voltak a szombathelyi hitközségnek is tagjai, kik más szolgabirói kerületben, sőt más megyében vagy külföldön laktak. [35])

De ha vidéki tagjait nem is tudta rendbehozni a szombathelyi hitközség, annál inkább tudott rendet tartani a saját körében, otthon. Azt a fegyelmi jogot, melyet a régi zsidó hitközségek tagjaikkal szemben gyakoroltak, a szombathelyi is alkalmazza. Tagadhatlan, hogy csak előnyére szolgált a hitközség tekintélyének az a körülmény, hogy saját hatáskörében tudott kellő fenyitést alkalmazni rakoncátlankodó tagjai ellen és nem kellett ezért világi birósághoz fordulni. Manapság is sokszor lenne alkalma egyes községeknek ilyen eljárásra, ha nem vesztett volna hatásából a fenyitő eszköz, mely rendelkezésére áll.

A szombathelyi hitközség annak idején bizonyára elérte célját, mikor 1836, junius 11-én egyik tagját a megejtett vizsgálat után azért mert a hitközség elnökét a templomban megsértette, közgyülésileg arra itéli el, hogy 3 évre kizárja a községből, minden jogát felfüggeszti, a templomban ugy az ő, mint felesége ülését lezárja. Vagy 1845, okt. 16-án K. Jesáját a rabbi ur ellen elkövetett vétsége miatt, 3 évre kizárja a községi ülésekből és választó jogát az időre elveszti, 1846, máj. 10-én K. I.-t, minthogy nyilt piacon megsértette a községet, azzal bünteti, hogy templomülést nem vehet, a tóra elé nem járulhat és a községbe rendes tagnak fel nem veszi. Miután azonban K. I. bocsánatot kért és 18 frt. W. W. büntetést fizetett, feloldják szept. 14-én a korábbi megtorló határozatot. Még többször is szól a régi jegyzőkönyv ilyen esetekről, melyekben a község mindig megtalálta a békéje, tekintélye vagy egyéb érdeke ellen elkövetett vétség megfelelő megtorlását.

[35]) 1858, jun. 28 főszolgabirói felszólitásra jul. 3-án felel a hitközség és jelenti, hogy 5 wieni, 1 triesti és 2 szt. péteri (Horvát-orsz.) lakóst is tagjai közzé számít. Továbbá vannak tagjai a sárvári, kiscelli, körmendi, felső-eőri, köszegi, vasvári és szentgotthárdi szolgabirói kerületekben, sőt Zala megyéből is 2, összesen : 25. A megyei hatóság 1858. február 6-rendelete feljogositja a hitközséget, hogy az ilyen vidéki tagjaira is vethet ki adót; hogy sikerült-e ezt behajtani, az más kérdés

Természetes, hogy az ilyen szórványos esetek nem mértékadók a község egészének jellemzésére, amely mindenkor tudatában volt magasztos feladatának és haladt is a helyes uton annak megoldására. A község igazgatása kezdettől fogva szilárd alapokon nyugodott és a viszonyokhoz mérten folyton fejlődött. Az első választási jegyzőkönyv 1836, április 7-ről csak biró és esküdtek választásáról szól, de 1839 ápr. 1-én már elhatározzák, hogy 11 tagu elöljáróságot választanak a község ügyei intézésére. Ez elöljáróság álljon: elnök, 2 alelnök (טובים), 2 templomatya (גבאי צדקה) és 6 ülnökből, továbbá 2 jegyző és pénztárosból. E három utóbbi lehet nőtlen is, ha azonban nős, akkor beleértendő a 6 ülnök számába és minden tanácskozásba bevonandó. A választandókat 5 választó (בוררים) jelöli ki, akiket, mint később 1846-ban látjuk, sorsolás utján szemeltek ki. A község tagjai csak azokra szavazhatnak, akiket az elektorok kijelöltek és pedig egyszerüen igen vagy nemmel. Az elnökség tagjainak nem szabadott másodizben rokonoknak lenni egymással, a 6 elöljáró között nem lehetett apa és fia, sőt a pénztáros és a két jegyző sem állhatott egymással rokoni viszonyban. A választást jóváhagyás végett a helyi szolgabiró elé terjesztik.

Ha tehát még nem is volt pontokba foglalt alapszabálya a községnek, mégis megszabta ügyvitelének módozatait, amire persze okvetlen szüksége is volt. Ezeket a szabályokat mindig kibővitették és lassanként kiterjesztették a kivánatos módon. 1846-ban az elnök helyettesitéséről és a gyülések rendes megtartásáról gondoskodnak.

Négy hetenként tartandó elöljárósági ülés, ha valaki azonban rendkivüli ülést kiván, 2 frtot tartozik lefizetni; ha azt akarja, hogy mind a 11 elöljáró ott legyen, ugy 3 frtot. Körülirják az elnök utalási jogát, nem különben a közgyülés hatáskörét.

Érdekes és a viszonyokra jellemző az a határozat, hogy községi engedély nélkül senkinek sem szabad valamely szegény számára gyüjteni. Ime, már akkor is az volt a szokás, mint ma, hogy a zsidó község tagjai között minduntalan gyüjtéseket eszközöltek és bizonyára nem mindig az arra hivatottak. Nem különben fontos az a szabály, hogy az elöljáróságnak joga van minden egyletet számadásra felhivni és ellenőrizni.

Hogy ez időben már több egylet lett volna a községben, arról nincs tudomásunk. A Chevra kaddisán kivül azonban volt még egy és pedig olyan, melynek fennállása ma is kivánatos és jogos volna minden hitközségben. Ez volt a *Maszkil el dal egylet, átutazó szegények támogatására*, melyet már 1845-ben ugy alakitanak át, hogy az addigi heti befizetések helyett, kivetik a tagsági dijat a községi tagokra, vagyoni állapotuk szerint. Ez eljárás feltétlenül helyes; hisz miért viseljék az átutazó szegények nem csekély terhét egyes kiválasztottak, kötelessége abban részt venni minden egyes hitközségi tagnak! 1845-ben még nem volt nagy a kivetendő összeg, de mindenesetre számottevő az akkori viszonyokhoz képest. Évi 250 frt. állott az egylet rendelkezésére, amihez a legnagyobb hozzájárulás évi 10 frt. volt. A kivetett összegeket azután a hitközségi adóval szedték be és pedig kétszer évenként minden hátralékkal együtt, az u. n. *Jomkippur és Peszach-zettel* utján. Az az mindenkinek le kellett fizetni félévi tartozását a hitközség pénztárába, hogy jomkipurkor szabadon használhassa templomi ülését és peszachra megkapja kovásztalan kenyerét. Ime, a végrehajtás mily egyszerü módja, melyre a nélkülözhetlen vallási szükséglet nyujtott biztos eszközt!

Igy hozott a község időről-időre szabályokat, *mig 1858, junius 7-én bizottságot küld ki alapszabályainak kidolgozására.* [36]) A bizottság elég gyorsan dolgozik és már november 29-én kész a templomrenddel együtt 44 szakaszból álló alapszabálytervezet, melyet a község közgyülése el is fogad és mely a megyei hatóság által 1859, január 17-én jóváhagyva, érvényes volt mindaddig, mig a község az 1868-iki congressus által kidolgozott szabályokat fogadta el irányadóul.

Ezek az 1858-iki, szép németséggel megirt alapszabályok felölelik mindazt, amit már előzetesen alkalomadtán

[36]) A bizottság tagjai voltak, akik az alapszabályokat alá is irták Dr. J. Nobl, Dr. Wilhelm Feigelstok, Joseph Grünwald, Wolf Mayersberg, Albert Neimann, Philip Wohl, Anton Steinberger, Josef Feigelstock, M. Blum Ignatz Spitzer, Leopold Feigestock, Ignatz Stadler.

e téren határoztak és röviden intézkednek mindarról, ami a község vezetésére szükséges. [37]) A tagok három osztályát, miről már szóltunk, fenntartják és pontosan körülirják azok jogait és kötelességeit. A választás módozata is a régi marad, azzal az eltéréssel, hogy az öt elektort és még egy póttagot hozzájuk, nem sors utján jelölik ki, hanem az összes választóképes tagok titkos szavazás utján választják meg.

Nevezetes dolog, hogy 50 évvel később a szombathelyi congressusi hitközség visszatér a közben elejtett régi módhoz és alapszabályai 101 §-ában nem ugyan a közgyülés, hanem a képviselet által választott kijelölő bizottságot állit fel, meghatározván, hogy csak a bizottság által kijelölt egyénekre lehet, mint hitközségi elnökre szavazni. Ez a mód persze nem oly helyes, mint a régi, mert nem az egész község, hanem a képviselet többsége, tehát esetleges párturalom dönt a jelölendő elnök személyére nézve. [38])

A régi alapszabályok elég bölcsen intézkednek a község vezetésére nézve. Belső és külső tanács, az első 6, a második 12 tagu, képezi a község képviseletét és intézkedhetik minden ügyben. Mégis 1000 frton felül levő ügyek, rabbi és kántor választása, nem különben az alapszabályok megváltoztása a nagygyülés elé tartoznak. A belső tanács titkos, a külső azonban nyilt szavazás utján választandó. A választás ellenőrzésére a régi elnökség és a község rabbija hivatott (9-12 §§.)

Hogy már akkor sem igen törték magukat a hitközség tagjai, csak ugy, mint ma, főleg az arra igazán hivatottak, a gyakran kellemetlenséggel, sok nehézséggel járó és mindig hálátlansággal fizetett községi tisztségek utan, mutatja az alapszabályok 13 §., mely előrelátóan megszabja, hogy minden megválasztott tag köteles a reá bizott tiszteletbeli

[37]) Az irott példány a hitközség levéltárában. Külső cime: Statuten der isr. Cultusgemeinde Sabaria, תרי"ט, 1859. Belül: Geschäftsordnung der isr. Cultusgemeinde Steinamanger. Az egész a község kiváló jegyzőjének, Bodanzky Károlynak derék munkája.

[38]) A szombathelyi kongr. izr. hitközség alapszabályai, Szombathely 1909. A 116 §-ból álló tervezetet a község 1907-ben fogadta el és a vallás és közoktatásügyi miniszter 112. 16919 1907 sz. rendeletével hagyta jóvá.

állást elfogadni. Különben fennállott már 1846-ban ez a határozat és pedig büntető sanctióval ellátva, hogy aki a választást el nem fogadja, az 18 frt. Ww. büntetést fizet. És ha 3 év letelte után nem volt hivatala, ujra kiróható rá a büntetés, ha megint visszautasitja az esetleg reá eső választást. Tényleg, mikor 1857. novemberben Rechnitzer Salamon nem akarja a pénztárosi állást elfogadni, az ő terhére megbizzák, 20 frt. évi tiszteletdijjal Bodanzky Károly hitk. jegyzőt a teendőkkel és erről értesitik Rechnitzert.

Az alapszabályok különben minden tekintetben rendezett viszonyokat kivánnak teremteni; megkövetelik, hogy a jegyző évente költségelőirányzatot csináljon és az elöljáróság azt tárgyalva, állapitsa meg a szükségletet, melyet adóban vetnek ki.

Különös sulyt vetnek a templomrend betartására; ez valóban egyik főgondját képezte a vezetőségnek, ami modern felfogását kedvező szinben mutatja be. Már 1846-ban állapitottak meg templomrendet, ezt 1855-ben kiegészitve, márc. 21-iki kelettel megszerzik számára a megyei hatóság jóváhagyását. Igy hatósági tekintéllyel ruházták fel, hogy annál eredményesebb legyen és tényleg kimondják 10. pontjában, hogy aki a templombiztos figyelmeztetésének nem engedelmeskedik, azt a második megintésnél pénzbüntetésre fogják itélni, harmadszorra pedig, mint a hatóságilag szentesitett rendszabállyal ellenkezőt, kiutasitják a templomból. Valószinü, hogy e szigoru eljárásra soha se volt szükség, mert hisz a közönséget lehet rendre nevelni és a szombathelyi hitközség ezt idejében megkezdte. Megkövetelte kezdettől fogva, hogy mindenki csendben legyen a templomban, ne beszélgessen, ne forduljon háttal a frigyládának, ne üdvözöljön senkit hangosan, még a tórától lejövőt sem, a rabbit se a szónoklat végeztével, hanem mindezt csak néma meghajlással végezzék el, amint azt intelligens emberek között lehet is.

Most is az uj alapszabályok kiegészitő részét a templomra vonatkozó intézkedések képezik, melyek az 1855-iki rendszabályokat kibővitik. Különös jelentőséggel birt az a határozata, hogy zugimaházat sem bekebelezett, sem külagoknak nem szabad tartani, ami a község disszidens tag-

jai ellen irányult. Ezek ugyanis, mint már említettük, a templomot nem tartva vallási szempontból megfelelőnek, külön imahelyiséget kivántak berendezni. Ezt a hitközség nem engedi és meg is akadályozza, mig nem 1868-ban felsőbb rendelet jogot ad rá az elkülönödőknek.

A község tehát minden tekintetben rendezte müködésének menetét, amiben a szabadságharc után következő absolutistikus időben a hatóságok is segitségére voltak. A község autonomiájával bizony nem sokat törődött ez a hatóság és a maga ellenőrzését kiterjesztette a községek belügyeire is. Igy nem csak a választásokat kellett jóváhagyás végett bejelenteni, bár a választó közgyülésen mindig jelen volt a hatóság képviselője, de a költségvetést és az adókivetéseket is bekövetelte évről-évre. [39])

És nem csak ez uton volt segitségére a német hatóság a községnek belügyei rendezésében, hanem kifelé is. A városi képviseletben, a hatóság rendeletére, a zsidó községnek egy általa kinevezett tagja foglalt helyet, hogy a község érdekeit, főleg a letelepülő zsidók ügyében, megvédje.[40])

Jelentős esemény volt a községre nézve is, mikor Őfelsége országos körutján 1857-ben Szombathelyt is meglátogatta. Hogy miként vett részt a hitközség a hivatalos ünnepségben, azt nem tudjuk, csak annyit jelent a jegyzőkönyv, hogy a fogadtatás költségeire 200 frtot szavaztak meg. Az azonban tény, hogy a község nem mulasztott el egy alkalmat se, hogy a felekezet ügyei iránt való érdeklődését kimutassa és kifejezést ne adjon jogos követelményeinek. 1861, márc. 7-én küldöttséget meneszt a megyei követekhez, hogy a zsidóság ügyének védelmére felkérje őket; április 7-én pedig két tagját, Pik Bernátot és Salamon Mórt küldi ki a zsidó községek képviselőinek gyülésére, mig nov. 24-én küldöttséget választ, mely a városnál tiltakozzék az ellen a türelmetlen határozat ellen, mely a városi helyiségek bérbeadásánál a zsidókat egyenesen kizárja a versenyből.

[39]) Igy pl. fenmaradt a megyei hatóság 1858, febr. 6. átirata, mely a január 11 és 29-én beterjesztett költségvetést és adókivetést jóváhagyásával kiséri.

[40]) 1860, febr. 20 panaszkodik a község, hogy jelenleg nincs képviselője a városi képviselő testületben, mint az szokott lenni és erre már c. 26. leirattal a megyei hatóság extra statum kinevezi oda Grünwald Józsefet.

Igy haladt a község kötelességei teljesitésében, mikor 1861, december 14-én, szombat napján sulyos csapás zavarta meg nyugalmát, mert közszeretetben álló rabbija, *Königsberger Lajos meghalt.*

Hosszas betegség, nem különben a községi viszályok sulyosan nehezedtek rá utolsó éveiben a szelidlelkü, ritka jószivü rabbira; keserü hangulata nyer kifejezést a maga készitette héber sirfeliratban is. [41]) Községe mélyen meggyászolta; temetésén Dr. Zipser rohonci, Engelsmann zalaegerszegi, Weinrebe szalonaki, Bodanzky körmendi rabbi és Grünwald köszégi rabbihelyettes tartottak beszédeket.

A harmincnapos gyász leteltével pedig gyászistentiszteletet rendezett a község, melyen ismét Dr. Zipser ecsetelte a sulyos veszteséget.

A gyászév leteltéig nem is gondol a község a rabbiállás betöltésére; dájjan, helyettes rabbi látja el a teendő-

[41]) a sirkő felirata:

פ"נ

אדמו"ר רב ומורה ראשון דקהלתנו
וזאת אשר צוה לכתוב על מצבתו

פה ספון וטמון
אני יהודא ליב קענינסבערנער
הראתי את עצמי בארץ רק כגר
ונגעה בי יד ה' בעת זקנותי
ועול הרבנות על שכמי טענתי
ומקויים בי דברי נמרא והכמיה
אוי לרבנות שמקברת בעליה

כל עברי העובר על קברי
יתפלל על נשמתי העלובה
הוא ירפא לשברי ויה' לי לאורי
אם ישוב פה בלב שלם בתשובה
אוכה לחזות בנועם אלוהי שמים
תהי' נשמתי צרורה בצרור החיים

מת ביום ש"ק י"א טבת ונקבר ביום ב' שנת תרכ"ב לפ"ק

Itt nyugszik a nagy tudós és bölcs Főrabbi és nemes emberbarát Főt. Köningsberger Lajos, a kimultáért mély gyászba borult szombathelyi izr. hitközség rabbinátusának elfeledhetlen alapitója, jobb létre szenderült 5622 Tévész hó 11-én, élte 71 évében. Béke dicsőült hamvaira!

A felirat másolatát, valamint számos jegyzőkönyv és okirat kivonatát Dénes Sándor ur, a szombathelyi hitközség derék hivatalnoka volt szives számomra elkészíteni, Fogadja kitünő szolgálataiért, melyeket munkám érdekében végzett, ez uton is őszinte köszönetemet.

ket, Juda Lővy, aki Neustadtból származott. 1863, jan. 1-én azonban furcsa határozatot hoz a hitközség, hogy miután a gyászév letelt és esetleg idegen rabbik jönnek beszédek tartására, kijelenti, hogy a község semmiféle díjazást az illetőknek nem ad, ha a beszéd tartását meg is engedi!

Egyelőre azonban nem kerül erre a sor, csak okt. 11-én küldenek ki bizottságot a rabbiállás betöltése ügyében, amely bizottság egyuttal a templom átépítésére nézve is dolgozzon ki tervet. Amint hallottuk már 1857-ben is akartak uj templomot épiteni, de akkor nem tudtak Batthányi herceggel megegyezésre jutni; most a bizottság elaboratumot nyujt be a nemesszivü hercegnek, amelyet az el is fogad. Erre uj bizottságot küldenek ki, az építés végrehajtásának megállapitására.

A templomépitésből azonban, bármennyire is érzik annak sürgősségét, nem lesz semmi és pedig még igen hosszu ideig nem, mert hiányzott, amint az zsidó községeknél természetes, a pénz. Hisz vagyonuk nincs, a rendes szükségletek pedig kimeritik a tagok adózó képességét; amikor tehát oly rendkivüli eset áll be, mint a templomépités, a tagok végsőig feszitett áldozatkészségén kivül csak egy forrás marad még fenn: az adósságcsinálás.

Egyelőre a rabbiállás betöltése foglalkoztatja a hitközséget.

Minden hitközségben kiválóan fontos és nehéz kérdés ez, mely rendszerint mozgásba hozza a község minden rétegét. Bizonyitéka ez a tény is annak, hogy a rabbi mily jelentős tényezője a hitközségi életnek, habár ezt hivatalosan nem igen akarják elismerni, főleg az u. n. modern hitközségek nem. A rabbi nem hivatalnoka a hitközségnek, hanem vallási vezetője, akit fel kell ruháznia a kellő hatáskörrel, akinek rendelkezésére kell bocsátani a kellő eszközöket, hogy feladatának megfelelhessen a hitközség léte és fejlődése érdekében. Igaz, hogy sok függ a személyétől, mely az állásnak fontosságát és hatását emelheti vagy esetleg lesülyesztheti, de végre is általános szabályt nem mérnek egyesek személyére, azt a nagy egyetemesség szempontjából kell megalkotni. A rabbinak tehát részt kell juttatni a község vezetésében, akár országos, akár helyi

alapszabályok utján, azzá kell tenni, aminek hivatásánál, vallási és világi tudományánál fogva lennie kell, a községnek döntő befolyással biró valláserkölcsi vezérévé!

A szombathelyi hitközség csak 1864, juliusban foglalkozik komolyan elárvult rabbiszékének betöltésével és felállitja jellemző követeléseit: *A rabbi tudjon magyarul, korszerü szónok és jó talmudista legyen; azonfelül pedagogus is, hogy az iskolára felügyeljen.*

Ez utóbbi követelmény is azt mutatja, hogy mily sulyt vetett a község iskolájára és mily szeretettel gondozta azt. Amint láttuk már 1847-ben, nem sajnálta az áldozatot, hogy iskolájának szinvonalát emelje és ugy látszik, hogy 1855-ig zavartalanul folytatta az működését, mikor azonban az absolutistikus kormány rendelete értelmében be kellene zárulnia, mert nincsenek vizsgázott tanitói. A község azonban félévi halasztást nyer, hogy az időre tanitói letehessék a „Präparandialprüfung"-ot. 1856-ban ajánlkozik a község, a hivatalos felszólitás folytán, hogy kész az izr. iskolaalapból létesitendő „Hauptmusterschule" számára helységet adni és fenntartani, de ebből nem lesz semmi és a község továbbra is maga erejéből tartja fenn elemi iskoláját. 1857-ben házat vesz céljaira, melybe azonban a szükséges átalakitások után csak 1859 tavaszán költözhetik be a „3 osztályu alreáliskola". Egyuttal hozzálát a hitközség, hogy az absolutistikus időben elnémetesedett iskoláját ujból magyarrá tegye és elhatározza már 1860 elején, hogy 1861, október 1-től vagyis az uj iskolaév kezdetétől fogva magyar legyen a tanitás nyelve, mert — ugymond — „hivatásunk, mint magyaroknak, ezt köteleességünkké teszi." És e dicséretes határozat végrehajtását valóságos ünneppé teszik. A gyermekek a Szózatot és a Hymnuszt énekelik, egy tanitó buzditó beszédet intéz hozzájuk és ez alkalommal megtiltják nekik, hogy az iskola falain belül németül társalogjanak. Az iskola tehát a magyarositás eszközévé válik és mint ilyen is megfelel hivatásának derekasan, ugy mint általában feladata magaslatán állott. Egészen 1869-ig volt három osztályu, akkor a negyediket is megnyitják.

A rabbikérdés azonban a követelmények világos kifejtésével még korántsem jutott dülöre. Nehéz kérdés volt

hogyan találják meg azok alapján az igazit? Erre kissé különös határozattal felel a község 1864, aug 14-én, melynek értelmében minden hitközségi tag ajánlhat rabbit és pedig választó cédulán beadja névaláirás mellett a jelölendők listáját. A listát azután négy hétre kifüggesztik, mikor is az ajánlásokat lezárják. Az ajánlottak eljöhetnek próbaszónoklatra, de azokon kivül más kiváló papok is; ha pedig méltóságukon alól volna, hogy próbára eljöjjenek, azért választás alá kerülhetnek. A megválasztatáshoz absolut többség kell.

Ime, elég bő teret nyujtott a község, hogy a fontos állás betöltésénél a megfelelő személyiség érvényesülhessen. Szeptember 25-én megejti a jelöléseket [42]), de választásra nem kerül a sor, nov. 21-én elhalasztják azt jobb időre.

1865 elején jelenik meg a községben *Dr. Rokonstein Lipót*, ki paksi születésü volt, már Topolyán és Zágrábban müködött mint rabbi, most pedig állás nélkül Pesten élt. Magyarul és németül egyformán jól tudott, alapos talmudi készültsége is volt, irodalmi müködésre is utalhatott [43]), de vallási felfogása és korábbi papi müködése nem volt olyan, hogy a szombathelyi község conservativ részét is kielégitette volna. Mégis megválasztják febr. 26-án három évre és bár már választása előtt kifogást emeltek egyesek Dr. Rokonstein rabbiképesitője ellen, az elöljáróság erre ügyet nem vetett és elhatározta, hogy március 8-án beiktatja uj papját. [44]) Évi fizetését 800 frtban állapitják meg, lakása

[42]) A jelöltek voltak :Stern, Lengyeltóti ; Schwarz J., Csáktornyán ; Dr. Ehrenthal, Horic; Morgenstern M., Marcali és Róth Áron, Siklós.

[43]) Munkái : אמרי יהודה ünnepi szónoklatok héberül, 1857 és דברי יהודה, 9 szónoklat halachikus fejtegetésekkel bevezetve. Ennek cimlapján azt jelenti a szerző magáról : שהיה מורה עדת ישרן עיר אנראם וטאפאליא והמתנורר כעת פה עיר ואם פעסט. A kiadás helye: Wien, de az évszáma nem lehet תרכ"ה, hanem תרכ"ה : 1865, hisz 1868-ban szombathelyi rabbi volt már 3 éve. A cimlap egyébként sem pontos, mert Topolyán volt előbb rabbi, 1851 szept.—1852 szept.-ig mint Dr. Goldfahn rabbi ur velem közli és onnan ment Zágrábba.

[44]) A viszály hirlapi nyilatkozatokra adott alkalmat ; Ben-Chanan jt 1863. S. 320 Május 1. Unger Joél paksi rabbi nyilatkozata, hogy ő R.-a

berendezésére 500 frtot szavaznak meg, utiköltségeit megtéritik és első szombati beszéde után ezüst gyertyatartókat adnak neki ajándékba. Beiktatása tényleg tervszerüen ment végbe, ami felett külömben kiküldött bizottság őrködött; a beiktatási ünnepélyre meghivták a város elökelőségét vallásküldöttség nélkül. Dr. Rokonstein Vasvár felől érkezett, ahova küldöttség ment eléje és megérkezése napján délelőtt magyar, délután pedig német szónoklatot tartott. Mindkét szónoklat nyelve emelkedett, a magyaré is elég tiszta, az akkori modorban használatos nyelvezet. Héber tudása mellett tehát müveltsége megfelelő volt, mert — mint beszédjében mondja — „a buta balitélet nem marasztott soha hátra a korszellemtől, mellyel sőt léptenként haladtam mindig, tántorithatlan hüségü vallásos érzeteim mellett nem sajnáltam s nem kiméltem a fáradságot, a világi tudományok virányait is bejárni s onnét mennyei táplálékot nyujtó üde terményeiből minél többet gyüjteni." [45])

A választás még sem mondható szerencsésnek, mert pártoskodásra adott alkalmat és egy okkal több volt a disszidensek teljes kiválására.

Hat évig müködött Dr. Rokonstein Szombathelyen, de nem találjuk érdemes nyomait a munkásságának.

azelőtt ajánlotta, de most nem, miután Zágrábban és azután Pesten való viselkedésével erre rá nem szolgált. Azt ugyan nem hiszi, hogy אוכל טרפות és מחלל שבת lett volna, de nem tartja méltónak, hogy az ő tanitója és nagybátyja (t. i. Königsberger rabbi ז"ל) utódja legyen. Erre a község elöljáróságа (S. 430, Beilage) nyilatkozik, közli Unger Joel hattáráját, melyet 1851-ben adott Rokonsteinnak és melyet 1859-ben ujra megerősitett; egyúttal ama nézetének ad kifejezést, hogy bizonyára szombathelyi fanatikusok, paksiakkal együtt birták rá Unger rabbit a nyilatkozatra. A Neuzeitban is jelentek meg cikkek R. ellen, de az elöljáróság nem érdemesiti azokat feleletre ; ő kérdezősködött Pesten R. felől, és kielégitő feleletet nyert

[45]) A két beszéd egy füzetben jelent meg Szombathelyen 1865 ; ára 30 Kr. „a tiszta jövedelem a városi szegények gyámolitására fordittatik." A magyar beszéd cime: Aggodalmak. Beköszöntő beszéd, mellyel hitközségét Szombathelyen 1865. évi márc. 8-án (5625, Ádár. 10-én) üdvözlé Dr. R. L. főrabbi. A németnek cime: Der Rabbiner als Lehrer derh. Thorah ist er der Vertreter derselben. Predigt gehalten zu Steinamanger bei Gelegenheit des Rabbinatsantrittes am 8 Maerz 1865 (10. Adar 5625) von Dr. L. R. Oberrabbiner.

Ha csak azt nem nevezzük annak, hogy 1867 elején megszüntetik a tórához való felhivatás jogának (עליות) eladását, kivéve ujév és engesztelés napján, és sorsolás utján osztják ki a tagok között. Vagy azt, hogy 1869, május 27-én arról tesz jelentést a jegyzőkönyv, hogy a rabbi irásos véleménye alapján kiküszöbölik szombat és ünnepnapokon a piutim (pótimák) mondását. Az 1868-iki congressuson ő képviselte a községet, de egyébként nem tudott gyökeret verni működési körében. Irott nyomát ugyan nem találtuk, de valószinű, hogy ő végezte a főgymnasiumba járó zsidó tanulók hittanitását, amit 1855-óta külön hitoktató látott el, akit a megyei hatóság felszólitására alkalmazott a hitközség, *Bodanzky Károly, hitközségi jegyző* személyében.[46])

Mikor 1870, májusban lejárt Dr. Rokonstein szerződése, nem ujitották meg és 1870, dec. 25-én tudomásul veszik állásáról való lemondását. Elkövetett erkölcsi vétsége lehetetlenné tette, hogy tovább is pap maradjon és *1871, marciusban távozott Szombathelyről, bucsut mondván egyuttal a rabbiállásnak is.*

Dr. Rokonstein távozása után a hitközség, tekintettel anyagi viszonyaira, oly rabbihelyettest kivánna alkalmazni, aki az iskolában az egyik tanitó tisztjét is betölthetné. Ebből a combinált tervből azonban nem lesz semmi. Iskolájáért a község ujabb, meg ujabb áldozatot kénytelen hozni. Az épület, melyet 1857-ben vett számára, csakhamar szűk lett; 1867-ben két uj termet épitenek hozzá, miután egészen uj épitkezésre nincs pénz. 1869. szeptemberben hajlandó lenne a község, szabadelvűsége bizonyitékául, iskoláját feloszlatni, ha a város átveszi tanitóit.

[46]) A megyei főnökség 1855, ápr. 12 értesiti a községet, hogy jóváhagyja Bodanzky megválasztását. Az illető hitoktatóknak joga, minden tanulótól 1 frt. tandijat szedni és miután B. 120 frtért vállalja, ami hiányzik ebből a tandijak után, azt a község tartozik fizetni; jobb lenne, ha a község szedné a tandijat és a hitoktatót maga fizetné. Érdekes, hogy a szombathelyi község 1855-ben a többi községhez fordul, járuljanak hozzá a hitoktató fizetéséhez, miután ő eleget áldoz a vidéki községekből idejáró szegény tanulókért. Rohonc, Körmend, Szalonak, Sárvár és Jánosháza készséggel megfelel a kérelemnek, évi 5-10 frtot szavazva meg, Vasvár és Németujvár elutasitja.

Több község elkövette az egyenjogusitás után való mámorban ezt az öngyilkossági kisérletet, Szombathelyen szerencsére nem sikerült a terv és a hitközség továbbra is biztositja iskolája fennállását. Tanitóinak fizetését is emeli, de ez által a teher oly sulyos lesz számára, hogy 1876-ban négy tanitó helyett csak hármat kiván tartani és az I-II osztályt összevonja. Két év mulva azonban ujra szétválasztja azokat és az I. osztály részére uj tanitót alkalmaz. Most azonban többet nem tesz iskolájáért, bár az nagyon rászorulna, mert épülete alkalmatlan céljaira és a vármegyei közigazgatási bizottság folyton sürgeti a roskadozó, egészségtelen iskola ujjáépitését. Mind hiába, a hitközség nem vállalkozik erre a feladatra, mert másik áll előtte, melyet sehogy sem odázhat el tovább. Temploma oly szük és a község igényeinek meg nem felelő, hogy kénytelen ennek épitésével sürgősen foglalkozni.

Miután a rabbihelyettes és tanitó egy személyben való egyesitésének fantasztikus tervét elejtettek, *megválasztja a község 1871, április 16-án uj papját, Dr. Stier József személyében.* Dr. Stier bár magyar születésű, vágujhelyi volt (szül. 1844, ápr. 22), de tanulmányait Pozsonyban, Wienben, majd Breslauban végezte és magyarul nem tudott. E tekintetben tehát visszaesés állott be a község haladásában, mert rabbija csak német szónoklatokat tartott és ha később meg is tanult valahogy magyarul, sem a szószéken, sem az iskolában nem tudott e tekintetben a jogos várakozásoknak eleget tenni.

Ekkor már a szépen fejlődő község egységes volt, mert az u. n. orthodox rész, miután az anyaközség 1869 végével teljesen a congressusi szabályzat alapjára helyezkedik, önálló község alakitására törekedett, mint országszerte igen sok helyen. Ez végre sikerült is országgyülési hozzájárulással és a lelkiismereti szabadság nevében pártokra szakitották a magyar Izráelt, hogy többé soh' se legyen egységes. *Szombathelyen is létrejött az orthodox hitközség, mely 1871, Ijjar hóban rabbihelyettest is választott magának, Kornfein Márkusz személyében,* mikor is 54 tagból állott az uj község.

IV. FEJEZET.

A CONGRESSUSI KÖZSÉG FEJLŐDÉSE. AZ ÉPITKEZÉSEK KORA.

Templomépités. — Templomavatás.—Sulyos pénzügyi helyzet. — Szabó Imre püspök. — Az orgona. — Uj épitkezés. — Béke az orthodox községgel. — Az iskola hanyatlása. — Feloszlatásának tervei. — Dr. Stier lemondása. A rabbiválasztás nehézségei.— Dr. Bernstein Béla megválasztása.— Az uj rabbi teendői. — Községháza épitése — Uj iskola épitése. — A község áldozatkészsége. — Dr. Goldschmied Vilmos elnöksége.

Az anyaközség 1870-ben felveszi a *congressusi* nevet és zavartalanul halad ezentul a maga utján. Megvalósitja az erejét felülmuló feladatot és uj templomot épit, mely az ország legszebb zsinagógái között méltán tesz számot. 1878, február 24-én fogadja el a közgyülés az inditványt, hogy uj templomot épitsenek, bizottságot küld ki a terv keresztülvitelére és *1880, augusztus 30-án már felavatja monumentalis templomát*, mely Schöne, wien-i épitész sikerült terve szerint készült. 60.000 frttal indult meg a terv és 130.000 frtba került a templom. A község tagjai adományaikon felül a templomülések vétele által külön-külön nagy áldozatokat hoztak, de mindaz nem volt elégséges; az épitkezés sulyos helyzetbe sodorta a hitközséget, nagy adósságba döntvén azt. Még 1884, szeptemberben is 42.000 frt. váltóadósság terheli, melynek rendezése sok gondot ad a vezetőségnek. Ugyanakkor még 252 férfi és 132 női ülés eladatlan, azért bizottságot küld ki, hogy azokat eladja és kölcsön felvételére nézve javaslatot tegyen. Tényleg egy hónap leforgása alatt ujból 8000 frtot vesz be a község ülésekért, 14000 frtot pedig kényszerkölcsön utján tagjaitól.[47]) Mindez azonban csak ideig-óráig segitett a bajon, 1886-ban a község már kamathátralékban van, nem képes a folyó szükségletek mellett rendkivüli kötelezettségének eleget tenni. A függő adósság emészti a község költségvetését, mig végre 1892-ben sikerül a Magyar jelzálog hitelbanknál 50 évre szóló törlesztéses kölcsönt szereznie és ezzel összes nyomasztó adósságait rendezni, ugy hogy még 16000 frt. felesleg is maradt, ami uj paplak és községháza épitésére fog szolgálni.

[47]) A kényszerkölcsön kivetése volt: 22 tagra á 260 frt, 10 tagra á 195 frt., 25 tagra, á 130 frt. és 53 tagra á 65 frt.

A diszes templom tehát hosszu időre bénitotta meg a község anyagi helyzetét, viszont másrészt erkölcsi tekintélyét nagyban gyarapitotta, amit azzal is bizonyitott, hogy lelkes odaadásra birta a község tagjait, akik diadallal kerültek ki a sulyos viszonyokból. És még azzal is dicsekedhetik ez a templom, amivel zsidó templom Magyarországon nem igen, hogy felavatásán a róm. kath. püspök is jelen volt; persze olyan püspök, mint az igazán fenkölt gondolkodású *Szabó Imre*, aki nagyobb tégla adománnyal járul hozzá a templom épitéséhez, mikor a város összesen 300 frt. segélyt adott e célra. Hogy a hitközség tagjainak önérzetét és a megyei zsidóság testvéri összetartását nagyban emelte az uj templom, az kifejezésre jutott a felavatás fényes ünnepén.[48]) Sajnos azonban, a minden tekintetben imponáló, gyönyörű templom belső zavarok okozója is lett, habár csak átmenetileg is. A község ugyanis, főleg az ifjuság ösztönzésére, *orgonával látta el uj templomát*, ami ellen rabbija vallási szempontból kifogást emelt és bizonyára joggal, mert hisz mikor ő állását Szombathelyen elfoglalta, nem volt szó orgonás templomról. Amde ily esetekben tünik ki még ma is szervezetlenségünk egész nyomorusága, nincs hivatalos forum, mely ily életbe vágó vallási kérdéseknél biráskodhatnék és a pap, mint egyes ember a tömeggel szemben, ki van szolgáltatva a község önkényének, még ha lelkiismereti kényszert kell is elszenvednie.[49]) Dr. Stier is küzdött a rendelkezésére álló eszközökkel, vallásos meggyőződése nevében, mig végre is belenyugodott a megváltozhatlan helyzetbe.

[48]) Az avatási ünnepről megjelent: Dr. Stier, Festschrift zur Einweihung der Synagoge in Steinamanger, 1880. Dr. Stier avató beszédén kivül szónoklatot tartott Dr. Löw Jmmánuel Szegedről. L. Beszédei, Szeged, 1900, 199 l.

[49]) Igy tette néhány évvel ezelőtt a z-gi, majd az e-mi község, hogy conservativ felfogásban és életmódban megőszült rabbijait, minden méltányosság és kegyelet ellenére, kényszeritette az orgonás uj templomban való működésre.

Dr. Stier idejében a község sokat fejlődött és emelkedett épp temploma által; a tekintélyes hitközségek között vív ki helyet magának, bár még igen sok a teendője, hogy teljesen berendezkedjék a megnövekedett igényekhez mérten. 1887-ben a templom mellé, mely szabad telken, a Batthányi téren épült, kénytelen házmesterlakást készíteni és azt 1200 frt költséggel meg is teszi, amit megint kölcsönből fedez. 1890, márciusban az iskolájával szomszédos házat veszi meg 4500 frtért, tíz éven át való törlesztésre és ott szárnyas vágóhelyet rendez be.

Ime, uj meg uj terheket vállal a község magára, mikor alig birja a régit; amellett iskolája rossz, céljaira mindig alkalmatlanabbá váló épületben tengődik. Foglalkozott is a község azzal a tervvel, hogy régi templomát alakitja át iskolának, ez azonban nem vált be. El is adta a templomépületet magán embernek, de ezt a hatóság nem hagyta jóvá, mert az orthodox hitközség perbe száll az anyaközséggel és magának követeli a régi templomot, mint a melyhez joga van. Hosszu pörösködés után végre megegyezik a két község és 1890, május 1-én átveheti az orthodox község a templomot nagy telkével együtt 7500 frt. kártérités fejében. Igy azután igen jutányosan jutott fontos intézménye birtokába és ez által nagy lépéssel haladt előre viszonyai megszilárditásában. Már 1886-ban külön anyakönyvvezetői jogot is kapott a vallás-és közoktatásügyi miniszter rendelete folytán és mindig előbbre jutott önállóságában.

Most azután szent a béke a két község között, mindegyik halad a maga utján, egyik nem zavarja a másiknak köreit. Különben nem csak az élők utjai váltak el egymástól vallási téren, de a halottaké is, midőn az orthodox község 1880-ban külön chevra kadisát alapit és külön temetőt szerez magának, közvetlen a régi mellett, melytől csak egy fal választja el. Még csak az iskola közös, az orthodox szülők is túlnyomóan a congressusi község iskolájába küldik gyermekeiket.

És épp az iskola áll ez időben rendkivül gyenge lábon. Szánalmat gerjeszt az a vergődés, amelyben a rohamosan felfelé törekvő község iskoláját látjuk már 1876-

tól kezdve, amióta unos-untalan visszatér a hitközség vezetőségének tárgyalásaiban a fojtogató kérdés, mit csináljanak az iskolával? Épiteni nem birnak, mert nincs anyagi erejük hozzá, jelen állapotában nem maradhat, mert egészségellenes, roskatag az épület. Mit tegyen a hitközség? Ujra meg ujra elhatározza, „bár fájó szivvel," *hogy feloszlatja elemi iskoláját, nem talál más megoldást.* Elhatározza, de határozatát végre nem hajtja; mint a szülő gyermekétől, kit el kellene bocsátani a vad idegenbe, hogy talán többé viszont se lássa, nem tud megválni és mindig huzza-halasztja a végleges szakitást, ugy tesz a szombathelyi hitközség is iskolájával. A városhoz folyamodik segélyért, de nem kap, igy tehát foldozgatja a maga erejéből, hogy ideig-óráig még tartsa benne a lelket, ami annál nehezebben megy, mert a külállapot vigasztalansága mellett az iskola belállapota is rossz lábon áll; egyik tanitója tuberkulózisban szenved, a másik teljesen elaggott és a taneredmény bizony nem igen felel meg a zsidó iskolához fűzött kivánalmaknak.

Eközben fontos esemény áll be a község életében, *rabbija Dr. Stier József, 20 évi működése küszöbén lemond állásáról,* mert a berlini hitközség választotta meg egyik rabbiállására. 1891, január 1-én hagyta el Szombathelyt, legszebb férfikorának küzdelme helyét, hogy mind máig folytassa papi működését a német birodalom fővárosában.[50]) A községet tehát uj gond terheli, miként töltse be majd rabbiszékét, hogy az a megváltozott viszonyok között minden tekintetben javára váljék. Egyelőre a közeli Kőszeg rabbiját, az 1911-ben Érsekujvárott elhunyt Richter Zsigmondot, bizza meg az elöljáróság jánuár 20-iki üléséből, hogy az előforduló rabbi—funkciókat ellássa és már a legközelebbi peszachünnepre meghiv egy rabbijelöltet próbaszónoklásra. Elhatározza, hogy csak a budapesti rabbiképzőben végzett papot választ és egymásután hivja meg az

[50]) Irodalmi működése a következő: Deák Ferencz, Emlékbeszéd 1875; Festschrift zur Einweihung der Synagoge zu Steinamanger 1883 Priester und Propheten, 1885; Zunz, szónoklat, 1893; Theismus und Naturforschung in ihrem Verhältnisse zur Teleologie 1896; Die Ehre n der Bibel, 1897; Die Ehre im Talmud, 1912.

eme feltételnek megfelelő jelölteket, de bizony a meghallgatott nyolcz szónok közül választani nem tud. Már-már komoly veszély fenyegeti a község belbékéjét a rabbiválasztás miatt, mikor pályázaton kivül, *az 1892, május 16-iki közgyülés határozata alapján meghivták e sorok iróját a közelgő pünkösdünnepre, magyar és német szónoklat tartása céljából.* Ezzel azután szerencsésen dülőre jutott a a dolog, mert a próbaszónoklatok után azonnal, sábuóth második napján megegyezett a rabbiválasztó bizottság, a közönség egyhangu itélete alapján, hogy az összes pályázatoktól eltekintve, *Dr. Bernstein Bélát ajánlja megválasztásra.* Ez inditványhoz csatlakozik junius 19-iki ülésében az elöljáróság is, miután a jelölt közben, junius 15-én sikeresen letette a rabbivizsgát; egyuttal a választást julius 3-ra tüzi ki. Pappá avatásom ünnepélyén leendő hitközségem már képviseltette magát Budapesten, két érdemes tagja Feldmann D. T. és Dr. Viola Ödön által, majd a kitüzött napon egyhangulag rabbijává választott a nagygyülés.[51])

1892, augusztus 18-án foglaltam el állásomat Szombathelyen, az ifju tetterő lángolásával, sok szép remény és felemelő terv boldogitó ideájával lelkemben. Nagy kitüntetés volt az iskola falai közül közvetlenül az élet szinpadára lépő fiatal pap számára a tekintélyes község bizalma, melyet azontul mindenképp igazolni kellett. Első dolgom volt, hogy az elhanyagolt középiskolai hitoktatást ujjá szervezzem és az országszerte uralkodó tervtelenség közepette annak határozott irányt és célt tüzzek ki; nem külömben sürgős teendőm, hogy az elemi iskolát, melynek feloszlatását utóljára 1891, április 26-án mondta ki a képviseleti ülés, megmentsem a pusztulástól és tespedéséből uj életre keltsem.

[51]) A teljesség kedveért ideiktatom rövid életrajzi adataimat, 1868, jan. 7-én születtem Várpalotán (Veszprém m.), hol édesatyám, Bernstein Lipót צ״ל, mint tekintélyes kereskedő élt. Az ottani zsidó elemi iskola elvégzése után, magánuton folytattam a főgymnasium 4 alsó osztály tanulmányait; talmudikus és egyéb héber ismereteimet főt. Singer Ábrahám rabbi ur bölcs vezetése alatt szere tem. A budapesti orsz. rabbiképzőben 9 évet, Breslauban 1 évet töltöttem. A bölcsészettudori oklevelet 1890-ben Leipzig-ban nyertem, a rabbivizsgát miniszteri engedéllyel, fél évvel a kitűzött idő előtt: 1892, junius 15-én tettem le.

Uj iskola épitésére még mindig nem került a sor, mert közben a hitközség áldozatkészségét a paplak, illetve községháza épitése vette igénybe. Eladdig ugyanis nem rendelkezett a község paplakkal, irodája és tanácsterme is a régi iskolaépületben oly rossz és alkalmatlan volt, hogy az a megnövekedett hitközség jogos igényeit sehogy sem elégithette ki. 1892-ben készült a győnyörű templom mellett, hozzá alkalmazkodó stylusban, a diszes, egyemeletes *községháza*, 28,000 frt. költséggel, melynek felavatása a megfelelő ünnepély keretében 1893, március. 3-án ment végbe, amikor egyuttal a község első rabbijának, néhai *Königsberger Lajosnak*, az uj tanácsterem részére művészkéz által megfestett, arcképét is lelepleztük. Az avatóbeszéd alkalmát is felhasználtam arra, hogy a község tagjainak szivéhez, lelkéhez férközzem ama kéréssel, hogy a remek templom és községháza kiegészitőjeként most már az uj iskola épitésére gondoljanak. A talaj alkalmas volt a mag számára, elő volt készitve a viszonyok által, az eredmény nem váratott soká magára. Már 1893, március 26-án elhatározza a képviselőtestület, *hogy ujból 28.000 frt. kölcsönt vesz fel az iskolaépület céljaira és április 17-én ki is adja a munkálatokat, ugy hogy 1894, március 19-én felavathattuk, a hatóságok jelenlétében, az iskolának pompás egyemeletes épületét*, és az 1893, 94-iki tanévet már ott fejezhettük be.

A község két utcára nyiló telkének torna-utcai végében emelkedett az uj iskola, melyet a régitől ritka szép, 4300 □ m. nagyságú udvar választ el; a régi iskolából pedig lakások készültek a hitközségi alkalmazottak számára, egy részét meg páskasütővé alakitották át.

Ezzel azután igazán feltette a község a koronáját bámulatos áldozatkészségének, megszabaditotta iskoláját több évtizedes nyomorgásából!

Ime, tipusa a zsidó községeknek a szombathelyi, mely rövid 15 év alatt 200.000 frtot áldoz intézményeinek méltó ellátására és teszi ezt minden egyházi vagyon hiányában egyedül tagjainak lelkes odaadására, megfeszitett adóviselésére támaszkodva! Tagadhatlan, hogy a szombathelyi congressusi hitközség, mely akkor 350 adófizető tagból

állott, oly elismerésre méltó tevékenységet fejtett ki, nem csak a saját, de az egész felekezet dicsőségére, mely előtt hódolattal kell megállani mindenkinek ; első sorban a történetirónak, aki elmélyed az egykori feljegyzésekbe és a száraz adatok mögött meglátja azt a lelkes, áldozatkész tábort és lángbuzgalmu vezéreit, kik vállvetve dolgoztak egyházuk tekintélyének, haladásának és virulásának előmozditásán!

És ha az utókor hálás elismeréssel tartozik mindnyájuknak, különösen kiérdemelte azt a községnek akkori elnöke, *Dr. Goldschmied Vilmos*, ki a nemes, de rendkivül nehéz munkában fáradhatatlanul járt elől, a kezdeményezésnél és a kivitelnél egyaránt. Tizenegyévi elnökségének ideje, 1886-1897-ig, a községnek sok gonddal és küzdelemmel teli korszaka volt, mely azonban maradandót és dicsőt alkotott, ami által az ország legelőkelőbb községei közé emelte a szombathelyit.

V. FEJEZET.

A BELSŐ MEGERŐSÖDÉS KORA.

Az iskola emelkedése. — A hitoktatás szervezése. — Héber tanfólyam alapitása.— Talmud-tóra egylet.— A templom hatása.— A szószék magyarosodása. — Iskolaalap. — Nyugdijalap. — Pótimaház. — Alapitványok. — Az orthodox hitközség fejlődése. A congressus. hitközség haladása. — Dr. Bernstein Béla távozása. — Uj rabbi választása. — A község eddigi elnökei. — A VIII. községkerület működése.

A sok erőmegfeszitéssel, a nagy áldozatokkal járó külső berendezkedés ideje után, következett szükségképpen a belső megerősödés kora, melynek hivatása volt, hogy a külsőleg oly fényesen kiépitett intézményeket belsőleg is megszilárditsa és minden tekintetben szent feladatainak megoldására képesitse.

Sikerült ez első sorban és pedig teljes mértékben az elemi iskolánál, mely uj otthonában, miután már az 1893-ik tanév elején nyugalomba vonult két munkaképtelen tanitója, uj és fiatal tanerőkkel indult neki nagy és nemes munkájának.[52]) Rövid idő leforgása alatt valódi mintaiskolává fejlődött, mely javára és büszkeségére vált a községnek. Tanitói egytől egyig kiváló, lelkiismeretes munkásai lettek a vallásfelekezeti és nemzeti müvelődésnek, akikre bátran rábizhattuk a gyermekek nevelését és oktatását. És tényleg, amig a megelőző korszakban sok szülő főleg a tehetősebbek, inkább magán uton tanittatták gyermekeiket, vagy a városi elemi iskolába küldték, most kivétel nélkül a zsidó elemi iskolát keresték fel. Valóban, ha valami elégtételt nyujthat a pap önzetlen fáradozásáért, ugy bizony a szombathelyi zsidó iskola általánosan elismert, az egész község osztatlan hálájától kisért, diszes eredménye jól eső büszkeséggel, igaz megelégedéssel töltötte el e sorok iróját, mint az iskola egyik vezetőjét, aki annak érdekében sohasem sajnálta a munkát.

Ez a munka azonban nem lehetett volna oly eredményes, ha az iskola világi vezetősége, az iskolaszék nem lett volna magasztos hivatásának annyira tudatában, mint állandóan volt. Papjával mindig zavartalan összhangban működött az iskola érdekében, tőle telhetőleg támogatta törekvéseit, melyek az iskola emelését célozták és a legnagyobb megértéssel fogadta inditványait, melyek az iskolai előmenetel fokozására irányultak, ugy a vallási, mint a világi tantárgyakra nézve. Különös érdeme volt ebben az iskolaszék concilians és bölcs vezetőjének, Dr. Engel Sámuel iskolaszéki elnöknek, ki ezt a tisztséget már több, mint két évtizede viseli és utánzásra méltó példáját mutatta annak, mint dolgozhatik valamely intézmény világi és egyházi vezetője egymással karöltve, anélkül hogy a legkisebb hatásköri összeütközés előfordulna.[53])

A hitoktatás átszervezése szintén megtermette gyü-

[52]) Dr. Bernstein Béla. A szombathelyi izr. elemi iskola története' Budapest, 1896, 14 l. Azóta az iskola tanitói: Altstädter Lajos, Friedrich Hermina, Kardos Samu, Kardos Samuné és Kőrösi József.

[53]) A valóban bensőséges viszony, mely e sorok irója, mint rabbi és az iskolaszék között fennállott, kifejezésre jutott Szombathelyről való távozása alkalmával. Az iskolaszék nem csak testületileg vett bucsut és jegyzőkönyvben örökitette meg működésem emlékét, hanem elhatározta „dr. Bernstein Béla főrabbi iskolai alapitvány" létesitését.

mölcsét, amidőn leküzdve az átmenet nehézségeit, évről évre szilárdabb alapra helyezkedett azon tanterv szerint, melyet számára kidolgoztunk.

Mikor 1897-ben megalakult a Dunántuli Rabbiegyesület, e sorok irója lett a hitoktatás fontos ügyének előadója és azt a megbizatást nyerte, hogy egyetemes, részletes hittani tantervet dolgozzon ki az egyesület részére. Ezt a feladatot meg is oldotta és több közgyülési (székesfehérvári, szekszárdi és szombathelyi) tárgyalás után az egyesület elfogadta a tantervet és ki is adta 1901-ben.[54]) Ennek alapján folyt azután a tanitás a szombathelyi elemi és középiskolákban, mig nem 1906-tól kezdve az országos egyetemes hitoktatási tantervhez alkalmazkodtunk, melynek kidolgozásában, mint az a célra kiküldött szükebb bizottság tagja, élénk részt vettem.

Hogy a hitoktatásnak a héber szöveg tanitására különös sulyt kell helyeznie, azt elvül elfogadta nem csak a Dunántuli Rabbiegyesület, de később az országos hitoktatási bizottság is. E szerint minden községben arra kell törekednünk, hogy talmud-tóra iskolák, héber tanfolyamok létesüljenek, ahol az arra alkalmas tanulók bővebb héber ismereteket szerezhessenek. Ez sikerült Szombathelyen néhány évi előkészités után az 1897-98-iki tanévben, amikor is megnyilt a három csoportra osztott *héber tanfolyam*, mely azután a hitközség egyes lelkes tagjainak áldozatkészsége folytán állandósult.[55])

A tanfolyam, melyet az 1899, október 22-iki képviseleti ülés hitközségi intézménnyé tett, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva, az elemi iskolát figyelmen kivül hagy-

[54]) A Dunántuli rabbiegyesület egyetemes, részletes hittani tanterve, Szombathely 1901.

[55]) A tanfolyam költségeit egyesek évi adományai fedezték, amiről, valamint a tanfolyam működéséről a szombathelyi izr. iskola értesitője függelékében: Kimutatás a középiskolai hitoktatásról, számolt be minden évben. Alapitványai: Weiner Károly 3000 K., melynek kamatait évzáró vizsgálat alapján itélte oda a kiküldött bizottság a legtöbbet tudó tanulóknak. Továbbá a Löwenstein Henrik 1900-90 és a Honig Dávid alap 1901-902 tanévtől kezdve.

ta és csak a középiskolákba járó, önként jelentkező tanulók oktatására szolgált. Az I. csoportba jártak a főgymnasium és polgári fiuiskola I-II, a II. csoportba ugyanazon iskolák III-IV, a III. csoportba a főgimnasium V-VIII és felső kereskedelmi I-III. osztályaiban levő tanulók, kik heti 2—2 órában a tóra és próféták forditását tanulták. Hogy az intézmény életképes volt, azt megmutatta a minden tekintetben kielégitő eredmény, melyet elért. Évente 70—80 tanuló sajátitott el ez uton kiváló héber ismeretet és nem egy éretségizett ifju érte el azt, hogy a tórában bárhol önállóan tudott eligazodni. Jelenleg, az alapitványokon kivül, az 1911-ben alakult Talmud tóra-egylet gondoskodik a tanfolyam fenntartásáról.

A hitoktatás rendszeres fejlődését bizonyitja az a tény is, hogy mig az 1892-93-iki tanévben az összes középiskolai, illetve polgári iskolai tanulók heti 12 órában nyertek hitoktatást, addig az 1908-909-iki tanévben már heti 23 órában, majdnem mindenütt osztályonként elválasztva.

A templom is teljesitette magasztos hivatását. A diszes külsőnek megfelelően mindig rendezettebb és lélekemelőbb lett az istentisztelet, melyet szombat és ünnepnapok előestéjén magyar ima vezetett be; lassanként a szószéken is teljesen meghonosult a magyar szó. Amidön e sorok irója állását elfoglalta, felváltva tartott magyar és német szónoklatokat; idővel az utóbbiak mind gyérebbek lettek és 1905, junius 10-ikén sábbóth másnapján hangzott el a szombathelyi zsinagógában az utolsó német szónoklat, miután községi határozat szentesitette azt a nagy haladást, hogy ezentul a *szónoklatok nyelve kizárólag magyar lesz.*

Nevezetes tény ez a hitközség magyarosodására nézve, mert hisz kétségtelen, hogy a zsidó istentiszteletnek ősidőtől fogva kiegészitő része a szónoklat, mely, ha feladatához hű marad, mindig irásmagyarázaton alapul. Tudjuk, hogy a szónoklatok hatása rendesen ephemer, de mégis tapasztalhatjuk, hogy nem egy üdvös eszme a szószékről utnak inditva, megvalósul a hitközség életében annak

javára.[56]) A zsidó predikáció, ha ősi mintaképeit utánozza és igazi muszárral, valláserkölcsi intelemmel áthatott, nem maradhat nyom nélkül. Mint egy lezárt multnak birálata gyanánt, örömmel és megelégedéssel állapithatjuk meg, hogy a szombathelyi congressusi hitközség dicséretére mondhatom, szigoru, magas mértékkel mérő beszédeimet mindig kiváló figyelemmel kisérte. Ennek meg is volt az észrevehető hatása: a közszellem állandóan javult, zsidó önérzet és vallásos gondolkodás gyökeret vert a községben, mely természetesnek tartotta, majd el is várta, hogy a vallásfelekezeti élet e fontos tényezőit a templom és az iskola minden rendelkezésére álló eszközzel ápolja és emelje.

Nem különben meleg érdeklődéssel kisérte a község azt az irodalmi működést, melyet az ő papja kifejtett és annak elismerésében a maga dicsőségét is látta.[57])

[56]) Csak néhány adatot ragadok ki tapasztalataimból; bizonyos, hogy minden rabbi utalhat hasonló esetekre és ez szolgál buzditásul a nehéz munkában. Igy a szószék hatása érlelte meg az iskola épités ügyét 1893-ban, érte el a héber tanfolyam alapitását, az iskolaalap létesitését, a jótekonyság ügyének rendezését, melyről alább a VI. fejezetben lesz szó. Nem különben mindig eredménnyel járt a templom felszerelésére való felhivás. 17 év alatt három uj tórát avattunk: Hagel Benőné, Wolf József és Schwarz Henrik adományát. A templom 25 éves fennállása évfordulójára egy szónoklat folytán 3000 koronát gyüjtöttek a község hölgyei Isten háza tiszteletére. Lásd: A szombathelyi hitközség elöljáróságának általános jelentése az 1898—1906 évekről. Szombathely, 1907.

[57]) Irodalmi működésem a következő: ***Önálló művek és értekezések:*** 1. Die Schrifterklärung des Bachja b. Ascher ibn Chalawa und ihre Quellen, Berlin 1891. 2. A Szombathelyi izraelita elemi népiskola története, Budapest 1896. 3. A tóra, Mózes öt könyve. Az IMIT bibliája részére készült forditás. Budapest, 1898. 4. Az 1848-49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Jókai Mór előszavával. Budapest, 1898. 5. Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn, Breslau, 1900. 6. A Dunántuli Rabbiegyesület egyetemes, részletes hittani tanterve, Szombathely, 1901. 7. A tóra, Mózes öt könyve. Héber szöveggel iskolai használatra forditva. Budapest 1902-1904. 8. Az izr. vallásoktatás országos tanterve, Budapest 1904. 9. Az egyetemes vallásoktatási tanterv. Budapest 1906. 10. 1848 és a magyar zsidók, Magyar zsidó könyvtár. XI. Budapest. — ***Egyes szónoklatok:*** Bekőszöntő beszéd Szombathelyen, Nagykanizsa, 1892. Szabadság, egyenlőség, testvériség a zs. vallás törvényeiben, Szombathely 1895. Halottak emlékezete, Mazkir Imák. Szombathely 1899. Az intelligentia hivatása, M. Sziget, 1903. Templomszentelő Felső-Eörött. Szombathely, 1904. Bucsubeszéd Szombathelyen, Dombovár, 1909. Izráel házának őre. Székfoglaló Nyiregyházán. Budapest, 1909. Több szónoklat a Magyar Zsinagóga évfolyamaiban. ***Tanulmányok az I. M. I.T. évkönyveiben:*** 1895; A zsidók az 1848-49-iki szabadságharczban. 1896: Az ember tragédiája és a zsidó irodalom. 1898: Reformmozgalmak a magyar zsidóság körében. 1902: A türelmi adó Vasmegyében. 1905: Jókai Mór. 1910; A zsidók az 1848-iki szabadságmozgalmakban európaszerte. ***A magyar-zsidó Almanachban,*** 1911: A gyermekvédelem a zsidóságban. — ***Különféle czikkek*** az Egyenlőség, A Jövő (1897-98) heti lapokban, A Magyar-Zsidó-Szemle, Izraelita tanügyi értesitő, Mult és Jövő folyóiratokban, a Vasvármegye, Vasmegyei Hirlap, Szabolcsvármegye, Szabolcs, Az igazság és Nyirvidék helyi lapokban.

Igy haladt a község erkölcsi tekintetben minden téren, amellett azonban anyagi megerősödése sem maradt el, amiben nagy érdeme volt a hitközség elnökének, *Geist Lajosnak*, ki erős kézzel és sok buzgalommal fogott hozzá hivatala átvétele után mindjárt, 1898-ban, a község anyagi viszonyainak rendezéséhez.

1898-ban még 269.000 K. vagyon mellett 180.000 K. törlesztéses kölcsön terhelte a hitközséget, szükségletei pedig állandóan növekedtek; hisz pl. egy tételnél, tisztviselőinek javadalmazása, 1898—1906-ig, 3500 K.-val emelkedett. Mégis a rendszeres gazdálkodás, főleg pedig a tagoknak beköltözés által való szaporodása lehetővé tette, hogy a hitközség nem csak pontosan megfelelt kötelezettségeinek, de vagyonát is gyarapitotta. 1900-ban e sorok irójának kezdeményezésére iskolaalapot létesitettek, mely, évente-pusztán a templomi adományok által gyarapitva, ma 4050 K. Ugyanakkor kezdte meg a község nyugdijalapjának gyüjtését, melyre az egyesek adományain kivül az évi költségvetés 5%-át forditja és amely ma már 10,000 K.

És mig meglevő intézményeit folyton fejlesztette, addig uj feladatok elé is került. Gyönyörű temploma sokkal szükebbre készült, semhogy a hatalmasan megnövekedett hitközség tagjait az őszi nagy ünnepek idején befogadhatná. Ezért már évek óta tanácstermében külön istentiszteletet rendez róshassono és jómkippur ünnepén, 1909-ben pedig 40.000 Koronáért nagyobb telket vásárolt iskolája mellett, hogy oda pótimaházat épithessen. Ez a terv ugyan még nem valósult meg, de a község anyagi viszonyai oly

rendezettek, hogy bátran néz a jövőnek ezen és hasonló kisebb-nagyobb feladatai elé.

Ime, 1898-ban a szegény gyermekek felruházására szolgáló 2000 K. Deák-alap és a 2000 K. kiházasitási alap állott csak a község rendelkezésére, ma pedig 50.000 K. különféle célu alapitvány van kezelésében, mely mind megfelel rendeltetésének.[58])

A folyton növekedő congressusi község mellett az orthodox hitközség is fejlődöttt és teljesen különállva haladt céltudatosan a maga utján. 1898-ban az utolsó szálat is elvágta, mely még némileg összefűzte a congressusi községgel, t. i. *külön felekezeti elemi iskolát alapitott.* Ennek 1900-ban megfelelő épületet emelt temploma mellett, egyuttal diszes paplakot és tanácstermet készittetvén az uj épület emeletére. Ugyanezen évben töltötte be ujra rabbiállását igen szerencsésen, megválasztván a kiváló talmudtudós és igaz békeszerető nagy-jókai rabbit, *Benedikt Markust,* aki is minden tekintetben megfelelt a hozzá fűzött várakozásoknak. Szüksége is volt erre a szépen fejlődő hitközségnek, mert 1896—1898-ig Jungreis Pál, most abaujszántói rabbi, volt a község papja, aki a dunántuli viszonyokba bele nem illő, u. n. „unterlandi" felfogásával és viselkedésével komolyan veszélyeztette a község békéjét és jólétét.

Most a község, bár olyant, aki a szombatot és ünnepeket nyiltan megszegi, alapszabályai értelmében tagjai sorába fel nem vesz, 150 tagot számlál; évi költségvetése pedig 20.000 K.

Iskoláján egy rendes tanitó és egy óraadó kézimunkatanitónő működik, kiket egy vallástanitó (melamed) támogat. A tanulók száma az utolsó évben 78 volt, akik közül a III-IV. osztályu fiuk, a polgári fiuiskolába, főgymnasiumba és főreáliskolába beiratkozott magántanulókkal együtt a Talmudtóra iskolába is járnak, mig a nagytudományu rabbi által vezetett jesivát állandóan 15 bachur

[58]) Az iskola segély és ösztöndij alapjai csak 1896-ban kezdődnek és a következők: Weiner Salamon és Anna 2000 K., Poszlavszky Ferencné 310 K, Bernstein Rózsika 250 K., Dr. Bernstein Béla főrabbi 1000 K. és Wolf József és neje alap 2000 K.

látogatja, akiknek felvétele bizonyos feltételektől függ[59]). Ime, bizonyitéka annak, hogy a két hitközség egymástól függetlenitve, teljes békében halad egymás mellett mindegyik a maga boldogulása felé, ha pedig az össze nem illő elemeket egy kalap alá szoritanók, csak békétlenség és harc volna a szomoru eredmény, mely a legjobb ügyet is képes tönkretenni.

A nagyobb kongressusi község, melynek adófizető tagjai vannak a 650-t meghaladták, minden tekintetben modern intézményeit nagy áldozatok árán tartja meg előkelő szinvonalukon. Utolsó költségvetése 62780 K. 57 f. volt, mely összegből — jellemző a zsidó hitközségek vagyoni viszonyaira — 35814 K-t kellett kultusadóból fedeznie. Meg is terheli tagjait, a közvetett járulékokon kivül, nagy közvetlen adóval. A legmagasabb kultusadó évi 500 K, a legkisebb 4 K., a két végösszeg között a vagyoni viszonyok szerint az osztályoknak egész skálája foglal helyet.

(Folytatása következik)

[59]) Az orthodox község belétetére vonatkozó adatokat Klein Gyula tanitó ur közlésének köszönhetem.

IRODALOM.

HÉBER ENCYCLOPEDIA.

(Ozar Yisrael. A Hebrew Encyclopedia ed. J. D. Eisenstein. X. (befejező) kötet, *Newyork* 1913).

A héber Encyclopedia, a mely 1907-ben kezdett megjelenni, az imént megjelent X. kötettel teljessé vált. Szép eredmény, ha meggondoljuk, hogy minden kötet 320 kéthasábos nagy quartlapból áll és hogy a szerkesztőségen kivül aránylag kevés munkaerő állt rendelkezésre. Ez a szerkesztő nagy munkaerejének becsületére válik, de nem a műnek előnyére. Eisenstein a zsidóságra és irodalmára vonatkozó minden szakkörbe vágó czikket maga kényszerűlvén megirni, sokat másod-harmad kézből vett és a tévedéseket nem kerülhette ki. Némely részről (Melamed a Jew. Chronicleben) ezt tulságosan tragikusnak vették és az egész nagy művet leszólták. Az igazság itt is középen van: a mű nem tökéletes, ugy hogy egy másik héber Encyclopediát nem tesz feleslegessé, de azért addig is, a mig a tervbe vett másik megjelenik, a mi elég távoli időre várható, jó szolgálatot tesz. Van egy előnye, a mi későbbre s megmarad neki, az t. i., hogy orthodox állásponton áll, persze a szónak nem hazai értelmében, a mi magyar specialitás. Ezzel az állásponttal a héber olvasók nem kis köre lévén válhatatlanul összekapcsolva, az „Ozar Yisrael" létjogosultsága és olvasóközönsége biztositva van.

Örvendetes jelensége a felébredt érdeklődésnek maga a tény, hogy ily mű héber nyelven egyáltalában megjelenhetett. Biztos jele annak, hogy a modern kultura az érintett körökben is terjed, hazánkban is, minek szembeötlő és megható példája a nálunk megjelenő héber bócher ujság. Az első és utolsó évfolyam közt nem tiz, hanem száz esztendő fekszik — a zsidó faji intellingencziának szép példája. De ezt csak mellékesen.

A jelen köteten összesen 57-en dolgoztak, tulnyomóan amerikaiak, a külföldiek közt hét magyar van (Bacher, Goldberger s mások), a mi elég szép szám. Az egész műről a kiadó nem adott statisztikát, pedig érdekes lett volna. Annyi megállapitható, hogy Amerikában nemcsak a vállalkozókedv és érdeklődés növekedett meg zsidó irodalmi ügyekben, hanem a munkaerő is. Harmincz év előtt „héber Encyclopedia" a merész álmok közé tartozott volna. Miután a héber kéziratok és nyomtatott könyvek jelentékeny része átvándorolt a nagy vizen és az amerikaiak zsidó tudományos tanszékekről kellően gondoskodtak, beteljesedhetik Grätz jóslata, hogy a zsidó nép jövője a tengerentul van, a zsidó irodalmat is beleértve.

Az utolsó kötet רמה-tól תתאה-ig terjed. Nagyobb czikkek: רמז (a mely héber szó alá különféle dolgok tartoznak), רפואות (több szerzőtől), רציחה (Goldberger), שאהין (perzsa költő, Bacher), שאול (Pál apostol, tulságosan erős kritika), שבוי (perzsa költő, Bacher), שבתי צבי, שבת שבועה (Rosanes, jó czikk), שטר, שמואל המערבי (Posnanski), שמואל בן עלי (u. a.), שמות שמחה יצחק לוצקי (Posnanski), שמיות (semitaság), שמריה בן אלחנן (u. a.), תורה, תוארי כבוד, תנין, שרפת המתים, תענית, תלמוד, תימן, תחית המתים תורקיא, תשובה, תרגום, תקנה, תקופה, תפלה

Sok pótlás s javitás is mellékelve van, a mi azonban a szükségesnek csak csekélyrészét teszi ki. Már az előző kötetek megbeszéléseiben hangsulyoztuk a bibliográfia hiányos voltát, miről a pótlásokban nincs szó. Kivánatos lett volna az összes czikkeket felölelő lajstrom, melyből azonnal és fáradság nélkül tájékozódnék a kutató, hogy mely czikkek vannak meg és mily czimszók alatt. Ez utóbbi nem oly egyszerű, mint a milyennek látszik.

Próbakép olvastuk egyebek közt a „Talmud" czikket. Kissé zavaros és sekély. Az első kiadás szerinte 1504-ből való (helyesen 1524), a második kiadás Krakó 1609 (volt már előbb is). A bab. talmudról azt mondja, hogy „talmuda, gemára és ש"ס" névvel jelölik. Az utóbbi nem állitható az első kettővel egy sorba, mert nem régi (a cenzura szava).

Budapest. *B. L.*

CORNILL BEVEZETÉSE AZ ÓTESTAMENTOMBA.

(*Cornill C. H.*, Einleitung in die kanonischen Bücher des Alten Testaments. Siebente neubearbeite Auflage, *Tübingen* 1913. Grundriss der theol. Wissenschaften. Zweiter Teil, erster Band).

Ez a „bevezetés", mint az egymást követő kiadás mutatja, nagyon el van terjedve. Szép és tömött előadása mellett népszerűségét bizonyára az iskolának is köszöni, melyet szolgál, mint a gyűjtemény, a melyben helyet foglal. Egy szóval jellemezhetjük: a Wellhausen iskola terméke. Főerőssége a rövid, világos és szép előadás, hogy a könyvet a tanulók használhassák. Három részre oszlik: 1. Prolegomena. 2. Részletes bevezetés. 3. Általános bevezetés. Az első szakaszban egyebek közt a héber metrikáról is referál. Hatalmi szóval ilyesmit nem lehet statuálni, C. sem igen van róla meggyőződve. Szerző álláspontjának jellemzésére csak azt emeljük ki, hogy szerinte a LXX fordítás utáni korban is „redigálták" még a Pentateuchust (85). Ehhez méltóan csatlakozik Duhm, ki szerint Ézsaiás könyvét az időszámításunkat megelőző közeli években zárták le (153). Hillél és Sammai és iskoláik, kik mindenről vitatkoznak, épp erről a kérdésről hallgattak. Csekélység. — Ézsaiásnál a „három Ézs" álláspontján van (168 k.) Hogy Deuterojesaia mikép került mostani helyére, 170. l. magyarázza, de nem a könyv történetéből. A talmud szerint a próféták sorrendje: Jer., Ez., Ézs. Ebben a sorrendben még jelezve van — C. szerint — az, hogy Ézs. mint könyv fiatalabb, mint Jer. és Ez. (170). Ez semmikép sem áll, a sorrend a könyvek terjedelme (külső nagysága) szerint lett megállapitva. A sorrendre ujból visszatér (185) és ott a nagy kritikus a bab. talmud magyarázatát fogadja el. Hogy a terjedelem a sorrendre befolyással volt, C. maga elismeri, midőn azt állitja, hogy Hósea épp ezen oknál fogva lett a XII kis próféta élére állitva (221), hivatkozva arra is, hogy Pál levelei közül hasonló okból került az egyik első helyre (221). LXX a XII kis prófétát némileg másképp rendezi. „In Alexandria hat man die Bücher konsequent nach ihrem Umfange geordnet" (202).

Az általános bevezetés aránylag rövid (270 — 316). Az első prófétákról szólva, C. azt mondja, figyelembe vendő az is, hogy ezek a történeti könyvek sokat beszélnek prófétákról és hogy prófétai szellemüek (272). Ez igaz, de ez a „prófféták" megnevezésre semmiféle befolyással nem volt. A szerzőket tekintették prófétáknak. Helytelen fordítás חמש מגלות „fünf Festrollen" (u. o.), mert a név a kis terjedelemből vétetett. A talmudban sohasem található כיד כתבי הקדש mint u. o. állitja. Kritikájának kifolyása az a monstruosus állitás, hogy „magában Palesztinában még az első keresztény században nem volt kanonikus tóraszöveg." (277). A נביאים אחרונים és נביאים ראשונים szoros megkülönböztetéséről és az ebből folyó következtetésekről szóló 277. lap egészen törlendő, mert a talmud és a maszóra ezt a megkülönböztetést nem ismeri. Végeredmény a kánonról az, hogy a hagiografák csak a 2. században lettek kanonizálva (280). Ez az állitás azon alapszik, hogy egyes könyvekről még a mondott időben vannak kontroverziák, hogy „tisztátalanná teszik-e az (őket érintő) kezeket". Cornill nem figyel arra, hogy az ilyen vita épp azt mutatja, hogy az illető könyveket akkor már a kánonhoz számitották. A 281. lapon emlitett רוח נבואה törlendő, mert a talmud nem ismeri (mindig רוח הקדש-t mond) és csak a középkori vallás bölcsészektől ered. Az „elfogulatlan kritikus" egész kánonelméletét az a tendenczia szülte, hogy az ótestamentom kritikáját a keresztény dogmával valahogy összeegyeztesse. Ritkitott betűkkel nyomatja, hogy nem Izráel, nem Ezra, nem a Makkabeusok fixirozták a kánont, hanem a kezdődő talmudzsidóság önfentartása czéljából. Ugyanezért Jézus sem hivható fel tánuul az ótest. kánon mellett, az ő korában, bár a mostani könyveket ismerte szenteknek, még nem volt kánon. „Das Talmudjudentum hat dann aber auch aus dem von ihm geschaffenen Begriffe des Kanons als einer ein für allemal unumstösslich festgestellten Sammlung von inspirierten heiligen Schriften die Konsequenz gezogen und ist dadurch der ödesten, allen Geist ertötenden, Buchstabenknechtschaft verfallen: *to gar gramma apokteinei*" (281). Az inquisitio milyen alapon történt? Továbbá: a zsidók között a szellem meghalt? Egyébiránt C. könyve maga mutatja, hogy a protestantismus mai napig hódol a zsidó kánonfogalom-

nak, különben az ótest. bevezetése nem szoritkoznék pusztán a zsidó kánon könyveire. Ez a behódolás szellemének nem ártott meg.

A szövegtörténet az iróanyag és az irás történetével kezdődik. Határozottabb is lehetett volna némely pontban. Biztos pl. (nem „es scheint"), hogy az irólapnak csupán az egyik felületére irtak (284 ellen). A bevésett irást szintén mésszel vonták be (285, 1. sor ellen). A כתב מרבע kitétel, melyet általában használnak, nincs a talmudban. Ezra C. szerint nem hozhatta Babyloniából az uj irást, mert ott még a régi sémi irást használták (285). Sehol sem mondja a zsidó hagyomány, hogy Ezra az uj irást Babyloniából hozta. A zsidó aram papyrusok felszinre kerülése óta semmi feltünő nem lehetne abban, hogy Ezra ezekkel a betükkel irta át a tórát. A szóelválasztásról szólva, C. felhozza azt, hogy még Jeromos a zsoltár feliratok מכתם szavát *humilis et simplicis* két szóval forditja. Ez azonban nem egyéb mint a midras notarikonja (מך és תם) és a szóelválasztás szempontjából nem jelent semmit (286). Két lappal alább azt mondja: „die Trennung der Verse durch סוף פסוק ist schon im Talmud bezeugt". A Szóferim traktátusra gondol, de ott is a ראש פסוק-ról van szó, nem a סוף פסוק-ról. Ezt a tévedést az isagogikusok és grammatikusok egyre ismétlik. מסר (290) hibás.

A kánon történetében azt mondta C., hogy csak a 2. század óta van kánon és hogy még az 1. században „redigálták" a Pentateuchust, a szövegtörténetben pedig azt mondja, hogy Hadrian korában már a szöveg is meg volt állapitva (292 köv. 294, 2 sor).

A Septuaginta forditását méltatva, C. a következőt mondja: „aber im grossen und ganzen ist die Arbeit eine staunenswerte Leistung, wenn man erwägt, dass sie ohne jedes Hilfsmittel aus einer bereits im Absterben begriffenen Sprache in ein völlig fremdartiges Idiom angefertigt wurde" (301). Még kérdés, hogy a héber nyelv a 3. században időszámitásunk előtt kihalóban volt-e? A Hexapla 2. kolumnája a héber szöveg görög átirását tartalmazta. Hogy ezt a kolumnát nem Origenes készitette, hanem pusztán a meglevőkből átvette, részletesen bizonyitottam

„Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből" czimű 1894-ben megjelent könyvemben (magyar kiadás 70—72, német kiadás 81—83). C. ezt Halévynek a Journal Asiatique 1901. évfolyamában megjelent czikkéből idézi (305). C. idevágó könyveim és czikkeimről egyáltalában nem vesz tudomást, noha épp a szóban forgó állitást a Theol. Literaturzeitungban — ha emlékezetem nem csal — Gebhard idézte. Igaz, hogy egy ujtestamentomi könyv ismertetésében, a mi Cornillt talán nem érdekelte. Érthető, hogy épp emlitett könyvemnek azon bizonyitásáról sem vesz tudomást, hogy a görögön kivül más nyelvű zsidó bibliafordítások is léteztek, pl. kopt. A talmudi adatokon kivül éppen Cornill egyik megfigyelésére hivatkoztam a kopt forditás zsidó eredete mellett (i. m. magyar 80—81, német 91—94).

Cornill ugyanis (Ezechiel, Leipzig 1886, 36. l.) azt bizonyitottta, hogy Ezechiel 40—48 fejezeteinek kopt forditása csak a maszoretikus szövegből folyhatott. Hasonlóan nyilatkozott *Bachmann J.* az ethiops forditásról (Die Klagelieder Jeremiae in der aethiopischen Bibelübersetzung, Halle a S. 1893). Cornill jelen művében 309 igy nyilatkozik: „Wir haben zu unterscheiden eine ältere Uebersetzung, welche direkt aus LXX geflossen ist, und eine jüngere Rezension, die nach dem masoretischem Text überarbeitet resp. korrigiert ist." Ki korrigált a héber szöveg szerint, egy ethiops Jeromos? Érthető, hogy a héberből készült forditás később a LXX-ból javittatott, mint pl. a Pesitó is (Cornill 314), de nem a forditott eset. Már az Apostolok cselekedetében (8, 26—32) olvassuk, hogy a szerecsenek királyasszonyának hatalmas szerecsen komornyikja eljött Jeruzsálembe imádkozni. „És visszatérőben az ő szekerén ülve olvasta Ézsaiás prófétát. Mondta pedig a szellem Fülöpnek: Menj oda és csatlakozz ehhez a szekérhez". Fülöp hallja, hogy Ézsaiást olvassa, megkérdezi a szerecsent, hogy érti-e, mit olvas stb. Ugyanabban 2, 5-11 azt mutatja, hogy az egész világról jöttek zsidók és pogányok Jeruzsálembe és ott saját nyelvükön beszéltek (Tanulmányok 83, német kiadás 97). Ha nem is tudjuk, hogy a szerecsen kamarás milyen nyelven olvasta Ézsaiást és milyen nyelven beszélt vele Fülöp, az bizonyos, hogy

nem ő volt az első, sem pedig az egyetlen ethiops, ki fél- vagy egész zsidó lett. Szükséges volt tehát, hogy a bibliát szerecseneknek is tolmácsolják, még pedig legalább időszámításunk elején, de valószinüleg már előbb. Mi sem szól tehát az ellen, hogy ugy mint görögre, méd, élami és kopt nyelvre, ethiops nyelvre is átültették a bibliát. C. minderről nem vesz tudomást és azt irja; „Nachdem das A T auch Heilige Schrift der christlichen Kirche geworden war, stellte sich für die nicht Griechisch redenden Kirchenprovinzen die Notwendigkeit von Uebersetzungen heraus, die natürlich alle aus LXX flossen" (308). Ez nem oly „természetes". A világ jórészt zsidó volt, mielőtt a kereszténység megszületett és a bibliát már akkor is olvasták és le kellett forditani.

A targumokról szólva, C. emliti azt a talmudi adatot, mely szerint I Gamliél elé hoztak egy Jóbtargumot. Azután igy folytatja; „nach der richtig verstandenen Ueberlieferung hat man nicht das Aufschreiben des Targum überhaupt, sondern nur den Gebrauch eines schriftlichen Exemplars beim Synagogenvortrage für unerlaubt gehalten." (311). Szó van a többször emlitett helyről j. Sabb. 15 c 4.; tósz. 14, 2; b. Sabb. 115 a. (V. ö. Tanulmányok 65 kövv.), mely szerint Gamliél a Jóbtargumot elsülyesztette a falba. Ha csak az Istentiszteletnél való használatot tartotta volna tilosnak, nem kellett volna a példányt „elrejteni". Különben világosan az van mondva, hogy az asztalnál ültek és egyébkép sem érthető, hogy Jób mely Istentiszteletnél használtatott volna.

Nem értünk egyet C. „irodalmi kritikai" elveivel, nem azért mert radikális, hanem azért mert hamis eredményekre vezet. Sok pont az „általános bevezetés"-ben, melyet C. a második helyre tesz, valósággal téves. Mindamellett elismerjük tankönyvi előnyeit: rövid, világos és jól olvasható. C. kitünő stilista.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

A VALLÁSBELI JOG.

(*Rapaport M. W.*, Das religiöse Recht und dessen Charakterisierung als Rechtstheologie. Mit einem Geleitwort von *J. Kohler, Berlin-Leipzig 1913*, Walther *Rotschild*. Ára 2.80 márka).

Rapaport M. W., ki a talmudi jogról több munkát bocsátott már közre, eme legujabb iratában a vallásokban levő jog viszonyát a világi joghoz tárgyalja, részletesen és először. Ez bennünket kiválóan érdekel, mert a biblia és a talmud, mint tudva van, a jogrendszert is felöleli. A régi népek az embert nem osztották ketté: polgárra és hivőre. Az ember egységes individuum, hogy mi áll előtérben: a vallás-e vagy a világi érdek? az a népek sajátosságától függ. A zsidó nép első sorban az Istent akarta szolgálni, főleg a második templom későbbi századai óta. De azért államot alkotott és világi életet élt, tehát jogrendszere is volt. Az utóbbi fokozott mértékben áll más kulturnépekről. A vallásos jog megitélése nem esik más elbirálás alá, mint a világi jogé. Az a kérdés, milyen volt a jogrendszer? A mózesi törvény humánus volt, humánusabb, mint minden más törvény a franczia forradalomig. Az ordalismust, a mely az ujkorig divott Európában, már az ókorban kiküszöbölte; a büntetéseket, különösen a vallásbeli vétségekért járókat, Istenre bizta. A talmud legalább igy értelmezte a „kiirtást". A Mózesi magán jog, a mint főkép Mózes II. könyve 21 köv. fejezeteiben kodifikálva van, a vallástól függetlenül is megáll. Fokozott mértékben a eszt a talmud jogáról. Isten ugyan a jogforrás, de a joget magát a talmud ugy tárgyalta, mint akár ha pusztán az államtól származnék. Az okoskodás is ugyanaz, mint más nemzetbeli jogászoké, és a legtöbb tekintetben nem marad a római jog mögött, nem ritkán felül is mulja. Nem helyeseljük szerzőnek azon nézetét, a mely egyébiránt általános nézet, hogy a vallásos jog megváltozhatatlan, mert Istentől ered. Ez csak elméleti felfogás volt, melyet a gyakorlat a magán és büntető jogot illetőleg elég sűrűn áttört. Legjobb példa a Hillél prozbolja, a mely a hetedik év adósság törlő erejét megszüntette, de még fontosabb a *talio* kiküszöbölése a talmud által; ép ilyen a szombati nyugalom fel-

függesztése életveszély esetén. A talmudisták a bibliai szó egyszerű értelmét jobban ismerték, mint mi, csak szükségből vagy ethikai belátásból „magyarázták az Irást". A mikor a jus talionis stb. nem volt többé helyén, megszüntették, a mint pl. Akiba s mások a halálbüntetés ellen is állást foglaltak, még pedig tudatosan a mózesi törvény megkerülésével oly módon, hogy a tanuk elé oly kérdéseket adtak volna, melyekre azok semmi esetre sem tudtak volna megfelelni. A vallásos jog a főpontra nézve a világi jog fölött áll, mert ahhoz nem kell szurony. Ugyanezért nem vagyunk képesek belátni, hogy az emberi törvényhozás az isteni törvényhozás fölött állana.

Ezen bevezető észrevételek a szóban forgó mű ismertetésénél helyén vannak, mert a mű, noha a bibliát és talmudot csak elvétve emliti, tulajdonképen a zsidó vallásos jogról szól. A keresztény egyházról is ugyan, de ez egyrészt sok pontban zsidó eredetű, másrészt teljesen külön jogrendszert sohasem fejlesztett ki, mert a népek a kereszt felvétele előtt is birtak jogrendszerrel, a rómaiak igen kifejlettel. A zsidó népnél a vallásos jog genuin volt, a többieknél idegen eredetű. Áll ez bizonyos mértékben az iszlámról is. Ez is a vallással együtt jogi tételeket vett át, melyeket azelőtt nem ismert. A theista jogot tehát legtisztábban a zsidó jogon lehet tanulmányozni. Hogy ez a jog a zsidó állam megszünése folytán sok pontra nézve szükségszerűen változást szenvedett, érthető, alapjában azonban a középkorban is fennmaradt és *a történet azt bizonyitja, hogy be is vált.* Érdekes történeti tény az is, hogy Cromwell alatt Angliában a mózesi törvényt államtörvénnyé akarták tenni. Kár, hogy nem tették, mert bizonyára bevált volna.

B. helyesen mondja bevezetésében (1. lap), hogy az ókori népek, közöttük a zsidó nép jogát nem szabad a modern jog mértékével mérni. De azért, mint már hangsulyoztuk, nem értünk egyet azzal a felfogással, hogy a vallással kapcsolatos jog már ezen kapcsolatánál fogva alsóbb rendű volna. R. helyesen fejti ki, hogy a jogi normákat vallási vonatkozásai nélkül kell tanulmányozni (4. lap). Hozzá tehetjük, hogy már a talmud ezt cselekedte, sőt a

biblia idézett része (II. Mózes 20-22 fej.) szintén független a vallástól — állhatna más törvénykódexben is.

A vallásbeli és a modern jog összes jelenségeinek összehasonlitását R. 27 fejezetben viszi keresztül, mindvégig tanulságosan és érdekesen. Szóba kerülnek az összes problémák, melyek közül térszűke miatt csupán a theokráczia kérdését, mint felette fontosat, érintjük. *B.* jól bizonyitja, hogy „Theokráczia lehetetlen *tudományos* fogalom, el nem ismerhető, *közjogi* képtelenség. Továbbá sem Izráel, sem a zsidó vallás nem tere az ilyen fantasztikus eszmekapcsolatoknak" (39. l.). „A monotheismus keretében theokráczia elképzelhetetlen; a theokráczia nemzeti istent tételez fel, ilyet pedig a zsidó vallás nem ismer" (40. l.). Ezeket a tételeket B. a 14. és 15. fejezetben megdönthetetlenül bizonyitja és végül összefoglalóan azt mondja: „Az izraelita-zsidó theokráczia thésise mind fogalmilag, mind tartalmilag légből kapatott" (41).

Közös törekvés a modern és a vallásbeli jognál társadalmi czélok elérése. Ehhez az eredményhez vezet a jog fogalmának és a büntető jognak, tehát a kiinduló és alvégpont vizsgálása (78. l.) Végül ide iktatjuk szóról szóra R. kutatásainak főeredményét. Miután konstatálta, hogy zsidó felfogás szerint a mindenható Isten első sorban biró és hogy a vallás képviselőinek a vallásos gondolkozással a jogi gondolkozást is ki kellett a népben fejleszteni, ugy hogy a jog formája legbelsőbb magva tekintetében változatlanul megmaradt, igy folytatja:

„Das Gerippe, die Form, ist in der Rechtsphilosophie dasselbe, nur in den Details hat sich der Inhalt verschoben. Dieses juristische Gerippe, die Basis des religiösen Rechtes ist dem ältestem Werke des Monotheismus entnommen; es stammt aus jenen dunklen ältesten Zeiten, aus welchen wie eine Fackel das Rechtsdenken jener Giganten entgegenleuchtet: der Geist der Bibel" (79).

Uj eredményekben bővelkedő, éleseszű irat.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

San Nicolo M. könyve: „Ägyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer" I. *(München)* 1913) zsidó szempontból azért bir értékkel, mert Egyptom és Palesztina a római császárság korában minden valószinűség szerint egyfélekép kormányoztatott. E mellett tekintetbe jön még, hogy a két ország a III. században idősz. előtt a Ptolemeusoké volt és hogy különben is ősidők óta kultura tekintetében Palesztina Egyptomtól függött. Néhány részlet ezt a feltevést igazolja.

Naukratisban a rómaiak korában volt egy synodos Sambatiké nevű kultuszegylet. Az egyik feltevés szerint az egylet tagjai a zsidó szombatisten hivei voltak. *Sambathios* és *Sambathión* személynév a papyrusokban gyakran található (22. lap). Ez a feltevés a helyes. Naukratis fajgörög város volt és maradt sok századon át és a zsidó szombat mégis behatolt, mint minden pogány városba, a mint Josephus (Apio II, 39) mondja. Schürer III, 3. kiadás, 116, 45. jegyzet emliti ugyan a *sabbatistai* (szombatosok) egyesületét, de a mi müvünkben feljegyzett számos adatot a papyrusokból nem ismerte még. — Az egyik papyrusból az tetszik ki, hogy egy zsidó már időszámításunk előtt gymnasialis kiképzést nyert (a szó ókori görög értelmében) és megdönti azt a feltevést, hogy a gymnasium tisztán görögöket vett fel (31. lap, 1. j.).

Az iparosok az ókorban együtt laktak, utcákat és tereket róluk neveztek. Példák ismeretesek Athén, Róma, Apameia és más városokból. Az iparosok egyesületeket alkottak a Ptolemeusok és a római császárok idejében Egyptomban is. A byzanci uralom alatt az egyesülés még haladásokat tett (67 kövv.) Ezt a kérdést zsidó vonatkozásban már máshol tárgyaltuk, itt csak egy megjegyzést teszünk. Szerzőnk 68 a következőket mondja: „Auch lässt sich die Vermutung nicht halten, dass in den Papyri der dem Namen eines Menschen beigefügte Zusatz eines Gewerbes die Zugehörigkeit zur Zunft anzeigen soll, weil dies in Athen bei manchen Gewerben der Fall war .... Oft ersetzt die Angabe des Berufes den Vatersnamen,

während ebenso oft, wo es sich nachgewiesenermassen um ein Mitglied einer Genossenschaft handelt, die Angabe des Gewerbes fehlt und dem Namen des Handwerkers der seines Vaters folgt; oft endlich ist auch beides genannt" (68.)

E szerint az embereket háromfélekép nevezhették: 1. személynév és atyja neve. 2. személynév és foglalkozás. 3. Személy és atyanév és foglalkozás. A talmud rendesen az 1. megnevezési módot használja. De csak rabbiknál. Pl. *Rabbi* Jochanan ben Zakkai, de „ben Zakkai" is és már a talmud maga is konstatálja, hogy a rabbiczim elnyerése előtt csak „atyja fia" volt a neve. Sok példa van rá pl. ben Azzai, ben Zóma, sőt ben Amram is (Mózes). Az oroszoknál mai napig fennálló szokás. Okmányokban azonban, hol a személyazonosság fontos volt, a személy- és atyanév adatott meg. Ezt mutatja a rendelkezés arról, ha két József ben Simon van a helységben és egy idézett válólevél. A zsidó okmányok tehát erre a pontra nézve teljesen egyeztek az egyptomi papyrusokkal. A 2. megnevezési mód szintén járta. *Több talmudista mesterember volt, de az illetők mesterségét csak az atyanév helyett emlitik.* Pl. Rabbi Jóchanan a szandalarius, Rabbi Izsák a kovács stb., ellenben R. Józsua ben Chananja, ki tűkészitő volt, sohasem neveztetik mestersége után. Tudtommal nincs a hagyomány irodalmában példa a 3. módra, azaz arra, hogy személy-és atyanév és foglalkozás együtt neveztessék.

A sörkészitők és eladók külön czéhet alkottak (77), még asszony is szerepel mint sörárus (73, 3). Látható ebből, hogy a misna (Peszáchim 3,1) nagy forgalmu áruról intézkedik, midőn az „egyptomi Zythos"-t peszachra megtiltja. Ebből az is következik, hogy a zythosszal együtt nevezett „méd sör" „babyloniai mártás" és „idumeus eczet" szintén köznapi czikkek voltak. Az olajosok (78), fazekasok (82) szintén egyesültek. Az adót a czéhek korporative fizették (86, 5). Ez még egy adat ahhoz, miről már egyszer szólottunk (M. Zs. Sz. 30, 113). Ide tartozik az az adat is, hogy a szabók elnöke a vászonadót fizeti (108, 3. j.).

Az érczipar nagyon fejlett volt, már 99-ből (ante) ismeretes vasmunkásoknak egyik egyesülete. „Nur bei den

Goldschmieden *chrysochooi* und Silberschmieden *argyrokopoi* lassen die wenigen Andeutungen in den Papyri keine Schlüsse auf Assoziationen ziehen, obwohl solche in der hellenistischen Welt ziemlich zahlreich waren" (83). A talmud ismert helyén (Szukka 51a) Alexandriáról az áll, hogy a „basilika"-ban külön ültek az aranyművesek, az ezüstművesek, a kovácsok, az érczmunkások, a takácsok, hogy, ha idegen jött, megismerje munkás társait, csatlakozott hozzájuk és tőlük kapott keresetet. Rappoport (Erek Millin 98) a talmud más adataiból összeállitja az Alexandriából eredő többi mesterembert. Ezeket a mesterségeket a mi könyvünkben is találjuk. Landflucht 155. lap.

•

A Mékiczé Nirdámim idei tagilletményei ismét szép művek. A legterjedelmesebb Eliezer ben Jóel Halévi (ראביה) hasonnevű ismert halák. műve I. kötetének 1. füzete, melyet *Aptovitzer V.* kitünő munkatársunk több kéziratból adott ki (*Berlin* 1913). A nagyterjedelmű munka, melyet a középkori decizorok sűrűn idéznek, sőt szószerint egyszerűen kiirnak, a német zsidóság kódexe volt. A talmudnak olyan kompendiuma, mint az Izsák Alfaszié (R I F), főczélja a zsidó törvény összefoglalása volt. De e mellett magyarázat is a talmud homályos helyeire. Eliezer művébe mindazt bevette, a mit a zsidó tudósnak tudni kell, vagy legalább tudni jó. Az egész irodalomnak rövid foglalatja, kivűle más műre szükség ne legyen. Saját rendszere nincs, a talmud az alap, melyre épit. Ugyanezért a traktátusok sorrendjében halad, mint a R I F felvéve mindazt, a mi a törvény megállapitásához szükséges és mindjárt e czélnak megfelelően adva elő. A mit a megfelelő helyen be nem iktathatott, azt responsumok, deciziók és hasonló czimek alatt a traktátusok befejezése után külön csatolta. A rendszer a régi, a melyet a misna megalkotott, a talmud, a Halákót Gedólót, Alfászi, Jehuda bar Barzilai követtek. R E b J H német lévén, a rendszernek megszokott magaslatára sem tudott egészen felemelkedni és az emlitett pótlásokra szorult, hogy szükségesnek vélt anyagot még felvehessen. Kétségtelen, az egész irodalmat akarta feldolgozni, ugy hogy könyve birtokosa a különben drága kéziratokra ne

szoruljon. Módszere leginkább a „Széfer Haittim" módszeréhez hasonlit, csakhogy mögötte marad. A spanyol szerzőnek, ki száz évvel megelőzte, nagy irodalom — különösen gáoni — állt rendelkezésére és hazájánál fogva magasabb kulturával birt. A német szerző a franczia-német iskola embere és ezért művében ennek a körnek tekintélyei jutnak szóhoz. A mű szükségessége éppen ezen a körülményen alapszik — a más fejlődésen átment és sok tekintetben más vallásgyakorlatot követő középeurópai zsidóság a R J F vagy az Albargelóni kódexét nem használhatta.

Ha már most azt kérdezzük, hogy az európai zsidóság (a spanyol zsidóság a kelethez tartozott, honnan származott és a mellyel gazdaságilag is összefüggött) miért tért el vallási gyakorlatában a kelet-spanyol zsidóságtól, erre általánosságban két okot hozhatunk fel. Az egyik ok történeti jellegü. A zsidók (a spanyol) Galiciába és a rajnamenti országokba időszámitásunk első századaiban jutottak el és egy évezred alatt náluk más gyakorlat fejlődött ki, mint a hazájában maradt és autoritativ testületek által kormányzott babyloniai (és palesztinai) zsidóságban. A gyakorlat a mindenható hivatalos forum hiánya folytán az uniformálást kikerülte. Nem lévén erősen meggyökeresedett gyakorlat, mint az igazi népéletet élő keleti zsidóságban, a talmud vált az egyedüli normaadó kódexé. Keleten az élő vallásgyakorlat legalább oly faktor volt, mint maga a talmud, a mely velejében ebből a gyakorlatból eredt. Nyugaton, különösen a R. Gerson és Rasi óta, midőn a talmud tanulmányozása felvirágzott, a talmud volt a vallásos élet egyedüli szabályozója. Elméleti alapon, vagyis a talmudból dialektikai uton vont következtetések alapján, képesek voltak a gyakorlatot megváltoztatni. Főkép a R. Tam válik ki e tekintetben, ki a talmudon kivül más auktoritást nem ismert. Az ő szemében a talmud az egyedüli jogforrás, a mely elől minden hagyománynak háttérbe kell vonulni. A minek a talmud ellentmond, legfeljebb kiméletre tarthat igényt, de nem törvény, habár általános és évszázados gyakorlat. A talmudot ugy kezelte mint jogász a törvénykönyvet. És csakugyan Jakob Tam az, kire a decizorok

a legtöbbször hivatkoznak. Mondható, hogy ő és nem a R. Gerson vagy Rasi a franczia-német iskola megalapitója. Igy állván a dolog, Középeurópában a kelet-spanyol iskola kódexei nem feleltek meg teljes mértékben a közszükségletnek. A Rabia nem csak sűrün idézi Jakob Támot, hanem őt tekinti a döntő tekintélynek. A francia-német halakisták az ő területükőn a XV. század végéig saját országaikban feltétlenül uralták a tért és a mondott időpontban külső okokból szorultak háttérbe. A könyvnyomás ugyanis csak olyan könyveket nyomhatott, melyek megfelelő számu közönségre számithattak. Ilyen pedig a számosabb és jobbmódu keleti és szefárd zsidók között inkább akadt, mint az akkor már elszegényedett német zsidók között. E mellett tekintetbe jön még az is, hogy az első nyomdák bár első sorban németek kezében voltak, Itáliában működtek és a könyvkereskedésnek már azelőtt is ez volt a hazája. Ha mindehhez hozzávesszük még azt, hogy a keleti és spanyol szerzők világi műveltségüknél fogva stilisztikailag a németek fölött állottak és a könyvszerzés müvészetében tökéletesebbek voltak, megértjük azt, hogy a német halakisták nagy tudásuk daczára saját országaikban is háttérbe kerültek, hogy ne mondjuk, hogy kiszorittattak. Innen van az, hogy a rabbinikus irodalom sok német-franczia termékeinek kinyomására csak korunkban került sor, még pedig oly körökben, melyeket első sorban irodalomtörténeti érdek vezet. A régi körök, melyek a modern kultura eszmekörén kivül állanak, rendszerint azt sem tudják, hogy ily művek léteznek. Különben a nyomatott rabbinikus könyveknek is csupán elenyésző csekély részét ismerik, a pozsonyi rabbiiskolának könyvtára sincs, a többiről egyáltalában nem lehet szó.

A mi a kiadást illeti, minden dicséreten felül áll — Aptovitzer a régiek és a modernek erősségét egyesiti magában. Edicziója a legjobbak közé tartozik és kivánatos, hogy az egyes részek gyors egymásutánban következzenek. A mü fent jellemzett sajátságainál fogva irodalomtörténeti szempontból is nagyjelentőségű. — A részletekre nézve érdekes, hogy Sabbat traktátusban eltér a talmud sorrendjétől, a mennyiben az élén egy nehéz témát tárgyal (דבר

שאין מתכוין) és azután sem kezdi a traktátus elejével (הוצאה מרש' לרש'), hanem a pénteki előkészülő szabályokkal. Már Tószafót megjegyzik (2 a), hogy a traktátusnak a pénteki szabályokkal kellene kezdődnie, mire nincs kielégitő feleletük.

•

A második kötet felette érdekes iratok gyűjteménye Sabattai Czebi és szektája történetéhez, melyet Freimann A. adott ki, részben kéziratokból, részben ritka nyomtatványokból. Összesen 7 darab, melyekről a kiadó rövid bevezetésében beszámol. Czimeik a következők: 1 ס' מריבת קדש. 2. זכרון לבני ישראל. 3. לקוטים אודות שבתי צבי וסיעתו. 4. סוד אדנות אדונינו יר"ה מסי מהרין. 5. שתי אגרות, 6. מגלות עפות ע"ד וסיעתו. 7. קפ"ד מצבות רבני וחכמי אזמיר. A 2. darab Sabbatai mellett száll sikra és az álmessiás feleségének regényes történetével kezdődik és hasonló dolgokkal folytatódik, ugy hogy folklore anyagnak is tekinthető. A 3. publikáczió Ábrahám bar Chijja „Geometriá"jának 1. füzete, melyet *Guttmann M.* adott ki. E müből részletek folyóiratunkban, utoljára a Haczófeben már megjelentek és igy a füzet e helyen külön bemutatásra nem szorul. A társulat értesitőjével egyidejüleg még Posnanski publikáczióinak folytatása fog szétküldetni. A tagdijért (10 márka) a társulat teljes egyenértékkel szolgál, többel mint a könyvkereskedő.

•

Salzberger G., ki a „Salamon mondáról a sémi irodalomban" már külön könyvet irt, most Salamon templomépitését és trónját ismerteti ugyanabból a körből (Salomos Tempelbau und Thron in der semitischen Sagenliteratur, *Berlin* 1912). A terjedelmes füzet a „Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums" gyűjteményben jelent meg. Az anyag, a czimnek megfelelőleg, két szakaszba négy-négy fejezettel van csoportositva. Az adatok zöme zsidó forrásokban van, mellette még az arab és ethiops irodalom jön számba. Áll ez különösen a Sámir csodaeszközről, melynél a Jewish Encyclopedia illető czikke nincs emlitve. Salamon thrónusa szintén foglalkoztatta a zsidó nép képzeletét és ez a monda is eljutott az arabokhoz. Mig a zsidó nép theológusainál Dávid király volt

a nemzeti ideál, addig a nép képzelete a mesés fénnyel övezett Salamon felé fordult. Bizonyos, hogy ezek a legendák sokkal régibbek, mint a források, a hol először találtatnak. Talán századokig éltek a nép száján, mig irodalmi életre keltek.

•

Ugyanazon iratok közt látott napvilágot *Gärtner E.*, műve: „Komposition und Wortwahl des Buches der Weisheit" (*Berlin* 1912). Az 1. részben szerző azt iparkodik bizonyitani, hogy a szóban forgó apokrif könyv három külön részletből áll és három szerző műve. Ezen legujabb feltevés szerint a szerzőségre három időpontot kell keresnie, a mi nem könnyű feladat. Mindkét pontra nézve G. kutatása eredményeit a 100. lapon röviden összefoglalja. A 2. rész lexikális áttekintés. A legfontosabb talán azon szavak kimutatása, melyek csupán a Sapientiában fordulnak elő. Ilyen szó összesen 212 van (104. lap). Hogy ebből a körülményből mi következik, nincs megállapitva, mint hogy a profán iróknál ezek a szavak is találhatók. A szerző szókincséből mindenesetre következik az, hogy a könyv szerzője (G. szerint szerzői) nem élt tisztán a vallásos irodalomban, hanem szellemét más produktumokkal is táplálta. — A 64. és 65. lapon a Sapientia ezen mondásával foglalkozik: „nem ősz haj, hanem belátás és megismerés az ember méltó koronája". Ez egészen zsidó gondolat a זקן rabbinikus etymológiájára czéloz: זה קנה חכמה (Kidd. 32 b). A tudóst a talmud „öreg" szóval jelöli. G. erre utalhatott volna. A házasságot és a gyermekáldást szerzőnk nem becsülte oly nagyra, mint a zsidó közfelfogás (15 kövv. és 64). A Sapientia szerzője, sajnos, nem fejezi ki magát elég szabatosan és nem tudható pontosan, hogy mit akar mondani (lásd a 18. lapot).

A munka főtartalmára nézve végleges itéletet nem mondhatunk.

•

Mittwoch E. értekezésében „Zur Entstehungsgeschichte des islamischen Gebets und Kultus" (*Berlin* 1913". K. l. a berlini tud. Akadémia értekezéseiből) azt bizonyitja, hogy az iszlám imája a zsidótól függ. Valószinű, hogy az

arab zsidók liturgiája nem egyezett teljesen a talmudból ismert liturgiával és némi eltérés ebből a körülményből is magyarázható. A tisztasági határozatokhoz (14. lap) még az is megjegyezhető, hogy a zsinagógák külföldön (Ap. Csel. és görög papyrusok) viz mellett állottak. Szép értekezés.

Ziegler J. az általa kiadott „Volksschriften über die jüdische Religion" cz. gyűjtemény I. évf. 7. számában a vallás és tudomány egymáshoz való viszonyát adja elő „Religion und Wissenschaft" cz. iratában (*Frankfurt a. M.* 1913. J. J. Kauffmann: Ára 1 korona). Ezt a nehéz thémát kiváló ügyességgel közérthetően tárgyalja Bergson, Cohen, Eucken, James s saját (folyóiratunkban már ismertetett „Geistesreligion und das jüdische Religionsgesetz) műve alapján. Arra az eredményre jut, hogy a tudomány természeténél fogva más jellegű, mint a vallás, a vallás-erkölcsi világ a teremtő erőnek köszöni létét, ugyanezért a tudomány ne lépje át a számára adódott határokat. A beosztás átlátszó, az előadás világos.

A „Year Book of the Central Conference of American Rabbis" XXII. kötete (*New-York* 1912) irodalmi részéből (242-340) kiemeljük a következőket: „A korszellem és a zsidóság, melyben *Mayer H. H.* azt bizonyitja, hogy a zsidó vallás a különböző korok vallásával könnyebben összefér bármely vallásnál. *Deutsch G.* arról beszél, hogy mik az amerikai zsidóság kötelességei távoli országok zsidóságával szemben (falasa, indiai bené Izráel, paleszt. zsidók stb.) Még sok egyébről elmélkedik. A szépen kiállitott 363 lapos mü egyébiránt érdekes tudnivalókkal szolgál.

Wertheimer S. A. magyar származásu jeruzsálemi tudós, ki már számos kéziratot adott ki, legujabban kisebb midrasokat bocsátott közre (אוצר מדרשים כתבי = יד *Jeruzsálem 1913)* Ebben a következő darabok vannak összegyüjtve (többnyire a kairói genizábó): 1. ברייתא דמזולות 2. מדרש ליקוטים ממדרש ילמדנו כת״י, 4. מכלתא פרי שמות וארא. 3. שלשה וארבעה. 5. מדרש מנין. 6. שאלתות פרשת הברכה. A legértékesebb talán a Jelamdénu részlet, melyet W. Jakob Szikili Jalkutjából szedett ki. Erről a becses, csak részben ismert Jalkutról héber folyóiratunkban (Haczófe III, 1-22) Poznanski behatóan értekezett. W. nézete az, hogy Jakob Szikili előtt

külön Jelamdénu midras volt, a mely a Tanchumával nem volt azonos. W. bevezetésében a kiadott midrasokról beszámol és még egy második részt helyez kilátásba. A füzet kapható a szerzőnél Jeruzsálemben.

Fishberg M. dr. műve: „Die Rassenmerkmale der Juden. Eine Einführung in ihre Anthropologie" (*München* 1913) a czimben nevezett kérdést kimeritően és népszerűen tárgyalja. Öt szakaszban minden képzelhető pontra terjeszkedik ki és előadását 42 képpel támogatja és disziti. Általában igaza lesz abban, hogy alapos okok nélkül tulajdonitottak a zsidóknak sok mindenféle faji sajátságot. Azt állitották, nem antisemiták, hanem komoly tudósok, hogy a zsidók nem képesek semmiféle nyelvet tökéletesen megtanulni. Jól bizonyitja F., hogy a zsargon (német, spanyol) az izolálás eredménye, történelmi terméket faji sajátságnak minősitettek (75 köv.) Hivatkozhatott volna arra, hogy az ókorban a zsidók ellenségei sem gunyolták a zsidókat beszédmódjuk miatt, továbbá arra a pozitiv tényre, hogy a hellenista zsidó irodalom nyelve a legujabb kutatások szerint nem különbözött a pogányok népnyelvétől, sőt arra is, hogy a héberbe és aramba átvett kölcsönszók (egyptomi, perzsa, görög) igen hiven és finom hallást eláruló módon vannak átirva. Másrészt meg kell vallani, hogy a faji sajátságok tagadásában tulságosan messze megy. Pl. azt is tagadja, hogy a zsidók könnyebben akklimatizálódnak, mint más népek. A tényt nem tagadhatja, hanem azt állitja, hogy ez vérkeresztezésen alapszik, nem pedig faji sajátságon. Hát hiszen lehet, hogy Ábrahám még nem birt ezen sajátsággal, de azért a jelenkori (és még régebbi) zsidóság ezzel a képességgel már bir. Ugyanez a kifogás még más állitásoknál is emelhető, miről az olvasó könnyen meggyőződhetik. Még csak a vegyes házassságokról egy szót. F. is konstatálja, hogy ezek a zsidóságot megtizedelik és azt mondja, hogy ez okból azok, kik hitük fentartását óhatják, ellenzik; a czionisták pedig külön telepités által szeretnék a zsidókat izolálni. „Ob das Judentum auf diese Weise sich „retten" lässt, darf man füglich bezweifeln" (75). A mü laikusoknak is ajánlható.

Wilamowitz-Moellendorff von M. „Reden unb Vorträge" cz. művéből (3. kiadás *Berlin* 1913) négy bennünket is érdekel és pedig mindjárt az első is: „Was ist übersetzen?" W. azon nézeten van, hogy forditani egyáltalában nem lehet, mert nincs két nyelv, melyeken a szavak értelme egymást fedné. Elméletének magva, hogy csak átköltení lehet. Ezt ő maga görög klasszikus költőkkel nagy sikerrel tette is. Ezen elmélet szerint bibliafordités még nem létezne. A Paul de Lagarde koporsójánál tartott gyászbeszédből megtudjuk, hogy az evangélikus egyház ezt a nagy bibliai filológust nem temette, bár ő maga halála előtt azt kivánta, hogy a szokásos imát végezzék! Ezen a szemüvegen át Lagarde biblia- és zsidóellenessége más szinben tűnik fel és a nagy tudós nem azonositandó a közönséges antisemitákkal. „Egyptomi sirokból" (339—369) az első papyrusleleteket ismerteti finom érzékkel. Egy végrendeletben a férj feleségének megfizettetni rendeli az elnyütt ruhákat (354 l.) és visszaadatni mindazon tárgyakat, melyeket magával hozott és még megvan. A ruhák és tárgyak emlékeztetnek az aram G papyrusban felsoroltakra: Frauenrock, Umhang, stb., Spiegel, eherne Schale, eherner Krug stb. Messer. W. megjegyzi, hogy az asszony nem rég mehetett férjhez, mert hozományából oly sok létezik in natura. Ezzel szemben megjegyzendő, hogy a regi egyptomi nő, mint a mai japánnő, egész életére hozta magával a ruhát és hogy a talmudban „a nő elnyűtt ruhája" (בלאות) közönséges jelenség, melyről a törvény többféle vonatkozásban sűrűn rendelkezik. A legérdekesebb a mi szempontunkból a „Volk, Staat, Sprache" cz. a császár születésnapja alkalmából elmondott beszéd.

Günzig J. „Haeskól" cz. előnyösen ismert héber gyüjtő kötetei közül a VII. csak az imént került ki a sajtó alól (הָאֶשְׁכֹּל מאסף ספרותי ומדעי נערך ויו"ל ע"י דר' עזריאל נינצינ *Krakó* 1913). A 244 lapra terjedő kötet tartalma gazdag és változatos, szépirodalmi és tudományos. Összesen 35 kisebb-nagyobb közlemény van benne és 11 uj könyv ismertetése. Térszüke miatt a szociális és belletrisztikus cikkeket, valamint a verseket mellőzve, kiemeljük a követ-

kező tudományos dolgozatokat. *Günzig J.*, Kordovero Mózes (16-27); *Lazer S. M.*, A zsidók elei Lengyelországban (50-57); *Kahana D.*, A zsoltárok feliratairól (88-118); *Wetstein F. H.*, A lengyel zsidóság és tudósai történetéhez (147-194); *Weisz M.* (Budapest), Muscato J. egyik döntvénye (202-207); *Goldberger I.*, Bloch M. és Bacher V. két-két levele (216-219); Epstein A., Kritikai levél (220-222, Lewin Serira leveléről irt Prolegomena egyik állitása ellen, továbbá a karaitákról). A tetszetős kötet ára mindössze 3 korona és kapható a szerkesztőnél: Dr. J. Günzig Rabbiner in Loschitz.

Miután *Barth J.* a sémi nyelvek névképzését (Nominalbildung in den semitischen Sprachen) kimeritően tárgyalta, most ugyanezt teszi a névmásokat illetőleg (Die Pronominalbildung in den semitischen Sprachen, *Leipzig* 1913.) 81 paragrafusra osztja a gazdag anyagot és bámulatos tudással és alapossággal dolgozza fel. Barth a zsidó aramban is teljes jártassággal birván, a talmud nyelvéhez is kellő felvilágositásokat ad. A héber és aram névmások külön listákban (II. és III.) vannak összeállitva. Pl. מאי a b. talmudban nem מה és הוא ből, hanem מה és דין ből származik (140. l.). A b. talm. kezdő partikulájáról מי (pl. מי אמר הכי) l. 142. A 143 fent emlitett למה csak 1. Sám. 1, 8 fordul elő, a mit meg lehetett volna jegyezni. — Hogy a Pentateuchusban és Józsuában a him és nőnemű szem. névmás egyenlően הוא nak van irva, M. A. Levy (és Barth) szerint az eredeti defektive irt הא ból magyarázandó: „die alte Defektivschreibung beider Geschlechter wurde im masor. Text gleichmässig zu הוא erweitert"(14). Miért? — Hogy הילך és אילך a misnában egyenlő jelentéssel birna (79 fent v. ö. 76 lent), kérdés. — 77 fent הילכך. Megemlitendő lett volna, hogy הולכך van egy kiadott kéziratban, melyet Bacher הואיל וכך összevonásának tart. Ezek a szerény megjegyzések természetesen csupán kérdések akarnak lenni.

Szép kiállitásu műben irja le *Dussaud R.* a párisi Louvreben őrzött palesztinai és zsidó emlékeket (Les monuments palestiniens et judaique, *Páris* 1912). Palesztinát szerző széles értelemben veszi, a mennyiben Moab és

Philiszteát is beleérti. Összesen 226 darab van leirva, melyek között a legfontosabbak a Mesaoszlop és a Siloah-felirat, továbbá a feliratos zsidó ossuariumok. Ez utóbbiak között van Heléne adiabenei királyné (צדה) ossuariuma is. A görög feliratok közt a legfontosabb az, a mely az idegeneknek halálbüntetés terhe alatt megtiltja, hogy a templom területére lépjenek. Képekkel diszitett és magyarázatokat adó jelentős mű.

*

Schwarz Z. A., ki héber folyóiratunkban (Haczófe I-II) kiadta Nachmáni ujévi prédikációját, legujabban közrebocsájtotta N. Kóheletre vonatkozó prédikációját (דרשת הרמב"ן על דברי קהלת), *Frankfurt a. M.* 1913. Sänger és Friedberg). Ugy látszik, hogy Szukkót-prédikáczió. Főtartalma theodicea. Végül a jótékonyságról beszél. Azt mondja, hogy rabszolgák helyett szegény vagy árva zsidókat vegyenek a házba. Felette érdekes irat, melynek publikációjával Sch., ki különben is igen alapos munkát végzett, érdemet szerzett.

*

Brann M. a sziléziai zsidókról az 1812. zsidó rendelet előtt és után érdekes képet fest (Die schlesische Judenheit vor und nach dem Edikt vom 11. März 1912, *Breslau* 1913. Boroszlói szemináriumi Értesitő). Sok város drága pénzért vásárolta meg a jogot, hogy zsidó falai közt ne tartózkodhassék (1. lap, 2. j.). Nagy Frigyes *emberekről és zsidókról* beszélt hivatalosan (9. lap) és 1744-ben 12 kivételével Boroszlóból kiutasitotta őket. De a lengyel zsidókat különös kegyébe fogadta, mert a lengyel kereskedelmet Boroszlóval ők közvetitették (10). Jogilag a zsidók nyolcz kategóriába voltak beosztva. Mindamellett a modern kulturának itt támadtak első hivei. A napoleoni háboruk a porosz államot, a mennyire még megmaradt, a közszabadság megadására késztették, minek eredményeképpen a zsidók is felszabadultak.

*

Ginzberg összegyűjtötte és angolul The) legends of the Jews, I—IV) kiadta a zsidó mondákat. Ugyanezt teszi most németül *Micha Josef bin Gorion* (pseudonym) németül a következő műben: „Die Sagen der Juden. Gesammelt und bearbeitet. Von der Urzeit. Jüdische Sagen und Myth-

en" (*Frankfurt a. M.* 1913. Literarische Anstalt *Rütten et Loening* Verlagsbuchhandlung. Ára füzve 6 márka, félbőr 7·50). A fordítást *Rahel Ramberg-Berdyczewski* végezte és mindjárt hozzá tehetjük, hogy az anyagnak megfelelő nyelven és minden kivánságot fényesen kielégitő szép módon. Minden hűség mellett modern könyv, melyet minden művelt ember gyönyörűséggel olvashat. A gyűjtő szakember és nagy irodalmi apparátussal dolgozik. A midras (a főforrás) mellett a többi zsidó irodalmat is felhasználja, a szamaritánus és arab-zsidó forrásokat is beleértve. A jelen első kötet a vizözönig (bezárólag) terjed, tehát a Mózes I. könyve 1. szakaszához fűződő mondákat öleli fel. A gazdag anyagot 4 könyvre és összesen 30 fejezetre osztja, mely utóbbiak alfejezetekre tagolódnak és külön czimekkel vannak ellátva. Térszűke miatt csupán a 4 könyv czimeit jegyezzük fel: 1. A teremtés (1—74). 2. Ádám és nemzetsége (75—166). 3. A vizözön (167—246). 4. A felső és alsó világ (247—350). Ez utóbbi könyvben különféle anyag van egyesitve, pl. Káin, Ábel és Mózes a XXVI. fejezet és arab-zsidó ördöghistóriák s egyebek a XXX. (utolsó) fejezet. Az elrendezés átlátszó és a kiállitás tetszetős. Egy szóval igen szép és hézagpótló munka. Már Dänhardt a Natursagen egyik kötetében összeállitotta az Ó-Testamentomra vonatkozó mondákat, de az sem teljességre, sem szépségre nem vetekedhetik a jelen művel.

*

A bécsi hitközségnek ritka és drága könyvekben gazdag könyvtára van, mit javarészt Kohn Salo bőkezűségének köszön. A nagyszabásu Mécenás néhai Halberstam S. H. hires magánkönyvtárából régebben a legbecsesebb könyveket vette meg a nevezett könyvtár számára, ujabban pedig ugyanilyeneket Friedmann N. B. hagyatékából. Friedmann csodarabbi volt és mindamellett szakértő és szenvedélyes könyvgyűjtő. Könyvtárának negyedrésze az, a mely a wieni hitközség könyvtárába került. Ennek a katalógusát készitette el *Wachstein B.* a következő munkában „Bibliothek der israelitischen Kultusgemeinde Wien. Katalog der Salo Cohnschen Schenkungen. I. Bücher aus der Sammlung des Rabbiners Nachum Beer Friedmann

Sadagora (*Wien* 1911). A második kötet a Halberstam-féle gyűjteményt fogja leirni, a mely, mint személyesen meggyőződtem, még becsesebb, közel 40 ősnyomtatványt tartalmazván. A könyvek szerzők szerint vannak felsorolva, a katalógus végén pedig külön alfabétikus index van, úgy hogy a katalógusban az eligazódás igen könnyű. Összesen 872 számra rug. A leirás pontos és megbizható és Wachstein szakértelmét dicséri. A kiállitás minden tekintetben gyönyörű és a héber katalógusok közt páratlanul áll. Reméljük, hogy a második kötet szintén hamarosan elkészül.

*

Sellin E. „Der alttestamentliche Prophetismus" cz. alatt három tanulmányt bocsát közre (*Leipzig* 1912). Az elsőben az 1000-800 közti prófétaság'történetét iparkodik kikutatni. Sok feltevéssel, de azt, hogy a próféta ügyvéd volt (Sachwalter) — a legujabb sejtés — nem mondja. A második tanulmány az eschatológiáról szól; a harmadik pedig összehasonlitja az ókeleti és a bibliai kinyilatkoztatást. Az ilyen szabad kutatótól különösen hat, ha tanulmányát „jönni fog" (t. i. Jézus még egyszer, 193. lap) kijelentéssel fejezi be. Az utolsó tanulmány a hivő theológia alapját iparkodik bizonyitani.

*

Philippson M. általunk már ismertetett „Neueste Geschischte des jüdischen Volkes" czimű jelentős művéből, a mely a „Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums" cz. gyüjteményhez tartozik, megjelent a harmadik (utolsó) kötet (*Leipzig* 1911, Gustav *Fock*). A jelen kötet egészen az orosz és lengyel zsidók ujabb történetének van szentelve, melyet I. Miklós czár uralkodásával kezd meg és napjainkig vezet le. Philippson történetirásának előnyeit: a tények higgadt felsorolását és magas szempontokból való mérlegelését, szép és világos előadását ez a kötet is mutatja. A gazdag anyag csoportositása négy könyvre (8-11) és megfelelő számú fejezetekre a művet átlátszóvá és könnyen használhatóvá teszi. A művelt nagy közönséget és nem a szakembereket tartván szem előtt, Ph. helyesen mellőzte a jegyzeteket és forrásairól a mű végén adott számot, hol az egész műre kiterjedő személy index is található. Sötét

kép az, mely az orosz zsidókról elénk tárul, a kevés fénypont hirtelen villámlás, amely után a sötétség csak sűrűbb lesz. Az orosz birodalomban a középkor még tart, benne a zsidóság nagyobb felének tragédiája folytatódik. Oroszországban ugyanis már 1897-ben 5,125,805 zsidó élt, ma legalább hat millió. Az orosz zsidóság testileg-lelkileg ép és egészséges, a lengyel zsidóság felett áll müveltségre nézve. Philippson ezt mondja müve végén: „Den festen Kern des zahlreichen und bisher so unglücklichen östlichen Judentums machen die Israeliten des eigentlichen Russland aus. Vielleicht beruht auf ihnen die Zukunft der Judenheit überhaupt, sei es im eigenen Lande, sei es drüben jenseits des grossem Wassers". Idealizmusuk történetirójukat valósággal himnusokra hangolja (u. o.).

Philippson müve ujabb történelmi irodalmunk legszebb termékei közé tartozik, melyet minden müvelt ember élvezettel és haszonnal olvashat.

*

Az ugynevezett „Ótestamentomi Theológia" legujabb időben „Ótestamentomi vallástörténet" czimet vett fel, miután a „vallástörténet" általában népszerűvé vált. Stade, Dillman, Schultz, Marti, Kautzsch e téren az ismert szerzők, kik a radikális vagy mérsékelt álláspont képviselői.

A legkonzervativabb *König E.*, az ismert grammatikus és szótáriró, ki az imént ezt a szakmát is feldolgozta e czimen: „Geschichte der Alttestamentlichen Religion kritisch dargestellt" (*Gütersloh* 1912). A kritika álláspontján áll, de nem radikális. Mint minden müvében, ugy ebben is König az egész tárgyi és irodalmi anyag előadására törekedik, diszkusszió alakjában, és érthető, hogy müve ennek folytán nagy terjedelmet öltött (618 lap.) A történetet levezeti egészen a kereszténység keletkezéséig, tehát végig megy az apokrif irodalmon, söt részben a talmudon is. Ez utóbbi leginkább Weber (Jüdische Theologie) mankóján és nem ritkán botlik. Részletekbe bocsátkozni sok tért venne igénybe, ugyanezért csak egy nagy elvi kérdést penditünk meg, a mely bővebb kifejtést érdemelne. És ez az, hogy miért áll meg a vallástörténet az Ujtestamentomnál? Jogosult volt ez a bevágás mindaddig, amig

„bibliai theológiát" tárgyaltak. Minthogy két bibliát ismertek, egy régit és egy ujat, egy meghaladottat és egy érvényben levőt, egy abrogeáltat és egy örökletest, kétféle theológiát adhattak elő. A „liberálisok" azonban saját állitásuk szerint nem kinyilatkoztatott theológiát akarnak ismertetni, hanem egyszerüen vallástörténetet — miért van ennek vége Jézus fellépésénél? Hisz ő közvetlenül zsidó vérből ered és a zsidó nép kebelében folytatója a zsidó vallás eszméinek és tanainak? Az evangelium még nem toto coelo más, mint az apokrifák vagy a régi zsidó hagyomány? A kereszténység még 150 körül csak a zsidó iratokat tekintette bibliának és nem is gondolt arra, hogy az evangéliumok és egyéb iratokból egy *uj* biblia fog előállani. Ezt keresztény theológusok állitják. Miért kezdődik tehát egészen uj korszak az evangeliumokkal? Még a „bibliai theologia" sem jogosult a nevezett iratok összeségéből uj theológiát rekonstruálni és vele egy uj korszakot datálni. De ez még hagyján a fentérintett érvényeség okából, teljesen jogosulatlan azonban a vallástörténelm, minthogy Jézus nem hirdetett uj vallást és első követői nem is érezték magukat uj vallás hiveinek. A vallástörténészek semmiképp sem történeti okokból maradnak meg a régi theológiai beosztásnál.

*

Pick L., berlini rabbi, a zsidóság világnézletét összefoglalja 15 fejezetben a következő iratban: „Die Weltanschauung des Judentums" (*Berlin* 1912). Szépen irt népszerű kis könyv (93 lap), a mely a német zsidó theológia közfelfogását ügyesen tolmácsolja. Helyesen emeli ki, hogy a zsidóság és az ethika egységét tanitotta és tanitja. Szembe állitja az Ó- és az Uj-Testamentom morálját, a zsidóságot és a kereszténységet. Az ilyen kérdések tárgyalása még manapság is nehéz; japán embernek kellene megszólalni. Utolsó előtti fejezetében a modernismusról szól és még előbb a misszió müködéséről. Csupa aktuális téma. Nálunk ilyen kérdésekről nincsen szó, antiquált kérdésekkel foglalkoznak.

KÚTFŐK.

318. sz.

AZ 1913 nov. 11-IKI A KIEVI VÉRVÁD ÜGYÉBEN TARTOTT TILTAKOZÓ GYÜLÉSEN ELMONDOTT BESZÉDEK ÉS AZ ELFOGADOTT HATÁROZATI JAVASLAT.

Bakonyi Samu országos képviselő beszéde : Tisztelt Uraim! Mikor most e gyülekezetben, amely Magyarország zsidó hitközségeinek küldötteiből alakult, a méltóságos elnök ur felhivására szót emelek, ugy érzem, hogy el kell magamban fojtanom az évezredek lelketlen üldözéseinek minden keserüségét. Nem jajveszékelni jöttünk ide össze, nem az égbekiáltó szenvedések, a méltatlan bántalmak siralma tör fel ajkainkról. Mi ez áldott magyar hazának szabad polgárai vagyunk (*Hosszas lelkes éljenzés és taps.*) és az isteni gondviselésbe vetett hittel hirdetjük, hogy felekezeti gyülölség mérges magvai a magyar földben termékeny talajra nem találtak. (*Ugy van!*) *Ugy van!*) Ezért a mi szavunk nem a panasz szava, ellenkezőleg épen békés polgári helyzetünkben, mint ennek a nemzetnek egyenlő jogu polgáraira, hárul reánk az a kötelesség, hogy amikor hitünket, az egy igaz Isten kinyilatkoztatott vallását az elnyomatás földjén sötét időknek ujra kisértő átkával veszik ismét üldözőbe, itt, annak a nemzetnek fiai között, amely évszázadokon át mellével fogta fel az európai civilizációt támadó barbárság csapásait, innen, az emberi haladás eszményeiért annyi martirnak kiontott vérével megszentelt földről : innen emeljük fel tiltakozó szavunkat a vak gyülölet, a pogány babona embertelen vadsága ellen. (*Zajos helyeslés*).

Tiltakozó szavunk szabad férfiakhoz illő önérzetnek megnyilatkozása legyen (*Zajos helyeslés.*), amelynek messze hangzó szavából megértsék a lelki sötétség kényurai és megérezzék a fajgyület szerencsétlen rabszolgái, hogy az emberi felvilágosodás nem engedi, nem türi tovább, hogy a legszentebb üdvösségére, az ember szeretet örök törvényére reátörő sötét éjszaka garázdálkodjék. (*Zajos helyeslés*). Mert a csipkebokor tüzéből szerteáradó világosság volt az, amelynek a világot ujjáteremtő hajnalán született

Istennek legfőbb törvénye : a felebaráti szeretet. (*Hosszantartó zajos tetszés, éljenzés és taps.*) A szeretet maga az Isten, aki megbocsátja bűneinket, ha mi is egymásnak megbocsátunk és lelkünket minden haragnak szennyétől megtisztitjuk. A mi hitünknek ezt a tisztaságát bemocskolni nem engedjük. (*Zajos tetszés és helyeslés*).

Mi, akik itt egybegyültünk, hogy a szeretet parancsán alapuló emberi szolidaritásból kivegyük részünket, mindannyian érezzük és valljuk, hogy az ember boldogságra van teremtve, hogy a boldogságért vivott küzdelmében reámért szenvedéseket és megpróbáltatásokat legyőzve, megállás nélkül kell a maga tökéletesitésén munkálkodnia. Egytől-egyig át vagyunk hatva ennek a munkának kötelességétől, amikor minden erőnkkel, amelyet csak honpolgári öntudatunkból és az egész müvelt világ összetartásából merithetünk, sorakozunk azok táborába, akik az emberi boldogság legveszedelmesebb ellenségét, a fajgyülölet, a vallásgyülölet átkát akarják visszaverni. (*Zajos tetszés.*)

Az előkészitő bizottság nevében van szerencsém a következő határozati javaslatot előterjeszteni és elfogadásra ajánlani. (*Halljuk! Halljuk! Olvassa*) :

„Az emberi elme ragyogó alkotásai és az emberszeretet fáradhatatlan munkálkodása közepette nem pihen a gyülölet és előtör a lelki sötétség. Napjainkban is fel-feluiul elmult átkos idők ádáz babonája : a vérvád. Az egyetemes emberi haladás meggyalázása ellen az egész együttérző világ becsületének kell talpra állani. A világ müvelt népeinek sorában mi is, a szabad magyar nemzet zsidó vallásu polgárai, a felvilágosodás, az igazság és a szeretet legyőzhetetlen hatalmába vetett bizodalommal, szent hitünk isteni tisztaságának egész erejével tiltakozunk az ujból nekivaduló embertelen üldözés ellen, bizton számitva arra, hogy tiltakozásunk magyar nemzetünknek minden rétegében méltó visszhangra talál." (*Szünni nem akaró lelkes éljenzés és taps.*)

Gróf *Khúen Héderváry* beszéde :

T. Uraim! Mindenekelőtt köszönetet mondok a mai gyülés rendezőinek, hogy szivesek voltak meghivásuk által nekem és elvtársaimnak lehetővé tenni, alkalmat adni arra, hogy mi a magunk részéről is hozzájáruljunk ahhoz a tiltakozáshoz, amely, amint látjuk és mindnyájan tudjuk, a müvelt világnak minden pontján megnyilatkozott, *ahol az igazság és az emberiség iránt igazi érzék van.* Lehetetlen lett volna, hogy a mi társadalmunk kiszakitsa magát ezen müvelt társadalmak családjából és ne kérjen részt magá-

nak abból, hogy ő is csatlakozzék mindazokhoz, akik igazságot akarnak szolgáltatni — ha szabad így mondanom— legalább a mi fogalmaink szerint igazságot, *azzal a sok igazságtalansággal szemben, amelyet a zsidó vallás követői évszázadokon, évezredeken keresztül elszenvedtek, (Igaz! Ugy van! Zajos helyeslés.)*

Ha a mai tiltakozó gyűlés tárgyára gondolok, azt hiszem, akiben csak a legkisebb vallásos érzés van, aki csak tisztában van magának a vallásnak fogalmával, az bizonyára tisztában van azzaj, hogy *nem lehet vallás, mely szabályai között azt követelné meg, hogy egy büntény elkövetése legyen istápolója vallásának és szertartásának. (Szünni nem akaró zajos helyeslés, éljenzés és taps.)* De aki csak az emberiségnek ridegebb fogalmával tisztában van, az is tisztában azzal, hogy — amint igen jól mondta a méltóságos Elnök nr — akinek egyik legfőbb parancsa az, hogy szeresd embertársadat, mint önmagadat, az nem követelheti embertársának halálát, midőn vallását gyakorolja. *(Zajos helyeslés és taps.)* Ezek olyan alapfogalmak és igazságok, amelyeknek igen sokszor adtak már kifejezést és ha a magam részéről ismétlem ezeket, azt hiszem, nem követtem el ezzel hibát, mert az igazság mindig csak egy és ugyanaz lehet; *(Zajos helyeslés és éljenzés)* ha különféle szavakban adunk is annak kifejezést, a lényegben egyetértünk. *(Zajos helyeslés.)*

Mindnyájan — és ez az örvendetes — faj, vallás, társadalmi osztályozás különbözése nélkül jöttünk itt össze, mint mindenütt a művelt világon, hogy ugyanazt a tiltakozást mondjuk ki azzal a jelenséggel szemben, hogy sajnos, — ezt kell mondanom, mert csak vérző szivvel vehetünk róla tudomást — *még mai napság is lehet társadalom, lehetnek a művelt osztályhoz is tartozók, még pedig olyan emberek, akik állásuknál fogva az igazság keresésére volnának hivatva. (Zajos helyeslés és taps)* találkoznak tehát olyanok, akik nem restelik — így kell a szót kimondanom, — hogy egy *babonától* sugalt gondolatnak adjanak kifejezést és ezt a birák előtt is képviseljék. *(Zajos helyeslés.)* Ezek, t. uraim, — legyen eljárásuk talán jóhiszemű vagy rosszhiszemű, az egyaránt mindegy — *csak az emberek gyengeségére, a tudatlanoknak szenvedélyére számitanak, amidőn ilyen vádaknak adnak kifejezést. (Ugy van! Ugy van!)*

És ha a mostani pillanatban azt mondhatjuk is, hogy az igazság győzött, ez nem tarthat vissza attól, hogy mégis kifejezést ne adjunk megbotránkozásunknak, *(Hosszantartó zajos helyeslés és taps)*, hogy ilyen történhetett. És

amidőn a magam és elvtársaim részéről kifejezést adok annak, hogy az itt felolvasott határozati javaslathoz *teljes szivvel hozzájárulok, (Hosszantartó zajos éljenzés és taps) azt kívánom, hogy az emberi társadalom előtt utolsószor tünt fel légyen ez a vád. (Percekig tartó zajos éljenzés és taps.)*

Gróf *Károlyi Mihály* beszéde:

Tisztelt Naggyűlés! Az a nemes cél, amelyet ez a gyűlés maga elé tüzött, lehetetlenné tette nekem, hogy mint a függetlenségi és 48-as párt ügyvezető elnöke *(Zajos éljenzés és tvps)* ne jelenjek meg ezen a gyűlésen és ugy a párt, mint a magam nevében ne csatlakozzam ehhez a mozgalomhoz és az előterjesztett javaslatokhoz. *(Zajos éljenzés és taps.)*

Tisztelt értekezlet! A függetlenségi és 48-as párt mindig az elnyomottak, az állami hatalom által üldözöttek érdekében tört lándzsát, mindig a kisemberek, az elhagyottak, a szenvedők érdekeiért. mindig a szabadságért küzdött és azért lehetetlen, hogy amidőn itt az elnyomottak érdekében gyűlés hivatott össze, ebben a gyülésben a függetlenségi és 48-as párt a maga részét ki ne vegye. *(Hosszas éljenzés és taps.)*

Az egész müvelt világot immár hetek, hónapok, sőt évek óta izgalomban tartja az a körülmény, hogy Oroszországban egy gyilkossági vádat tisztán mint rituális gyilkosságot kezelnek' Azzal a kérdéssel, vajjon bünös-e Beilis, egyáltalában nem foglalkozom. Azt hiszem, ennek a gyülésnek nem is az a célja, hogy ezt eruáljuk, mert az esküdtszék Oroszországban épen tegnap teljesitette kötelességét és felmentette őt. *(Élénk éljenzés.)* A lényeg nem ez, hanem az, hogy ezt az egész ügyet tisztán felekezeti szempontból kezelték és felekezeti izgatásra, *felekezeti gyülölség szitására használták fel.* (Ugy van! Ugy van!) *Ez elég ok arra, hogy itt összejöjjünk felekezeti különbség nélkül és tiltakozásunknak adjunk kifejezést.* (Élénk éljenzés.)

Mindnyájan abból az elvből indulunk ki, amit az én igen tisztelt Elnök barátom hangsulyozott, hogy szeresd lelebarátodat, mint tenmagadat. Ez az elv a müvelt, civilizált világ dogmájává lett. Ezen a dogmán alapszanak az összes civilizált vallások. (Ugy van! Ugy van!)

Ez egymagában is elegendő ok lenne a mi tiltakozásunkra. (Ugy van! Ugy van!)

De van egy másik, ennél sulyosabb, ennél imperativusabb indok is, amiért összejöttünk, hogy tiltakozzunk és segitésére siessünk azoknak, akiket a messze távolban üldöznek. Ez az ok az, hogy akik Oroszországban élnek,

azok még nélkülözik a szabadságnak azokat az eszközeit, amelyek szükségesek arra, hogy egy nemzet védekezhessék az ilyen vádak ellen, azok még nem birnak a sajtó szabadságával, nem birnak azokkal az elementáris eszközökkel, amelyek szükségesek arra, hogy egy művelt országban az ilyen vádat kipusztithassák, amelyek szükségesek arra, hogy ezekkel szemben a közvélemény elemi erövel megnyilatkozzék. *(Zajos helyeslés és taps.)* Épen azért, mert ők még nem birták ezt kivivni, mert ők még fogyatékosak ezen a téren, szükséges, hogy a művelt világ álljon melléjük és legyen segitségükre nehéz küzdelmükben, amely nehéz küzdelmükben az ő saját közvéleményük nem lehet segitségükre, mert az ő közvéleményük el van nyomva és el van tiporva. (Ugy van! Ugy van!)

Ez az egész vérvádelleni mozgalom egy mélységes tanulság a maga egész mivoltában, hogy ilyen vádat emelhetnek a XX. században, az jellemző azokra a viszonyokra, *amelyek Onoszországban fennállank. (Ugy van ! Ugy van!) Jellemző, mert hiszen az összes vallások legkompetensebb tudósai nyilatkoztak, hogy ez a vérvád egyszerü hazugság. (Hoszantartó zajos helyeslés, éljenzés és taps)* Maga a szentszék államtitkárja, Merry del Val tiltakozott a leghatározottabban a vérvád ellen, kijelentve, hogy semmiféle alapja, semmiféle jogosultsága sincs annak, hogy valaki vérvádat emelhessen. Ime, ennek dacára Oroszországban igenis képesek ezzel a váddal izgatni és lehetséges, hogy egy olyan óriási államban, mint Oroszország, a közvádló és a biróság ezt az ügyet, ezt a gyilkosságot *ebből a szempontból* birálja meg.

De van egy megnyugtató, egy felemelő momentum az egész dologban, amely igen tanulságos is és ez az, hogy épen az esküdtszék volt az, amely kötelességét ebben a kérdésben teljesitette. *(Zajos helyeslés, éljenzés és taps.)* Az esküdtszék volt az, mely dacolni tudott nemcsak az izgatással, hanem az államhatalom nyomásával is *(Zajos éljenzés)* és bátran és merészen, talán életének kockáztatásával is, kimondotta a felmentő verdiktet. *(Zajos éljenzés)* Ez jellemzi a legjobban, hogy milyen óriási kincs a szabadság, milyen értéket képviselnek egy országban mindazok az intézmények, amelyek a szabadságnak és az alkotmánynak oltalmára szolgálnak. *(Élénk éljenzés.)*

Azt látjuk az egyik oldalról, hogy épen az egyik szabadságnak, a sajtószabadságnak hiánya okozta az egész mozgalmat, mert a közvélemény nem volt képes már csirájában elfojtani ezt az egész gyalázatos vádat. *(Ugy van!)* A másik oldalon pedig azt látjuk, hogy az az intézmény,

amely igazán a szabadság fegyverével van felvértezve, az esküdtszéki intézmény volt az, amely megmentette nemcsak Oroszországot, hanem az egész civilizált világot attól a szégyentől, hogy egy ártatlan embert elitéljenek kizárólag az államhatalom nyomására, kizárólag bujtogatás okából. *(Hosszantartó zajos éljenzés és taps.)*

Azt hiszem, t. értekezlet, ezek a körülmények indokolttá tették azt, hogy *félretegyem azokat a politikai viszályokat, amelyek — sajnos — ezt az országot már annyi ideje két táborra osztották és itt megjelenjek.* Ezek az okok parancsolólag mondták nekem, hogy idejöjjek *(Zajos éljenzéz)* és nemcsak a függetlenségi párt megbizásából kellett idejönnöm, hanem mint *civilizált embernek és mint olyan embernek, aki mindig a közszabadságokért küzdöttem és dolgoztam. (Percekig tartó lelkes éljenzés és taps.)*

Kozma Andor beszéde: Tisztelt gyülekezet! Mai ülésünk, amelyben felháborodásnak akartunk kifejezést adni és adtunk is kellő nyomatékkal és kellő őszinteséggel pártkülönbség nélkül, mai ülésünk *egyúttal örömnap is.* (*Élénk éljenzés*) Örömnap azért, mert az isteni rendelés és az orosz nép becsülete ezt a napot szerencsére azzá a nappá tette, amikor nemcsak tiltakoznunk kell, hanem örvendenünk is. *(Zajos éljenzés és taps.)*

T. uraim! Emlékünkben van, hogy ezzel a förtelmes sötét ostobasággal ebben a hazában nekünk is küzdenünk kellett, *(Ugy van! Ugy van!)* és ha ma azt mondjuk, hogy dicsőség az orosz esküdteknek, mondjuk azt is: dicsőség egyuttal azoknak az intellektuális nemes orosz férfiaknak, azoknak a tudósoknak, azoknak a bátor embereknek, akik ellenére egy reakcionárius igazságszolgáltatásnak, bátran, szabadon és sokat kockáztatva *(Hosszantartó zajos éljenzés és taps)* elébe vágnak ennek a förtelmes ostobaságnak.

De amikor erre gondolunk, akkor emlékezzünk is kissé. Emlékezzünk arra és legyünk büszkék reá, hogy a mikor itt ütötte fel fejét, a mi szabad magyar hazánkben ez az undok vád, akkor nem kellett szégyelnünk a mi hatalmunkat, ami állami ügyészségünket.(*Szünni nem akaró, percekig tartó zajos éljenzés és taps. Az összes jelenlevők felállanak. Felkiáltások: Éljen Kozma Sándor!*) Bizonyára megengedi nekem a t. értekezlet minden egyes emlékezni tudó tagja, ha én hazafiúi érzésemhez a magam fiui érzését is csatolom. *(Szünni nem akaró zajos éljenzén és tapsl Élénk felkiáltások: Éljen Kozma Sándor! Éljes a nagy ügyész!)*

De amikor emlékezünk a multra és örvendünk a jóra fordult jelennek, gondoljunk kissé a jövő lehetőségére is.

Megvallom, uraim, hogy a mai napnak — mondhatnám — örömmámorában — mert nekem nagy öröm volt, amikor láttam, hogyan diadalmaskodik Oroszországban is az igazság — az első benyomásom az volt, hogy csak örvendenünk kell, hogy voltaképpen a jövőre nem is kell gondolnunk akkor, amjkor már Oroszországban is a szegény orosz muzsikok itélete alapján egy förtelmes butaság és sötét lehetetlenség, amelyet hirdettek, semmivé tétetett. Mert ez talán soha többé nem lesz lehetséges a világon. (*Zajos helyeslés és taps.*) Mégis, ha kiragadjuk magunkat ebből a hangulatból, ha arra gondolunk, hogy mily nem várt fordulatok lehetségesek a világon, ha arra gondolunk, hogy az ördög nem alszik (*Ugy van!*) és hogy a sötétségnek legutálatosabb dúvadjait mindig ujra és ujra vissza kell kergetni oduikba, akkor talán nem felesleges, ha még egy pótlást nyujtok be a határozati javaslathoz. (Halljuk! Halljuk!) Azt hiszem, hogyha talán a kellő formát nem is találtam el, ennek az eszmének kezdeményezése illik a szabadelvű, nemes, igaz magyar nemzethez. (*Zajos éljenzés és taps. Halljuk! Halljuk!*)

Javaslatom a következő: (Olvassa). „A hazai zsidóság az állami élet minden terén tanusitott hűségére és kötelességteljesitésére való hivatkozással méltán elvárhatja, hogy ez ország társadalma, közéletünk minden irányitó és alkotó tényezője, hiven ama nemes példákhoz, amelyek hazánk történetét áthatják és hiven ahhoz a szellemhez, amely bölcs Kálmán király (*Hosszantartó zajos éljenzés és taps*) minden sötetségen örökké átvilágitó törvényéből kiárad, a zsidó vallás erkölcsi fenségének oltalmára és az eme hiten levő állampolgárok jogbiztosságának védelmére intézményesen is aképpen rendelkezzék, hogy kulturánk és igazságszolgáltatásunk érdekében ily vádak mindenkorra kizárassanak."

Ajánlom e javaslatot elfogadásra. (*Szünni nem akaró zajos éljenzés és taps.*)

TÁRSADALOM.

A RITUÁLIS VÉRVAD KÉRDÉSÉHEZ.[1])

A középkortól kezdve, egészen a legujabb időkig él a keresztyén világban az a hit, hogy a templomuktól megfosztott és áldozataikat abbahagyni kényszerült zsidók, vagy legalább is azoknak titkos szektái, bizonyos vallásos szertartásaiknál embervért és éppen keresztyén embervért használnak. Él ez a hit különösen a páska-ünnep alkalmával használt kovásztalan kenyér készitését illetőleg.

A középkor, sőt az ujkor egy része is bőven tartotta fenn az ebből a hitből fakadt rituális vérvádak s az azok nyomában lefolytatott vizsgálatok és itéletek emlékeit. Sőt nem hiányoznak erre nézve az adatok a legujabb korból sem. Magyarországon is folytak le ilyen perek a XV., XVI. és XVIII. századokban (nagyszombati per 1494, budai 1529, bazini 1539; a XVIII. században a nagyszombati, sárosi, péri, csengeri perek) s végződtek a vádlottak kivégeztetésével, vagy az illető város zsidó lakosságának kiüzetésével. Sőt volt egy ilyen nagy per nálunk a XIX. század folyamán is, a hires tiszaeszlari per 1882—1883-ban. Legujabban pedig a vérvád ujabbkori hazájában, Oroszországban folyt le a kievi nagy per, amely hosszu vizsgálataival, a szakértők némelyike által tett megdöbbentő kijelentésekkel és az államügyésznek a vérvádat komolyan hangoztató vádbeszédével nemcsak az egész világ zsidóságát tartotta kinos izgalomban, de megmozgatta az egész kulturvilágot is.

A nagy és izgató peren tul van ugyan az aggódott zsidóság, tul van a kulturvilág is; de mivel alig lehet reménnünk, hogy a kievi felmentő itélet kiirtaná az orosz nép és a keresztyén világ alacsonyabb gondolkozásu elemeinek hitéből a vérvád jogosultságának gondolatát: nem lesz felesleges még most sem szólani az ember- és éppen keresztyén embervérnek a zsidóság által használatára vonatkozó hitről s reámutatni arra, hogy mit tanitanak idevonatkozólag a zsidóság szent könyvei.

---

[1]) Részlet a szerzőnek a budapesti Bethlen Gábor-Kör hittudományi estélyén, október 18-án „Az ó-testamentumi véres áldozatok és azokban a vér jelentősége" c. alatt tartott felolvasásából.

Tanulmányozva az ó-testamentumot, kétségtelen nyomait találjuk annak, hogy a zsidóság ősi vallásában, az egyéb áldozatok között helyet foglalt, mint legfőbb áldozat, az emberáldozat is. Az a levitikus törvény, amely nemcsak a földnek, fűnek, fának, baromnak első zsengéjét vagy fajzását rendelte feláldozandónak, hanem az elsőszülött fiak megváltására nézve is intézkedett, minden bizonnyal az elsőszülött fiak ősi feláldozásának emlékét tartotta fenn, beleillesztve azt a megváltás által a jahvizmus tisztultabb rendszerébe. De nemcsak ez mutat az ősi emberáldozatokra, hanem a ténylegesen megtörtént emberáldozatoknak több esete is (Jefte leányának feláldozása Bir. 11: 34 s köv., Zebach és Czalmunáh, Agág leöletése Bir. 5: 21., I. Sám. 15: 33., Saul maradékainak, a gibeoniták és a haragvó Isten kiengesztelése végett Dávid által történt kiszolgáltatása II. Sám. 21: 1—9.), valamint még a későbbi tisztultabb jahvizmusban is élt az a gondolat, hogy az elsőszülött fiak feláldozása, illetve az arra való készség, a legmélyebb devotió jele s mint ilyen, a legkedvesebb dolog Isten előtt (Gen. 22: 12., Mik. 6: 7.)

De ha így nyomai vannak is az ősi emberáldozatoknak, azt is látjuk, hogy az ó-testamentumi vallás fejlődésével és fogalmi tisztulásával párhuzamosan halad az ezek ellen való küzdelem, és attól az időtől, tehát körülbelül a Kr. előtti XI. század végétől kezdve, amikor a próféták lettek a zsidó nép valláserkölcsi tanitói és vezérei, dominánssá válik a papság és a nép vezető elemei körében az a felfogás, hogy bár Istennek örök joga van is minden elsőszülött fiuhoz, de azoknak feláldozását nemcsak nem követeli, de az emberáldozat méltatlan is a szövetséges Isten kultuszához. Találunk ugyan panaszokat a próféták irásaiban még ezután is, amiatt, hogy királyok és nép feláldozták elsőszülött fiakat (II. Kir. 3: 27., Jerem. 7:31., Ezek. 20: 26., 23: 37.), azonban ezek az emberáldozatok nem a szövetséges Isten, hanem az idegen istenek bálványimádó kultuszában fordultak csak elő. Magában a jahvizmusban nemcsak nem nyertek szentesittetést, sőt a tisztultabb felfogásu törvényalkotás mind szigorúbb és szigorúbb intézkedéseket tett ellenük; a levitikus törvényalkotás pedig oly rigorisztikus törvényeket alkotott, nemcsak az emberölés, hanem még az állati vér használatának tilalmát illetőleg is, hogy azt mondhatjuk, hogy ebben a tekintetben nemcsak az ó-kori összes vallások felett egyedül áll az ó-testamentumi vallás, hanem még a keresztyénség sem mérkőzhetik vele.

Bármilyen theoriával magyarázzuk is meg azt a szent, a borzadásig menő tiszteletet, a mellyel az ó-testamentumi vallás levitikus alakja a vér és a vérben levő élet iránt

viseltetett, annyi kétségtelen, hogy ez a tisztelet megvan benne és fundamentális elemként hatja át az emberölést és a mindenféle állati vér megevését tiltó rendelkezéseit.

Amikor a felől tudósit az ó-testamentum, hogy az özön iz után Nóének és a tőle eredő uj emberiségnek megadja Isten a felhatalmazást a tiszta állatok leölésére és ételül felhasználására, ott hangzik tudósitásában az emberölés és a vér megevése ellen való legszigorúbb titalom is. „Minden mozgó állat, amely él, legyen nektek eledelül" — mondja az Isten.. „csak a hust, az azt elevenitő vérrel meg ne egyétek. És a ti véreteket is, amelyben van a ti életetek, számon kérem; számon kérem minden állattól, azonképen az embertől, — kinek-kinek atyafiától számon kérem az ember életét. Aki embervért ont, annak vére ember által ontassék ki; mert Isten a maga képére formálta az embert." (Gen. 9: 3—6.) S ennek az alapfelfogásnak megfelelőleg egész seregét találjuk az ó-testamentumban az emberölést és a bármiféle vér megevését tiltó és azt a legszigorúbban büntető rendelkezéseknek. „Ne ölj" — mondja a tizparancsolat. A gyilkosnak, legyen az akár ember, akár állat, halállal kell lakolnia. „Halállal lakoljon a gyilkos" (Lev. 24: 17., Num. 35: 16—21); „az olyan gyilkos életéért, aki halálra való gonosz, ne vegyetek el váltságot, hanem halállal lakoljon" (Num, 35: 31.); „ha valaki szándékosan tör felebarátja ellen, hogy azt orvul megölje, oltáromtól is elvidd azt a halálra", rendeli a törvény, s még a háborúban való emberölést is olyannak minősiti, amely tisztátalanná teszi a hadviselőt és a maga rituális megtisztitására kötelezi (Num. 31: 19.). S hogy a levitikus felfogás mily szigorúan fogja fel még a háborúban való emberölést is, semmi sem illusztrálja jobban, mint a Krónikák könyvének az a tudósitása, amely szerint Dávid igy magyarázza meg fiának, Salamonnak, hogy a templomot nem épitette fel: „Fiam, én elgondoltam vala szivemben, hogy az Urnak, az én Istenemnek házat épitek; de az Ur ekképen szólott nekem: sok vért ontottál és sokat hadakoztál: ne épits az én nevemnek hajlékot, mert sok vért ontottál ki a földre én előttem" (I. Krón. 22: 7, 8.)

Sőt nemcsak az ember megölését tiltja a levitikus törvény, hanem még a megehető állatok leölésére nézve is az a felfogása, hogy annak is Isten szine előtt, mintegy áldozatképen kell megtörténnie, mert máskülönben gyilkosságnak minősitendő. „Ha valaki Izrael házából ökröt, vagy bárányt, vagy kecskét öl le a táborban, vagy aki öl a táboron kivül és nem viszi azt a gyülekezet sátorának nyilása elé, hogy áldozattal járuljon az Urhoz, az Urnak hajléka előtt: vérontásul tulajdonittassék az annak az ember-

nek; vért ontott, irtassék ki azért az ilyen ember az ő népe közül" — igy hangzik a szigoru parancsolat (Lev. 17:3, 4., V. ö. I. Sám. 14:32 — 34.), amelyen csak a profetikus törvényadás envhitett némileg, megengedvén a megehető állatoknak a háznál való, de bizonyára a szokásos áldozati szertartások közt történő leölését (Deut. 12:15, 16 20—23.)

Mindennek a szigorú intézkedésnek fundamentuma az a felfogás, hogy embernek, állatnak az élete annak vérében van; az az élet pedig Istené és azt senki másnak másként, elvenni nem szabad, csak ugy, a hogyan azt Isten megengedte.

A gyilkosságszerű megölés tilalmából és az annak alapját képező felfogásból természetesen következik a vér megevésének tilalma is. „... a hust, az azt elevenitő vérrel meg ne egyétek" (Gen. 9:4); „semmi vért se egyetek meg, bármely lakóhelyeteken: se madárnak, se baromnak vérét. Valaki megeszik valamiféle vért, az az ember irtassék ki az ő népe közül" (Lev. 7:26., 27.); „... minden testnek élete az ő vére, a benne levő élettel. Azért mondom Izrael fiainak: semmiféle, testnek vérét meg ne egyétek, mert minden testnek élete az ő vére; valaki megeszi azt, irtassék ki" (Lev. 17:14.); „... ha valaki Izrael házából, vagy a köztük tartózkodó jövevények közül valamiféle vért megeszik: kiontom haragomat az ellen, aki a vért megette és kiirtom azt az ő népe közül" (Lev. 17:10).

Igy hangzanak a levitikus törvény szigorú és semmiképen félre nem magyarázható rendelkezései, amelyeket még több idézettel is szaporithatnék. De az emlitett parancsolatok és tilalmak is világosan mutatják, hogy hivő zsidóra nézve nem lehet semmi rettenetesebb és halálosabb bűn, mint a vérnek megevése. E tilalmak és parancsolatok között, az igaz, hogy nincs egyenesen kifejezett tilalom az emberi vér megevésére nézve, de ebből a megehetés megengedésére következtetni abszurdum lenne. Ha nem lehet megenni semmiféle oktalan állat vérét, csak természetes, hogy az ember vérét megenni még kevésbé szabad; hiszen halljuk az emberölő ellen való szigorú isteni fenyegetést: „... a ti véreteket, amelyben van a ti életetek, számon kérem; számon kérem minden állattól, azonképen az embertől, kinek-kinek atyjafiától számon kérem az ember életét. Aki embervért ont, annak vére ember által ontassék ki: mert Isten a maga képére formálta az embert" (Gen. 9:5, 6).

Az ó-testamentumi vallásnak az emberölést és a vér megevését tiltó eme szigorú és világos rendelkezései mellett tehát azt az állitást, hogy a zsidóság, valamely vallásos

szertartásában, vagy éppen a páska kovásztalan kenyerének készitésénél, a biblia parancsolatából embervért, pláne keresztyén embervért volna köteles használni: vagy tudatlanságból fakadó tévhitnek, vagy egyenes rosszakaratból eredő, bűnös dolognak kell minősitenünk.

A vérhasználat tekintetében azonban néha ugy hangzik a vád, hogy ha a zsidóság szent könyve, a biblia nem rendeli is az emberi vér rituális használatát, talán rendelik azt a biblia mellett szent tekintélyben álló egyéb irataik, vagy híres tudósaik. A vádnak erre a formájára sem mondhat mást az ezekkel az iratokkal ismerős ember, minthogy az igy is vagy tudatlanságból, vagy szándékos rosszakaratból fakad. Sem a Talmudban, sem a szertartások könyvében, a Sulchán Árukhban nem lehet találni egyetlen egy rendelkezést, vagy tanitást sem, amelyből azt lehetne kimagyarázni, hogy a zsidóságnak az embervér valamely rituális célra használása, vagy éppen megevése akár parancsoltatik, akár megengedtetik. Sőt azt kell ez iratok tanulmányozása alapján a hozzáértő embernek megállapitani, hogy a későbbi talmudi felfogás még az ó-testamentumnál is szigorúbban tiltja a meleg állati vagy emberi vérnek bárminemű felhasználását és megevését, s a megengedett állatok husának megevésére nézve is a legrészletesebb és a legrigorisztikusabb szabályokat állitotta fel. Hozzá nem értő, vagy egyenesen roszindulatu emberek szoktak ugyan a Talmudból egyes részleteket idézgetni, amely a vérvád jogosultságát igazolná; ezek az idézetek azonban, vagy a magánhangzók nélküli szöveg helytelen olvasása és helytelen magyarázása mellett válhatnak csak a vérvád bizonyitékaivá, vagy pedig szántszándékosan, tudatos rosszakarattal vannak az összefüggésből kiszakitva és félremagyarázva. Aki igazi szaktudással és elfogulatlanul fog, akár a Talmud, akár a Sulchán Arúkh, akár bármelyik zsidó tudós irásainak tanulmányozásához, az nem mondhat egyebet, mint azt, hogy ezek az iratok nemcsak hogy nem parancsolják vagy engedik meg az embervérnek bármily célra való felhasználását, de még az állati vér megevését is a leghatározottabban eltiltják. A Sulchán Árúkh nemcsak az összes melegvérű állatok vérének megevesét tiltja (Jóréh Deah. 66. fej. 1. §.), hanem még a vértől teljesen megtisztitott állati test egyes vérereinek megételét is (U. o. 65. fej 1. §.); sőt egészen odáig megy szigorúságában, hogy még az olyan tojás megevését is megtiltja, amelynek sárgája véres (U. o. 66. fej. 3. §.); Majmonides Mózes híres zsidó tudós pedig, nagytekintélyű rituális művében még az evésközben a foghus kiserkedt vére által véressé vált kenyérre nézve is ugy rendelkezik, hogy annak véres része letörendő és elhajitandó (6. fej. 2. §.)

De van még a vérvádnak egy harmadik váriácója is, a mely szerint, ha nem is az egész zsidóság, de talán annak egyes titkos szektái használják fel az embervért rituális célokra. Ilyen formában hangzott ez a vád a kievi vérvádnál is. Erre vonatkozólag is azt kell mondanunk, hogy a vád alaptalan. A zsidóságnak vannak ugyan egyes árnyalatai, amelyek eltérnek bizonyos tekintetekben a bibliai és talmudi alapon álló zsidóságtól, — ezek azonban éppen nem abban térnek el, mintha akár az ó-testamentumnak, akár a Talmudnak, ákár a Sulchán Árukhnak az embervér felhasználását tiltó rendelkezéseit gyengitenék, hanem ellenkezőleg abban, hogy ezeket a rendelkezéseket és a rituális tisztaságra vonatkozó egyéb rabbinikus rendelkezéseket még szigorúbbá teszik. Olyan titkos szektája a zsidóságnak, amely az ember-, plane a keresztyén emberi vérnek rituális célokra felhasználását rendelné, vagy megengedné, nem volt soha, nincs ma sem és nem is lehet sohasem; mert olyan zsidóság, amely az ó-testamentumnak idevonatkozó szigorú tilalmait félretenné, el nem képzelhető.

Akár magát az ó-testamentumot, akár a zsidóság egyéb szent tekintélyű iratait,akár tudósaik munkáit, akár felekezeti árnyalataikat tekintjük is tehát: — a vérvádat teljesen alaptalannak kell kijelentenünk.

Mire vezethető mégis, hogy ez a vád, a középkortól egészen máig, még mindig fel-felbukkan? Részben a tudatlanságra, részben a szándékos rosszakaratra.

Ami a szándékos rosszakaratot illeti, azzal szemben az állam büntető hatalmának kellene érvényesülnie a legszigorúbban, bárki találtatik is abban bűnösnek; mert az ilyen rosszakaratú vád felzaklatja a társadalmat s büntetendő excesszusokra: ártatlanok üldözésére s meggyilkolására vezetheti a tudatlan, fanatizált tömeget.

Ami pedig a tudatlanságot illeti, ebben a tekintetben csak az igazság megismertetése és az alaptalan előítéletek eloszlatása segithet. Ebben a munkában magának a zsidóságnak volna érdeke legelső sorban az elhatározó lépések megtétele: mind a Talmudnak, mind a Sulchán Árúkhnak modern nyelveken, hű forditásban való publikálásával; mert amig ez iratok csak a szaktudósok előtt ismertek, a nagy közönségre nézve pedig, a nyelv ismeretlensége miatt megközelithetetlenek: mindaddig megmarad azok titokszerűsége s körülveszi azt a tudatlanság babonás hite, vagy a szántszándékos rosszakarat kárttevő szövevénye! S e szent tekintélyű iratok modern nyelven való publikálása által a zsidóság még más, nagy kulturfeladatot is teljesitene. A Talmud olyan szellemi kulturkincsek gyüjteménye, a melyek legelsősorban a zsidóság kincsei

ugyan, de kincsei az egyetemes emberiségnek is. Ezeknek hozzáférhetővé tétele tehát nemcsak felekezeti apologetikus, hanem általános emberi kulturérdek is.

De ki kell vennie a felvilágositás munkájából a maga részét a keresztyén egyházaknak is; mert, hogy a vérvád mind a mai napig tarthatja magát a keresztyén világban, az nemcsak általában a mai kulturemberiséghez méltatlan, de méltatlan különösen a keresztyénséghez is. S a keresztyénségnek emlékeznie kellene arra, hogy az a vád, amely oly régóta méltatlanul hangzik fel a zsidóság ellen, éppen olyan méltatlanul hangzott fel az ősegyház idejében a keresztyénség ellen is és vált sok százezer ártatlan életnek kegyetlen gyilkosává!

A protestáns evangéliumi keresztyénség kezdettől fogva ki is vette a részét a felvilágositás eme munkájából. Nem is volt rá még eset, hogy a vérvád evangéliumi protestáns körből hangzott volna fel. De a keresztyénség másik két nagy ágának: a róm. kath. és a görög keleti egyháznak a tagjai, sőt lelki vezérei között is bőven akadtak és akadnak még ma is többen, akik nemcsak hogy hitelt adnak a vérvád meséjének, de azt bizonyitani is igyekeztek és igyekeznek. Amikor ezt mintegy panaszképen emlitem fel, bizonyságot kell tennem a felől is, hogy a róm. kath. egyház legfőbb faktorai nem egyszer nyilatkoztatták már ki a vérvád alaptalanságát (IV. Innocent pápa négy bullában is, 1247-ben és 1253-ban, X. Gergely pápa 1272-ben, V. Márton pápa 1422-ben, III. Pál pápa 1540-ben, Ganganelli bibornoknak XIV. Benedek pápa rendeletéből készitett véleménye 1758-ból, legujabban Merry del Val biboros államtitkárnak Rotschild lord kérdésére adott válasza, 1913. évi október 18.); de hogy ennek dacára még mindig fel-felütődik ez a vád és nem egyszer éppen a papság körében akadnak annak hangoztatói és bizonyitgatói: azt mutatja, hogy a nevezett egyházak még mindig nem lépnek fel az alaptalan és méltatlan vádnak, részint a papság tudományos képzése, részint a köznép felvilágositása által való elhallgattatására úgy, amint fel kellene lépniök.

Mi protestánsok azonban valljuk mindig azt a meggyőződést, hogy a vérvád teljesen alaptalan, üres és méltatlan vád, s ha valahol felüti fejét, igyekezzünk elhallgattatni a felvilágositás által, hogy annak szégyenbélyegét ne csak a zsidóság ne legyen kénytelen tovább viselni, de ne legyünk kénytelenek mi, keresztyének sem!

Hamar István,
a budapesti ref. theol. akadémián az ó-szövetségi tudományok rendes tanára.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Beilis.

A zsidóságnak szomorú eseményekben oly gazdag története ismét bővült egy fejezettel. Lezáródtak a kievi vérvád aktái, melyek épugy, mint a mult hasontárgyú pörei, a vádlott ártatlanságára való utalással megdöbbentő adatokat fognak nyujtani a zsidóság iránt táplált gyülöletben fogant sötét előitéletről.

Beilist, a vádlottat fölmentette az esküdtszék, dacára az orosz igazságügyi kormány összes közegei nyilvánvaló erölködésének, hogy a vádlott révén a zsidóság homlokára süttessék az iszonytató vád bélyege és daczára az esküdtszék tagjainak, kiknek műveltségi foka távolról sem engedte sejthetni azt, hogy szabadulni tudnak a babonás előitélettől s szembe fognak szállni az orosz közhangulat karmainak. Felmentette, mert Beilis részén, a zsidóság részén volt az igazság.

A multban is győzött hasonpörök alkalmával az igazság, de a mi a kievi vérvádnak különös fontosságú jelentőséget kölcsönöz, az, hogy annak kapcsán megmozdult az egész művelt világ, hogy tanuságot tegyen az ősi babona ellen s hogy résztvevő együttérzéséről biztositsa a méltatlanul megrágalmazott zsidóságot. A legkiválóbb egyházfők, élükön Merry del Val pápai államtitkárral nyilatkoztak a vád képtelenségéről, államférfiúk és tudósok, közélet vezetői és az emberi haladás uttörői hirlapok hasábjain vagy népgyülések szószékein a szellemi megvilágosodottság és az érző emberiesség nevében emelték fel tiltakozó szavukat a zsidóság iránt táplált balhit ellen.

A művelt országok legkülönbözőbb társadalmainak tiltakozó sorában méltó helyet foglalt el hazánk társadalma is. Nyomatékos tiltakozást fejezett ki a zsidó vallás megrágalmazása ellen a hazai Evangelikus Lelkészegyesület, a zsidó vallás törvényeinek s hitelveinek tisztaságáról tettek hirlapi nyilatkozatokban tanuságot katholikus egyházfejedelmek, református és evangélikus püspökök, a középkori babonát elitélő bizonyságot hoztak nyilvánosságra a hazai közélet és tudomány legjelesebb vezetői, és a magyar zsidóság történetében is örök emléket érdemel az a tiltakozó gyülés, melyet *Székely Ferencz* udvari tanácsos elnöklete alatt alakult előkészitő bizottság hivott egybe 1913. november 11.-ére a pesti Lloydtártsulat disztermébe, s melyen a hazai hitközségek kiküldöttein kivül részt vett keresztény vallású polgártársaink közül a politikai, társadalmi és tudományos életünk szine-java.

A gyülést *Székely Ferencz* elnök megnyitója vezette be s utána *Bakonyi Samu* orsz. képviselő nyujtott be határozati javaslatot.

Bakonyi után *Khuen-Héderváry* gróf emelkedett szólásra s emlékezésre méltó beszédet tartott.

A volt miniszerelnök után *Károlyi Mihály* gróf, az egyesült ellenzék vezére tartott nevezetes beszédet.

Károlyi gróf után *Kozma Andor* orsz. képviselő lépett az emelvényre s pótló határozati javaslatot terjesztett a gyülés elé. A beszédeket és határozati javaslatokat a Kútfő rovatban közöljük.

Rendkivüli lelkes ünneplésben részesültek a szónokok, akik után még *Vészi* József, *Vázsonyi* Vilmos és *Nemes* Zsigmond beszélt. A magyar zsidóság hálával tekint az állami és társadalmi közélet kipróbált szabadelvű vezetőire, kik a gyülésen elmondott beszédeikkel ismételten tanujelét adták annak, hogy van hazánkban igazi szabadelvűség is, melyben megbizhatik a magyar zsidóság.

* * *

A SULCHAN ÁRUK

Az autonómiai mozgalom berkeiben csend uralkodik. Egészen elültek-e a szelek, melyek még pár hónappal ezelőtt viharos fenyegetőzéssel kergettek sötét felhőket a magyar zsidóság egére? A művelt magyar zsidóság egére.

Legérzékenyebb pontján Dr. G. M. röpirata találta a mozgalmat, midőn a Sulchan Áruk körüli kérdések megvitatására irányitotta a közfigyelmet. Elevenre talált a röpirat, szerzőjét sok igazságtalan és méltatlan támadás érte, de valamennyit egyformán az erőltetettség jellemezte, mintha csak muszájból forgatták volna a buzogányt. Nem foglalkozunk ezen a különböző árnyalatú felekezeti sajtóban kifejezésre jutott és a felekezeti politika különböző álláspontja szerint megszabott véleményekkel, folyóiratunk a tudományos igazság kutatásának szolgálatában áll s nem a politikai szinváltozás határozza meg vizsgálódása eredményeinek irányát. Azonban épp a tudományos igazság késztet bennünket arra, hogy a számos ellenvélemény közül kiemeljük Dr. *Jordán* Sándor szatmári főrabbi „a Schulchan-Áruch és a magyar zsidóság. Válasz D: G. M. könyvére" czimű röpiratát, minthogy az eleven tollú szerző néhány olyan adat bonczolgatásával száll sikra, mely könynyen megtévesztheti a szakavatatlan olvasót. Az egyik a Mathnóth Kehunára vonatkozik, mely tekintetben a S. A. Jóre Dea LXI. 21. pontjához a Remó a Széfer Ha-chinukhra hivatkozik; ezen hivatkozott hely pedig világosan meg-

mondja, hogy a Mathnóth Kehuna igenis fennáll, אבל עכשיו אין בנו כח על הטבחים להכריחם ליתנם וקוי ד' יחליפו כח mely utolsó kivánság kétségtelenné teszi, hogy ahol meg van rá a mód, igenis betartandó s hogy ez a mód csak attól függ, hogy mekkora hatalmuk van a községben a mészárosoknak. A másik adat, mely az uj termésre vonatkozik, a S. A. Orach Chajim 489 sz. a. található, a hol a Béth Józséf eltiltja a Chodost, mely tilalomhoz a Remo nem fűz semmi megjegyezést, tehát hallgatólag helyesli, sőt a Jóre Dea 293 sz. a. a Remó nyiltan ki is mondja a tilalmat s csak azon országokra vél elnézést gyakorolhatni, melyekben a vámsorompó körülményei okozzák, hogy olyan külföldi helyekről hoznak gabonát, ahol Peszach előtt vetnek, s világosan hangsulyozza, hogy ezen fennálló határozott tilalomról azonban nem szükséges kioktatni a közönséget, mert úgysem hallgatna a tiltó szóra és „jobb, ha azt hiszik, hogy meg van engedve, hogysem szándékosan vétkezzenek."

Jordán további fejtegetéseire megadja a választ *Kecskeméti* Lipót dr. nagyváradi főrabbinak „Egy zsidó vallás van-e, több-e?" czimű könyve, mely irodalmi eseményszámba vehető. Élesen látó történetfilozófiai kutatás eredménye a könyv, melyet szerzője, — bár többszörösen szabadkozott ellene, — a községkerületi elnökök határozata alapján az Izraeliták Országos Irodája részéről eszközölt megtisztelő felszólitásra irt meg. Nem térhetett ki a kitüntető megbizás elől és négy hónap szakadatlan munkájával papirra tette, vaskos könyvben leirta azt a zsidó történetfilozófiát, a mi sok éven át elmélyedő tanulmányával lelkében kialakult. Kiforrott eszmevilág tárul elénk a könyvből, tisztán leszűrődött világlátás sorakoztatja itt egymás mellé a zsidóság történetének meglepően ellentétes jelenségeit csodás elevenségű képekben s kezünkbe adja a zsidóság megértésének azt a biztosan vezető fonalát, mellyel megértően jutunk keresztül a történet hullámos változatosságain, s mire végéhez jutunk a könyvnek, annyira *Kecskeméti* hatása allatt állunk, hogy teljesen magunkénak váltva az ő történetlátását s a magunk gondolatát olvassuk az utolsó oldalon, hogy „aki két felekezetről beszél, olyan motivumon indul, hogy éppen olyan joggal beszélhetne százról is meg százezerről. Ha tetszik neki, beszélhet is százról meg százezerről; csak kettőről nem. Mert hol a mérték? hol a határ? Az egyik ember érzésben gondolkodásban messzire kerülhetett a másikától; de a két legszélső tipus között is semmi megszakadás, hanem fölfelé, vagy lefelé menő eleven kapcsolat: élő emberek, zsidó emberek. Egységes a zsidóság. Ó, van benne többféleség: hála Istennek, hogy van; az lenne a baj, ha nem volna. Az a sokféleség az, ami nélkül nincs élet; az a sokféleség, amibe az élő szervezet belekényszeredik, hogy diadallal állja a változó, a rászakadó történeti elveket. Amilyen erkölcsi jog a zsidó konzervativságban, olyan erkölcsi szükségesség a modern zsidóság."

Kecskeméti sulyos könyve döntő hatással lesz az autonómiai mozgalom kialakulására, éppen azért, mert nem politikából, miniszter-felvilágositó czélzattal, hanem tudományos meggyőződéssel iródott, hogy magukat a zsidókat világositsa fel, velük értesse meg történetünket. Irodalmi szempontból a müvet még külön fogjuk ismertetni.

* * *

COHEN HERMANN PROFESSOR.

Szokatlan érdekességű felolvasó estélye volt 1913. november 24.-én az I M I T-nek, melynek keretében *Cohen Hermann* dr. titkos tanácsos, a marburgi egyetem nyugalomba vonult tanára tartott előadást a vallás fogalmáról a monotheizmus nézőpontjából. Az előadó hire s tudományos jelentősége nagy hallgatóságot vonzott a pesti Lloyd-társulat disztermébe s a vallás filozófiai megismerésére vágyók válogatott gyülekezete leste áhitatos csendben az ősz tudós prófétaszerű ihletettséggel feltárt eszméit, melyek magasan szárnyaló ideálizmusszal világitották meg a zsidóság istenhitének legbensőbb magvát, melyben az abszolut vallás fogalma rejlik.

Amit Izráel prófétái hirdettek egyszerűség fenségével, ami a zsidóság irodalmában lépten-nyomon kifejezésre jut s ami szövevényes vallásgyakorlatának szertefutó szálait gyujtópontba foglalja összsze, azt fejti ki *Cohen* a filozófia bonczoló késével, logikai elmeéllel, a rendszeres gondolkodás törvényének meggyőző erejével. A világegyetem alkotója, fenntartója és gondviselő őre: Az Egyetlen, ki az erkölcsi eszmény megvalósulása, erkölcsi eszmény megvalósitására igyekvő szakadatlan törekvést követeli az emberiség világától. Csak olyan gondolat irányulhat Isten szolgálatára, csak az a tett állhat Isten szolgálatában, ami az erkölcsi tökéletesedés' mozditja elő úgy az egyén életében, mint az összemberiség közboldogságában. Az egyén szempontjából lehet boldogitó hatása bárminő vallásrendszernek, még az értelem itélőszéke előtt helyt nem álló legképtelenebb babonának is, de egyetemes értékkel biró abszolut vallás csak az lehet, amelynek istenfogalma az emberiség egyetemének keretében elfoglalt helye szerint itéli meg az egyént. Az egyén erkölcsi tökéletesedése nem önczél, hanem önmagában csak eszköze legyen azon magasabb czélhoz való közeledésnek, hogy általa az egyetemesség tökéletesedése legyen megvalósitható. Igazság és Szeretet egymásba

olvadó ösvényei az út, mely a czélhoz vezet, s a melyen az egész világegyetemet felölelő Egyetlen erkölcsi istenesznénye előtt föltétlen megalázkodásban kell járnunk, hogy mindközelebb vigyük az emberiség fejlődését azon czélhoz, melyet Izráel prófétái az erkölcsi monotheizmusz eszméjével oly ragyogó szinekkel festettek a messiási korszak eljövetelében.

Ez rövid foglalatja s tartalma *Cohen* előadásának, mely nem a romantikus theologia szemszögletéből, hanem a hidegen mérlegelő filozofia nézőpontjából mutatott rá vallásunk igaz értékére és felemelő szépségére, s hisszük, hogy az előadás megtermékenyitő hatással lesz közönségünkre, mely előitélettel van vallásunk eszmei tartalma iránt.

* *

A MAGYAR TALMUD.

Legutóbbi hetekben a talmudnak magyarra való leforditásának kérdése keltett nagy érdeklődést nemcsak zsidó körökben, de a napi sajtó közlései következtében a hazai társadalom legszélesebb rétegeiben is. A vállalkozás, melynek anyagi megoldását a Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) könyvkiadó czég biztositani hajlandó, a magyar zsidóság becsületbeli ügye. Az IMIT igazgatóságában már két évvel ezelőtt szóvá tette határozottinditvány formájában *Mezey Ferencz* dr. kir. tanácsos a talmudforditás ügyét, s az elnökség körültekintő megfontolással, a nagy munka kiváló jelentőségéhez méltó módon végeztetett máris olyan előmunkálatot, mely a jelen vállalat javára fog szolgálni. A fő az, hogy minél előbb meglegyen, hogy minél előbb utalhassunk magyar zsidó tudósok által nyujtott becsületes talmudforditásra, szemben az „Aster" vállalat által terjesztett Keresztessy Alfonz-féle iratokkal. Igaz ugyan, hogy a talmud különös jelenség, de éppen jellegzetessége, a mely rendkivül megneheziti a forditást, amely bizony sok szellemi munkát és alapos hozzáértést követel meg, még csak fokozza a kötelességet, hogy a magyar zsidóság is hozzájáruljon azon sűrü köd eloszlatásához, amely a csak magyarul értő közönség elől zárja el a Talmudot. Ezt a kötelességet megkapóan fejezi ki a tudós ref. theológiai tanár *Hamar István* a jelen füzetben megjelenő czikkében is, s erre a kötelesség teljesitésre nyerhet buzditást a magyar zsidóság azon eszményi gondolkozástól áthatott levélből, melyet a kiváló költő *Csengeri Gusztáv* ev. theológiai tanár intézett hozzám, abból az alkalomból, hogy az „Aster" vállalat szórta a sok szennyet a Talmudra.

Reméljük, hogy a magyar zsidóság becsülettel fog megfelelni ezen kötelességének, s hogy a vállalat nemcsak felekezeti czélok szolgálatában áll majd, de becsületére fog válni a magyar irodalomnak is.

*

ZSIDÓVITA A DELEGÁCZIÓBAN.

Zsidótörténeti nézőpontból is nevezetes gyülése volt Bécsben 1913. deczember 17-én a magyar delegácziónak, melyen gróf *Károlyi Mihály* igazi demokratikus szellemtől és emberi érzéstől áthatott beszédben interpellálta meg Gróf *Berchtold Lipót* külügyminisztert a romániai zsidókérdés ügyében. Egy hónappal ezelőtt Budapesten hallottuk *Károlyit* a kievi vérvád ellen rendezett tiltakozó gyülésen s most ujból megragadta az alkalmat a legelső magyar arisztokrata család ezen kiváló tagja, hogy tanuságot tegyen a minden emberrel való együttérzéséről és minden reakczió ellen táplált őszinte felháborodásáról. Illetékes helyen, ország-világ szine előtt hangzott el az őszinte szó, mely a román zsidók szomorú helyzetére irányitotta a monarchia külügyminiszterének figyelmét.

Miután felolvasta *Károlyi* a berlini szerződés 43. és 44. pontját, melyek csak azon feltétellel adták meg Romániának az állami függetlenséget, hogy a zsidóknak teljes egyenjogúságot fog adni, ami azonban mindeddig nem történt meg, reáutalt *Luzatti* volt olasz pénzügyminiszternek a Corriere della Sera-ban megjelent czikkére, melyben riasztó képet rajzol a romániai zsidók jelenlegi helyzetéről. *Edward Grey* annak idején szintén érdeklődött a román zsidók helyzete iránt, de *Misu* román londoni követ megnyugtatta, hogy Románia az annektált területeken megadja a teljes egyenjogúságot. *Grey* hivatalosan kijelentette, hogy semmi sem történt és ezért felszólitotta a román kormányt,

hogy ne késsen szerződésbeli kötelezettségének eleget tenni. Ez sem használt. *Dimitriu*, a bukaresti zsidó klub vezére egy intervjúban kijelentette, hogy a hármasszövetség egyszer interveniálni akart már a zsidók érdekében, de a román kormány azt felelte, hogy *Andrássy Gyula* külügyminiszter annak idején kötelezettséget vállalt, hogy a monarchia soha sem lép közbe a zsidók érdekében és viszont Románia kötelezte magát, hogy nem bolygatja a magyarországi oláhok ügyét. Nem tudja, hogy igy történt-e és tett-e Gróf Andrássy ilyen kötelezettséget, de ha igen, úgy már megdőlt e kötelezettség, mert Románia megbolygatta a magyarországi oláhok ügyét. Bármint legyen is azonban, a szerződés 44. pontja alapján, de az emberi jogok nevében is köteles Románia eleget tenni kötelezettségének s a külügyminisztert e tekintetben erélyes állásfoglalásra sürgeti: Ezért a következő interpellácziót terjeszti elö: 1. Hajlandó-e a berlini szerződés szignatarius hatalmait haladéktalanul felszólitani közös akczióra oly czélból, hogy az 1879. évi VIII. t. c.-ben becikkelyezett berlini szerződés 43-44. pontjainak érvényt szerezzen és pedig oly módon, hogy ez a Románia által annektált uj területekre is kiterjedjen? 2. Van-e tudomása a külügyminiszter úrnak arról, hogy Nagybritánia kormánya már egy izben ilyen lépést kezdeményezett, és ha igen, milyen állást foglal el ezzel szemben?

Az interpelláczióra még az nap válaszolt a külügyminiszter, kifejtvén, hogy nem hiszi, hogy az összes szignatárius hatalmak közt egyetértő lépés jöhetne létre, s a monarchiának semmi érdeke sincs, hogy ez ügyben kezdeményező lépést tegyen; különben kételkedik abban, hogy a kérdés nemzetközi felvetése és tárgyalása a román zsidók hasznára lehetne, minthogy a román kormány ez ügyet mindig kizárólagosan román belügyi kérdésnek tekintette.

Károlyi Mihály a külügyminiszter válaszát nem vette tudomásul, mert azt tartja, hogy a monarchia igenis tehet ez ügyben kezdeményező lépést, minthogy mi vagyunk Románia tőszomszédjai s nem tekintheti Románia belügyének az olyan kérdést, melynek megoldására az emberiesség nevében szerződés kötelezte Romániát.

Ujpest. *Dr. Venetiáner Lajos.*

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE

DR. BLAU LAJOS és DR. MEZEY FERENCZ.

Negyedszázaddal ezelött került egymás mellé e két név. Midőn az 1890. év végén Bacher Vilmos és Bánóczi József visszaléptek az általuk alapitott és hét éven át úttörő munkát végezve magas fokra emelt Magyar Zsidó Szemle szerkesztésétől, nekik adták át a nagy hivatást szolgáló folyóirat vezetését, az ő kezükbe helyezték a hazai zsidóság tudományosságának fokmérőjét képező egyetlen szaklapot, nyugodtan bizták rájuk a mindennapos eseményeken felül álló tudományos és társadalmi törekvések irányitását, melynek hivatása, hogy becsületet szerezzen a hazai zsidó felekezetnek.

Ismét egymás mellé került a két név, melyet negyedszázados mult nagy sikerekben gazdag tudományos és felekezettársadalmi tevékenységhez füződő hálás elismerés koszorúja övez. A magyar zsidóság főiskoláját, felekezeti kulturánk egyetlen mentsvárát, az Országos Rabbiképző Intézetet ekesiti most e két név, mellyel bizalommal tekintünk a jövő elé, s teljes megnyugvással kapcsoljuk vele össze féltékenyen őrzött főiskolánk szellemi és anyagi boldogulásának sorsát.

Az országos Rabbiképző Intézet Vezérlő Bizottságának f. évi január hó 26.-án tartott gyülése foglalkozott azon felelőséggel terhes és az intézet jövőjére messze kiható feladat megoldásával, hogy Báró Hatvany József vezérlő bizottsági elnöknek és Dr. Bacher Vilmos intézeti igazgatónak elhunytával okozott fájdalmas veszteség pótlásáról gondoskodjék.

A gyülésen, melyet Winterberg Gyula udvari tanácsos, mint korelnök vezetett, jelen voltak: Dr. Mezey Ferencz előadó, Dr. Blau Lajos helyettes igazgató, Balog Ármin a szemináriumi tanári kar képviselője, Dr. Bánóczi József, Dr. Fischer Gyula, Dr. Hevesi Simon, Dr. Kecskeméti Lipót, Dr. Klein Mór, Dr. Neumann Ede, Dr. Venetiáner Lajos, csepeli Weisz Manfréd és mucsinyi Wohl-Rumi Adolf vezérlő bizottsági tagok.

Miután az előadó behatóan ismertette az intézet tanulmányi haladását és anyagi megerősödését az utolsó két esztendő történetének keretében s megtéve jelentését a a vizsgák eredményéről, a tanitás menetéről, a tanárok státusáról, az intézet kebelében fennálló mensáról, a különböző kormányrendeletekről, mely czéltudatos munka képét nyujtó jelentést a bizottság örömest tudomásul vevén, a korelnök meleg hangon emlékezett meg az elhunyt bizottsági elnökről és az igazgatóról, s a megüresedett elnöki tisztség betöltésére Dr. Mezey Ferencz királyi tanácsost ajánlja, ki a felekezet szolgálatában töltött eddigi eredményes munkájával mint a vezérlőbizottság előadója is oly számos jelét adta a vezető állásra való rátermettségének, hogy legnagyobb megnyugvással tekinthetünk az ő erőteljes és széles látókörü vezetése mellett az intézet jövő fejlődése elé. Lelkes örömmel fogadta a bizottság az előterjesztést s az eddigi érdemeket egyhangúan méltányló felszólalások után kimondta a határozatot, hogy Dr. Mezey Ferencz királyi tanácsost választja meg vezérlőbizottsági elnökké. A határozat meghozatala után Mezey széleskörü programmot is adott, melyet megvalósitani akar, hogy az intézet a vallás és tudomány szolgálatában oly magas fokra emelkedjék, hogy felül állhasson minden pártszemponton, valamint hogy a növendékek valláserkölcsi vezetése és szellemi fejlődése megtalálhassa azt a szilárd anyagi támogatást is, melynek alapján az ifjúság meg fog felelhetni a legmagasabb igényeknek is.

A nagy tetszéssel fogadott programm után elnök az elhunyt igazgató megüresedett állásának betöltésére nemcsak a tanári kathedrán eltöltött anciennitásra s a helyettes igazgatói állásra való hivatkozással, de legfőképpen azon nagy érdemekre való tekintettel, miket a zsidó tudomány ápolása és fejlesztése körül szerzett, Dr. Blau Lajost ajánlja. A bizottság, egyhangulag méltányolva Blau Lajos kiváló irodalmi munkásságát, Dr. Kecskeméti Lipót és Dr. Klein Mór felszólalása után bizalommal helyezi az ifjuság vallásos és tudományos vezetését kezeibe, és őt ajánlja az intézet igazgatóvá történő királyi kineveztetésre.

Miután még Mezey Ferencz helyébe bizottsági előadónak az intézet iránt tanusitott szeretete és ügybuzgalma folytán Dr. Bánóczi József választatott meg, elnök azon meggyőződéssel és biztos reménnyel zárhatta be a gyülést, hogy a bizottság oly férfiakat állithatott az intézet élére, kik a mult hagyományainak irányitásával a hazai zsidóság főiskoláját eszményi magaslatra fogják emelni.

Sajog a szivünk a veszteség miatt, mely oly rohamos egymásutánban érte intézetünket, de áldjuk az isteni gondviselést, amiért oly férfiakkal ajándékozta meg a magyar Izráelt, akik közmegelégedésre fogják folytatni a megdicsőült elődök által félben hagyott munkát.

Vajha intézetünkön is megvalósulna a Bölcsek szava, melyet Koheleth mondásához „Fölkel a nap s le is nyugszik a nap" fűztek: Mielőtt még lenyugodott volna Mózes napja, már fölkelőben volt Józsua napja.

* * *

AZ IMIT KÖZGYÜLÉSE.

A sulyos veszteség, mely Báró Hatvany József és Dr. Bacher Vilmos halálával felekezeti közéletünket érte, nehéz feladatot rótt az IMIT-re is, mely elnökét és társelnökét gyászolja a megdicsőültekben. A folyó évi február 26.-ára tartott közgyülésnek, az igazgatóság előzetes és szerencsés látású körültekintése után, sikerült Dr. Vadász Lipót igazságügyi államtitkár és Dr. Fischer Gyula pesti rabbi személyében olyan férfiakat állitani nagyra hivatott irodalmi társulatunk élére, kiknek egyéhisége, társadalmi sulya és tudományos értéke a legjobb reményt nyujthatja, hogy vezetőjük alatt mindnagyobb föllendüléssel fog a felekezeti irodalom által ápolt kultura a hazai zsidóság áldására válni.

A közgyülés, melyet Dr. Réthy Mór műegyetemi tanár mint korelnök vezetett, nagy tetszéssel fogadta Dr. Bánóczi József titkár jelentését a társulat mult évi működéséről, valamint Dr. Mezey Ferencz kir. tanácsos jelentését a zsidó muzeum gazdag gyarapodásáról. A titkári jelentés, melyet Bánóczi tolla minden évben a közgyülések fénypontjává avat, különösen azon részével ragadta meg a figyelmet és váltott ki együttérző köztetszést a nagy hallgatóságból, mely méltó kifejezést adott az elnök és társelnök halálával ért veszteségnek. A jelentés különben a következő:

„Tisztelt közgyülés! Jelentésemet a gyász és szomoruság hangján kell kezdenem: a lefolyt évben vesztettük el elnökünket és társelnökünket. Hirtelen és váratlan távozott el tőlünk az egyik, hosszú kinlódás törte meg a másiknak életerejét. Mindkét veszteség fájón sajgatja szivünket s elborult szemmel tekintünk két sirhalomra, mely vezetőinket takarja.

Hatvany József báró két évig állott társulatunk élén

SCHEIBER GYŰJTEMÉNY

és sikerrel és dicsőséggel töltötte be helyét. Mert nemcsak az élet valóságai iránt volt érzéke, hanem az eszmények kultusza is hevitette — s éppen ez vezette közénk. Nem azért érdeklődött munkánk iránt, mert elnökünk volt, de mert átérzte föladataink nemzeti és felekezeti sulyát, azért lett elnökünk. Ő tudta, hogy az irodalom élő erőt jelent s amely nép csak anyagi érdekekért fárad, jövőjének legbiztosabb támaszait hanyagolja el.

Munkánk vezetésében megértő lélekkel vett részt; itt is, mint egyebütt, a dolgok lényegét nézte s gyorsan felfogva, azonnal el is intézte. S amit igy időben megkimélt, kipótolta áldozatával. Emlékeztessek-e külön arra, hogy Péchy Simon most megjelenő imádságos könyvének kiadását az ő nagylelkűségének köszöni Társulatunk és a nemzeti irodalom?

Hatvany József báróban a gyáros, a mágnás, a mecénás, a jótevő mind egységbe olvadt. Mi minden volt ő! — és mindenben egész. Ebből itéljetek visszafelé arra az erőre, ami benne lakozott.

Pályája a kitartás és áldozatkészség, a munka és a siker pályája volt. És élete nemcsak a zsidó arisztokraciának mutat példát, hanem mindnyájunknak — nekünk is, az Izr. Magyar Irodalmi társulatnak, mely ha eddigi sikereinek gyarapítása utján akar haladni, követni fogja az ő praktikus idealizmusát, az ő magyar szellemét s az ő zsidó lelkét.

Szórjunk babért és nefelejtset sirjára.

Az év végén hagyott itt bennünket társelnökünk, *dr. Bacher Vilmos.*

Mi volt ő a zsidó tudománynak, a zsidó felekezetnek, az országos rabbiképzőnek s minden intézménynek, körnek s társulatnak, mely nevével és részvételével büszkélkedhetett — azt a friss fájdalom hatása alatt elzokogták ország s világszerte s fogják az örök megemlékezés révén hirdetni időtlen időkig. En csak arról szólok ehelyütt, mi volt ő nekünk, az Izr. Magyar Irodalmi Társulatnak.

Bacher Vilmos Társulatunknak egyik megalapitója volt s csakhamar kitünt, hogy szellemiekben vezérünk lett. Nem mintha becsvágya erre a polcra kivánkozott volna, de az lett magától, mintegy önkénytelenül. Mindnyájan meghajoltunk előtte, mindnyájan munkatársai voltunk. Az ő inditványára határozta el a Társulat, hogy egyik állandó kiadványa az Évkönyv legyen s az első őtnek ő volt egyik szerkesztője s igy módjában volt azt saját sokoldalúságának képére formálnia: megszólalt benne a költészet, ir odalom, a tudomány s mindenekben a zsidó és a magyar lélek. Annyira szerette az Évkönyvet, hogy járulékos részei számára is mindig volt ideje s a naptárt évről-évre ő szerkesztette. Szakbeli tanulmányok előzetes birálatát mindig készséggel végezte s szerzőjüktől sohasem tagadta meg utbaigazitásait. De az Évkönyvnek egyik legszorgalmasabb munkatársa is volt s az ő adalékai az egész sorozat becsét emelik. Felolvasó asztalunk mellett is többször csodálhattuk népszerűsitő tehetségét, nagykörű müveltségét, emelkedett stilusát. Pályatételeink legnagyobb részét ő állapitja meg. Ő határozza meg évekkel előre mit s miről irassunk. Hogy kiadványaink a hazai irodalom egy uj ágát, a zsidó tudományét teremtik meg, legnagyobb részt az ő műve.

S neki köszönjük legértékesebb vivmányunkat is: a szentirás első magyar forditását a héber eredetiből. Mihelyt Társulatunk megalakul, megszervezi bibliabizottságát s csakhamar Bacher Vilmost teszi elnökévé. Soha szerencsésebb választás — mondanám, ha nem ő lett volna az egyetlen, kit el sem lehetett kerülni. Tiz évig vezette a szerkesztés munkáját, mindig egyforma türelemmel és elmélyedéssel. Az ő fáradhatatlansága élesztette a mi munkakedvünket, az ő buzgalma acélozta a mi kitartásunkat. Ekkor tünt ki igazában, hogy Bacher Vilmos a maga szakkörében nemcsak ritka tudós, hanem valóságos vezérlő elme volt. S midőn e jelentés előadója az 1906 december 18-iki ülésén közölhette, hogy a nagy munka immár kész s a melynek e dicsőségét megszerezte, a Társulat nevében Bacher Vilmos előtt meghajtotta zászlaját: forró taps zugott végig e termen s ő szerény-öntudatosan s boldogan élvezte a kivivott sikert. Mert boldogsága mindig érdemen és munkán épült. Oh, hogy ezt a dicső embert el kell parentálnom! Ifjuságom öröme és férfikorom büszkesége volt ő s a haladó évekkel ki nem érzi, hogy barátai és szerettei elhunytával hidegedik körülötte a világ?

Tisztelt közgyülés! A lefolyt évben az egész nemzettel együtt Társulatunk is kegyelettel és hálával járult egyik felolvasó estéjén születésének századik fordulója alkalmával *Eötvös József* elé, ki ma is az élőnek erejével hat. Irodalmunk, állami és társadalmi életünk eltörölhetetlen nyomait őrzik fénylő tehetségének s mindeneket megértő nagy szivének. Hőse és kiválasztottja volt ő nemzetének és az emberiségnek, ezért vált az igazság és humanitás minden kérdése mintegy személyes ügyévé. Ezért vett ő észre bennünket, zsidókat is, ezért küzdött és dolgozott mi érettünk is.

Negyvenhat évvel ezelőtt igy szólt hozzánk: „Bizton remélem, hogy azon hatás által, melyet a szabadság min-

den nemes emberi törekvések sikereire mindig gyakorol, gyors fejlődésnek fognak indulni mind intézményeik, mind összes szellemi életük. És most a szabadság áldásait bizonyosan fokozott mértékben érzik azok, kik majd két ezredéven át az elnyomatás nyomorait türték, meg vagyok győződve, hogy épen e szabadság a legerősebb kötelék leend, mely e hon izraelita polgárait minden viszonyok közt azon hazához köti, melynek alkotmánya nekik e szabadságot biztositja."

Fennkölt szavai nem váltak egész teljességökben valóra. Intézményeink ma is szükölködnek az egész felekezet egységes hozzájárulása nélkül. De egyebekben ugy lett, ahogy az ő prófétai lelke előre látta: a magyar szabadság válhatatlanul hozzá kötött bennünket a magyar hazához, melynek épen ő tett meg egyenrangú polgáraivá. És a szabadság e levegőjében a magyar Izrael szellemi élete csakugyan alig remélt fejlődésnek indult a nemzeti és felekezeti munka minden terén. Igy irodalmi Társulatunk is az ő általa megalapozott mozgalom eredményeként jelentkezik s méltán hódolunk dicső emlékének.

Választmányunk illusztris tagja, *Kiss* József 70-ik születésnapja alkalmából az egész ország meleg ünneplésének tárgya volt. Társulatunk örömmel csatlakozott az ünneplőkhöz s fölhasználom a mai alkalmat, hogy a kitünő magyar poétát, ki felekezetünknek is annyi diszt szerzett, ujból, valamennyiünk nevében hódolattal köszöntsem. (*Zajos éljenzés*)

Évi működésünkről, tisztelt közgyülés, a következőkben számolhatok be: *Tagilletményünk* a napokban fog szétmenni: az *Évkönyvön* kivül *Péchy Simon* erdélyi kancellár ímádságos könyvét adjuk, mely egyike héber imakönyvünk legrégibb s magyar nyelven legelső forditásának, s melynek jelentőségét tavaly méltattam. Az Akadémia által a minap kiadott Zsoltárain kivül Péchy Simon irodalmi hagyatékából eddig jóformán semmi sem jelent meg s nagy megelégedésünkre szolgál, hogy az értékes kötetet a mi kezünkből veszi a magyar közönség. Péchy kisebb prózai dolgozatai is egytől-egyig zsidó theológiai tartalmuak, várják a kiadást s Lővy Ferenc dr. marosvásárhelyi rabbi Társulatunk megbizásából most készíti sajtó alá. A jövő évben az Évkönyv mellett az Ifjusági Biblia első kötetét fogjuk közzé adni, utolsó kiadványunk, mely Bacher Vilmos közreműködésével készült. A kötetet Blau Lajos dr. és a titkár szerkesztik.

Felolvasásaink a lefolyt évben is — örömmel jelentem — teljes sikerrel jártak, amiért *Ágai* Adolf bizottsági

elnöknek és *Lenkei* Henrik előadónak tartozunk köszönettel. Ágai Adolf nagynevű irónk majd kivétel nélkül elnököl felolvasó estéinken s ezzel diszt s sulyt ad nekik. (*Éljenzés*)

A vidéken az elmult évben négy helyen tartottunk felolvasást: Érsekujvárt, Nagykanizsán, Gálgócon és Ungvárt. Kiküldött fölolvasóinkat mindenütt örömmel és várakozással fogadták s büszkeséggel és hálával bucsuztatták. A magyar Izraelita Közalap jóvoltából ez intézményünk immár meggyökeresedett s nagy missziót teljesit.

Tisztelt közgyülés!

Midőn az elköltözetteknek kegyelettel és hálával adózunk, kötelességünk volt élő, örökkön élő Társulatunk ügyeinek továbbviteléről gondoskodni. Minden igaz és egész egyéniség pótolhatatlan s ily értelemben Hatvany József báró és Bacher Vilmos dr. helyettesitésére nem is gondoltunk. De mindnyájan bizonyosak vagyunk abban, hogy helyökbe olyanokat választottunk, kik majdan — óhajtjuk hogy minél később — ép oly pótolhatatlanok lesznek. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat vezető tisztségei a legkülönbek közé tartoznak, melyekkel a magyar zsidóság ez idő szerint rendelkezik. Ez fölemelő tudat lehet nekünk és azon férfiaknak, kiket ezennel uj vezéreinkül köszöntünk."

A számadások tudomásul vétele után Bánóczi József titkár ajánlatára a közgyülés közfelkiáltással választotta meg Dr. Vadász Lipót államtitkárt a társulat elnökének és Dr. Fischer Gyula rabbit társelnöknek. Küldöttség ment az elnökért, ki megjelenvén a gyülésen, a társelnök meleg hangú és tetszészajtól kisért üdvözlése után a következő beszédett tartotta:

„A főtisztelendő ur ékesen szóló ajkáról elhangzott szép szavak közvetlen melegsége nagyon alkalmas arra, hogy mélyitse lelkemben igaz érzését annak a hálának, mellyel ezt a nagy — és még eddig meg nem érdemelt — tisztességet megköszönöm. Köszönöm Önöknek Uraim ezt a tisztességet, melyet az Önök bizalma mellett naggyá tesz előttem a Társulat nagy és szép céljainak a meggondolása; de meghat és egyben felemel az az érzés is, hogy az elnöki székben utóda lehetnek azoknak a jeles és nemes férfiaknak, akik felekezetünknek igaz kiválóságai, önfényüktől ragyogó diszei voltak. Ilyen férfi volt e székben közvetlen elődöm, néhai Báró Hatvany József is; tudom, őszinte visszhangja két szavamnak, amikor az igaz tisztelet, nagyrabecsülés és rokonszenv érzésével emlékszem meg róla.

Ilyen érzésekkel és gondolatokkal foglalván el az elnöki széket, azon leszek, hogy Társulatunk nemes céljait,

amennyire kevés erőm engedi, igaz buzgalommal előrevinni segitsem.

Az igazán nemes czélok, Uraim, mindig *egyetemesek!* Egyetemes a Társulat feladata és működése is, mert hiszen egyszerre szolgálja felekezetünknek, a magyarságnak és az irodalomnak nemes és nagy érdekeit. Egyszerre és egyaránt szolgálja mindezeket, mert hiszen nincs közöttünk ellentét: egyes szólamai ezek annak a nagy magyar Symphóniának, amely minden művelt magyar zsidó lelkében zeng. (*Éljenzés*) És ha — valamennyiünknek édes és drága — magyar nyelvünk megadja nekünk az erőteljes és egyben hajlékony, hatalmas és egyben gyöngéd instrumentumot ahhoz, hogy kifejezzük mindazt, ami a zsidó lelkében él, ugy másrészről boldogan és büszkén visszük ennek a zsidó léleknek, évezredek kulturáján át differenciálódott lelkünknek, egy viszontagságos mult annyi küzdelme, annyi szenvedése által érzékennyé, minden emberi nyomoruság iránt fogékonnyá vált szivünknek minden kincsét abba a nagy folyamba, amely a magyar kulturát hordja, viszi előre! (*Éljenzés és taps*).

Ezt a magyar kulturát ápoljuk ebben a mi izraelita magyar irodalmi társulatunkban! És ha lenne ebben a gondolatkörben valami, ami speciális zsidó érdekek istápolására intene, ugy ezt a külön érdeket ismét csak az egyetemességben kellene keresnünk. Mert hiszen lehet-e a magyar zsidónak nagyobb és forróbb óhajtása és érdeke annál, hogy itt ebben a mi hazánkban a műveltség, — a nagy egyetemes emberi célokat a nemzet érdekeivel párhuzamosan szolgáló — kultura, a tudás és mindezek virágaként pompázó irodalom, a magyar irodalom céljaiban fejlődjön és hatásában erősbödjék? (*Taps*)

Szép és nemes az a munka, amelyet el kell látnunk! Köszönöm Önöknek Uraim, hogy engem idehivtak és részt adnak a vezetés munkájában. Ugy érzem, hogy a vezető és vezetendők közti kontaktus hamar kialakul közöttüuk. Meg lesz, mert hiszen már is meg van! Meg van régóta, száz év óta, ezer év óta! Rokon a lelkünk! Érzéseink egysége, önzetlen céljaink közössége, a haladás utáni forró vágyunk ereje vezessen bennünket utunkon. (*Taps*)

Nagy tisztesség reám nézve, hogy Önökkel együtt tehetem meg ez utat. Köszönöm, hogy bizalommal vannak irántam s kérem Önöket Uraim, tartsanak meg jóakaratukban." (*Hosszantartó éljenzés és taps.*)

Nagy jelentőségű szavak voltak ezek, melyek reménnünk engedik, hogy az uj elnökség vezetése alatt irodalmi társulatunk teljesen meg fog felelni kitűzött czéljának.

V. L.

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE VASMEGYÉBEN.

Az adó beszedését is uj alapokra helyezték, amennyiben nem a pénzbeszedő jár el érte, hanem a hitközségi irodában fizetendő a felek által. Érdekes, hogy már 1886, januárban Jünker Gusztáv csak ama feltétel alatt fogadja el a pénztárosi állást, ha az adót nála fizetik le havonként; a késedelmes tagot felszólitja és ha 8 nap alatt nem tesz eleget kötelezettségének, végrehajtás alá kerül. A terv azonban akkor csakhamar dugába dőlt; a hitközségi tagok még korántsem voltak ily reformra érettek, és már öt hónap mulva oly nagy a hátralék, hogy a község kénytelen a régi módhoz visszatérni. 1899-ben azonban ujból áttérnek az adókönyvvel való befizetésre és már jobb eredménnyel. Ez a módozat ma is fennáll, de 1910 óta az adókönyvek helyett, jobban ellenőrizhető könyveléssel nyugtatják a lefizetett összegeket. A község administratiója minden tekintetben a kor szinvonalán áll, valamint alapszabályai is, melyeket utoljára 1907-ben dolgoztak át. A község 48 tagú képviselete a virilis és választott tagoknak egyenlő számából áll, ami épp a hitközségi tagok rendkivüli adózásánál fogva teljesen jogosult; bizonyára inkább, mint a városoknál és a megyéknél, hol ez a rendszer állami törvény által nyer szentesitést.

Ha azonban fontosak is a jó alapszabályok, megfelelő végrehajtók, lelkes és buzgó vezetők nélkül csak holt keret maradnak, melyből hiányzik a lélek. A szombathelyi hitközség szerencsére rendesen megtalálta tagjai között a hozzá való vezetőket és ha néha nem is ütötték meg egészen a mértéket, melyet ily haladó és előkelő

hitközség vezetése szab meg, kipótolta a jóakarat, mely egyből sem hiányzott.

A község tehát az utolsó két évtizedben mindinkább emelkedett, úgy számra, mint belső-értékre nézve és működése által küzdötte fel magát az ország legelőkelőbb hitközségei közzé!

1909. április 1-én hagyta el e sorok írója a díszes hitközség fontos rabbiállását, amely által 17 éven át részt vett a község kifejlődésének legszebb és legtermékenyebb korszakában. A rabbiállás betöltése azután két éven át izgalomban tartotta a hitközség tagjait. Heves, szenvedélyes küzdelem fejlődött a választandó pap ügyében; éles ellentétű pártok állottak egymással szemben és a kölcsönös agitatió elérte három izben azt, hogy a jelölt nem kapta meg a kívánt $^2/_3$ szótöbbséget.

Már-már túllépte a pártoskodás a megengedett határokat és az elkeseredett harc veszélyeztette a hitközség fejlődését, mikor győzött a békeszeretet jobb belátása és 1911, április 2-án majdnem egyhangúlag megválasztották *Dr. Horovitz József*, karánsebesi rabbit, akit azután állásába május 28-án ünnepélyesen beiktattak. Ötödik rabbija ő a nagyrahivatott községnek, melynek történeti fejlődését egész ez ideig bemutattuk. A község négy rabbija, a négy egyházi vezető mellett, nevezetesen Königsberger Lajos (1838-1861) és Dr. Rokonstein Lipót (1865—1871), Dr. Stier József (1871—1890) és Dr. Bernstein Béla (1892—1909) mellett sokkal nagyobb számú világi vezetője, elnöke volt a községnek ugyanazon idő alatt, ami az állás természetét tekintve könnyen érthető. Ez a tiszteletbeli állás nagy feladatot ró a viselőjére, különösen nagyobb községben és amily nehéz, épp oly hálátlan. Tényleg nagyon fontos a hitközségre nézve, hogy kinek kezébe van letéve az elnöki hatalom, mert a zsidó községek szervezete folytán gyakran tőle függ a község jóléte, emelkedése vagy süllyedése, elzüllése.

Szombathely hitközségének elnökei között nem egy volt, kinek igen sokat köszönhetett a község. A már említetteken kívül, főleg *Feldmann D. T.*, *Deutsch I. M.* és

Lackenbacher Fülöp emelendők ki. Az utóbbi idejébe esik a monumentális templom építése; Deutsch I. M. pedig nem csak rövid időn át mint elnök, de mint állandó elöljáró és a templom-elöljáróság örökös díszelnöke, majd pedig mint a VIII. községkerület elnöke hatalmas oszlopa volt a szombathelyi hitközségnek. Erős jelleme, rendkívüli okossága és szilárd akarata mindenkor érvényesültek, amikor községe javát és érdekét kellett szolgálni[60]. Feldmann D. T. pedig nem csak diplomatiai ügyessége, de főleg vallásos tudása és lelkesedése által vált ki és volt hitközsége haladásának fontos tényezője. Különben a díszes névsor mindegyike megérdemli, hogy megörökítessék neve a község történetében. Íme, a következő az:

Grünwald Ignácz 1836-1841;	Landesberger M. 1841-1843;
Grünwald Lajos 1843-1855;	Salamon Miksa 1855-1858;
Hochsinger Henrik 1858-1860;	Neuherr Henrik 1860-1861;
Neumann Albert 1861-1862;	Rechnitzer Salam. 1862-1863;
Fleischner Miksa 1863-1864;	Pick Bernát 1864-1869;
Feldmann D. T. 1869-1870;	Fränkl Lajos 1870-1871;
Deutsch I. M. 1871-1872;	Singer Albert 1872-1873 (máj.)
Deutsch I. M. 1873 (máj.)-1874;	Rosenberg Áron 1874-1875;
Spitzer Adolf 1875-1877;	Lackenbacher F. 1877-1886;
Dr. Goldschmied V. 1886-1898;	Geist Lajos 1898-1913.

Jelenleg legifj. Deutsch Samu az elnöke annak a hitközségnek, mely a legnagyobb a VIII. községkerületben és hivatva volna arra, hogy az egész kerület községeinek működésére és fejlődésére befolyással legyen, ha nem volna a községkerületek úgynevezett szervezete holt keret, hatáskör és eszközök hiányában tehetetlen testület. A VIII. községkerület megalakult ugyan már 1869, november 15-én és elnöke *Pick Zsigmond* lett Rohoncról, de működéséről szó sem esett. Némi kis élet költözött belé, mikor 1892, február 14-én újra alakult és *Rosenberg Henrik*, Kis-Czellből lett az elnöke. Folytatta ezt a hivatalt és amennyiben lehetett dolgozott is benne *Deutsch I. M.*

[60] Deutsch I. M. 1829—1904. Gyászbeszéd, tartotta Dr. Bernstein Béla szombathelyi főrabbi. Szombathely, 1904.

ki Rosenberg Henrik, 1895. április 1-én bekövetkezett halála után vette azt át. Ő szintén egész haláláig vezette 1904, junius 14-ig; utódja lett *Dr. Rosenberg Gyula* országgyülési képviselő, táplánfai (Vasmegye) birtokos, aki helyett az ügyeket az alelnök *Dr. Feldmann Bódog*, kirtanácsos látta el 1912, szept. 30-ig, amikor is meghalt.

Valóban már ideje volna, hogy a magyar zsidóság megteremtené életképes, erős szervezetét, mely a magukra hagyott községeket egyesitené közös felekezeti munkára!

VI. FEJEZET.

A chevra kaddisa és a jótékony egyletek.

A chevra kaddisa eredete. — A szombathelyi chevra alakulása. — Első alapszabályai 1828. — Temető — Temetőfal épitése. — Uj alapszabályok 1833. — A chevra szervezete. — A chevra és az 1848-iki üldözés — Német alapszabályok 1858. — A chevra és az egyenjogusitás. — Horvát Boldizsár disztag. — A temető kibővitése 1875. — Az orthodox chevra alapitása. — Magyar alapszabályok 1881. — Alapszabályok módositása 1900. — A chevra szelleme és működése. — Temető kibővitése 1904. — Tagok száma. — Eddigi elnökei. — A jótékonyság szervezése. — Maszkil el-dal egylet. — Feloszlása és alapitványai. — Chónén Evjónim egylet. — Alakulása és céljai. — Tóméch Dalím egylet alakulása és működése. — Izr. jótékony nőegylet. Elnökei és működése. — Fiók egyletek. Befejezés. —

A chevra kaddisa-Szentegylet kizárólagosan zsidó intézmény, melyhez fogható nincs egy más felekezetnél sem. Magán viseli eredetétől kezdve mai fejlődéseig a zsidó gemilusz cheszed: a szeretet gyakorlása erényének jeleit és habár nem tudjuk történetét levezetni kiindulási pontjáig, számos adat mutat arra, hogy bizonyos formája meg volt már a talmud idejében. Világosan kimutatható azonban 1418-ból Granadában, Spanyolországban[61]). Teljesen valószinütlen tehát az a nézet, hogy a 16-ik században keletkezett német „Bruderschaft" utánzata volna[62]).

[61]) Lásd Goldfahn S. H., Magyar Zsidó Szemle, 1888, 280 l. Uo. 289 l. Dr. Klein Mór e kérdésről. Továbbá Uo. 1889. 6—11 l. A chevra kadisa eredete, Beck Mór és Fischer Mihály, kik nyomós bizonyitékokat hoznak fel ez állitás igazolására.

Bizonyos, hogy az idők folyamán átalakult, felvett céljai közzé olyant, ami eredetileg nem volt benne, változtak eszközei is, melyekkel céljait el akarta érni, de a gondolat, hogy a halottak iránt való kegyeletet köteles a felekezetnek minden tagja gyakorolni és ha a hozzátartozók nem képesek a halott eltakaritásáról gondoskodni, akkor az a hittestvérek feladata, ez képezi a chevra kaddisa létének alapját. Nem is szabad azt temetkezési egyletekhez vagy vállalatokhoz hasonlitani; épp ezeknek a keletkezését tette feleslegessé, mert vallási alapon, a legtisztább jótékonyság eszméjének megtestesülése gyanánt, kezdte és folytatta működését mindenütt, ahol zsidó községek alakultak.

A chevra alakitása rendesen együtt jár a község alakulásával, de gyakran meg is előzi azt; mert a halállal nem lehet alkudni, elér az mindenkit és a zsidó közösség bármily kicsiny is volt, törekedett halottjaihoz való ragaszkodás és szeretetből, hogy helységében szerezzen temetőt azok számára. Mihelyt ezt el tudta érni, már előállott a chevra kaddisa alapitásának szüksége, mely azután széleskörű autonomiával működik és a hitközséggel, bár rendszerint felügyelete alatt áll, csak nehány istentiszteleti pontban érintkezik. A község szivesen is látja a chevra alakulását és bizonyos előjogokat ad neki templomában, a hitközségi életben, amint a szombathelyi hitközség előljáróság is kijelenti a chevra 1833-ban készitett alapszabályai függelékében, hogy sem most, sem a jövőben nincs joga a községnek a Szentegyletnek alapszabályaiban biztositott jogait megtámadni, mert azokhoz készséggel hozzájárult az egész hitközség.

Ime tehát, Szombathelyen is megalakult a chevra, még mielőtt a hitközség önálló lett, és pedig 1828-ban, mikor a község még fiókja volt a rohonci hitközségnek,

[62]) Ezt a véleményt kockáztatta meg Löw-Kulinyi, A szegedi chevra 1787 — 1887, Szeged 1887, és utána Hochmuth Ábr., M. Zs. Szemle. 1888, 156 l.

hova addig halottait is szállitotta. Most azonban temetőt szereznek a Szombathely mellett lakó zsidók és miután a temető meg volt, formailag is megalakult a chevra kaddisa. A temető legrégibb sirköve 1827-ből (תקפ"ז) való, az első alapszabályok pedig 1828-ból. Hogy kik alapitották a chevrát és készitették az alapszabályokat, nem tudjuk, mert ezek nélkülözik a záradékot, a készitők aláirását.[63]) Az alapszabályok elég bőven szólnak a chevra tagok jogairól és kötelességeiről, mely utóbbiak meglehetős sulyosak voltak, miután minden tagnak részt kellett venni személyesen nem csak a beteglátogatásban, de a halottak körül előirt összes teendőkben, sirásásban és temetésben is. Épp ugy kiterjeszkednek az alapszabályok a temető felhasználására, a chevra kórházának kezelésére és egyéb teendőire.[64])

Ez alapszabályok azonban még sem voltak soká érvényben, éppen a sulyos teher miatt, melyet a tagokra a személyes közreműködés által róttak és már 1833-ban ujak váltják fel, melyek megengedik a tagoknak a helyettes állitását és nem kivánják a temetéseken való megjelenést.

Az uj alapszabályok, csak ugy, mint az elsők, szép héberséggel irattak, egyuttal megerősitést nyertek a rohonci hitközség kiváló rabbijától, Engelsmann Gábrieltől, akinek kerületébe akkor még a község tartozott.[65]) Az alapszabályok bevezetése megörökiti azt a szép tényt, hogy sikerült a fiatal chevrának temetőjét fallal körülvenni és

[63]) Téves Feldmann D. T., A szombathelyi kongr.-izr. chevra kadisa egyletének története, Szombathely, 1893. 5 l. azon állitása, hogy 22 tag alapitotta a chevrát, akiket ő névleg is felsorol, mert ezek az 1833-iki alapszabályokat irták alá és nem az 1828-ikiakat.

[64]) Az alapszabályok 46 pontból állanak és keltük: תכון תפלתי קטורת לפניך משאת כפי מנחת ערב, tehát תקפ"ח= 1828. Megmaradtak német forditásban is: תקנות של חברא קדישא פערדייטשט, mert hisz minden évben fel kellett azokat a tagok előtt olvasni és a hébert nem mindenki értette volna meg. Mindkettő a chevra kaddisa levéltárában van, másolatukat Dénes Sándor urnak köszönöm.

[65]) Az alapszabályok elfogadási záradéka után a kelet: תקצ"ג לפ"ק פה שטיינאמאנגער יום ג' בדר"ח תמוז = 1833 és a következő aláirások héberül: Pinkasz Berl, Jakob b. Zanwil (Stadler), Liebermann Fülöp, Kellner Juda, Grünwald Leb, Kohn Jakab veje Áron, Rosenberg Mordechai, (Kohn) Sámuel Chajjim, (Neumann) Menasse, [Grünwald] Wolf Leb, Kohn

igy annak háboritatlanságát jobban biztositani. A temetőt ugyanis, mint később a templomot, Batthányi hercegtől vették, a mint azt az 1836-iki templomvételi szerződés 5. pontja is jelenti: „A szökeföldi határban egy fertály holdra való föld temető helynek már lévén mutatva és kőfalkerítéssel is ellátva ezen fundusnak az emlitett czélra való használása évenként Szent- Mihály napkor fizetendő két ezüst forint földbér mellett a felebbi 3-ik pontban érintett Földes Uri Jussok és Igazak fentartásával a közönség számára által engedtetik."

De nem csak a temetőhelyet adta a nemeslelkű herceg, hanem a fal épitéséhez is nagyban hozzájárult; 20'000 téglát ajándékozott gyárából, a többit pedig jutányos áron adta, két évi hitelbe. Mindez persze nem lett volna elég a mű végrehajtásához, ha nem adózott volna minden egyes hitközségi tag 10 frttal a célra és azonfelül önkénytes adományokkal is. Ugyancsak e célra kapott az egylet a nagykanizsai Lőwenstein Lea örököseitől 1000 frt. alapitványt, melynek révén még ma is tisztelettel őrzik a nevét a szombathelyi hitközség körében. Ámde a fénnyel jár az árnyék; az általános, felemelő áldozatkészség mellett voltak egyesek, kik nem akarták a rájuk kirótt 10 frtot lefizetni. Ezekről az alapszabályok 38 §. intézkedik és pedig aként, hogy ha az illetők fia házasodik vagy leánya férjhez megy, úgy a fia vagy a veje tartozik a lakodalom napján az összeget megadni, ha azok is vonakodnának, akkor adott gyászesetben, ugy tekintessenek a dijkiszabás ügyében, mintha nem is tartoznának a hitközséghez. Mert természetes, a chevra különbséget tett nem csak chevra-tag és nem chevra-tag között, hanem hitközségi tag és idegen között is, mikor arról volt szó, hogy mint fizettesse meg az illetőve a chevra szolgálatát. A dijakat pedig a gondnokok állapitották meg, akik a chevra összes ügyeit intézték. Volt ugyanis a chevrának 3 gondnoka, kiket évenként az Adár 7-iki közgyűlés választott meg (10§) és pedig ugy, amint

József, Kohn Mihály, Kohn (Weinberger) Dávid, Hofmann Abrahám, Cevi Kohen, (Fülöp) Sámuel, Deutsch Mordéchai, (Náthán) Mayer Kitsee, Deutsch Sándor, Schwarz Izráel Hirs, Grünwald Jesaja. A zárójelekbe tett nevek Feldmann kiegészitései az identificálás alapján. Majd a rohonci rabbi megerősitése következik: גבריאל כ"ץ ח"ם גליל העכניטץ ואנפיה L. függelék.

az a hitközségi választásoknál is alkalmazásban volt, hogy sors utján jelöltek ki három elektort, akik azután jelöltek valakit első vagyis főgondnoknak (Obergabboi); erre szavazott a közgyűlés és ha nem nyerte meg a többséget, akkor az elektorok ujat jelöltek, mindaddig mig a kivánt eredményhez jutottak. Épp igy a másik két gondnok választásánál. Aki pedig a ráeső választást el nem fogad ta, 2 frt. büntetést fizetett.

A főgondnok volt az egylet vezetője, ma elnökének mondjuk, a másik kettő a pénztáros és az ellenőr, akiknek a régi gondnokok a közgyűlés napján tartoztak átadni az egylet vagyonát, számadásukat pedig még három, a közgyűlés által választott számvizsgáló előtt. (11§).

A gondnokok viszont tartoztak a főgondnoknak havonként elszámolni, ez utóbbi az 50 frt. pénzkészletet tőlük átveszi és elzárja a chevra ládájába, melynek kulcsát a második gondnok őrzi. (19§) A perselyeket, melyekbe minden ujhold előtt, Adár 7-ikén, bőjtnapokon, purimkor gyüjtöttek, havonként nyitotta ki és vette tartalmukat számba a három gondnok együtt. (20§).

A gondnokok kezében volt tehát az egylet egész kezelése, de vigyáztak is az ő tekintélyükre. Ha valaki a gondnokokat megsértette (12§), ugy a bocsánatkérésen kivül első izben 4 frt., másodizben 6 frt. büntetést fizet, harmadizben pedig kizárják a Szentegylet kebeléből, vagy mint az alapszabályok mondják, elveszti jogait és kitörlik nevét a lapról, melyre a chevra könyvében jegyeztetett.[66]) Ugyanilyen büntetés éri azt, aki temetkezésnél nem fogadja meg a gondnok rendelkezését (13§). A gondnokoknak általában nagy hatalmuk volt, ők rendelték ki sors utján a tagokat, akiknek betegeknél, haldoklóknál őrségi tisztet, temetéseknél pedig a halottat illető összes szertartások végzését kellett teljesiteni. Betegekhez két tagot, sirásáshoz négyet; ha azonban az illető, kire a sors esett, nem teljesithette a kivánt szolgálatot, köteles volt azt pénz-

[66]) Az 1828-iki alapszabályok szerint csak negyedszerre zárták ki a tagot; ott a terminus technikus: יקרע דף שלו מסנקם החברא קדישא ואיבד זכיותיו מן החיק = kitépik lapját a chevra könyvéből és elveszti t agsági jogait.

zel megváltani (21-22§§). A gondnokok maguk fel voltak mentve az őrségi szolgálat alól, de a temetési szertartásnál elsőknek kellett lenniök a munkában.

Különösen érdekes az alapszabályok 2. pontja, mely bizonyos munkásbiztositást létesit, amidőn meghatározza, hogy minden chevratag, aki szolgát vagy szolgálót fogad, köteles azonnal a bérösszeg minden forintja után 2 krt félévenként a chevránál befizetni. Ha a szolgálat időközben megszünnék, a gazda visszakapja a befizetett összeget. Ez összeg fejében pedig joga van arra, hogy ha a szolga vagy szolgáló megbetegszik, a betegség első 8 napja után a chevra korházába küldje, ahol is minden további ápolási dij nélkül ellátja a chevra.[67]) És ha az a kórház nem is felelt meg a mi fogalmainknak, melyekkel ilyen intézményről birunk, a maga idejében mindenesetre fontos szolgálatot teljesitett a maga módja szerint.

A chevra tehát feladata magaslatán állott, amint az alapszabályaiban kifejezésre jutott és amint azt működése, mely azoknak megfelelt, bizonyitotta. Tulajdonképpen nem nevezhette még magát szombathelyinek, mert hisz csak 1840 után telepedhettek le ott a zsidók szabadon és képezték a szombathelyi hitközséget. Amint azonban már fentebb hallottuk, ez a szabadság sem volt tökéletes és mikor a szabadságharc szenvedélyes ideje előrevetette árnyékát, akkor a szombathelyi zsidók könnyen végzetessé válható üldözést éltek át 1848, április 4.

Ezt a szomoru eseményt a chevra kaddisa nem csak jegyzőkönyvében örökitette meg, de elrendelte, hogy a veszedelemből való megmenekülés emlékét évről évre hálaistentisztelettel és esetleg chevralakomával üljék meg. Azért megállapodtak abban, hogy az üldözés napján Niszan ujholdnapján legyen ezentul a chevraelöljárók választása, valamint számadása, Adár hó 7-én pedig csak a teme-

[67]) Az első alapszabályok 44 §. szól ez intézményről de ugy, hogy ha a szolga megbetegszik, akkor az első 8 nap után elhelyezheti gazdája a kórházban és 4 frtot fizet érte. A többi kiadást a chevra viseli. Ha azonban a gazda nem chevra-tag, akkor a 4 frton felül 2 héten át napi 10 krt fizet a chevra szolgának. A 45 §, ami az 1833-iki alapszabályokban a 37 §-ban van, elrendeli, hogy ha a jesiva valamely bachurja les beteg, azonnal felveendő a kórházba és minden kiadása a chevrát terheli.

tő látogatása és annak elhatározása, vajjon tartsanak-e az évben chevralakomát vagy ne?

Az 1848-ban hozott határozatot ugyan minden időre szólónak gondolták a chevra akkori tagjai[68]), de bizony nem soká maradt érvényben. 1858-ban, mikor a hitközség uj alapszabályokat készitett, a chevra is reorganisálta működése módozatait. És ime, az uj alapszabályok már megszüntetik a tiz évvel előbb elfogadott rendelkezést; Adár 7-ikét meghagyják régi jelentőségében istentiszteleti napnak, de Niszan elsejéről szó sem esik, hanem ahelyett pészach félünnepekre tüzik ki a választás és számadás napját. (11§)

Az uj alapszabályok persze, az abszolut korszak követelményei szerint, német nyelven készültek és elég röviden, 28 pontban foglalják össze a chevra teendőit, céljául megjelölve: a) Betegek látogatását, b) Halottak eltemetését, c) Szegény halottak dijmentes eltakaritását, d) Betegek ápolását és gyógyitását. Az alapszabályokat a megyei hatósághoz terjesztették be jóváhagyás végett, ez azonban 1860, április 1-én a községhez intézett terjedelmes leiratában különböző kifogásokat emel és több pontnak átdolgozását követeli. Valószinü, hogy a chevra eleget is tett a követeléseknek, bár a végleges jóváhagyásról nincs tudomásunk.[69]) Ugyanazon évben 500 frtot kölcsönöz a chevra a hitközségnek házvételre, tehát nem csak administrátiója, de anyagi helyzete is rendezett volt.

[68]) A határozat a chevra jégyzőkönyvében 1848-ról igy hangzik: מאחר שבר"ה ניסן תר"ח היינו בעה"ר בצרה גדולה, שבאו לעת ערב שודדים החריבו היכלנו ובזזו מה שבתוכו וקרעו תשעה ספרי תורה ורצו להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים הדרים פה והשי"ב ברוב רחמיו וחסדיו הצילנו מידם הסכמנו יחד בלי מחלוקות כל בני החברא בציר"ח הרב אב"ד נ"ו..... ודבר טוב זה יהיה לנו בלי נדר לחק גמור שלא יבטלו עד ביאת משיחנו...

[69]) Az alapszabályok cime: Statuten der Chewra kadischa des unter den israelitischen Einwohnern zu Steinamanger bestehenden Vereines für fromme und wohlthätige Zwecke. Az eredeti példány a chevra levéltárában. Záradéka: So geschehen Steinamanger am 9- ten May 1858 Josef Weiner, Vereins Vorsteher, Carl Bodanzky Vereins Notar és a következő 38 tag, kik valószinüleg az egylet egyetemét, mindenesetre tulnyomó többségét képezték: Samuel Rosenberger, Josef Feiglstock, Sigmund Hoffmann, Moritz Salomon, Samson Weiner, Jakob Scheier, Bernath Kanitzer, Heinrich Hoffmann, Bernat Weiss, Nathan Mayr, Joseph Kohn, Salamon Weiner' Jakob Bauer, Heinrich Feiglstock, Marcus Schwarz, Jacob Porlitz,

Jó ideig nem tarkitja nevezetesebb esemény a Szentegylet életét, mignem a zsidók egyenjogusitása örömünnepet szerzett a szombathelyi chevrának is, melyet a legszebb módon örökitett meg. Joggal tehette ezt azért is, mert az egyenjogusitás törvényének beterjesztője, a kiegyezés után az első alkotmányos kormány igazságügyminisztere, az igazi demokrata és becsületes szabadelvűségű *Horvát Boldizsár*, Szombathely szülötte volt. A szombathelyi chevra kaddisa tehát helyesen járt el, mikor a kiváló ministert hálásan üdvözölte és csekély hálája jeléül disztagjává választotta 1868, junius 29. Horvát Boldizsár pedig hü maradt önmagához, midőn a következő sürgönnyel köszönte meg disztaggá való megválasztását: „A Chevra Kadischa izraelita egyletnek Szombathelyen Üdvözlöm önökben szabad polgártársaimat szivemből örülök hogy én is részt vehettem a szép munkában: Önökről a bilincseket leoldani A mily kitartók voltak önök a szenvedésben és türelemben: Legyenek olyanok a haza szeretetében s a szabadság védelmében is. Köszönet a bizalomért a tagságot szives örömmel fogadom Horváth Boldizsár."

A szombathelyi Szentegylet valóban büszke lehetett e disztagjára, aki a puritán jellemü, igaz, nemes emberek közé tartozott. Valahányszor meghivták chevra-lakomára, nagy figyelemmel köszönte meg és pl. 1873, deczemberben a temető kibővitésére rendezett lakomára köszönete mellett 20 frtot küldött A temető kibővitése sikerült is a hitközségi tagok áldozatkészsége folytán és 1875-ben végrehajtották, 3125 frtot fizetve a földesurnak az uj területért. 1880-ban azonban kellemetlen esemény zavarta meg a chevra müködését, szakadás állott be tagjai között. Az a kárhozatos pártoskodás, mely a hitközségeket szétdarabolta, a chevrába is beférkőzött és az orthodox hitközség tagjai kiválnak belőle, *külön chevrát alakitva és külön temetőt szerezve maguknak*. Most már a régi, 1828-ban

Philipp Mayr, J. Grünwald, L. Kohn, Anton Steinberger, Leopold Pollák Joseph Grünwald, Dawid Weinberger, S. Neumann, Joseph Bader, H Hochsinger, H. Neuherr, Jo. Weiss, Herrmann Singer, Albert Neumann Bernhard Salomon, Max Handley, Dr. Feiglstock Wilh., Salamon Rechnitz Ignatz Spitzer, Max Liebermann. Simon Neumann. Mind német aláirás végül: In meiner Gegenwart Ludwig Königsberger Rabbiner.

alapitott chevra csak a congressusi község tagjait foglalja magába, ami kifejezésre jut az 1881-ben készült uj alapszabályok cimében is, mely igy hangzott: *A congressusi alapon szervezett szombathelyi izr. hitközség jótékonyczélu temetkezési egyletének* (חברה קדישה) *alapszabályai.* A 71§-ból álló alapszabályok immár magyar nyelvüek, a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva modern alapon szervezik a chevrát, de helytelenül nevezik temetkezési egyletnek. A Szentegylet nem az, hanem sokkal több, bár ez a kegyeletes szolgálat foglalja el céljai között a főhelyet. Ám ha uj magyar neve nem volt is megfelelő, müködése a régi héber név jelentőségének magaslatán állott és maradt továbbra is. Kezeskedett ezért akkori elnökének, *Deutsch I. M.*-nek erős egyénisége, nemkülönben az utána következő elnök, *Feldman D. T.*, akinek a chevra fejődése sokat köszönhet.

Az 1881-iki alapszabályok két évtizeden át maradtak érvényben, mignem az 1900 április 17-iki közgyülés sokban módositott alapszabályokat fogadott el, amelyek szerkesztésében e sorok irója is részt vett. Ezek 95§-ban mindenben számolnak a kor követelményeivel, de azért a chevra kaddisa hagyományait feltétlenül tiszteletben tartják és conservativ szellemben őrködnek az egylet vallásos jellegének megóvása felett. Amidőn visszaállitják az egyedül helyes „Szombathelyi Szentegylet: חברה קדישה" czimet, ennek megfelelően rendelkeznek, hogy a halottak körül való szertartásokban a hagyományos törvények és szokások legyenek irányadók és azok változatlanul fentartandók (32-34 §§). Csak ezek szellemében járnak el, midőn előirják (44§), hogy „koszoruknak a koporsón, a kocsin, vagy siron való elhelyezése hagyományos szokás szerint tilos." És ez nem csak a papiron volt, hanem a valóságban is. Nem is kapott lábra itt az a veszedelmes luxus, melyet sok helyütt a zsidó temetés megható egyszerüségének és grandiózus benyomásának rovására megengednek némely chevrák. Épp igy érvényesült az a követelésük (57§.), hogy a sirkövek feliratainak héber és magyar nyelvüeknek kell lenni.

A hitközséggel való összefüggésének jele gyanánt (66§) a hitközség rabbija és elnöke hivatalból tagja a választmánynak. E körülmény csak előnyösen érvényesitette hatását. Különben természetes is, hogy a hitközség elnöke, mint a hitközség kebelében fennálló egyletek felügyelője és a hitközség rabbija, mint a vallási ügyek ellenőre, ott üljön a chevra határozatai hozatalánál. Hisz a chevra egészében vallási alapon áll és lépten-nyomon vallási törvények és szokások nyomulnak előtérbe működése kifejtésekor. Helyes felfogásu vezetőség mellett azért soha sem kell összeütközésnek előfordulni, aminthogy a szombathelyi chevra vezetői és e sorok irója, mint rabbi, az elképzelhető legszebb egyetértésben iparkodtak a chevra ügyének előmozditásában közreműködni.[70])

A kongresszusi izraelita hitközség chevrája tehát minden tekintetben hivatása magaslatán állott és midőn három évenként ünnepélyes tagfelvételt rendezett, ez nagy hatással illeszkedett bele az istentisztelet után következő közgyülés keretébe Ádár 7-én. Mindebben kiváló érdeme volt a chevra elnökének, *Dr. Viola Ödönnek*, ki a Szentegylet iránt való szeretetét lelkes ügybuzgalommal párositotta. Sikerült is neki a chevra haladását biztositani, 1904-ben a temetőt 633 □ öllel 10133 K. költség árán kibőviteni és egy oldalról uj fallal körülvenni. 1912-ben pedig uj cidduk-hadin csarnokot és temetőőr lakást épit, uj gyász-

[70]] Ez a körülmény jutott kifejezésre abban az elismerésben, melyben a chevra papjának a chevra érdekében kifejtett tevékenységét részesitette és Szombathelyről való távozása alkalmából tiszteletbeli tagjává választotta, amiről remek kivitelű, művészi ezüst plaketten nyujtotta át, ezüstveretü bőrtokban, a diszoklevelet a következő feliratta l: A szombathelyi חברא קדישא Szentegylet folyó évi február hó 28 (Adár 7) tartott közgyülésén a választmány ajánlatára f ő t i s z t e l e n d ő Dr. B e r n s t e i n B é l a f ő r a b b i u r a t jámborsága, igazi hitbuzgósága és jótékonysága elismeréseül, melyekkel egyletünk erkölcsi értékét emelte és annak hosszu időre kijelölte azt az utat, melyen haladva kegyes céljait az ő intentiói és szent vallásunk parancsolta irányban teljesiteni fogja, e g y l e t ü n k ö r ö k ő s t i s z t e l e t b e l i t a g j á v á egyhangulag megválasztotta és elrendelte, hogy erről az egyletünket megtisztelő választásról ezen oklevél kiadassék. Szombathelyen, 1909 évi február 28 Dr. Viola Ödön, elnök. Wolf József alelnök. Hoffmann Ignácz, ellenőr.

kocsit és megfelelő szerelvényeket szerez be 7000 K. költséggel. Ugyanakkor rendes és rendkivüli segélyezésre majd 4000 koronát forditott a chevra, mely ezt a nemes kötelességét mindenkor a legemberszeretőbb módon teljesitette.[71]) A jótékonyság természetszerüen a chevra céljai közzé tartozik, hisz a legszebb jótettet végzi eredeti rendeltetésénél fogva, mikor szegény halottakat minden ellenszolgáltatás nélkül takarit el, de ezenfelül az élőkkel is jót tesz, mikor betegeket orvossal és gyógyszerrel lát el. Mindezzel még nem elégszik meg, hanem egyébként is segélyezi pénzzel a szükölködőket, az arra szorulókat, akár a helységben lakók, akár csak átutazók.

Ámde a chevra mégsem egyenesen erre a célra alakul és nem tekinthető olyan egyletnek, mely a jótékonyság megszokott munkáját egészen magára vállalja. Azért alakulnak minden zsidó hitközségben a község cedokóhpénztárán és a chevra kaddisán kivül jótékony egyletek, mert a zsidóság megszokta, hogy szegényei, árvái, özvegyei, elhagyottjai első sorban és többnyire kizárólag zsidó testvéreik támogatására utaltatnak és nem igen remélhetnek az általános, felekezeti jelleg nélkül való egyesületek részéről megfelelő segélyt. A zsidó sziv pedig eddig sehol sem tagadta meg magát, mindenütt megnyilatkozott finom érzékenységével, odaadó áldozatkészségével, ahol csak a nyomor, a baj jelentkezik. Minden elfogulatlan itélőnek tisztelettel kell meghajolni ama nemes munka előtt, melyet zsidó községek, kicsinyek és nagyok egyaránt, a jótékonyság terén végeznek.

A szombathelyi hitközség e téren sem maradt el soha hivatása mögött, megértette és teljesitette feladatát a leg szebb módon. Midőn erre vonatkozó eredményeit az eddig lezárt multból feltárjuk, csak szükségszerüen kiegészijük azt a történeti képet, melyet róla mások okulására megrajzolunk.

Már az 1840 után következő időben, mikor a község

[71]) Tagjainak száma ma már 234. Elnökei, kiknek müködési ideje kiderithető, a következők voltak eddig:

Weiner József 1858—1866,	Singer Albert 1867—1873,
Weisz Márkus 1873—1879,	Deutsch I. M. 1879—1884,
Feldmann D. T. 1885—1894,	Dr. Viola Ödön 1894 óta.

sulypontja Szombathelyre helyeződött át, volt kebelében egy átutazó szegények támogatására szolgáló Maszkil el-dal egylet, mely, mint fent láttuk, igen helyes alapon állott, de nem sokára megszünt, mert 1846-ban a talmudtóra céljaira forditották.

Később, 1873-ban ujra alakult *Maszkil el-dal* név alatt egy betegsegélyző egylet, mely tagjainak heti 5 kr. befizetés ellenében, betegség esetére heti 3 frt. segélyt nyujtott, amely összegnek elfogadása minden tagra nézve kötelező volt. Minthogy azonban tagjainak jó része visszaajándékozta az összeget az egyletnek és általános segélyezés nem tartozott céljai közzé, a különböző hivatalos betegsegélyző egyletek alakulásával feleslegessé vált. Mikor e sorok irója a hitközségi jótékonyság szervezését megindította, elérte azt, hogy a Maszkil el-dal egylet, melynek elnöke 25 éven át *Lőwenstein Ignácz* volt, kimondta feloszlását és a hosszú idő alatt felgyülemlett vagyonát két jótékony alapitványra ajánlotta fel. Az egyik *Maszkil el-dal betegsegélyző alap* 6000 K. azzal a rendeltetéssel, hogy kamataiból fürdőre vagy műtétre szoruló szegény betegek egyenként 80 K. segélyt nyerhessenek; a másik *Maszkil el-dal szegényalap*, melynek célja előmozditani azt, hogy a hitközség elaggott szegények számára menhelyet létesithessen. Ma már ez alap felszaporodott kamataival együtt 10.000 K. és nem sokára betölti rendeltetését, midőn a hitközség, lelkes tagjai áldozatkészsége folytán, ezzel együtt oly alapot teremt meg, mely a célba vett menhely megvalósitását lehetővé teszi.

A feloszlott egyesület alapitványainak kezelését a község másik jótékony egyletére bizta, mely ugyancsak 1898-ban alakult, e sorok irója által kidolgozott alapszabályok szerint. Az egylet „*Chónén Evjónim, izr. hitközségi jótékonysági egylet*" nevet vett fel és átvette azt az alapot, melyet eladdig egy alapszabályok nélkül működő hasonnevű egylet gyüjtött.

Az uj egylet a különféle segélyezéseken kivül, melyeket csak hitközségi szegénynek adhat, felvette céljai közzé azt a nemes tervet, hogy keresetükben megszorult egyéneknek 200 koronáig terjedő, kamatmentes kölcsönt ad. A jótékonyságnak e legszebbik fajával sok üdvöset

cselekedett és cselekszik folyton, midőn nem alamizsnát ad, hanem munkára serkentő, önérzetre nevelő kölcsönt. És ha talán el is veszik e czimen bizonyos összeg, az számba sem jöhet amellett a felemelő tény mellett, hogy a legtöbben, kiket szorultságukban megsegitett a testvéries kölcsön, rendesen visszafizetik azt és előmozditják azt, hogy mások is részesülhetnek ilyen sokat érő jótéteményben.

Az egylet választmányának hivatalból tagja a hitközség papja és elnöke, mint akik a hitközség élén állva első sorban ismerik a szegények ügyeit. Különösen a hitközség papja az, akihez hivatásánál fogva bizalommal fordulnak a megszorultak és szükölködők, és aki, a jótékonysági egyletek vezetésében részt véve, mintegy középpontot képez a szegényügy szervezetében. Ez igazolódott be a szombathelyi jótékony egyleteknél, amelyek között a Chónén Evjónim tekintélyes szerepet vitt, évente 4-5000 koronát juttatva a szent célra, amellett a hosszú időn át felszaporodott feleslegekből 10.000 K. vagyont gyüjtve. Tagjainak száma 200, elnöke alapitása óta *Löwenstein Henrik*, ki sokat fáradozott az egylet ügyében. 1904-ben alakult egy másik jótékony egylet: *Tóméch dalim: Izr. szegénytámogató egylet*, melynek célja, hogy jövedelmét lehetőleg teljesen kiossza a rászorulók között. Tagjainak száma nem nagy; tulnyomó részben ugyanazok, mint a Chónén Evjónim egyleté és mégis, 65-75 tag között váltakozva, majd évi 2000 koronát oszt ki a szegények között és rendeltetésének teljesen megfelel. Elnöke alapitása óta: *Wolf József*.

Kiváló munkát végez a jótékonyság terén *az Izr. Nőegylet*, melynek alapitási évét nem ismerjük, de a hitközségi jegyzőkönyv szerint már 1858-ban működött, habár bizonyára szerény keretekben, amikor elnöke volt Singer Johanna. Későbbi elnökei közül ismeretesek: Engel Miksáné, Hagel Benőné, Guttman D. J.-né, Weiner Károlyné és jelenleg Dr. Szili Miksáné.

A női szivnek sajátos birodalma a jótékonyság, melynek terén a zsidó női szív a legméltóbban érvényesül. A szombathelyi izr. nőegylet is a legszebben teljesiti nemes hivatását, megadóztatva a hitközség tagjait a jótékonyság nevében. Tagjainak száma állandóan meghaladja a 320-at és évenként körülbelül 4000 koronát fordit szegényei segélyezésére. 1904-ben alakitotta meg a saját kebelében fiókegyletét, betegágyas nők támogatására 205 taggal és Baby-egylet név alatt működve, buzgó elnöke Rainer Ignáczné fáradozása folytán 1909-ben már 270 taggal és 3324 K. vagyonnal birt.

Ime, ha kell a zsidó jótékonyság intenzivitása számára bizonyiték, megtaláljuk azt a sok között a szombathelyi községben is. A hitközség Cedókoh-pénztárának 1500 K. évi kiadásán felül, a négy jótékonysági egylet, a Szentegylettel együtt 1907-ben 9988 K. 39 ft., 1908-ban 12174 K. 10 ft. és 1909-ben 11528 K. 32 fillért adott ki segélyezésekre, mig a Szentegyletet leszámitva, a kizárólag jótékony célra alakult egyleteknek ugyanakkor 35434 K. 85 f. volt a vagyona. [78]) Ehhez járul még évente 40-50 iskolás gyermeknek felruházása és tankönyvvel való ellátása 1200-1500 K. értékben és a különböző hitközségi alapok gyarapitása. Valóban olyan eredmény, melyre a szombathelyi congr. izr. hitközség jogos büszkeséggel mutathat rá és mely utánzásra méltó példát szolgáltat más gyülekezetek számára.

Amidőn igy végére értem a zsidók történetének Szombathelyen, az előre kitüzött időpontig, azt hiszem, megállapithatom, hogy az a tény, hogy mint *volt* papja irtam meg, csak előnyére vált a dolgozatnak. Igy a távolság perspektiváján keresztül talán még elfogulatlanabbul láthattam a község működését és haladását, személyekre való tekintet pedig nem feszélyezett, mint esetleg a község tényleges rabbiját.

És ha egyes történeti tények megitélésénél egyéni nézetemet is nyilvánitottam, ez nem ment a tárgyilagosság rovására, nem befolyásolta az események hü előadását. Célom nem az volt, hogy főképpen a szombathelyi zsidóság számára irjam meg ezt a történetet, mert akkor igen sok részletre ki kellett volna még terjeszkednem, ami első sorban helyi érdekkel bir, hanem mint a vasmegyei zsidók történetének fontos részét, a nagy egyetemesség szempontjábó kivántam megörökiteni. Ha ez a szándékom sikerült, ugy ebben találom munkám legszebb jutalmát.

[78]) A szombathelyi congr. izr. hitközség Elöljáróságának általános jelentése, Szombathely 1910.

A TERMET.

כיון שיצאו ישראל ממצרים וכיון שבאו לעשות מלחמה עם סיחון
ועוג היו האמוריים שואלים אלו לאלו בחייך אומה זו שהיא מבקשת לעשות
עמנו מלחמה גבורים הם או לא, כמה אומות הן, והן אומרים בני שלש
אומות הן, אמר סיחון ועוג וכל האומה הזו של בני אדם בני שלש אומות
הן, אמרו נזיין עצמנו ונצא עליהם ואנו הורגין אותם.

Debarim rabba 1,24.

A magyarázók nagy zavarban vannak és nem tudják mire érteni ezt a három nemzetséget. Mattenót Kehúná a 3 ősatyára, Ábrahám, Izsák és Jákóbra vonatkoztatja és אומות helyet אבות-t szeretne olvasni. Einhorn מהרז״ו Izráel három néposztályára: a kohanitákra, levitákra és közrendűekre érti. De ez merőben kapkodás. A midras contextusa, tenorja erősen tiltakozik ez ellen az elkényszeredett magyarázat ellen. Az egész párbeszédből a támadó ellenség fitymálása ri ki, holott a 3 ősatya vagy a 3 néposztályban semmi kicsufolni való nincsen. De rögtön megtaláljuk a zár nyitját, ha a következőket fogjuk szem előtt tartani.

A talmud a zsidó ember termetmagasságát — a talptól a vállcsucsig — 3 rőfben állapitja meg. [1]) Ez a mérték az átlag magasságon alul van. A zsidók tehát a kis termetüek közé tartoztak. A kanaani őslakók leghatalmasabb néptörzse, az ország déli és keleti határain elterjedt Emóriak, mint nevük is mutatja, „céder magas és tölgy szilárd" emberek voltak. A mint Emór hirül veszi, hogy Izrael támadásra készül, első dolga volt megtudni, גבורים הם או לא erős-e az ellenség vagy sem. De mert a test ereje a test, rendszerint a test magasságától függ, legelsőben avval kellett

[1]) Blau, Magyar Zs. Szemle 1893, 369. 633. Perls, M. Zs. Szemle 1908, 368. 1909, 130. Krausz M. Zs. Szemle 1909, 37. Talm. Archäologie I 248.

tisztába jönnie: mekkora Izrael harcosainak egyéni magassága. A mérték אמה a rőf volt. Precizűl az volt hát a kérdés: כמה אמות הם vagy helyesebben בני כמה אמות הם hány rőf a magasságuk? A felelet ugy hangzott: בני שלש שלש אמות הן: három rőf a magasságuk. Evvel „a sáska haddal" szemben az Emóriak óriásoknak érezték magukat. Lekicsinyelték, kicsufolták őket אמר סיחון ועוג וכל האומה הזו של בני אדם של שלש אמות הן נזיין עצמנו ונצא עליהם ואנו הורגין אותם Mondá Szicnon és Óg: Ha ennek a népnek az emberei csak három rőfnyi magasak (a második בני és אמרו törlendő) fegyverkezzünk fel, törjünk rájuk és leöljük őket.

Ha tehát אומות helyett אמות-t olvasunk a midras értelme világos és meggyőző.

EGY NYOMAVESZETT TECHNIKAI ÜGYESSÉG A MIDRÁSBAN.

Merodak-Baladan követséget küldött Hizkijához, hogy felgyógyulása alkalmából üdvözölje. A hiu király nem vette észre, hogy a kitüntetés mögött sulyos politikai motivumok lappanganak s nagy örömében feltárta a követek előtt összes kincses házait és fegyvertárait [1]). Kérkedésből tette. Meg akarta mutatni, hogy ő nem is olyan gyenge és szegény fejedelem, mint a hogy róla hiszik és hogy vannak neki olyan drágaságai és specialitásai, a milyenek tán még Bábel hatalmas királyának kincstáraiban sem találhatók. Mik voltak azok?

A régi magyarázók szabadjára eresztik fantáziajukat és ritkánál ritkább dolgokat emlitenek. De nem szabad elfelejteni, hogy a legszabadosabb képzelet is a reális valóból meriti fantazmajához az alkotó elemeket és szineket. Az egyik, ki alkalmasint a bolond Ahasvéros példájára gondolt, azt tartja: אשתו השקתה עליהם a király feleségével öntette a bort vendégeinek [2]) A másik, ki Áron botját tartotta eszében, úgy vélekedik, זין בולע זין hogy fegyvert nyeldeső fegyvert mutatott nekik. De milyen eszmetársulás hatása alatt állott Simon b. Lákis, a ki elég furcsán azt

[1]) Szanh. 104b. Edelsz Sám. magyarázata szerint.
[2]) U. o. és Cant. r. III, 4, 1

találja, בתי השן נמשכין כשעוה הראה להם *hogy elefántcsont házakat mutatott nekik, melyek olyan nyulósak voltak, mint a viasz* [5]). Ezen a mutatványon bizonyára elámultak a követek. De elámultak rajta a midrás értelmezők is. Csürik-csavarják az ártatlan szöveget, hogy valami okos gondolatot kiszoritsanak belőle. Kár a fáradságért. Simon b. Lákis elég okosan és világosan beszél. Csak tudni kell, hogy a régi esztergályosok olyan ipartechnikai fogására céloz, melyet akkor még ismertek, de azóta végképen feledésbe enyészett.

Eleven elefántot פיל csak a makkabeusi harcok idején látott Judea először. Nagy Antiochus a magnesiumi csata után vállalta ugyan a föltételt, hogy nem fog többé elefántokat alkalmazni a háborúban, de fia és utóda Antiochus Epiphanes nem törődött sokat a kikötéssel és számos kitanitott elefánttal küldte Lysiast a zsidókra. Ugy de habár az elefántot magát csak későn látták, a felső állkapcsából kiágazó agyarakat, az elefántcsontot שן [4]) már a biblia korában ismerték. Salamon ófiri hajójárataival szállitatta országába egyéb drágaságokkal és ritkaságokkal együtt. Értékes fényűzési cikk volt mint a nemes fém és a drága kő. Leginkább diszitésre használták. Székeket [5]) nyoszolyákat [6]) esztergályoztak belőle, a falakat boritották be vele [7]). Az ókori mesteremberek ügyesebben tudtak bánni vele mint mostan: tudták hasitani, puhitani, hajlitani,

[5]) Cant. r. u. o.

[4]) Ar. שן דפיל szir. שנרמפילא és héb. még שנהבים, Pseudorasi II.K.9,21. שן פיל ופיל עצמו szerint שנהבים a görög ἐλέφας analógiájára elefántcsontot és elefántot is jelent. A szöveg נושאות זהב וכסף שנהבים וקופים ותוכיים neki ad igazat. Az importált cikkek két csoportra oszlanak: fémekre és élő állatokra. A vav copulat. sehogy sem engedi hogy שנהבים-ot וכסף-hez csatolják. וקופים -hoz kell kapcsolni. Tehát: élő állat, elefánt.

[5]) I Kir. 10, 18.-

[6]) Ámósz 6, 4.

[7]) בית השן I Kir. 22, 39 בתי השן Am. 3, 15. Tán nem is jelenti az anyagot, melyből a ház készül, mint בתי נזית, בית ארזים, hanem בית אוצר, בית כלין mintájára a tárházat, a hol az elefántcsontot felhalmozták és őriztek.

fesziteni, huzni kinyujtani mint az aranyat. [8]) A görögök még teljesen birtokában voltak ezeknek a művészi fogásoknak. [9]) Phidias Zeusz szobrának a felső teste ragyogó elefántcsonttal volt boritva, kis darabokat tehát annyira nyujthattak, hogy nagy felületet is burkolhattak vele. Alkalmasint titokképen őrizték ezeket a szaküggyességeket és nem igen árulták el idegeneknek. Idő multával feledésbe mentek. A midras korában már nem értettek az elefántcsont kinyujtásához. Simon b. Lákis hallotta, hogy valamikor az elefántcsont nyujtékony volt mint a viasz. Azért emliti csoda dolognak.

Pécs. *Dr. Perls Ármin.*

AZ UTOLSÓ NEMESI FELKELÉS ÉS A ZSIDÓK.

Már 1796. október 18.-dikán elrendelte a magyar királyi helytartóság, hogy a zsidókat is sorozzák be katonáknak (Circulare 22,750, Dr. Richtmann Mózes: A régi Magyarország zsidósága, Magyar-Zsidó Szemle XXIX. 91.) A későbbi években ezen rendeletek ismétlődnek és a Napoleon elleni háborúkban tényleges szolgálatokat teljesittettek a zsidó katonák (l. u. o. 93, Büchler P.: A moóri Chevra Kadisa 7 l., Budapest 1891). Bihar vármegye 1808 február 3.-dikán tartott közgyülésének jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy a nádor ezen vármegyétől 7 zsidó katonát követel (l. Dr. Lövy Ferenc: Magy.-Zsidó Szemle XXVIII. 232.). —

Azonban az *1809*-ben szervezett ugynevezett utolsó *nemesi* felkelés vitézei közé zsidó felvehető nem volt (l. dolgozatomat: Zemplénvármegyei zsidó családfők stb. 51. l., Sátoraljaújhely 1910). És ha talán akadt is volna elődeink kö-

[8]) Jer. Jóma 4, 4. Midr. Cant. r. III, 8, 3. זהב שחוט שנמשך כשעוה de b. Joma 45a népies etimologiával שנטוה כחוט : שחוט (v. ö. Chulin 44b) Num. r. 12, 4. a két magyarázatot egyesiti שנמשך כחוט והיה נמשך כשעוה Ex. r. 35, 1. szintén igy, de hibásan és zavarosan נמשך כחוט והיו סכין בו כשעוה ע"ג סנקס A helyes szöveget könnyű helyre állitani.

[9]) Lübker, Reallexikon 307.

zül néhány, a ki esetleg felvétetett, az csak igen jelentéktelen számban lehetett. Így tehát azon adatok, a melyek zsidó katonák szolgálatáról szólnak ebből a korból, a Napoleon ellen inditott hadjáratokra ugyan, *de nem a nemesi* felkelésre vonatkoznak. Kivételt képeznének oly esetek, a melyekben az okmányok ezt félreérthetetlenül ekként jelölnek meg. —

De ha tényleges katonák nem is voltak a felkelő nemesek soraiban, azonban mint hűséges gyermekei a hazának más módon voltak szolgálatára még ennek a hadseregnek is, a mint azt bebizonyitottuk „Szereplésük a Napoleon elleni nemesi felkelésben" czimű czikkünkben (l. Zemplénvármegyei zsidó családfők 50—54 ll.). Egy ujabb adat áll rendelkezésünkre, hogy a zsidók a felkelő vitézek segitségére voltak azon okmány alapján, a mely Zemplénvármegye levéltárában a 206-dik polczon a 107.-ik szám alatt őriztetik és a melynek külzetén ezen szavak olvashatók: Praesentaltatott 15 Jun. 1809. — $\frac{158}{11,503}$. — Az okirat szószerinti szövegében ekként hangzik;

Alább irtak ezennel magunkat kötelezzük, hogy mi ezen Ttes Ns Zemp. Vármegye Ns Fel kelő Lovas Sereg számára Száz hetven hét, az az 177. Lovak meg vásárlására, és meg szerzésére, a következő kötések alatt léptünk:

1° Azon emlitett számot t. i. 177 Lovakat, mai naptul számlálván 18 napok alatt be hozni Kötelesek lészünk, a mellyek

2^{or} sem igen Fiatalok, sem Korosak hanem erősek, diszesek, jó vérűek a' Katona alá minden tekintetben alkalmatossak, és 14 markokat meg haladók a vagy 14 Markosok hogy lésznek és légyenek Magunkra valallyuk és azért

3^{or} A Mltgos Első All Ispány Ur által kiküldendő Deputationak a meg vizsgálás végett bé mutatván, mind azon Lovakat, a mellyek ezen Deputátio által az emlitett pontok szerént mint nem alkalmatossak ki = fognak a számbul vetetni, azokat vissza venni, és helyettek más alkalmatossakat elő álitani tartozni fogunk.

4° Minden az emlitett Pontokban ki tett modon, alkalmatosnak tanáltandó Lóért, az Köz = Vitéz, All Tisztek, és Prima = plana alá egyre másra számitván per 250 P fa Feő Tisztek alá pedig 6 Sarsi Lovakat egyet-egyet per 300 Pf számlálván, a Ns Vgyének bé adni, kötelesek lészünk, mely vásárlásra

5° Anticipative fell vettünk 10,000 az az Tiz Ezer Pfkat. —

6° Hogy ha azon el rendelt határ napra t. i. az el folyó 18-ik napra a Lovakat a kötés szerént egész számmal bé nem hoznánk a Ns Vgyének 1000 Arany Vinkulomot fizetni köteleztetünk, végtére

7° Ha ezen Kötésnek akármi uton' s modon eleget nem tennénk vagy nem tehetnénk minden Károkra, valamint az Vinculumra és az visza téritendő hozzá tartozandó Summákra nézve le kössük és obligalljuk minden értékünket, és Vagyoninkat, akár mi modon nevezendőket in Solidum, melly szerént egyik a Másikért álni, és a Kötésnek eleget tenni tartozunk és köteleztetünk a Ns Vgyének tökéletes hatalmat adván, melly szerént minden Per nélkül maga egyedül valo hatalmával, a leg rövidebb uton de facto magának elégtételt szerezzen.

8° A midőn a vásárlandó Lovak fele részétt bé hozzuk azon fele résznek a ki fizetését cum Supputatione Anticipative datorum 10,000 flrum fell fogjuk Venni.

Mellynek is nagyobb erejére és állandóságára adtuk saját Kezünk alá irásával megerősitett lekötelező Levelünket.

Sig. S. A. Ujhely 11ª Junii 1809
Pinkesz Deutsch
מרדכי גרין בלאט
Marton Grünblatt
Abraham Klein
ה״ק יוסף רייך ארט
Josephus Rachardt
Coram me
Joanne Bernát de Bernatfalva
J Cott Zempl. Ord. Judl.
Ezen Contractus el fogadtatik és helybe hagyattatik.
Ujhelyben 11 Jun. 1809
T N Zempl. Vár. El. Allisp.
Lonyay Gábor.

Feltételezhetjük, hogy ezen szerződés azonos azzal a „Contractus"-sal, a mely a Zemplénvármegye levéltárában őrzött „Protocollum Fixae Permanentis Deputationis Insurrectionalis de Anno 1809" czimű könyvnek 106.-ik lapján emlitetik és a melyet fennt idézett dolgozatunk megirása alkalmával nélkülöztünk. Igy tehát történeti faktum, hogy a zemplénmegyei nemesség negyedik svadronyjához való lovak megszerzéséről 44,550 forint értékben zsidók gondoskodtak. Pénzükhöz azonban már csak a békekötés után jutottak, oktober 7.-ikén (l. dolgozatom 54. l.-át).

Tata. *Dr. Goldberger Izidor.*

IRODALOM.

UJHÉBER GRAMMATIKA.

(*Albrecht K.*, Neuhebräische Grammatik auf Grund der Misna, *München* 1913. Clavis linguarum semiticarum edidit *H. L. Strack.* Pars 5).

A misna nyelvének uj grammatikai feldolgozása hézagot tölt be, mert a Geiger, Dukes, Weiss, Siegfried munkái minden érdemük mellett antiquáltak, Albrecht tehát érdemes feladat megoldására vállalkozott. Hogy a misnára szoritkozott, érthető abból, hogy a misna az ujhéber nyelvű művek közt a legjobban van feldolgozva: vannak vokalizált szövegkiadások és német forditások és egyéb a grammatikus czélját szolgáló művek, nem is csekély számban. Szerző ezeket felhasználta, alapul pedig az ismert Jost féle misnakiadást (Berlin 1832—1836) vette, mely mellett a Lowe kiadását és másod kézből az editio princepset is konzultálta. Ezen eljárás érthető, de nem helyeselhető a megokolás. Szerző ugyanis a bevezetés vége felé (4. lap) ezt mondja:

„Um das Jahr 200 n. Chr. wurde die Misna festgesetzt. Auch später ist noch viel Hebr. geschrieben (z. B in den Midrasim); doch haben wir dann nur noch eine rein künstliche Sprache, ähnlich wie das Lateinische der Humanisten. Daher ist die Sprache der Misna dem folgenden zugrunde gelegt".

Először nem áll az, hogy a midrasok nyelve mesterséges, mert a legrégibb midrasművek: a Mechilta, Szifra, Szifré, Szifré zutta s más csak a legujabb korban rekonstruált tannaita midrasok nyelve miben sem fiatalabb vagy mesterkéltebb a misnáénál. Továbbá a misnához hasonló mű, a tószefta nyelvileg tisztábban van megőrizve, mint a misna. Ezt látni pld. már ezen az egy szón כיצד, a mely a tószeftában az eredetibb כיצד, כאי זה צד stb. alakokban található, holott a misnában ez csak elvétve fordul elő a mi kiadásainkban. Albrecht álláspontjából is legalább a tószeftát kellett volna még „alapul venni". A tannaita midrasművek éppen azért, mert nem egészen oly hivatalos származásnak, nyelvük régi szinezetét már eredetileg is hivebben tartották meg, mint a misna, a zsidóság hivatalos kódexe.

A szükebb körre szoritott feladatot A. általában jól oldotta meg, de csak olyanok számára, kik a bibliai héber nyelvtant már ismerik. Tulajdonképen csupán a régi hébertől való eltéréseket könyveli el, a mi már külsőleg abba nyilvánul meg, hogy paradigmákat egyáltalában nem ad. Ez pedagógiai szempontból hiány, melyet még pótolni kell. Éppigy szükség volna kisebb olvasmányokra, mint ez az ilyen grammatikáknál általában szokásos.

A részletekre nézve a következő megjegyzéseink vannak. Strack után azt mondja A., hogy a hagyomány tudósait időszámitásunk után *rab* és rabbinak nevezték, „csupán kevés kiváló tudóst az 1. és 2. században neveztek רבן czimmel" (3. l.). Ez hamis meghatározás, mert a „rabban" czim nem a kiváló tudóst illette meg, hanem a patriarchát. Ez már abból is kitünik, hogy Akibának, kit a legkiválóbbnak tartottak, a kérdéses czimet nem adták. רבן nem más, נשיא aequivalense, a mi megdönthetetlenül következik abból a tényből, hogy sohasem fordul elő mindkettő együtt, pl. רבן גמליאל הנשיא, hanem vagy רבן (pl. רבן גמליאל) vagy נשיא (pl. רבי יהודה הנשיא), „Rabban" urat, fejedelmet jelent (l. Levita Meturgemen sub רבא és Levy, Targ.

Wb. sub ורבן. — Hogy לבלר = libellarius A. is ismétli (10 lent, 14 lent, 17 lent). Helyes liblar, a mint a görög papyrusokban tényleg található. Ez pedig a latin librarius (az *r* átmegy *l* hangba, mire A. 11 lap közepén két példát jegyez fel.) — Az utóbb emlitett helyen *tartémar* első betűjében a dáges sajtóhiba. — 13. laphoz. בנאי és בניי orthográfiájához meg kell jegyezni, hogy az első babyl., a más, palesztinai irásmód. — 15, 9. sor és 19 lent: אבטולמוס Ptolemaios. Alig helyes, mert előfordul Ptolemeus király תלמי המלך (l. Krauss, Lehnwörter II, 589), az első szó tehát más lesz (u. o. 4. l.). 17 közepén: ברבי = בן רבי. Inkább בר רבי, annál is inkább, mert előfordul בירבי is, ami = בר רבי. Található görögül *bérebbi* is. — 17 טבלא tabula. Helyesen a görög „tabla" emlitendő, mert a zsidó nyelvbe a görög utján került. — 18. l., 5. sor utalni kellett volna 14. l., 7. sorra, hol ugyanaz a szó máshonnan van idézve és másképp van magyarázva. — 25, 5 טמאה היא hibás pontozás טְמֵאָה helyett. — 26. lap: „מָאוֹן helyett szokásosabb az összevont forma מָנוֹן" Az igazság az, hogy az első forma helyről használtatik (honnan ?), a másik pedig iskolai műszó és azt jelenti, hogy a biblia mely verséből vagy szavából következik valami. — 29, 8 תבק. A hagyományos olvasás „tékef". Az ettől való eltérést igazolni kell, ami nem történt. — 29, 10: ערב שבת „am Sabbatsabend", 36 közepén és 59 köz.: „am Abende vor Sabbat", helyesen: pénteken. Kissé sok. — 30 כנון wie die Art. Helyesen: z. B.—30 lent כיצד. Hiányzanak a fent érintett alakok. — 34 idéz (Lowe kiadásából, máshol nincs) nőnemű טמא-t. Ugyanerről az alakról 117 közepén külön beszél, de az előző helyen nem utal reá. — 37 אינו מניחו. Olv. ואינו. — 37. Berák. 6, 2: אם אמר שהכל igy forditja: „Wenn er gesprochen hat: יהכל", mintha a benedikczió הכל és nem שהכל volna. — 38 Maasz. 3, 1 igy forditja: „Wenn jemand Feigen durch seinen Hof tragen würde, um sie auszubreiten, so könnten seine Kinder und Hausgenossen davon essen und würden frei sein". Mesterséges forditással konstruál egy feltételes mondatot. Azonban egyszerübben forditandó: „Ha valaki fügét vesz elő, akkor gyermekei esznek belöle és mentesek (a tized miatt)". — 40, 5: „יכול es wäre

möglich". Helyesen: Azt hinném. — 42 lent. Szóta 1, 2: כדי טומאה-t olvas és felteszi, hogy ez ige, amelynél kiesett a ש. Természetesen olvasandó: כדי טומאה — 44 lent: בחוקת שהוא קים Olv. קים — 46, 7 בערבית (dáges hiba.) 47. közepe, sem ha-meforas" der deutlich ausgesprochene Name (!). — 51. היית לחוב בעצמך „Du bist durch dich in Schuld gewesen". A כראי szót kihagyta. — 53, 9 מוטיי (sajtóhiba). — 63, 5 עקין, 68 lent עוקין; 72 הבקר, 73, 2 הסקר. — 74 köz. תערובות Vertauschungen. — 78 (74§) חכירות Ackerbestellung (helyesen: bérlet). — U. o. רשות Obrigkeit (ך). — 79 מַעֲנִין Inbegriff einer Sache. Ebben az értelemben csakis a st. constr.-ban használatos. — 90. Meg. 2, 1-ből idéz לועזות בלעז kitételt és forditja: „die eine fremde Sprache Sprechenden". Ott azonban az áll קורין ללועזות בלעז „olvasnak az idegen nyelvűeknek idegen nyelven". — 90 lent טְפָחַיִם Helyesen טֶפַח. — A duálisok felsorolása végén azt olvassuk 90. lap: Doppelt ausgedrückt שתי כירים zwei Herde. Mintha כירים magában két tűzhelyet jelentene. — 96 עשרים וחמש שנים. Hibás pontozás, stat. abs., mint a szerző által felhozott többi példa mutatja. — 97, 1 חֶסֶר אחד Helyesen st. abs. — 90 közepéhez megjegyzendő, hogy כְּאֶחָד himnemű neveknél, כאחת nn. neveknel használtatik. A. szerint mindegy. — 99, 4 פרשה קטנה שבתפלין „die kleinste Parascha, die in den Gebeten ist". — 99 köz. olv. הלשכות בנויות. — Arra, hogy az ujhéberben a névelő iránt közömbösség uralkodik, 99 felhozza: „Sabb. 11, 6 הזורק ונזכר der Werfende und sich Erinnernde". De ott nem is állhat והנזכר mert igy forditandó: „Ha valaki dobott és eszébe jut (hogy szombat van)". A. tévesen fordit. — U. o. Sabb. 7, 3 hely. olv. 6, 5. — 102. 7: דור Wohnung. Soha. — 102 és 126 נתגייר zum Proselyten gemacht werden, Helyesen 108 lent: sie sind Proselyten geworden.—114 lent נחום (csak bibliában) (7) — 115, 1 רצפה (a péből hiányzik a dáges). 115,11 שתבנה olv. שתבנה (l. Baer Sziddur 289. lap). — 118, 6 קובלין אנו Wir empfangen. Ismert kitétel: Vádolunk benneteket (Levy, Nh. Wb. IV, 285). — 129,12 הזימום. Olv. chateft. — 130 השיאתה. Olv. mappiket a hében. —

Az irodalomhoz. 134 lent, Zunz értekezése megvan a „Ges. Schriften" III, 31-40 is.

Budapest. *B. L.*

EZER ESZTENDŐ A NILUS PARTJAIN.

(*Schubart W.*, Ein Jahrtausend am Nil, Briefe aus dem Altertum verdeutscht und erklärt. Mit 7 Lichtdrucktafeln und 37 Textabbildungen. *Berlin* 1912).

Ez a gyönyörűen kiállított könyv 100 görög levelet ad német forditásban, melyek közül az első 258-ból kelt időszámitásunk előtt és az utolsó a 7-ik században időszámitásunk után. A leveleket felette tanulságos bevezetés előzi meg és minden egyes levelet a szükséges magyarázat követi. A levelek Egyptomból származnak és mind tartalmuknál, mind formájuknál fogva zsidó szempontból is figyelmet érdemelnek. Mi természetesen csak ezeket a vonatkozásokat keressük és mutatjuk be. Hogy ezen levelek között nincs-e zsidótól eredő? nem állapitható meg, mert a személynevek a zsidóknál is görögök voltak. De nincs kizárva, sőt valószinű, hogy a papyrusok között zsidók levelei is vannak. Érdekes a levél alapformája, melyet Schubart következő szavakkal ir le:

„*Die Grundzüge des Briefstils* sind folgende: den Anfang macht der Name des Absenders, es folgt der des Empfängers, darauf der Wunsch der Freude, der sich mit dem griechischen Grusse „Freue dich" aufs engste berührt. Alsdann findet die Erkundigung nach dem Wohlbefinden ihren Platz..... Den Schluss bilden die Grüsse und eine Wunschformel, die der Gesundheit oder dem Glücke des Empfängers gilt; das Datum reiht sich an". „Eine Abweichung verlangt der Brief an hochgestellte Personen, wo aus Ehrerbietung der Name des Empfängers vorangestellt wird" (XXVII. lap).

A talmudban kevés levél maradt meg. Abban a levélben, melyet Gamliel patriarcha iratott a három diasporához (Tósz. Szanh. 2, 6 párh.) az elküldő neve nem iratott ki, csak a czimzetté. De az üdvözlet: jólétetek (béke) nagy legyen (שלמכון יסגא) megvan. Ez is az élő üdvözletből lett átvéve, mit a görög formulában. Megfelel a görög formulának az a levél, melyet Juda patriarcha irt Antoninusnak és a mely igy kezdődött: „Juda patriarchától Antoninus királyhoz" (Gen. r. 75, 5; Jalkut I, 130. §: Tanchuma B. Vajislach 5. Krauss, Antoninus und Rabbi 44). A királyokhoz intézett levelekben a király neve elől szokott ugyan állani, de ha király királyhoz ir, akkor a rendes sorrend marad. *A zsidó szófer* (jegyző) *az ókori általános szokást követi.* A levél vége ez szokott lenni: „Bleibt gesund" (9. sz.) vagy „Bleib gesund" (pl. 44, 50, 56, 57.) vagy „Bleibt mir gesund" (pl. 48, 59) vagy „Bleib gesund mein Kind" (60). Csodálatos módon a zsidók mai napig igy bucsuznak és bizonyos, hogy a görög levél is formuláját az életből vette, azaz már a hellének is igy búcsuzkodtak.

A zsidó nép mai napig sűrűn használja ezt a kitételt: ha Isten akarja. Használja németül és héberül. Hogy az irodalomban mikor lép föl először az אם ירצה השם eddig nem kutatták és mitsem mondhatunk róla. Meglepő azonban, hogy egy a 2. századból származó levélben, melyet az atya tanuló fiának ir, ez a mondat található: „Ha az istenek akarják, nem sokára hozzád jövök" (60. szám, 71 lap).

A levél formája, melyet 70. és 76. lapon látunk, megegyezik a zsidóknál szokásossal, azaz hosszúkás és rövid soros (Óhéber Könyv 112). A levelet egy pecséttel zárták be (63. lap). Ellenben a papyrustekercsen, valamint a lepecsételt okmányon (12. lap) három pecsét van. A ptolomeus korbeli görög okmányt rendesen hat tanu irta alá. Azt az okmányt, melyet kétszer állitottak ki és melynek egyik szövegét összehajtották és minden egyes tanuval lepecsételtették és az egyik tanunak megőrzés czéljából átadták, ez utóbbi körülményről *syngraphophylax*-okmánynak nevezték. Az ilyen okmányon legalább hat pecsét volt, esetleg hét, ha a kiállitó pecsétjét is hozzávesszük. Innen ered bizonyára „a hétszer lepecsételt könyv" (Apokalypsis 5, 1). Eredetileg nem könyvre, hanem okmányra gondoltak — a héber széfer mindkettőt jelenti — és csak később vitték át az előbbire. Ézsaiás 29, 11. 12 tehát okmányra gondolhatott és nem könyvre, mint Óhéber Könyv

32 valószinűnek tartottam. A begöngyölitett és lepecsételt okmánynál legkorábban a 2. század elejéből származó zsidó szövegek szerint a tanuk száma *hét* és *három* közt váltakozott (Gittin 81 b misna és barajta, tósz. u. o. 8 végén, 333, 11). Mindenesetre mutatja, hogy a zsidók is ismerték a hét (hat) tanu által lepecsételt okmányt. A get mekussar az emlitett görög okmánnyal azonos (Cohen-Festschrift 219 kövv).

A rabbinikus forrásokban nem ritkán találjuk a Készar (császár) szót, de csak névvel kapcsolatban, mint pl Niron (Nero) Készar, vagy pedig mint a római hivatalos nyelvből vett terminust. Különben mindig királyról beszélnek. Ziegler, ki erről a tárgyról külön könyvet irt, helyesen használta czimül „Die Königsgleichnisse des Midrasch". A régi zsidók ebben is koruk népeinek általános szokását követték. Schubart erről a következőt mondja: „Im griechischen Osten des römischen Weltreichs war für den Kaiser die Anrede König gebräuchlich" (102. lap).

A czimzésnél tartván, figyelmeztetünk egy eddig vizsgálódás tárgyává nem tett jelenségre. Mig a talmud „nagy tudós", „nagy irásmagyarázó", „nagy ember" kitüntető czimeket használ, ritkábban „a szent (הקדוש és הצנוע) vagy „Izrael mécsese" s hasonlót, addig a középkorban divatba jönnek abstraktumok, mint pl. (הדרתך, קדושת, גדולת) fényességed, szentséged, nagyságod, melyek mai napig élnek. Megfigyelhető, hogy a 16. századbeli keleti zsidó szerzők főkép a török birodaiom spanyol bevándorlottjai az emlitett czimeket egyszerre használják. A még élő מעלתך és הדרתך czimeket az arabsból származtatják. Valószinű azonban, hogy az arabok is a byzantinusoktól vették át, kiknél az ily fajta czimzés járta és kiktől — bizonyára az egyház utján — a mai európai nyelvekbe is behatolt. Részletes tanulmányt ötletszerűen nem adhatunk, ezért csupán alkalomszerűen ideiktatjuk Schubart megfigyelését, melyet a byzanci kor levelein (5-7 század) észlelt.

„Und solcher Unterschiede gibt es nicht wenige. Einen besondern Platz beanspruchen auch hier die Briefe aus byzantinischer Zeit. Während man früher gern Anreden gebrauchte wie Bruder und Schwester, Herr und Herrin, versteigt man sich jetzt zu hochtönenden Wendungen, nicht ohne Zusammenhang mit der Neigung dieser Zeit zu Rangtiteln aller Art. Man bleibt aber nicht bei der unmittelbaren Anrede, sondern *bildet aus dem ehrenden Titel ein Abstraktum*, das den lebendigen Menschen vertreten soll; der Byzantiner verkehrt mit „eurer erhabenen und gottbeschützten väterlichen *Herrlichkeit*" mit „eurem brüderlichen *Glanze*" und zum mindensten mit „eurer Wohlgeboren", erhebt dies Abstraktum in die Mehrzahl und führt es, *ohne unmittelbare Anrede*, durch den ganzen Brief hindurch, wie wir es noch heute in formstrengen Briefen an „Ew. Excellenz" und sonst ihm nach machen" (XXIX. lap). Az általam aláhuzott mondatok és szavak a rabbinikus szokással egyeznek.

Hogy a talmud és midras mily jól ismerték az ókori nem zsidó világot, mutatja a *pedagóg* szó használata. A „pedagógus" nem volt a mi értelmünkben vett nevelő, a mennyiben felügyelt ugyan a reá bizott gyermekre, de nem tanitotta. Ezt látjuk a 62. sz. levélből, melyben a tanitó és a pedagogus mint két külön személy jelenik meg. Egészen igy használja ezt a szót a talmud és midras. Pl. Szifré Numeri 87 stb. (Levy és Krauss e szó alatt). — A hosszúságot „tenyérnyi szélességgel" mérték, mint a régi zsidók (טפח, pl. 77. sz., 92. l.). — A zsidó felkelésről 118-ban szól egy magán levél (51. sz.) A talmudban is emlitett öntöző gépezetről (אנטליא) szól a 77. sz. levél. — A pogány görögök erkölcseire világot vet a 40. számu levél következő helye: „Ha isten áldásával szülsz, ha fiu, hagyd meg, ha leány, tedd ki". Fáraó (Mózes II, 1, 16) azt parancsolja a zsidók bábáinak: „Ha fiú, öljétek meg, ha leány, hagyjátok életben." Talán azt hagyta meg nekik, hogy a zsidóknál a bevett szokásnak ellenkezőjét kövessék.

Schubart azt hiszi, hogy az egyptomi (kopt) nyelvet a kereszténység élesztette fel és hogy a bibliát keresztények ültették át a kopt nyelvre. Ez nem áll, mert a kopt bibliafordításról már a 3. század előtt beszél a talmud (Tanulmányok 80, német kiadás 92 köv.). Az előmunkálatot itt is zsidók végezték.

Az iskoláról szólva Sch. ezt mondja: „Neben Schreib-

übungen und Grammatik . . . . , trieb sie griechische Literatur, vor allem den Homer (Nr. 62), der das Wahrzeichen aller griechisch gebildeten war und zwischen ihnen eine Verbindung schuf, mochten sie auch an den äussersten Enden der Welt wohnen" (XXXIV). Szóval Homeros volt a görögök bibliája és az éppen emlitett levélből az is látszik és különben is ismeretes, hogy a Homeros egyes könyvekben volt forgalomban és természetesen a tanulók kezében is. Érthető tehát, hogy a talmud a zsidó szent iratokkal ellentétben „Homeros könyveit" emliti (Jadajim 4, 6). Hai gáon és mások helyesen maradtak az egyszerü értelem mellett: ספרי המירס = Homeros könyvei és helytelenül mondja Krauss (Lehnwörter II, 230): „mit „homerischen Werken" bezeichnete man die ganze verpönte gr. Literatur".

A mit Sch. XLIII. lap a zsidó és keresztény vallásról mond az egyptomi és általában az antik világgal kapcsolatban, az csak Wahrheit und Dichtung. Az igaz tény az, hogy az egyptomi népet először a zsidók hóditották meg. Jellemző, hogy a tiszta hellének a kereszténységnek legkésőbb hódoltak be és évszázadokon át hellén és pogány azonos fogalmak voltak. E szerint módositandó az is, a mit Sch. a következő lapon a kereszténység terjedéséről mond. Egész biztos, hogy már jóval a 3. század előtt ismerték a zsídó bibliát, a mely a 2. század végéig a keresztény biblia is volt. Az ujtestamentom csak e tájt vált szentirássá

Nagy hirre tett szert egy levél, melyben ez a mondat fordul elő: „Őrizkedj a zsidóktól". A 41. évben kelt és és lényegében homályos. Azt következtették belőle, hogy a levéliró a zsidó uzsorásokra gondolt és igy ebben a levélben először (és mondhatjuk: utolsószor) lenne emlitve a zsidó uzsora, vagy mint ujabb tudósok és velük Sch. is mondják: itt először emelik a zsidók ellen az uzsora vádját. Ez, ugy gondolom, nem áll, mert az alexandriai zsidófaló irók ezt nem hallgatták volna el. Behatóbban czáfoltam a Gesellschaft z F d W d J által kiadott előadásomban: „Papyri und Talmud in gegenseitiger Beleuchtung". A hires levél Sch. forditásában igy hangzik:

Im übrigen erhielt ich also von dem Araber den Brief, las ihn, betrübte mich, folge dem Ptolarion zu jeder Stunde, vielleicht kann er dich los machen. Sag' ihm: „ich bin etwas anderes als alle anderen, ich bin ein Kind: für ein Talent hab' ich dir meine Waren verkauft. Ich weiss nicht, was ich tun soll, so viele Gläubiger haben wir. Richte uns nicht ganz zugrunde". Bitte ihn täglich, vielleicht kann er sich deiner erbarmen. Wo nicht, so sieh' auch du, wie alle tun, dich vor den Juden vor. Eher wirst du, wenn du ihm folgst, seine Freundschaft gewinnen können. Sieh' zu, ob mit Hilfe des Diodorus die Schreibtafel von der Frau des Statthalters unterschrieben werden kann. Wenn du deine Sache betreibst, bist du nicht zu tadeln. Grüsse den Diodorus sehr" (50. lap, 42. levél).

EGY ZSIDÓ VALLÁS VAN-E, TOBB-E?

(*Dr. Kecskeméti L.* Egy zsidó vallás van-e, több-e? *Nagyvárad* 1913).

E könyvnek már a czime elárulja, hogy polemikus, aktuális mű, a mely szempontból folyóiratunk januári füzetében dr. *Venetianer* Lajos főmunkatársunk méltatta is. A történeti tények egymásmellé állitásával bizonyitja szerző, hogy a zsidóságban minden időben voltak különböző szellemi áramlatok, vallásos irányok, a nélkül, hogy a zsidóság egysége ketté tört volna. A bizonyitás oly frappáns, hogy hatása alatt a minap egy orthodox rabbi (hivatalos organumban) azt jelentette ki, hogy a multban is több zsidó felekezet volt. Teljes behódolás a *quod erat demonstrandum* előtt, mivelhogy a multra nézve csak az egymással harczban állott zsidó irányok képviselői illetékesek, ezek pedig a zsidóság egységét kérdésbe nem tették. K. pedig elérte czélját.

Mink azonban e helyen a könyvet nem a napi szemüvegen át nézzük; hanem mint művet, mint az irodalom egyik termékét vesszük szemügyre. Ez már azért is szükséges, mert a czim korántsem fedi a mű tartalmát. Ha egy-két fejezetet kihagyunk, néhány elszórt aktuális jellegű észrevételt törlünk, s a terminológiát, mint pl. orthodox-neológ, megváltoztatjuk, önálló kerek mű marad hátra, a melyre a jelenlegi czim nem is illik s a melyről senkisem sejtené, hogy a hazai felekezeti handa-banda szüleménye. Kecskeméti tulajdonképen a közép és ujkori zsi-

dó történet filozófiáját irta meg, mondhatnánk az üldözött zsidó nép psychológiáját. Éles szemmei látta meg az események tömkelegében a jellemző jelenségeket, az általános történettel való kapcsolatukat s szükségszerü beállltukat, velősem s találóan ecsetelve majdnem valamennyit. Az anyagot a mult eseményei szolgáltatják ugyan, de azért a mű tartalma nem történet, hanem filozófia. Kecskeméti napi kérdésből indult ki, de a mult jelenségeit *sub specie aeterni* tekintette, s azért művének becse az aktualitástól teljesen független. Irodalmunkban — s itt nemcsak a magyar irodalomra gondolok — ez a könyv valóságos hézagot tölt be, mert Geiger Ábrahám óta ily szempontból a zsidó nép történetét egyáltalában nem tárgyalták. Egészséges eszméket hangoztat, melyek multunk jelenségeinek igazi megértését előmozditják s ugyanezért műve akkorra is megtartja értékét, a mikor majd a hazai pártoskodás már a multé lesz.

A mű kompozicziója egyszerű és világos: 33 fejezetre oszlik. Minden fejezet egy-egy jelenséget mutat be, kritikáját adva s a jelenségből a tanulságokat is levonva. Hogy a kritika itt-ott erős szavakat is használ, a mű röpirati jellegével függ össze s ugyanezért nem veendő tragikusan. A ki ettől a formától eltekint, K. itéleteit jórészt elfogadhatja, még ha „orthodox" is, történeti kérdésekben a „dogma" ugy sem lévén helyén, mivel a lezajlott események meg nem változtatatók. K. iparkodott a szellemi és érzelmi áramlatokat nemcsak megérteni, hanem át is érezni. Különösen sikerültek — nézetünk szerint — a 6. fejezet: „A filozófiai talmudizmus felkövetelődzése a zsidóságnak végső formájául," a 8.: „A keresztény országok talmudizmusa", a 12.: „A szenvedés misztikája" s a 16.: „Kabbalai reformáczió". A gazdag és változatos tartalomnál fogva, természetes, hogy ki-ki saját érdeklődése szerint a könyv más-más fejezete felé fog fordulni — mindenki talál valami elmemozgatót ott is, hol nem csatlakozhatik egészen szerző nézetéhez.

Ezen általános bemutatás után szokásunk szerint a részletekbe kellene belemennünk. A jelenségek filozófiai felfogását illetőleg azon pontokra nézve, melyekben szerzővel nem vagyunk egészen egy nézeten, egy ismertetés kerete szűk. A történeti tényeket illetőleg pedig mindössze csupán néhány jelentéktelen észrevételünk van, melyek a szerzőn kivül általánosabb érdeklődésre nem számithatnak. Tervben van egy német kiadás. Nagyon kivánatos, hogy ez a terv megvalósuljon, mivelhogy Kecskeméti műve, mint hangsulyoztuk, aktualitásától eltekintve is önálló becssel bir.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

IRODALMI SZEMLE

Sellin E. „Der alttestamentliche Prophetismus" cz alatt három tanulmányt bocsát közre (*Leipzig* 1912). Az elsőben az 1000-800 közti prófétaság történetét iparkodik kikutatni. Sok feltevéssel, de azt, hogy a próféta ügyvéd volt (Sachwalter) —a legujabb sejtés —nem mondja. A második tanulmány az eschatologiáról szól; a harmadik pedig összehasonlitja az ókeleti és a bibliai kinyilatkoztatást. Az ilyen szabad kutatótól különösen hat, ha tanulmányát „jönni fog" (t. i. Jézus még egyszer, 193. lap) kijelentéssel fejezi be. Az utolsó tanulmány a hivő theológia alapját iparkodik bizonyitani.

*

Völter, D. egyptológus és theológus több iratot bocsátott közre Izráel és Egyptom viszonyáról, melyekben a képzelet szabadon csapong. Az utolsóban, melynek czime: „Wer war Mose? Eine religionsgeschichtliche Untersuchung" (*Leiden* 1913) önmagán is tultett. Azt állitja, hogy Mózes azonos Hathor egyptomi istennel. Bizonyitékai nincsenek, ezeket a mythológiát megszégyenitő képzeletbeli szüleményekkel pótolja. Az allegória, a skolasztika, az agáda vaslogika V. bizonyitásaihoz képest. A kit érdekel, elolvashatja szerző 30 lapos értekezését.

*

A modern zsidó nőről érdekes képet fest *Else Croner* (Die moderne Jüdin, *Berlin* 1913). Az összes osztályok kerülnek ugyan szóba, de mégis leginkább a berlini zsidó nőről van szó, fény és árnyoldalairól. A szerzőnő a zsidó nő belső értékéről szilárdan meg van győződve és végül azt kivánja, hogy a régi zsidó és a modern európai kultura harmonikusan összeegyeztessék. Elevenen és szépen irt könyv, némi czionista vonásokkal. A ténybeli adat nem sok ugyan, de az irónő ismeri a tényeket. Idézünk egyet: „Aus der Feder Berliner Jüdinnen stammt ein grosser Teil unserer täglichen Zeitungslektüre, Skizzen, Feuilletons, Novellen und Bücherbesprechungen" (107. lap).

*

Ifjusági iratokban irodalmunk nem igen bővelkedik, örömmel kell tehát üdvözölni az e körbe tartozó uj je-

lenségeket. Ilyen *Pulvermann M.* könyve: „Die Söhne des Bundes Bene Brith. Erzählung für die reifere Jugend" (*Leipzig* 1913; *Gustav Engel.*) Az érdem az U. O. B. B. a nagytevékenységű páholyé, a mely az ifjuság nevelését is felvette széles programmjába és az ifjusági irodalmat anyagi eszközökkel is előmozditja. Az elbeszélés két szegény ifju életfolyását tartalmazza, kik jótevők támogatása mellett vagyonra és tekintélyre tettek szert és minden képességüket az emberiség szolgálatába állitják. Hasonló történet az I M I T kiadásában is megjelent (Mészáros). A könyv czélját igen jól szolgálja és melegen ajánlható.

•

Thúry Zs. jelentős munkát bocsátott közre e czimmel: „A szombatos kódexek bibliográphiája különös tekintettel azok énektartalmára" (*Mezőtúr 1912*). A bevezetésben a szombatos irodalomról a következő itéletet mondja: „Kitünik e kézzel irott könyvekből, hogy a szombatosok irodalmi hagyatéka, nagyság, gazdagság és szépség tekintetében nem áll más felekezetek hasonszerű termékei mögött" (4. lap) és ezzel igazolja, hogy vele foglalkozik. Thury azon a nézeten van, hogy Bogáthi Fazekas Miklós nem volt szombatos (5 köv.), mit más helyen külön fog még bizonyitani. Th. összesen 55 kódexről tud (10. l.), a Gaster londoni főrabbi birtokában levőkről nincs tudomása. A könyv derekát az énekes részek felsorolása alkotja. Érdemes munka. Kapható szerzőnél, Szászváros (5 korona).

•

Kaplun-Kogan Wlad. W a zsidók vándormozgalmairól külön tanulmányt bocsát közre: „Die Wanderbewegungen der Juden" (*Bonn* 1913. A „Kölner Studien zum Staats-und Wirtschaftsleben" gyüjtemény II. füzete). Az első két szakasz (1—59) a régi vándorlásoknak van ugyan szentelve, a munka mégis tulajdonkép az orosz zsidókról szól (60—148). Szerző ismert gazdaságtörténeti és társadalomtudományi művekből meriti az anyagot, melyet lényegében czionista szemüvegen át szemlél. Az antisemita jelszavakat „Wirtsvolk, Gastvolk" szintén nem veti meg. Végül némi homállyal meg is mondja, hogy mi a zsidó nép teendője és végczélja a jelenben és jövőben. Irányzatos

rat, melyet nem ismerhetünk el tudománynak, habár szerző sokat emlegeti a „Wissenschaft"-ot. Az ilyen könyvek a zsidókat nem inditják cselekvésre, csak ellenfeleiket győzik meg igazaikról. Részletesebb birálatot a Deutsche Literaturzeitungban adtunk.

•

Brody H. folytatja a prágai hitközségi könyvtár kéziratainak leirását („Talmud-Thora". 4. Bericht. Die Handschriften der Prager jüd. Gemeindebibliothek (2. Lieferung), *Prag* 1913). Összesen 7 kódexet ismertet (2—8), melyek között van a hires Berésit rabbati is (6. szám). Általában becses kódexek, (7. R D K komm. az első prófétákhoz — Józsua nélkül — és Ézsajáshoz 1460-ból). A 8. komm. a Báhirhoz. Sajtóhiba 14. lap, 9. sor; ugyanott 20. sor וממאסר egy szóba olvasandó és a sor elején יוציאני. „Vezessen ki ebből a kötésből" (מאסר) azt jelenti, hogy az illető tanitó volt (vagy pedig kötelezte magát másolásra). A kitételt az olaszok használják és a másoló (Mazal Tob ben Dávid) valószinűleg olasz volt.

•

Guttmann M. talmudi encyclopediájából megjelent a II. kötet 3 füzete, a mely az אושא és אח אחות közé eső czikkeket öleli fel. Nagyon érdekesek az אותיות (betűk), אזן (fül) és אח ואחות (testvérek) czikkek. A midras szerint אמת két lábon áll, שקר pedig egy lábon (172. lap, 33. szám). Az utóbbi érthető, a ק egy lábon áll a „hazugság", de az előbbi a mi betűink formáiból nem érthető. A „testvér" czikk kimeritő. 212. lap, 25. szám. a כותי helyett mindenütt נוי olvasandó. A szamaritánusokról azt mondja, hogy a szamaritánus erkölcsös volt, a pogány nem. Kidd. 76a a szamaritánusokról azt mondja, hogy ממזר מאחותו keveredett közéjük (Gutmann 235, 12). Ebből csak az látszik, hogy a szamaritánusok között akadtak olyanok, kik, mint az egyptomiak, a nővérrel összeházasodtak. Az elhalt fivér feleségét is elvették (u. o.). De azért nem illik reájuk a בא על בתו stb. A testvérről szóló czikk még nincs befejezve.

•

Horovitz M., Az ungvari orth. izr. hitk. elemi népiskolája története (Ungvár 1913. Értesitő és különlenyomat)

érdemes monográfia. Az ungváriak huzódoztak az iskolától, melyet Kazinczy F. mégis rájuk tukmált. 1792-ben nyilt meg (6. l.), tanitói változnak, 1796-ban megszünik (10), 1798 ujból megnyilik, 1846-ban ujra megszünik (14), 1858 főelemi iskola név alatt ismét feltámad (17). Az iskolának ezidőtájt már elvi ellenségei vannak és a hitközség 1861. kimondja az iskola feloszlatását (18). Ez dióhéjban az ungvári népiskola története és ráillik a többi hazai orth. iskolákra. Száz év kell ahhoz, hogy az iskola „elvi ellenségei" eltünjenek. Horovitz adatait jórészt az ungi levéltárból vette és érdemes munkát végzett.

*

Ziebarth E. szép képeket fest Thera, Pergamon, Priene és Milet ókori görög városokról (Kulturbilder aus griechischen Städten, 1. kiadás, *Leipzig* 1912. Aus Natur und Geisteswelt 131), a mi zsidó szempontból általában azért érdekes, mert a palesztinai hellenista városok nagyjában a kisázsiaiakhoz hasonlithattak. Továbbá bizonyos tekintetekben a szent földi városok szintén ilyenek voltak. A feltámasztott antik élet a zsidó ókorra is vet néhány fénysugárt. De akad egyenes zsidó vonatkozás is. Miletnek gyönyörü szinháza volt, melyben a czéhek külön csoportokban ültek. „Im Mittelpunkte des ersten Ranges an schönster Stelle des Theaters, gar nicht weit vom Platze des Kaisers, ist mit stattlichen Buchstaben zu lesen (görög betűkkel) *topos Eioudeón tón kai Theosebion* (Platz der Juden, die auch Gottesfürchtige heissen), hier lag also die Loge der milesichen Judenschaft". (74. lap). Ez azt mutatja, hogy a zsidók Miletben a lakosság előkelő részéhez tartoztak, általában pedig azt, hogy a hellenista zsidók (akár a modernek) nagy szinházbarátok voltak. Ezt különben a midras is mondja valahol, és nem ok nélkül kel ki oly sűrűn a „circusok és theatrumok" ellen.— Pergamonban az Augustus (és Livia) kultuszát mivelő egylet a császár születésnapját havonként ünnepelte (47. lap). A talmud, a mely ezt a születésnapot emliti (A. Z.), mint látjuk, jól volt értesülve. — Végül utalunk a 119. l. idézett votivtáblára: „Hálát adok neked Serapis, ki tengeri ut veszélyeiből kegyesen megmentettél". Minden valószinűség szerint igy hangzott a zsidó hálamondat is, mert a jellemző szó (מודו להודות) a zsoltárban is (107) és a talmudban is (Berákh. 53 a) előfordul.

*

Az *A. Meister* által szerkesztett „Grundriss der Geschichtswissenschaft" cz. becses gyűjteményv I. kötetének 2. része okmánytan (Urkundenlehre I und II Teil, 2. kiadás, *Leipzig-Berlin* 1913), melyben a német császári és a pápai okmányokat ismerteti *Thommen*, illetve *Schmitz-Kallenberg*. Ebből az érdekes bevezetésből kiemelünk a zsidó irodalomra érdekkel biró néhány pontot. A német törzsek eredetileg ügyleteiket élő szóval és symbolikus cselekedetekkel kötötték meg, minthogy nem tudtak irni és csak a meghóditott rómaiaktól vették át az okmányt, a mely igen lassan terjedt (8. lap). Az ellenkező áll a zsidókról már az ókorban, kik minden ügyletet irásban kötöttek meg. Ez a többi mellett annak a jele, hogy a zsidóknál az irás nagyon el volt terjedve. Az irás a szürke ókorból eredő találmány lévén, ismerete történelmi időben a keleti népeknél általában el volt terjedve. —

Az okmány kettős kiállitásáról már több izben beszéltünk. A „Get mekussar", valamint az egyptomi papyrusokmány ugyanazt a szöveget ugyanazon a lapon kétszer tartalmazta. Volt azonban Európában olyan két azonos szöveggel biró okmány is, melyet kettévágtak és egyet-egyet mindkét félnek adtak ki.

„Unter *Chirograph*, cartae excisae, identatae, zu deutsch: Teil-, Spalt-, Korbzettel, Zerter usw. versteht man Originalausfertigungen, bei denen der Text zweimal in etwelchem Abstand auf *ein* Blatt Pergament oder Papier geschrieben, in den leer gelassenen Raum ein Wort — ursprünglich eben das Wort chirographum — oder einige Buchstaben oder Schnörkel eingezeichnet und dann das Pergament oder Papier an dieser Stelle auseinandergeschnitten wurde. Die Schnittlinie konnte gerade oder auch rautenförmig verlaufen, immer musste sich beim Anpassen die ursprüngliche Zusammengehörigkeit der beiden Blätter und damit die Authentizität des Textes ergeben. Dieses Verfahren bot den Vorteil, dass jede Partei in den

Besitz eines Originals kam, wodurch das Misstrauen, das wohl gegen die einseitige Bewahrung einer Urkunde Platz gegriffen haben mochte, beseitigt wurde" (9.).

Kérdés, hogy Anglia, honnan ez az okmányfaj a kontinensre jött, nem kapott-e valamely uton impulsust a Keletről? — Ebben az összefüggésben a következő is említhető. Az egyptomi görög és a zsidó kettős okmánynál a tanuk mindig az okmány hátára irták nevüket. Nem érdektelen, hogy a rómaiaknál a hitelesség tanusitására használt pecsét vagy tanualáirás szintén mindig az okmány hátsó oldalán volt és tőlük a germánok is átvették (10 fent). Csak a 13. században kezdtek polgárok is pecsételni (10), holott a zsidók már 2500 évvel előbb pecsételtek.

„Die Notwendigkeit, die Urkunden in bestimmte Formen einzukleiden, hat schon früh in- und ausserhalb der Kanzleien das Bedürfnis geweckt, sich Probesammlungen für alle möglichen Fälle von Beurkundungen anzulegen. Das sind *Formelbücher*, Formulare oder Formelsammlungen. Ihre Anwendung ist schon für das alte Rom bezeugt erhalten sind solche aber erst aus dem Mittelalter. Eine der ältesten nach Umfang und Anlage zugleich auch bedeutendsten ist die gegen Ende des 7. Jahrhunderts ausserhalb der Merowingerkanzlei entstandene des Mönches Marculf, die lange auch in der Karolingerkanzlei benützt worden ist, wo dann wieder die alten Formeln überarbeitet und zu einer neuen, zwischen 828-31 entstandenen Sammlung, formulae imperiales geheissen, vereinigt wurden" (15). A pápai cancellariának már I. Gergely alatt volt formularéja, de a máig ismeretes *Liber diurnus* legrégibb kézirata csak a 8. század végéből származik (88).

Mindez jó analógia a zsidó okmányirás történetéhez, melyről ezen alkalomból csak néhány megjegyzést teszünk. A talmudban tudtommal formula gyüjtemény sehol említve nincs, de abból a körülményből, hogy egyes okmányokból hosszabb — rövidebb részletek mint általános és állandó kitételek idéztetnek, továbbá igen sürün beszélnek a „typos"-ról, az következik, hogy a liblar és szófér (hivatásos okmányirók) ily könyvvel birtak. Értesitésünk azonban csak a 10. század második feléből vannak (Haj gáon),

formularé-könyv pedig csak a 11. végéből (Széfer Hasetárót). Mint a római ókorból, ugy a zsidó ókorból sem maradt meg gyüjtemény. Érdekes az, hogy ugyanazt az egy okmánypéldányt többen is irhatták (38, 3. j.). Továbbá az is, hogy a keresztény aerát csak a 9. században kezdték a császári okmányokban használni (30), miről a „Házasságfelbontás" II. részében értekeztünk. A szó miatt említjük a „Jahrzeitenbücher"-t (20).

Az irás története szempontjából érdekesek a következő adatok. Mandátumok és leveleknél *cartae transversae* voltak használatban (33), vagyis hosszukás levelek, mint az ókorban. A pápai cancellaria 1050-ig papyrust használt, azután pedig pergamentet (64), melynél mai napig megmaradt. Tintája régebben fekete volt, a mi szintén ókori (65). Érdekes az, hogy az okmányokban a szavakat szükség szerint nyujtották, oly jelenség, a mely az eddig ismert legrégibb zsidó okmányokban szintén megfigyelhető (Házasságfelbontás II. rész okmányai).

*

Palesztina földrajzi fekvésénél fogva, Előázsia, Egyptom és görög területek közös hatásainak van kitéve és ez okból mindezen területek története reá is rávilágit. Áll ez különösen a szent föld gazdasági történetéről, mely eddig majdnem teljesen ismeretlen. Tudtunkkal csak egy angol mű létezik, a mely Jeruzsálem történetét ebből a szempontból tárgyalja. Jelenleg az ásatások folytán az összehasonlitásra gazdag adatanyag áll rendelkezésre, mert a nevezett országok antik gazdasági története ismeretesebb, mint valaha volt. Népszerű összefoglaló munkát irt *Neurath O.* „Antike Wirtschaftsgeschichte" *(Leipzig* 1900, Aus Natur u. Geisteswelt 258). Erről a tárgyról általános képet nyerve, könnyebben érthetjük meg a zsidó irodalom idevágó pontjait a bibliától egészen a talmudig. Ime néhány részlet könyvünk sorrendjében.

A görögöket a szétforgácsolás jellemzi (28). Ez a zsidókról is áll. Közös a két népnél az is, hogy idegeneket mint „lakókat" (גר תושב) felvett (29). A biblia vert pénzt nem ismer, ezt valószinűleg csak a 7. században (ante) találták fel Lydiában (42). Érdekes, hogy mikép gondol-

koztak a kézművességről a görögök és a zsidók. Az előbbiek minden időben megvetették (71, 85, 101), az utóbbiak épp ellenkezőleg minden időben nagyrabecsülték. A biblia kifejezetten ugyan csak a műipart dicséri (Mózes II.), a talmud azonban minden mesterséget. A zsákmányolást ellenben, amely czélból a görögök háborukat inditottak (98 k.), rendes keresetforrásnak tekintettek (a rómaiak és más népek is), a zsidók, ugy látszik, csak a legrégibb időben gyakorolták; a 6. századtól kezdve (ante) erre legalább történeti példa nem ismeretes. A pogány templomok kamatra pénzt kölcsönöztek és egyéb üzleteket kötöttek, egyuttal bankok voltak (67), a jeruzsálemi templomról ilyesmi nem ismeretes.

Zsidó rabszolgákat a föniciaiak már a próféták korában (Jóel 4, 1—8) hoztak forgalomba (48. lap). A rabszolgák az antik világban nagy szerepet játszottak. Ime egy részlet: „Die Entwicklung des Bankwesens förderte jene Bevölkerungsklassen, die entweder Geld oder Unternehmungsgeist besassen, ohne den alten Klassen anzugehören. Sklaven, Freigelassene und Fremde fanden hier ein Feld der Betätigung, und ehemalige Sklaven konnten es zu grossen Bankiers bringen und schliesslich, wenn sie die nötigen Auslagen für öffentliche Zwecke nicht scheuten, sogar Bürger von Athen werden, ein Vorgang, der auch der neuern Entwicklung nicht fremd ist und besonders eine Analogie im Eindringen der Juden in den höheren und niederen Adel findet" (67). Az utóbbitól eltekintünk. Tény az, hogy az ókori zsidóknál Palesztinában, valamint Babylóniában a rabszolga gazdája helyett kereskedett és vállalkozott. Igy értendők a talmud idevágó nyilatkozatai. A zsidók birtokszerzési korlátozásához az ókori idegenjog analógiával szolgál (77). — Strabo XVII, 1 zsidó fogásnak nevezi azt, hogy oly növényfajtákból, melyekre mindenkinek szüksége van, kevesebbet termelnek, hogy az összbevétel nagyobb legyen (81).

•

A héber Encyclopedia (אוצר ישראל) befejezése felé közeledik, miután 1912 junius havában a 9. kötet jelent meg. Ez a kötet a צאינה־וראינה között levő czikkeket öleli fel,

melyeknek terjedelmesebbjei majdnem kivétel nélkül a szerkesztőtől (Eisenstein) erednek, vagy pedig a szerkesztőségtől. Minden elismerés mellett ezt nem tartjuk előnynek, minthogy egy ember nem otthonos a zsidó irodalom összes ágaiban és igy másod és harmad kézből veszi az anyagot. Hibák nem ritkák, pl. 5a lent (szadduczeusok) és 5 b közepén (Jannai és Hyrkan János identifikálása), 86 a (Juda Katzenellenbogenhez v. ö. életrajzát Leó Modena cz. müvemben), 193-5 Kamea (amulet, v. ö. Ózsidó bűvészet és Jewish Encyclopedia Amulet). Általában elégtelen a bibliográfia, a mely legalább 10 évvel hátra van. Mindamellett az összalkotást örömmel kell fogadni, mert a mű minden orthodoxismusa mellett a modern zsidó tudományt világi kulturát nem ismerő körökbe is elviszi. Kiemeljük a következő terjedelmesebb czikkeket: צדקה, צדיק, צדוקים, קצנעלבוגן, צפת, ציפורי, צער בעלי חיים, ציונות, קל וחמר, קיסריא, קדיש, קבלה, קבורה, קארו יוסף, רבוי נשים, רבא (Bacher), ראשי תבות, קראים, קמיע, ריאה, רוסיא. A tüdőről ábra van a könyv elején, a mi a halakistáknak jó szolgálatot fog tenni. Magyarországról, ugy látom, a legtöbb czikket Goldberger I. (Tata) szolgáltatta. Egy-egy kötet ára 15 korona, a mi a kiállitást tekintve, igen olcsó. Megrendelhető magánál a kiadónál is: *J. D. Eisenstein, Newyork 165 East Brodway.* Mióta ezt irtuk, megjelent a 10. (utolsó) kötet is.

•

Karlberg G. 95 lapos iratban tárgyalja az egyptomi szavakat a bibliában (Über die aegyptischen Wörter im A. T., Upsala-Stockholm 1912). Végig megy a régebbi magyarázatokon és végül megállapodik valamely magyarázatnál. Helyesen az ó-egyptomi nyelvből indul ki és csoportokba sorolja a kölcsönszókat. Először אבך szót fejtegeti és arra az eredményre jut, hogy a sémi ברך behatolt az egyptomi nyelvbe és onnan ismét bekerült a héberbe. A hagyományos magyarázat (LXX) „Térdre" velejében tehát helyes (5-12). A. 2. fej. Fáraó és Pótifár nevekről és több egypt. czimről (13—25). פרעה = nap, פוטי פרע = Az, ki a naphoz tartozik (18 k.) חרטמים és (לפרעה) אב szintén eg. szavak: az előbbi „Titkok hirdetője" (23), az utóbbi lehet héber is, de valószinűbb, hogy „méltóság"-nak a jelzése (24). A 3.

fej. állatnevekről szól (25-36). Szóba kerülnek: חסרסרה, סוס, קוף, בהמות, לויתן, תניף. A 4. fej. a növénynevekről szól (36-43). Szó van סוף, גמא, דודאים, שושנה, צאלים שֵׁשׁ, אחו szavakról. Az 5. fej. személynevekről szól (43-57). Első helyen משה névről; vagy *mesu* (gyermek), vagy még inkább csonka Ra-mes. Az egypt. herczegnő a talált gyermeket nagyatyjáról II. Ramsésről nevezte el (45); אהרן eredetileg *as-ar* (Osiris), vagy pedig *aart* „szép kő", „drága kő" (46). פינחס = *pa nehsi* vagyis „néger" pa névelővel (47). Meggondolandó azonban nézetünk szerint, hogy a maszoretikus orthográfia פינחס a mi a Pi szóelemet biztositja. אסנת K. szerint „Isis, ki véd", nem pedig „Az, ki Neithé" (u. o.), שֵׁת *set* eg. istennév (48). Beszél K. azután a bibliában nevezett öt eg. királynévről (50—57): שישק, חפרע, נכו, תרהקה, סוא. Végül אמון istennévről. A 6. fej. a földrajzi neveket tárgyalja (58—74). A ישראל név az ó-egyptomi feliratokban nem fordul elő, de az עברי igen (74). Külön fejezetben (7.) fejtegeti B. צפנת פענח kitételt(75-85). Sok a magyarázat. A 8. fejezet mértékekről szól (86—92). Eg. szavak: מכרה, הין, איפה Gen. 49, 5 (= magazin, magtár), תבה, טנא. Az aram תיבותא-ból származik a görög *kibótos*, és innen a „koffer" szó. Eg. szavak még: קעקע, רביד, מוטסות (9. fej., 93-95).

Figyelemre méltó, hogy az egyptomi kölcsönszavak zöme a pentateuchusban fordul elő. Mit szólnak ehhez a bibliakritikusok, kik a pentateuchust a próféták után helyezik? Megemlitjük még, hogy a biblia egyptomi kölcsönszavait 1869—70-ben tárgyalta Harkavy a Journal Asiatique-ban és szerzőnk sokszor az ő nézetét fogadja el. A héber szavakban felette sok a sajtóhiba, és azt a benyomást teszik, hogy szerző nem tud héberül. Spiegelberg „Randglossen zum Alten Testament" cz. értekezését nem idézi.

•

Külsőleg-belsőleg gyönyörü könyv a következő: „Die hellenistisch-römische Kultur. Dargestellt von *F. Baumgarten, F. Poland, R. Wagner*. Mit 440 Abbildungen im Text 5 bunten, 6 einfarbigen Tafeln, 4 Karten und Plänen", *Leipzig-Berlin* 1913. Zsidókról mindössze csak néhányszor mellékesen van szó, mintha nem is léteztek volna, ellenben

böven a „christliche Antike"-röl, holott a kereszténység jelentőségre vergődésekor a hellenismus már kereken 500 éves volt, a zsidók pedig körülbelül kezdete óta részesei. Bizonyos, hogy abból a csodálatosan gazdag és szép kulturából, mely elénk tárul, a diaszpóra zsidó népére is esik egy-egy morzsa. A legcsodálatosabb mégis az, hogy a tudomány és müvészet óriása a zsidó vallásnak behódolt. Nem kétséges, hogy a szellemgazdag helleniszmust nem a zsidó ész, hanem a zsidó erkölcs hóditotta meg. A közhittel szemben mi ezt valljuk. Semmiféle filozófia nem hat a tömegekre, semmiféle hit nem hódit, csak az erős tiszta erkölcsi élet, a jó példa. A hellenismus világkulturája és Rómában megtestesült világhatalma sohasem hódolt volna be a zsidó hitnek, ha ez nem párosult volna tiszta erkölcscsel. A hellenismus erkölcsei sötét képet mutatnak (72. lap). Az sem áll, hogy a görög filozófia „egyengette a tiszta monotheismusnak az utat" (81). Ha ez igaz volna, akkor a monotheismus vagyis a zsidóság először a müveltek közt terjedt volna és nem a müveletlen nép közt. A zsidósághoz elsősorban az analfabéták csatlakoztak, a kereszténység körülbelül a 60. év óta szintén ezek közt hóditott. A történelmi tények az okoskodásnak ellenmondanak. Ennek végén a hellenismusról ezt olvassuk: „Aber in ihr liegen die Wurzeln verborgen, aus denen der weltüberschattende Baum des Christentums hervorwuchs" (85). A népek a hellenismusnak hódoltak be, melynek templomait, isteneit, szobrait s minden alkotását mérhetetlen haraggal kipusztitották. — Epikuros filozófiája (91—93) semmikép sem illik ahhoz, a mit a zsidók (talmud) róla tartanak. Érdemes volna ezt a kérdést a források alapján monográfikusan tárgyalni. Menander szerint a leány „nehéz és nehezen elhelyezhető birtok" (96). Emlékeztet Szirach mondására 42, 9. 10: „Hamis kincs a leány atyjának . . . leánykorában talán elvirágzik." (nem kap férjet).

A történetirás (120-129) a rhetorika büvkörében élt, Nagy Sándor regénye lett. Zsidó szempontból érdekes tény. A talmud historiai anyagának a kritika rendszerint nem ad hitelt, mert csodás vonások vannak benne. Tekintetbe veendő azonban, hogy a zsidó történetirásnak is megvan

a maga stilusa. Egy szóval jellemezhetjük: anekdóta-stilus. Ez nem zárja ki azt, hogy a történet magva igaz. Fontos szempont a talmudkritikánál. — Alexandriában sok volt a kereskedő, többnyire görögök, de nagy számban zsidók is (37). Az egyptomi zsidók halottaikat bebalzsamozták (163). A mi (40. lap) a mesteremberekről Egyptomban szól, az a zsidókról is áll. — Érdekes kifejezés (62 lent): „Ha az istenek akarják"! Ebből az látszik, hogy ez a mai napig a zsidók közt használatos kifejezés (אם ירצה השם) ókori és nem zsidó eredetű.

A talmudban emlitett alexandriai basilika megértéséhez idézzük a következőt: „Auch in Rom wurden die Geschäfte auf einer Art *Börse* verhandelt. Als solche Versammlungsorte galten die Basiliken" (275). A jelen műben egész tömeg basilika-ténykép van. Felette érdekes a pénzkereskedésről szóló részlet általában, és a következő különösen: „Bis zu welcher Schamlosigkeit diese Geldgeschäfte getrieben wurden, zeigt ja das Beispiel des „ehrenwerten" Caesarmörders M. Brutus, der statt der üblichen 12% deren 48 nahm" (275). A másik jeles férfiú, ki az iskolákban mai napig élő alak, Crassus, a legszemtelenebb módon lett Róma leggazdagabb embere (276). Aemilius Paullus 150,000 epirusi hadi foglyot adott el rabszolgának (277). A háboru a rómaiaknál üzlet volt, a zsákmány kedvéért inditották. Nincs tehát semmi tulzás abban, hogy 70-ben a római sereget Judeában rabszolgakereskedők kisérték, sem pedig abban, hogy a zsidó foglyokat rabszolgaságba adták el.

A rómaiaknál régibb időben a menyasszonynak az eljegyzéskor pénzt adtak, később egy gyűrüt (299). Ez azonos a כסף קדושין-nel és a középkor óta szokásos gyűrűvel.

Róma kulturája zsidó szempontból nem oly jelentős ugyan, mint a hellenismusé, de azért ebből is sok fénysugár esik az ókori zsidó életre. Ide tartozik a „keresztény ókor" is, melyről 510 — 526 szól. A régibb katakombák festései főkép „ótestamentomi" motivumokat használnak. „Die Geschichten von göttlicher Aushilfe aus dem *Alten Testament* überwiegen durchaus" (514). Ez érthető, mert 200-ig a keresztények nem is gondoltak arra, hogy az Ó-

testamentomhoz még valaha uj is fog járulni. Zsidók voltak. A motivumokat nem is vették közvetlenül a bibliából, hanem a liturgiából: Izsák feláldozása, Jónás a czethalban, Dániel az oroszlánbarlangban stb. — A 630. lapon szó van Szirach könyvéről, melynek jellemzése kapcsán ebből idézi a mondást „az Istenfélelem minden bölcseség kezdete" (Zs. 111, 10; v. ö. Példabeszédek 1, 7).

Végül még egy általános megjegyzés. Az összes irók mindvégig nagy elismeréssel szólnak a hellenismusról és minden megnyilvánulásáról. Az a gáncsoskodás, a mely az egykorú zsidóság ismertetésénél szokásos, a hellenismusnál nem létezik. Érdemét a klasszikus görög fölé helyezik: „Denn nicht das Hellenentum, sondern der Hellenismus ist die Grundlage unserer abendländischen Kultur geworden" (74). „Gewiss hat der Hellenismus von dem Erbe einer grossen Vergangenheit gezehrt; allein er hat sich nicht von ihm erdrücken lassen sondern hat neue Werte geschaffen" stb. (u. o.). A hellenista világnak Homeros volt a bibliája. Azért senkinek sem jut eszébe azt mondani, hogy az antik világot Homeros és a klassz. hellének hóditották meg. A zsidók a bibliát Izráel elpusztulása után 700 évvel annyira elterjesztették a népek közt, hogy az a pogány világban is a legelterjedtebb könyv volt. De azért a keresztény theológia hatása alatt a világi történetirás is ugy adja elő a dolgot, mintha a biblia korbeli Izráel hóditotta volna meg és nem a zsidó nép. Minden jót „Izráel"-ről és minden rosszat a „Spätjudentum"-ról. Ez a történetirás járja 1900 esztendő óta.

Mommsen Th. „Reden und Aufsätze" (*Berlin* 1912. 3-ik kiadás) sok egyéb tanulság mellett zsidó szempontból is érdekes, a mennyiben benne van a Treitschkenek adott válasz: „Auch ein Wort über unser Judentum" (1880), a mely annak idején nagy feltünést keltett (M. a kikeresztelkedés mellett foglalt állást bizonyos körülmények közt). „Universitätsunterricht und Konfession" (1901) zsidókról nem szól, hanem kath. és prot. tudósokról, amely megkülönböztetést a liberális férfiú nagyon sajnálja. Áttéréssel ezt a még sulyosabb problémát megoldani már meg sem kisérli.

20 év alatt (1880-1901) az antisemitismussal meginduló konfesszionalismus szép haladást tett. — A historikus Jafé tragédiáját is emliti M., de csak az érti meg, ki ugyis tudja, hogy Jafé a zsidógyülölet áldozata volt. M. azt követeli, hogy a historikus az eredeti forrásokat maga értse. De van oly elmélet is, hogy a források pontos megértése filológiai és nem historiai feladat. „Das letzte Resultat dieser Richtung sind jene monströsen Historien der Juden, der Assyrier, geschrieben von solchen, die mit grosser Unbefangenheit sich dazu verstehen" (12. lap). Mellékesen máshol is emlittetnek zsidók.

Höpfl H. könyve: „Beiträge zur Geschichte der sixto-klementinischen Vulgata" (*Freiburg i. B.* 1913. Biblische Studien XVIII) érdekes adalék a kath. egyház bibliája hivatalos kiadásának létesüléséhez. A Vulgata, mint ismeretes, az idők folyamán sokféle szövegben forgott közkézen. A reformátorok és a humanisták ezt a bibliafordítást erősen támadták. E két okból, főleg az utóbbiból, a római egyház feje uj kiadását határozta el. A nagy mű évtizedekig nem tudott testet ölteni, mig végre V. Sixtus alatt a kirendelt nagy bizottság munkájával elkészült. V. Sixtus azonban az utolsó perczben maga vette a munkát kezébe, elvetve a bizottság munkáját, és rövid pár hónap alatt nyélbe ütötte és ki is nyomatta (1590). Röviddel a mű megjelenése után elhalálozván, a Sixtinat azonnal revizió alá vették, Kelemen pápa alatt be is fejezték. Igy jött létre a hivatalos Vulgata, a mely azután ujból revideáltatott és kereken 300 évig uralkodott, mig 1907-ben a pápa a benediktinusokat a Vulgata szövege reviziójának előmunkálatával megbizta, a mely munka még most is folyik. A hivatalos kiadás előtörténete igen érdekes és tanulságos melyből csupán néhány pontot érintünk.

Az általános nézet az volt, hogy a Vulgata a szentirás egyedüli authentikus szövege, a mely az eredetit fölöslegessé teszi. Leon de Castro, a salamancai egyetem tanára e nézetet a legerélyesebben képviselte. „Ihm galten alle Freunde des hebräischen Urtextes als verdächtig, als mit dem Judentum liebäugelnd" (31). Luis de Leon augustinus barátot és kollégáját, ki a Vulgatáról 17 tételt állitott fel (az Énekek Énekét héberből forditotta), az inquisitio elé czepelte. Castro Sirlet szavai szerint nagy ember volt „a régi egyházatyák tanának legnagyobb barátja, nemico de' Rabbini e de tutte le cose cabalistice Talmudice" (31, 1). Háromszáz év után a kath. egyház is feladta lényegében a tridenti zsinat decretumát, mely szerint a Vulgata az egyedüli bibliaszöveg, miután 1893-ban egy pápai bulla az exegétáknak kötelességévé tette, hogy az eredeti szövegeket figyelembe vegyék (43). Ez azonban csak félrendszabály, mivel nem lett kijelentve, hogy az eredeti (a héber ill. a görög) a tulajdonképi szöveg. Ez alkalomból ujra megjegyezzük, hogy a Vulgata, a római egyház hivatalos bibliája, a IV. századbeli palesztinai zsidó exegézis terméke, minthogy Jeromos palesztinai zsidó irástudók felfogása szerint forditott. Az emlitett exegézisnek a Vulgata, ha nem is egyetlen, de legnagyobb emléke. — A tridenti zsinat theológusainak az volt a nézete, hogy csak a másolók és nyomdászok hibáit kell kijavitani, nem pedig Jeromos forditásának pontatlanságát vagy hibáit. Az egyik referens kikelt azon felfogás ellen, hogy a héber és görög szöveg meg volna hamisitva. Idézi Ágoston érdekes nyilatkozatát: „Nullus prudens credere debet Judaeos tam longe lateque convenisse atque conspirasse in corruptione suorum voluminum, ut scilicet dum aliis invideremt scriptuare veritatem, ipsi seipsos privarent veritate" (46. lap). A zsinat azzal a gondolattal is foglalkozott, hogy a görög és héber szövegből is megbizható kiadást rendez (49). A hivatalos Vulgataszöveg alapja az exemplar Parisiense, az a szöveg, melyet a 13. század óta Párisból terjesztettek (57. V. ö. 149). A Sixtina reviziójánál első helyen a héber eredeti szerepelt (132). A pápa (V. Sixtus) azt a jogot vette magának, hogy ő hivatalánál fogva szövegkritikai kérdésekben is szuverén döntési joggal bir. Az ellenkező Carafa bibornokot az inquisitioval fenyegette (152). 1907 óta foglalkoznak a Vulgata uj kiadásával és ennek elkészültéig az authenticitás nem terjed ki minden szóra (237), azaz fel van függesztve. Uj 300 év után talán mégis rámennek arra, hogy az authentikus szöveg az eredeti, t. i. a héber. Szerző fej-

tegetései számos helyen a historiai megismerés és a dogmatika közt járt tojástáncz.

*

Rosanes S. A. héber művéből: דברי ימי ישראל בתוגרמה megjelent a 2. kötet, a mely 1521-1575 terjed. (*Husiatyn* 1912). Már az 1. kötet bemutatásakor kiemeltük e mű előnyeit; a jelen rész ezeket fokozott mértékben mutatja. Alapos mű józan kritikával és tömött világos előadással. A zsidó történet sulypontja ebben a korban, mint a történeté általában, a török birodalomban van, a mely korszakban virágkorát élte. A bevándorolt spanyol zsidók szellemi és anyagi kulturát vittek a Keletre, a mely a török országok jólétét nagyban emelte. E kulturának felel meg az e korban teremtett gazdag zsidó irodalom. Joggal nevezi Rosanes ezt az időszakot az aranykornak. Ez a történet általában érdekes, de a legérdekesebb mégis irodalomtörténete. Ebben a pontban szerző sok ujat mond és régi tévedéseket helyreigazit. Különösen figyelemre méltó a József Káróról szóló terjedelmes excursus. A magyar zsidók történetéhez a jelen mű jelentős adalékokat szolgáltat —a mohácsi vész után a magyar zsidók Keletre kerültek, török zsidók pedig Budára s más magyar városokba. A Törökországban nyomtatott héber könyvekről (1521-1600) *Freimann A.* külön listát ad. A kiállitás jó. Kapható Schwager és Fränkel czégnél Husiatynben. Szerző megjegyzi, hogy a 3. és 4. rész is készen van. Remélhető, hogy nemsokára ezek is napvilágot látnak.

*

Harnack A. az utolsó években megjelent közleményeiből „Aus Wissenschaft und Leben" czimmel két kötetet bocsátott közre (*Giessen 1911*), melyekről itt azért szólunk, mert van bennük némely dolog, a mely bennünket is érdekel, sőt olyan is, a mi gondolkodóba ejthet bennünket. Az elsőhöz tartozik pl. az, a mit Harnack a jegyzetekről (Ueber Anmerkungen in Büchern) mond. Sok visszaélés történik ezekkel irodalmunkban is, talán több, mint máshol. Érdekes az is, hogy a berlini kir. egyet. könyvtárnak „Rabbinica" gyüjteménye közel jár a 10,000-hez. Sok pénzbe került. Az utóbbihoz tartozik az, a mit

„a tudomány nagy üzeméről" (Vom Grossbetrieb der Wissenschaft) és a kutatás intézeteiről (Forschungsinstitute) mond. Az egyes ember a tudomány sok feladatát ma már nem oldhatja meg, egész Akadémiák sem, sőt még egy ország összes Akadémiái sem, hanem az egész kulturvilág együttes erőinek kell egyesülni. A sok száz egyetemi tanszék nem elegendő azért, mert a kutatók idejét és erejét a tanitás (6—10 heti óra) tulságosan leköti. Külön intézeteket kell teremteni, melyeken a kutatók tisztán a tudománynak élhetnek, mondja a tudományos világgal együtt a német császár. Hogy áll ezzel szemben a zsidó tudomány, a mely a nyomtatási költségek előteremtésénél tart? Nem akarunk e megszégyenitő helyzettel behatóbban foglalkozni, fájdalom, ez a tudomány egyre messzebbre fog elmaradni és ha hamarosan változás nem áll be, egyáltalában nem fogja magát tartani.

*

Luncz M. A., nagyérdemű jeruzsálemi tudós és kiadó, אוצר ספרות ארץ ישראל czim alatt becses gyüjteményt bocsát közre a szent földre vonatkozó irodalomból, melyből a harmadik könyv המעמר (Hameamer) czimmel az imént jelent meg (*Jeruzsálem* 1912). Bibliográfiai mű, a mely felsorolja mindazokat a héber nyelvű dolgozatokat, melyek Palesztinára vonatkoznak. A jelen kötet a második rész és azokat a dolgozatokat sorolja fel, melyek az időszaki sajtóban 1810-1905 közt láttak napvilágot. Ügyesen készült nagybecsü segédeszköz és olvasmánynak is felette érdekes. Megrendelhető a szerzőnél 6 koronaért.

*

Gercke A. és Norden E. 12 munkatárs közreműködésével kiadtak egy három kötetre terjedő bevezetést az ókorról szóló tudományba (Einleitung in die Altertumswissenschaft), melyből itt a II. kötetet (2. kiadás, *Leipzig-Berlin* 1912) röviden bemutatjuk. Természetesen csak saját szempontunkból. Ez a kötet első helyen a görög és római magán életről ad vázlatot, melyből a zsidó ókorra is esik egy-egy fénysugár. Általában tanulságos az összehasonlitás, de különösen érdekes oly pontban, melyben a régi zsidókat nem tudják eléggé lenézni. Az 50. lapon a házasság

leirása folyamán ezt olvassuk: „Gewöhnlich wurde die Braut dem Sohne vom Vater bestimmt und dieser bediente sich meist einer Freiwerberin, um den Vertrag abzuschliessen. Liebesheiraten waren also im Altertum so gut wie ausgeschlossen, gehörten jedenfalls zu den grössten Seltenheiten". Így a költői görögöknél, míg a talmudban van legalább hang, mely szerint be kell várni, míg a leány felnő és azután nyilatkozik, hogy „ezt akarom". Aristoteles azt ajánlotta, hogy a férfiak 37 éves koruk előtt ne házasodjanak, a talmud ép a felére teszi a megházasodás korát, 18 éves korra. A házasság napja előtt a menyasszony fürdőt vett (51. lap), oly szokás, mely jámbor zsidó körökben mai napig él. – „In Athen wurde die Braut, wenn sie am Hochzeitstage das Haus ihres Gatten betrat, a den Herd geführt und hier *mit Datteln, Feigen, Nüssen usw. überschüttet*" (54). Régi zsidó körökben mai napig szokásban van, hogy a vőlegényt házasság előtt vagy után a női karzatról dióval, mogyoróval megdobálják (Bewerfen). Kétségtelen, hogy az ókorból eredő szokás, ha nem is tudják ma már, hogy ez eredetileg „áldozatot jelentett". A rómaiaknál a confarreatió az volt, a mi jelenleg az egyházi esketés. Ez az aktus 10 tanu jelenlétében történt (56), ami jó analógia a talmudban említett válólevélbeli 10 tanuhoz, de még inkább a 10 emberből álló gyülekezethez, amely a talmudban a nyilvánosságot képviseli.

„Der Hochzeit voraus ging die *Verlobung*, die von den Eltern unter Umständen abgemacht werden konnte, wenn die zu Verlobenden noch lange nicht das vorschriftsmässige Alter erreicht hatten; ein Zwang zur Vollziehung der Ehe war damit rechtlich nicht verbunden. Der Bräutigam pflegte der Braut als Unterpfand eine *arra* (Handgeld), gewöhnlich aber einen Ring zu übergeben, den diese am vierten Finger der linken Hand zu tragen pflegte" (57). Itt a miun és a kiddusin egy fajtáját látjuk.

*

Luncz M. A. jeruzsálemi héber kalendáriuma az idén (1912-13) is jól sikerült. Rendes, több izben említett kalendáriumi tartalma mellett a következő dolgozatokat tartalmazza: Jeruzsálem az utolsó 40 évben (Luncz); palesztinai

vidékek leirása (5 vidék); a chaluka története (folytatás, kiváló dolgozat); bibliográfia és egyebek. Felette érdekes és becses publikáczió.

*

Berliner A., ki nem régen 80 éves születésnapját ünnepelte, a régi jámbor zsidó tudósok szellemi frisseségével dolgozik azóta is, hogy tanszékétől a berlini rabbiszemináriumban visszavonult. Nagy tetszéssel fogadták az imakönyvről szóló lapszéljegyzeteit, melyekben különösen a kabbalisztikus elemeket mutatta fel és azok ellen a jámbor férfiú bátorságával sikra szállt. Most folytatja ott megkezdett tanulmányait: „Randbemerkungen zum täglichen Gebetbuche (Siddur). Zweites Buch" cz. könyvben (*Berlin* 1912). 17 fejezetben a legkülönbözőbb tárgyakról szól, itt-ott, mint jámbor intő is fellépve. Nyomatékosan ajánlja 1—3 a zsinagógában való imádkozást, ha nincs is közös Istentisztelet. Ezután történelmileg tárgyalja a Kaddist, melynek csupán lényege talmudi eredetű, közben rámutatva a visszásságokra, melyek ezen ima körül keletkeztek (4—13). Következnek: Das Weltgericht, Vom Buche des Lebens, Von der Metapher, Die Selicha (történelmi), Der siebente Tag des Hüttenfestes. A tóra kiemelés jelenlegi ritusa (ויהי בנסוע és ובנחה) aránylag nagyon fiatal (30—33). A שלא עשני גוי helyett a שעשני ישראל-t követeli, még pedig igen erélyesen (33-37). De az eredeti csakis az előbbi lehet (Kaufmann Monatsschrift 37, 14 kk. s megjegyzéseim M. Zs. Sz. (1893), 113—116). A mit az „istenfélők"-ről mond (33-37) a Winter-Wünsche Mechilta fordítás bevezetésében már elmondottuk. קהל יראים (a mai orthodoxok kedvelt neve) tulajdonképen pogány-zsidó gyülekezetet jelent. A Heine idézet (9. lap) hibás. Ezen kívül több érdekes nyelvi megjegyzést és megfigyelést találunk. Jámbor, bátor, tanulságos könyv.

*

A „Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, herausgegeben von H. Lietzmann" cz. gyüjteményben *Staerk W.* kiadta az asszuáni és elephantinei zsidó-aram papyrusokat német fordításban (Alte und neue aramäische Papyri übersetzt und erklärt, *Bonn* 1912, 94. szám). A czél az,

hogy ezeket a szövegeket a tudomány oly képviselői is értékesithessék, a kik az aram nyelvet nem értik. Ennek a czélnak megfelelőleg St. csupán forditást és tárgyi magyarázatot ad, a teljesen érthetetlen töredékeket pedig egészen kihagyja. Más okból mellőzte az Achikar és a Darius-féle behistuni felirat töredékeit. Az anyagot három csoportra osztotta: 1. Hivatalos okmányok. 2. Jogi okmányok. 3. Magánlevelek. Összesen 39 darab. A forditás általában jó, ugyszinten a magyarázat is. A neveket jobb lett volna mindig hangzókkal ellátva (nem pusztán mássalhangzókkal) átirni. Nem ritkán más nézeten vagyunk, de részletekbe itt nem bocsátkozunk, annál kevésbbé, mert a papyrusokra vonatkozó különböző dolgozatainkban saját nézetünket más-más összefüggésben már előadtuk. A 72 oldalas sürün nyomott füzet ára 2 márka.

*

Cassuto U. leirja a Florenzben létező héber ősnyomtatványokat (Incunabuli Ebraici a Firenze, *Firenze* 1912). Összesen van 43, melyek közül 20 a Collegio Rabbinico Italiano birtokában van, mely utóbbiak eddig irodalmilag ismeretlenek voltak. Egy kiadás (pentateuchus, haftárót, 5 megilla s. l. e. a.) unicum (43. szám), egy másik pedig teljesen ismeretlen nyomás volt (45. szám), de ilyen szám füzetünkben nincs és csak a 3. oldalon van emlitve. Szerző több téves adatot helyre igazit. Facsimilet ad szerző a Bechinat Haólam 1484-iki kiadásából (9. szám, 11. lap), a R D K prófétákra vonatkozó első kiadásából (10. sz., 13. l., Birák eleje), az 1485-iki olasz ritusu Machzor első kiadásából (14. sz., 16. lap). A leirt ősnyomtatványok közül az orsz. rabbiképző-intézet könyvtárában megvan 19, 21, 23, 27, 28, 29, 33, 36, 37, 41.

*

Heilprin Mihály, ki lengyel származása daczára a szabadságharcz egyik kiváló bajnoka lett — Szemere a belügyminiszteriumba titkárnak nevezte ki és ő volt az első zsidó államhivatalnok — Amerikába vándorolt és ott nagy irodalmi tevékenysége révén fiaiaval együtt nagy hirre tett szert. Halála után *Hochmuth* Ábrahám folyóiratunkban (V. 1888. évf., 560—569) igen érdekes visszaemlékezéseket

tett közzé róla. Most *Pollak Gustav* megirja Heilprin M. és fiai életrajzait (Michael Heilprin and his sons. A biography, *New York* 1912). Hatalmas 514 lapra terjedő gyönyörűen kiállitott, képekkel diszitett kötet. A szerző lenyomatja H. névtelenül megjelent dolgozatait (lapokból, Encyclopediából stb.) és azután életrajzot ad. Tér hiányából itt csupán a VIII. fej. tartalmát emeljük ki, a mely Magyarországról szól. H. egy 62 lapos jegyzőkönyvében Pollák, ki bizonyára maga is magyar származásu, a következőt találta magyar nyelven: Kedves nömnek. Budavár visszavétele napján. Ebben H. összegyüjtött magyar költeményeit adta át feleségének 1849-ben. Petőfi több versét angolra forditotta, ezek közül az „Egy gondolat bánt engemet" és a „Dalaim" átültetését, melyek a *Magazin* 1857. évfolyamában láttak napvilágot, P. 164-166 lapon ujból lenyomatja. H. Szemere, Kossuth, Csengery becsülését és szeretetét birta. Az angol Encyclopediába ő irta a *Hungary* czikket, melyet szintén lenyomat. Amerikában is megmaradt magyarnak és zsidónak. Nagy zsidó tudással birt (két kötetes munkát irt a héber poézisről) és sok czikke a zsidó irodalom körébe tartozik. Valamennyi névtelenül jelent meg. A zsidók ügyének még halála előtt nagy szolgálatot tett (214-220) .H. fia *Angelo* S. A. Ujhelyen született 1853 és 1856-ban került szüleivel Amerikába. A természettudományok iránti érdeklődését Raff *Természet Históriája* keltette föl, mely könyvet Kossuth családja ajándékozott volt Heilprinéknak és melyet magukkal vittek Amerikába. Először kereskedő volt, azután professzor, hires természetbuvár és tudományos utazó (mh. 1907 julius). *Louis* Heilprin 1851 julius 2-án született Miskolczon. Az atyjával együtt dolgozott az amerikai Encyclopedián, azaz együtt revideálták és adták ki. Vámbéry „Story of Hungary" cz. munkájának is részese (477. lap). A beteges ember — mint atyja vegetarianus volt — 1912 febr. 12.-én halt meg (527).

Heilprin Pinchas Mendel, Mihály atyja (szül. 1801 nov. Lublin, mh. 1863 jan. 30 Washington) talmudista és filozófus volt. Holdheim ellen irta „Tesubót beansé Áven" cz. röpiratát (Frankfurt 1845, a zsidó házasságról). Orthodox ember volt és maradt Amerikában is, de általános tudás-

sal a zsidó irodalomban. A magyar szabadságharcz a családra kiolthatatlan mély benyomást tett és mindvégig az emberiség szabadságának rajongói maradtak. Érdekes és tanulságos könyv.

*

Sachau a folóiratunkban (XXVIII) ismertetett műben Elephantineben talált fönicziai és aram feliratokat (kizárólagosan nevek) publikált. Az olvasatokat *Lidzbarski* M. nem tartván mindenütt helyeseknek, ujra publikálja azokat és magyarázatokkal kiséri (Phönizische und aramäise Krugaufschriften, *Berlin*1912. A berlini Akadémia kiadványából). Csakis személynevekről van szó. A legtöbbször egyptomi istennevekkel vannak összetéve (20. l.). Figyelemre méltó az, hogy az összetett fönicziai nevek hasonlitanak az összetett zsidó nevekhez, pl. בעלעזר (5 és 6)=אלעזר, עבדבעל (103 sokszor)= עבדיהו, 40. szám חרוץ בן מנחם 51 ישלם 52 מנשי (=מנשה), 65 עשחר (=Horus teremtett) hasonló עשיהו-hoz.

*

Reitemeyer Else terjedelmes disszertációja: „Die Städtegründungen der Araber im Islam nach den arabischen Historikern und Geographen" (*Leipzig* 1912) zsidó történeti szempontból is tanulságos mű. Sok városról van szó, de történeti jelentőségüek csupán a nagy városok. Basra és Kufa, ugylátszik, zsidó lakossággal nem birt, de igenis *Fosztat* és *Kairuan*. Mindkettő főváros és nagy kereskedelmi góczpont. Fosztat, a mely 642-ben alapittatott (102. lap), Babylon nevet viselő erőd mellett épült. A név egyik etymologia szerint galambot jelent. Az arabok „babylon" szóból „*aljuna*"-nak is nevezték. Nem függ-e ezzel össze az etymológia (héber jóna)? Első lakosai között keresztény és zsidó eredetű mohamedán törzsek is voltak. A régi római tábor területén egy zsinagóga is volt (103). A város a X. században érte el virágzása tetőpontját. Élénk kereskedelme és gazdag ipara volt és Makrizi a világ városának nevezi. Egész a 11. századig maradt virágzása fokán, de 1065-1072-ben nagy drágaság és 1168-ban (Jeruzsálemből) a frankok felgyujtása nagyon ártott neki. De még inkább a 969-ben mellette alapitott *Kairó* (Kahira,

112-117) versenye fosztotta meg jelentőségétől. Maimuni még itt lakott (1165-1204), noha kairói herczegnek volt udvari orvosa (Saladin 1176-ban véget vetett a fatimidák uralkodásának, 116. lap). 870-ben a helytartó uj rezidenczíát épitett és seregei számára a keresztény és zsidó temetőt foglalta le állandó lakóhelyül (110). Érthető, hogy a fosztati geniza oly gazdag volt. F. a tudománynak is székhelye volt. Mikor Kahira (112-115) már rezidenczia volt, a nép meg mindig Fosztatban lakott (115).

Kairuan (118-124), Ifrikija (a mai Tunis) fővárosát, 670-ben alapitották, mint tábort. A város környéke igen termékeny volt, jó csztendőben százszoros magot adott (120). Ez emlékeztet I. Mózes 26, 12 re (Izsák százszorosat talált abban az évben) és nem lesz oly rettenetes tulzás, mint szerző (120) hiszi. A város igen gazdag volt, de 1060-ban nomád törzsek kirabolták és elpusztitották és ekkor megszünt főváros lenni. Lakosai nem voltak csupán arabok, hanem berberek és byzantinusok is (124). Érthető a város e rövid történetéből, hogy a zsidó tudomány ebben a városban csak 900-1050 virágzott (Ibn Kureis, Niszim, Chananél) és hogy az első müvében (riszále) berber szavakat is felhasznál

Tunis (131-135) 686 (vagy 696) lett ugyan alapitva, de mivel csak 1206-ban lett főváros, zsidó irodalmi székhely nem ez lett, hanem a 808-ban alapitott *Fez*, hol cordovai és kairuáni családok telepedtek le nagy számban. „Auch Perser liessen sich in Fás nieder und eine grosse Anzahl Juden, deren Kopfsteuer jährlich 30.000 Denare betrug" (148, Kartas 24-25 alapján). Nagy iparral birt a város és sok tudós, jogász, költő, orvos stb. volt benne és a kultura kiváló helye lett (150). Érthető, hogy ilyen kulturvárosban termett a nagy zsidó törvénytudós Izsák Alfászi, ki Kairuánban tanult és ennek lehanyatlása után Fezt emelte fel a zsidó tudás vezető városává is. A kairuáni zsidók jórésze is ide jöhetett. A nevezett halakista egyébiránt az 1007-ben alapitott Kala bani Hammád (156. lap) szülöttje volt, amiből az tünik ki, hogy e városba már alapitásakor telepedtek le zsidók, miről az arab források nem szólnak. Ugyanezt tehát más arab alapitásoknál is felte-

hetjük. Az elpusztitott Kairuán lakosai ide menekültek, miből Alfászi és a kairuáni zsidók közti kapcsolatot látjuk.

Bagdad (50-59), a mely 762-764 alapittatott és épittetett fel, szintén birt zsidó lakossággal és talán szintén hozzájárult ahhoz, hogy a gáoni székhely és ezzel együtt a gáonátus elvesztette jelentőségét. „Minden iparnak meg volt a saját, más iparoktól elkülönitett eladó helye" (59). Ugyanez áll minden uj városról, hol a bazárokban a mesteremberek áruikat a bazárban külön-külön helyen árulták (7). Ez a szokás divott a zsidóknál a talmud korában és a görögöknél is. Minden bizonnyal általános ókori jelenség, a mely a vásároknál mai napig látható nálunk is. A zsidó mesteremberek és kereskedők a városokba huzódtak Babylóniában (Irák), a hóditó arabok a zsidóktól talán sok földet is elvettek és a zsidók ennek következtében más keresetre és a városokba szorultak. Az ujonnan épült városok katonai táborok voltak és az arabok ezekben telepedtek le. Csakhamar kimüvelődtek a puszták fiai és irodalmat teremtettek. Ott is, hol az arabok mellett más lakosok is voltak, az érintkezési nyelv az arab maradt, mint az uralkodó és többségben levő lakosság nyelve. *E két körülményből — a zsidóknak a városokba szorulásával és a városok arab nyelvéből — érthető az, hogy a zsidók nyelve az aram, perzsa és görög helyett 200 év alatt az arab lett.*

•

Szép kis könyvecskében, mindössze 139 oldalon, melynek ára egy shilling, irja le *Macalister* B. A. S., az angol palesztinai ásatások egykori vezetője, a szent föld kulturtörténetét a legrégibb kortól a jelenkorig (A history of civilisation of Palestine, *Cambridge* 1912). A nagy anyagról tiz fejezetben vonzó és tanulságos képet fest, 9 képpel és egy térképpel világitva meg az előadását. Az ország eleven leirása után ismerteti a legrégibb, az izraeliták bevándorlása előtti lakosságot (a kőkorszakbelit is). Mindezt az ásatások által napfényre hozott régiségek alapján (grafiti stb.) Az emberi csontokból M. arra következtet, hogy az első lakók nem voltak semiták (15). Nevezetes jelenség Hebron és Gaza között a földalatti barlangváros (17). A

történelem előtti kor ecsetelése után következik az Izráel előtti kor, melyben a bibliából ismert sémi népekről van szó (jóval 2000 évvel isz. előtt kezdődik és a paraszt mai napig ilyen régi módu házban lakik. 32. lap). Az egyptomi korszak civilizációját M. a gezeri ásatások alapján rekonstruálja igen eleven képzelettel (33 kövv.) A „magaslatok kultusza" változott formában mai napig él (40). Az izr. királyság leirását követi a bab. fogság utáni kor bemutatása. Tulzott az az állitás, hogy időszámitásunk elején a görög volt az egész ország nyelve (77). A 7. fej. a vallásról szól. A római korszak 63-al kezdődik. Innen 70-ig terjedő 133 éves korszakról az ásatások emlitésre méltó felvilágositással nem szolgáltak (96). M. szerint római időben a lakosság a hegyekről a völgybe költözött és a régi város nevét az uj városra vitte át és ezért az azonositások rendszerint tévesek (99-101). 135 után a nyelv görög (inscriptiók alapján) és a galileai zsinagógákban (romok alapján) állatok, sőt emberek képeit is használták ornamentámokul.

•

Revillout E., ismert egyptológus müve: „Les origines egyptiennes du droit romain" (*Paris* 1912) összehasonlitja az egyptomi jogot az assyr-babyl. és a héber joggal és a zsidó-aram papyrusok forditását és vizsgálatát adja. Azon nézeten van, hogy ezek az okmányok aram nyelven irt *egyptomi* okmányok. Csakugyan vannak közös kitételek, melyek igen meglepőek. Ilyenek: 1. „Fiam, leányom, fivérem és nővérem" ne támaszthassanak igényt az ügyletkötő fél ellen" (Revillout 18, 69 (18. jegyzet), 70). 2. „Mától fogva örökre" (R. 18, 31, 71 [23. j]). 3. „Szivem meg van elégedve" a kapott vételárral s hasonló (R. 18, 78 [63. és 67. j.]). 4. Az ügylet tárgyát képező objektum négy határa által való meghatározása (R. 19).

Nem tudtuk eddig, hogy milyen befolyásuk volt a zsidóknak Egyptomra a hellenista kor beköszönte előtt. R. szerint Amasis egypt. király alatt a zsidók nagy befolyással birtak, és a reformator a mózesi jogot recipiálta (22), különösen a házassági jogot (34). A papok monogámok voltak, a monogámia az ideál: a férj pénzbüntetés terhe alatt erre külön kötelezi magát (31). Az egynejüség

az egyptomiaktól került a rómaiakhoz (innen Pálhoz), valamint a vallásos házasságkötés (confarreatio) is. A két dolog máshol nem volt (3, 62, 4. j). A koemptio (vételházasság) zsidó eredetű és a zsidóktól vették át az assyrek és az egyptomiak (26 és 30). — Az elephantinei zsidókat R. a nyilvánvaló tények daczára még most is bankároknak és kereskedőknek mondja (23). 73. l, 40. j. azt mondja, hogy a bab. zsidók patriarchájának czime *Rabbuna* (?), mig a pal. patriarcháé csak *Rabban* és a b. talmud azért az első, mert a bab. zsidók nemesek voltak. Eredetileg az egyptomiak is, a rómaiak is monotheisták voltak (2), érthető tehát R. nyilatkozata a zsidókról i „que les juifs ne nous ont guére fourni que leurs traditions messianiques bien a tort repudiées par eux maintenant et l' avarice avec laquelle ils ont gardé malgré tout Jéhovah" (VI. lap).

A munka lényege természetesen az, a mit a czim jelez, hogy a rómaiak Egyptomból vették a XII táblát stb., mint hogy Solon is Egyptomban járt. Ha ez igaz, a zsidó törvény (haláka) azt a keveset is, amit állitólag a római jogból vett át, az egyptomi jogból is átvehette. A dolog azonban még nincs tisztázva. A nemzeti egypt. (faraóni) jog tanulmányozása zsidó szempontból is első rendű fontossággal bir.

•

Jäger K. leirja a mai paraszthází Palesztinában (Das Bauernhaus in Palästina, *Göttingen* 1912). Minden tekintetben szegényes. Mindenki maga építi házát (57), egy szobából áll és kicsi (61), ember és állat együtt lakik benne (24). Mindez a talmud korabeli falusi házról is áll. A berendezés is emlékeztett az emlitett korra. Figyelemre méltó, hogy némelykor a háztető papyrusból van. Ablak nincs. Több ház van egy udvarban (44), mit a talmud gyakran emlit. Kinek saját udvara van, nyári használatra sátrat épit, és télén lebontja (u. o.) Ezeken kivül is több tekintetben hasonlit a mai ház a régihez. Az arab fellach a régi zsidó paraszt utódja.

•

Perlmann S. M., londoni kereskedő, ki sokat tartózkodott Kinában, a kinaiakról és a kinai zsidókról héber

nyelven elég terjedelmes könyvet irt (היהודים בסינים, . . הסינים *London* 1911). A zsidókról szóló rész (205-264). a mely bennünket itt érdekel, alapos dolgozat, szerző tekintetbe vette az idevágó irodalmat. Sajnos, uj dolgot már nem igen talált. Nézete szerint a kinai zsidókat már Ézs. 49, 12 emliti, a mi nem lehetetlen. Bizonyára későbbi időkben is érkeztek egyes kisebb rajok, de emlék (nem irodalmi) csupán 1164-1663 időkből maradt, 5 kőfelirat. Szerző szerint a kinai zsidók azért nem tartották magukat, mert jó dolguk volt — a kinai nép türelmes — és mert kihalt közöttük a zsidó tudás. Asszimilálódtak és ma hitre nézve is kinaiak.

•

Rövidítéseket nemcsak a zsidók alkalmaztak irásaikban, hanem más népek is. A középkori latin irodalomban nem voltak ritkák, a különbség csak az, hogy a zsidó irodalomban, főkép a rabbinikusban, mai napig megmaradtak. Mint a könyv külső alakjában — folio, levélszámozás stb. —, valamint a belső berendezésében, ugy e tekintetben is tovább él még a középkori forma, a konzervativizmus. Hogy ez nemcsak nehézséget, hanem tévedéseket is okoz, 50 példával, jórészt a halákikus irodalomból (a Sulchan Árukból is) meritettekkel, bizonyitja *Heilpern M.* terjedelmes héber művében, melybe összegyüjtötte a rövidítéseket, az emlékeztetőjeleket és pseudonymokat (הנוטריקון, הסימנים והכנויים *Vilna* 1912).) A tulajdonképi művet kitünően tájékoztató (50 lapra terjedő) bevezetés előzi meg, melyben az előző irodalom is fel van sorolva (Hiányzik Perreau, Okeano) és minden e tárgyról tudnivaló el van mondva. Fel van használva az egész irodalom: talmud, rabbinica, kabbala, liturgia s a többi héber irodalom. A 266 kéthasábos oldalon becslésünk szerint kereken 15000 rövidités — inkább több, mint kevesebb — van felsorolva. A notarikon valóságos csapássá nőtte ki magát. Pedig a jelen szótár sem teljes.

A szót a talmud a görög-római világtól vette át és az ember azt hinné, hogy a dolgot magát is ettől tanulta. Most azonban tudjuk, hogy az aram-zsidó papyrusokban (V. század isz. előtt) már vannak rövidítések (pl. ש = שקל.)

Ugyanezért nyer valószinüségben az a feltevés, hogy a szentirás szövegébe is becsuszott röviditéseknek téves feloldása. Ezt széles alapon tárgyalta *Perles* F., neves munkatársunk, Analekten stb. cz. disszertációjában, melynek bevezetésében a ראשי תבות terminus is tárgyalva van. Ezt és még egyebeket Heilpern átvehette volna tőle. H. csak a héber irodalmat ismeri, de azért örömmel konstatáljuk, módszeresen dolgozott és nélkülözhetetlen müvet alkotott. Ára 2 rubel és kapható szerzőnél is (Halpern M. Buchhandlung, Minsk gouv. Russland).

*

Második kiadásban jelent meg *Rapaport M. W.* műve: Der „Talmud und sein Recht", melyhez *Kohler I.* hires jogtörténész kisérő szót irt (*Berlin* 1912). Tulajdonkép külön lenyomat, minek jellege az uj kiadásban is megmaradt, szerző nyilván semmit sem változtatott rajta. Az egész öt részből áll három külön lapszámozással. Az első rész, a mely a talmudról és jogáról általában beszél, felette gyenge, sőt tele vannak hibákkal és minden nagyobb veszteség nélkül elmaradhatott volna. Az átirások kellemetlenek (Jrischa = ירושה, chaluza = חליצה, Tijubta = תיובתא, Basra = בתרא s hasonló), az adatok tévesek. Szerző modern zsidó irodalmat nem ismer, a kronológiát a Széder Hadórót után adja (14. lap: R. Asi 353-ban született és 367-ben lett iskolafő). Rabbi koráig könyv nélkül tanulták a misnat, azután már könyvből (18). Ő felirta a misnát, Asi a talmudot, de már a talmudban is irott vita folyik (28), a mi nem volt felirva az Schamattha שמעתתא (u. o.). Az ember nem tudja, hogy mi a különbség a kald és aram nyelv között, mely két nyelven a talmud iratott (29). A 7, 13, 32 szabály ismertetése zavaros. Forrásuk a talmud előszava (talán Pinner Berachoth-ja alapján). Még gyengébb a talmud strukturájának és a hagyomány forrásainak ismertetése, minek tárgyalásába nem mehetünk bele.

Az első rész után kellemesen vagyunk meglepve a könyv tulajdonképi tartalmától. Világosan tárgyalja, főkép a római joggal való összehasonlitás alapján, a talmud örökösödési jogát. A mű először 1900-ban jelenvén meg Bloch M. hasonczimű dolgozatát még nem ismerte és a 2-ik kiadásban sem használta. Elvi ellenvetésünk az, hogy a zsidó jogot nem a római joggal kell összehasonlitani, hanem a bibliáét a keleti, a talmudét a görög papyrusokból ismeretessé vált joggal. Ez még szűz talaj.

Második helyen R. az ajándékozási jogot ismerteti. Bevezetőleg konstatálja, hogy a római jog ezt nem fejlesztette ki oly mértékben, mint a talmud (94). Érdekes jelenség, nem annyira jogtörténeti, mint erkölcstörténeti szempontból. Az utolsó két rész a kötelmi jogot tárgyalja. Kétszer is hangsulyozza R., hogy a talmud a tóra jogát az utolsó betűig (i-Tüpferl) vitte keresztül, összes elveit érvényesitette, „sie konnten und durften den Umständen und Verhältnissen *nicht angepasst* werden" (4a). Ez téves állitás. A talmud csak látszólagosan ragaszkodik mindenütt a mózesi törvényhez — megszüntette a ius talionist, a hetedik év tartozástörlő erejét, megkerülte a kamattilalmat (עיסקא) stb. Egyébiránt R. a talmudi jogot itt is jól ismertette.

*

A Schechter által felfedezett és kiadott czadokita művet *Charles B. H.* ujra leforditotta, ellátva bő magyarázatokkal és terjedelmes bevezetéssel (Fragments of a Zadokite Work, *Oxford* 1912). Charles szerint ez az uj párt 196-176 ante keletkezett és a jelen mű szerzője 18-8 közt irt (V. lap, VII, 5 és 6. §). Nem volt szekta, hanem csupán párt (10, 9. §), még pedig papi párt, a mely részben a farizeusokkal tartott, részben pedig ellenük foglalt állást (XI, 4. pont). A mű nyelve bibliai héberséggel van irva, csak itt-ott vannak uj héber kifejezések (VI.). Ch. a párt történetét is adja, persze csak feltevések alapján. Forditásában és magyarázataiban sokszor eltér Schechtertől. Miután Ch. művét közre bocsátotta, uj töredékek kerültek napfényre, melyekből hir szerint I. Lévi be fogja bizonyitani, hogy a sok port felvert irat nem is származik az ókorból, hanem a középkorból. Mikorra ezek a sorok napvilágot látnak, a Revue illető füzete már megjelent. Jelentéktelen töredék. Ch. az apokrif irodalom nagy ismerője és nem végzett fölösleges munkát.

*

Trietsch D., kinek Palästina—Handbuchja általános elismerésre tett szert, uj szép könyvet bocsátott közre „Bilder aus Palästina" czimmel *Berlin* [1911], melyet számos kép diszit és különben is szépen van kiállitva. Szerző a szent földet többször beutazta, a Keletnek általában alapos ismerője és ügyesen forgatja a tollat, melyet az ősök földjének szeretete vezet. A bevezetésen kivül 26 fejezetben — igen vonzó és tanulságos képeket fest. Szóba kerül: a keleti zsidó, arab legendák Jeruzsálemről, az olajfa, a héber nyelv Palesztinában, a misszió, Palesztina európaisitása, a zsidó lakosság gyarapodása (95000) stb. Érdekes népszerű olvasmány és ugyanezért Trietsch jól tette, hogy más művekből is átvett leirásokat. Sok visszaélés történik amulettekkel és egyebekkel. Egy amerikai részvénytársaság Jordanvizet szállit hordókban Amerikába, melyből kereszteléshez cseppeket ad el. A hordókat, melyekbe a folyóból töltötték, magas állásu pap pecsételte le saját pecsétjével. Hogy ezért mit kapott, nem tudni, de megirigyelhetik érte a világ összes masgiachjai. Fekete üvegekben egyptomi sötétséget árulnak. Keresztény szent tárgyakat zsidók és héber betűs amuletteket keresztények készitenek. Szóval az üzleti szellem megszállta a szent férfiakat faj, vallás és nyelvkülönbség nélkül.

*

A „Kultur der Gegenwart" cz. gyüjtemény, melynek több kötetéről e helyen már szólottunk, legujabb kötetében (II, II, 1) az „általános alkotmány- és közigazgatás történetét" nyujtja több szakférfiú tollából. Izráel és Juda országairól külön fejezet szól és ebben a jogtudós (nem theológus) konstatálja, hogy ez a történet nem illeszkedik be egészen az általános keretbe. Minden esetre figyelemre méltó jelenség. Ezen rész kivül a mi szempontunkból a következő részletek tarthatnak igényt nagyobb érdeklődésre.

A törvények primitiv fokon nincsenek kodifikálva, hanem szóbelileg hagyományoztatnak és a szokástól csak nehezen különböztethetők meg (5. lap). A zsidó „szóbeli tan" azonban nagy irodalmi multtal biró és magas fokon álló népnél mutatkozik, feltünő jelenség, a mely nincs még kielégitő

módon megmagyarázva. Számos izben mutattunk rá arra, hogy az ásatások révén napfényre került régi emlékek a biblia, a zsidó-görög irók és a talmud adatait, tehát a „hagyományt" megerősitették. Megelégedéssel olvassuk, hogy ugyanaz más körök hagyományáról is áll. *Wengel* L. a keleti közjog és közigazgatás előadásában ezt mondja: „Es ist begreiflich, wenn vor dem Neuerstanden die längst gekannte literarische Überlieferung augenblicklich zurücktritt. Aber wir dürfen uns der erfreulichen Tatsache nicht verschliessen, dass *die neugefundenen Denkmäler unsere Ueberlieferung nicht schlechter, sondern immer besser erscheinen lassen*" *(18)*.

W. kiemeli, hogy a vallás Izráelen kivül is hatalmas államképző tényező: a kultuszközpont az egyptomi kerület (Gau, nomos) főhelye. A szentély feje egy személyben főpap, hadvezér és főbiró (19).

Ugyanez áll szóról szóra a második zsidó templom főpapjairól, kik az állam fejei voltak. — Az egyptomiak a királyt istennek nézték és ilyenként tisztelték. Fáraó szóban benne van a napisten fogalom. A hóditó perzsa királyokat Kambysestől kezdve szintén istenekként tisztelték Egyptomban, valamint az utánuk következő ptolomeusokat és római császárokat. Babylóniában az élő királyok apotheosisa szinte igen régi idő óta járta. „Egy diadalmi oszlopon az ellenséget üldöző uralkodó csákóján szarvak láthatók. Ezek az istenség symbolumai" (21). Mint ismeretes, II. Móz. 34. 29. 30. 35 Mózesről az van mondva, hogy „arczbőre szarvas volt". Ezt általában ugy magyarázzák, hogy „arcza sugárzott". Az összefüggés — Midön Móze a hegyről lejött; Áron és a fejedelmek féltek tőle; eltakarta arczát Izráel népe előtt — azt mutatja, hogy Mózesben istent véltek látni (azért féltek közelébe jönni stb.) és igy קרן עור פניו szarvakra vonatkoztató, a hogy Aquilla és utána a Vulgata forditja. A minden raczionalismustól ment genuin zsidó exegézis bizonyára hagyomány alapján az egyedül helyes felfogást képviseli. Ha Mózes arcza csupán „sugárzott", nem érthető, miért féltek tőle és miért kellett arczát eltakarni.

A perzsa világbirodalom nagy toleranczját tanusitott

az összes vallások és nemzetiségek iránt. Ezt a politikát követte a pogány Róma is (25 k.). A türelem eme fokára az európai államok mai napig nem emelkedtek. Az indusoknál a papság a király fölött áll. „Am merkwürdigsten aber ist das Ritual der *Durchprüfung des Königs* durch die Priester, eine Demütigung, der sofort der Preis der Gottähnlichkeit, ja Gottgleichheit als Belohnung folgt" (26) Ezután megértjük, hogy a zsidó irástudók királytörvényében külön tételként szerepel az, hogy „a királyt nem veszszöztetik" (ha t. i. oly vétséget követett el, melyre közönséges halandónál ez a büntetés jár. (המלך אין מלקין אותו — Szanh.). — A tüzi posta-hegyeken forgatott fáklyák által való értesitése a legközelebbi állomásnak s igy tovább — valószinüleg a babylóniak találmánya. A perzsák is átvették és a görögök is ismerték (27 és 33). A zsidóknál az ujhold hirül adása 100-ig ily módon történt (misna R. H. 22 b. s máshol. Levy Nh. Wörterbuch III, 266 k.). A perzsa világbirodalmat Dárius szervezte meg egységesen ; vezércsillagul a legmesszebbmenő türelmet választotta mind vallási mind nemzetiségi tekintetben (27 köv.) A talmud szerint Kóres, Darius és Artaxerxes *egy* személy: Artachsaszta a czime. Kóres a jámborsága (kóser) és *Dárius* a neve. Az organizátor maradt meg leginkább emlékezetében. Az indusoknál a kasztok egymással össze nem házasodhatnak. Az ilyen vegyülésből származók, valamint tisztátalanok a kasztok egyikével sem házasodhatnak össze (41). Jó analógia a zsidó „mamzér"-hez. A papi kaszt (kóhén) a talmud szerint az izraelitával összeházasodhatik, még a főpap is. Kérdés, hogy ez igy volt-e mindig ? A főpap valaha talán csakis papi szűzet vehetett el (A zsidó házasságfelbontás 60). A konzervatizmus a legmagasabb körökben lévén a legerősebb, valószinű, hogy ősi időben a közönséges pap szintén csupán a a papi (levita) törzsből házasodott. A talmud vagyis az irástudók (szófrim) és tannák e téren is nagy reformokat léptettek életbe, főkép azt, hogy a kohaniták az izraelita nemességgel összeházasodhatnak és hogy az atya szerint igazodik a gyermek. A papság története a hagyomány korszakában a talmud tekintélyeinek nagy bátorságát és demokrata gondolkozását mutatja.

FOLKLORE.

„ZSIDÓ-UTCZÁK", „ZSIDÓ-TEREK" BUDAPESTEN.

A Zsidó, Zid, Jud szavakkal összetett magyarországi és osztrák helyneveknek ezen M. Zs. Sz. XXIII. évfolyama 283. oldalán megejtett közlésekor, a székesfővárosunk területén levő és a „Zsidó" szóval jelzett vagy összetett utczák és terek felsorolása — bármennyire is kinálkozott az, stylszerű függeléknek — azért maradt el, mert Budapest immár 1500-nál több utczái és terei valamint 80-nál több dülői közt egyiknek nevében sem fordul elő a „Zsidó" ; mert ilyen utczája vagy tere a magyar szent korona metropolisának nincs, bár régente volt.

Schmall Lajos székesfővárosi nyug. allevéltárnok „Budapest Utczái és Terei" czimű értékes dolgozata fonalán is közöltetnek itt a következő adatok. — Az I. Várban a Szent György-tértől adisz-térig terjedő Szent György-utca, mely 1879 óta neveztetik igy, a török hódoltságot megelőző korszakban Szent-Zsigmond-utcza másképp *Zsidó-utcza* volt. Ezen utczát már 1394-ben nevezték Zsidó-utczának és pedig Régi zsidó-utczának; minthogy Zsigmond király idejében a zsidók már nem is ezt, hanem a mai Verbőczy utczát lakták.— Egyébiránt ezt az utczát 1695-ben Vár-utczának, 1840 körül Zsigmond-utczának, később Palota-utczának, majd ismét Vár-utczának hivták.

Az 1695—1696-idei összeirási könyvekben az I. Várban összeirt 35 utcza közt 28-ik helyen megnevezett *Jüdengasse*, 1875 óta a Verbőczy utcza, melyet 1848-ban Kossuth Lajos utczának neveztek (Lásd ez iránt az 1894 márczius 30-án kelt „Pesti Hirlap" 6-ik oldalát). — Ezt az utczát a török korszakban is Zsidó utczának nevezték, még régebben 1384-ben Szent-Miklós-utczának, 1714-ben József-utczának, 1721-ben Bécsi kapu-utczának, 1836-ban Halottak-utczájának, mert a Vár minden halottját — Palu-

gyai Imre szerint azelőtt csak a zsidók tetemeit — ezen utczán át vitték ki a temetőbe. A szabadságharcz multával ismét Bécsi kapu-utcza volt 1875-ig. — Itt felemlitendő az I. Várban az ezen utczától és a Nándor utczától határolt Bécsi kapu-tér, mely ezen nevét 1720 óta viseli, 1322-ben Szombat-piacz, 1695-ben Bécsi-tér volt a neve Haeuffter szerint hajdan *Zsidó-tér.*

A fennidézett 1695-1696-iki conscriptiókor a II. Vizivárosban összeirt 28 utcza 23-ika a *Jüdengässl* . . . wegen des darau ligenden getthaufften Jüdenhauss genamset, ma a Batthyány-tértől az iskola-utczáig terjedő plébánia-utcza. (Itt Schmall azt jegyzi meg, hogy „Adalékok Budapest történetéhez" czimű munkájában nem lévén megmondva, hogy miért viselte ezen utcza a Zsidó-utcza nevet; ezen körülmény elhallgatása Büchler S. „A zsidók története Budapesten" munkájában félreértésre szolgáltatott alkalmat.)

A III. Óbudán 1879 óta Lajos utcza nevet viselő Főutczát, melyet 1875-ben Felső fő-utczának neveztek, a XVII-ik században *Zsidó-utczának* hivták.

A király utcza sarkán álló „Anker-udvar" és Orczy-féle ház előtti területet 1835 körül *Zsidó-térnek* nevezték. (Rómer Flóris „Régi Pest"-jében, valamint Vadász Ede a „Pesti Hirlap"-ban 1891 aprilis 7-én megjelent „A főváros utczái" czimű tárczaczikkében a Zsidó-tért ugyanazonosoknak mondja a Török-térrel, illetve a volt Szén-térrel. Az 1835-ben megjelent Blaschnek-féle térkép és az 1837-ben megjelent „Gemälde von Pesth und Ofen" itt két teret különböztet meg és az 1866-ban Deák Ferencz nevét kapta tért Szén-térnek, ám a Károly-köruton túl elterülő részt pedig Zsidó-térnek nevezi.) Ezen tér volt, a fennidézett tárczaczikk szerint, kijelölve a pesti zsidóságnak ugy felállásra, mint diszitésre és kivilágitásra, mond akkorra, mikor a király a fővárost meglátogatta. Igy történt az 1857-ben is ő felségének — az osztrák Potemkin Bach által rendezett — akkori körutja alkalmával. A királyi — akkor még csak császári — pár május 4-én hétfőn délután 5 órakor érkezett meg az „Adler" yachton mely az „Angol királynővel" szemben tutaj fákon himbálódzó pavillonnál kötött ki. Itt az ország primásától üdvözöltetvén ő felségeik, a nagyhid — (ma Deák Ferencz) utcán, a Szén-téren, váci-úton, marokkói utcán, ujvásártéren (akkor lett belőle Erzsébet-tér), József-téren és fürdő-utcán vonultak a lánchidon át a budai várpalotába. A szén-téren több diszes obeliszkből kombinált, Strobl ácsmester által készitett alkotvány alatt hódolgott a zsidó község elöljárósága, melytől a környék zsidóságát a —király-, szerecsen — és könyök-utcát látványosság reményében oda csődült népességét — csak nagy nehezen lehetett távol tartani. Beck, Brill és Corsover zsidó rendőrbiztosok folyton azzal zavarták el a kiváncsi tömeget, hogy ezen téren nincs keresni valójuk: ez az elöljáróság — a „Kahal" (Kagal) vulgo „Kohl" helye; zsidós németséggel ezt igy fejezték ki: „Fort! Fort! Das ist Kohls — Platz!" Igy ragadt a „*Judenplatz*"-ra (melynek a Wodianer-féle ház előtti felét "Türkenplatz"-nak is hivták) a „Kohl-Platz", később „szén-térre", forditott név. Szenet itt sohasem árultak, de igenis zöldséget, gyümölcsöt, erről azonban a Kohlt — káposztára kellett volna forditani.

Zsidó-utczája, Zsidó-tere nincs Budapestnek, de érdemeik folytán kiváló zsidó honpolgárok neveit megörökitő van már három, és pedig: a *Bródy Zsigmond-utcza,* mely az I. Kelenföldön az Etele tértől az Andor-utczáig terjed; a *Horn Ede-utcza* a VI. nagymező utczától a gyár utczáig és a *Wahrmann-utcza* az V. Váczi uttól az ujpesti rakpartig.

Budapest. *Vadász Ede.*

VEGYES.

—

A HAIFAI ZSIDÓ MÜEGYETEM.

Hónapok óta tartó heves harcz nyert egyelőre békés elintézést. A Haifában rövidesen megnyitandó müegyetem s vele kapcsolatos reáliskola tannyelvének kérdése idézte fel azt a küzdelmet, mely hangjával és eszközeivel — az egyelőre békés megoldás daczára is — olyan ellentétek magvát hintette el, melyek csak ártalmára válhatnak a palesztinai zsidó kultura erőteljes fejlődésének.

A Hilfsverein der deutschen Juden, mely a Kelet zsidóságának támogatására alakult s Palesztinában már eddig is virágzó iskolákat tart fenn, orosz és amerikai hitsorsosok hozzájárulásával Haifában zsidó müegyetemet alapít s a szervezési szabályzatban, arra való tekintettel, hogy az élő héber nyelv még nem alkalmas technikai szaktárgyak előadására, s hogy sem héber nyelvü szakirodalom, sem héber nyelven előadni képes szaktudósok nem állnának az intézet rendelkezésére, de tekintettel arra is, hogy a végzett hallgatók előtt nyitva állhasson az egész kulturvilág, a hivatalos tannyelv gyanánt a németet vélte legjobban czélravezetőnek.

Erre kiütött a háboru. A Hilfsverein berlini kuratoriumának cionista tagjai, Ginzberg, Lewin és Tschlenow mozgásba hozták az egész világ cionista szervezeteit, melyek hangosan tiltakoztak a héber nyelvvel szemben állitólag elkövetni szándékolt merénylet ellen. A cionisták mozgalmának hatása alatt a Hilfsverein palesztinai iskoláinak tanitói és növendékei sztrájkba léptek, a kuratorium három cionista tagja lemondott, az ügyet messzire kiható politikai kérdéssel foglalkoztak a napilapok, minthogy német politikai érdekek szolgálatában állónak tüntették fel a cionisták a Hilfsverein állásfoglalását a haifai müegyetem tannyelvét illetőleg. Az utóbbi gyanu sorompóba szólitotta főleg a franczia és amerikai érdekek képviselőit is, akiknek

nyilatkozatára a cionisták vérszemet kapva a legridegebben utasitottak vissza minden mérsékletes megfontolást s közvetitő megoldási módot.

Végre február 22-én az amerikai bizottság közvetitő inditványának figyelembe vételével a berlini kuratorium a következő pontokba foglalt határozatokat állapitotta meg: 1. §. a) Mathematika és Physika kezdettől fogva héber nyelven adandó elő; b) ujonnan alkalmazandó tanerők szerződésileg köteleztetnek arra, hogy állásuk elfoglalásától számitott négy éven belül teljesen elsajátitsák a héber nyelvet; c) a müegyetem első négy évi fennállása után fog a kuratorium afelett tanácskozni, hogy a héber nyelv és héber taneszközök fejlődése fokának mérlegelésével mely tárgyak adhatók elő héber nyelven. 2. §. A tanerők alkalmazásánál az ügyvezető választmány minden egyes tagjának véleménye kikérendő s a többség véleménye dönt. 3. §. A kuratoriumból kilépett három tag helyébe más három cionista hivandó be, kik közül ketten tagjai lesznek az ügyvezető választmánynak.

Minthogy e határozatok a müegyetemet legnagyobb összegekkel támogató amerikai bizottság hozzájárulásával hozattak, a cionisták nem tehetnek ellenük semmit, noha ezen határozatok érdemét képező közvetitő inditványt már előbb tette meg a Hilfsverein nevében Philippson Márton berlini egyetemi tanár a cionistáknak, kik arról hallani sem akartak. Mindenesetre kivánatos a palesztinai zsidó kultura érdekében, hogy a cionista vezetés, — daczára a határozat azon pontjának, mely a kilépett három cionistavezért nem óhajtja visszafogadni a kuratoriumba, — bölcs mérsékléssel nyugodjék bele a határozatba s a rendelkezésére álló eszközökkel a maga részéről is igyekezzék hathatósan előmozditani a sokat igérő szép zsidó kulturmunkát.

Nagyon sajnálatos eredménye e nyelvharcznak s a cionisták vehemensül aggressziv támadásának a következő nyilatkozat, melyet a német zsidók közül a tudomány s a felekezeti és társadalmi közélet legkiválóbb kitünőségei több száz aláirással tettek közzé a Berliner Tagblattban, melynek révén a nyilatkozat bejárta az egész világsajtót.

„A német zsidóság nagy szervezetei az utóbbi időben a cionista agitáció következtében humánus munkájukban erősen akadályozva vannak. Cionisták beléptek nemcionista egyesületekbe, de nem azért, hogy ott békésen együttműködjenek, hanem avégből, hogy ezeket az egyesületeket uralmuk alá hajtsák. Ezáltal harcot és elégedetlenséget idéztek elő.

E mellett ezeknek az elemeknek a harcmodora a német zsidóság körében eddig ismeretlen jelleget ölt. Az ő céljaiknak megfelelőleg ugy csoportositják a tényeket és az ellenkező véleményen levőket olyan szinben tüntetik fel, hogy ezáltal saját pozicióiukat megerősitsék. Ellenfeleiket személyes támadásokkal illetik és elhalmozzák sértésekkel.

A cionisták a zsidóság körében zsidó nemzeti sovinizmust akarnak kelteni, amely minket keresztény német polgártársainkkal ellenséges viszonyba hoz, akiktől pedig csak vallásilag különbözünk. Nincs itt hely arra, hogy a cionizmus programmjáról nézetünket kifejtsük. Itt csak állást akarunk foglalni a cionisták harcmodora ellen!

Aki velünk békésen akar dolgozni, azt szivesen látjuk. De ezekkel a cionistákkal lehetetlenség együtt dolgozni, még azon a téren is, ahol eddig jogainkért és érdekeinkért együtt dolgoztunk, most lehetetlenné lett az együttműködés. Fájdalommal állapitjuk ezt meg. A zsidó összesség érdekében azonban nem szabad tovább haboznunk és látható válaszfalat kell felállitanunk köztünk és amazok között. A zsidóság ezen szétszakitásáért azokat fogja terhelni a felelősség, akiknek féktelen agitációja minket erre a nyilatkozattételre kényszerit".

Sajnálnivaló e nyilatkozat, melyet a cionisták harcmodora provokált. De reméljük, hogy a zsidó kultura közös czéljainak egyformán buzgó szolgálatában mindkét részről kölcsönös megértés fogja nemsokára megszüntetni a kiélesedett ellentéteket, hogy mindkét tábor vállvetve dolgozhassék a felekezet közjaván.

V. L.

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE

DR. MEZEY FERENCZ.

A pesti chevra kadisa ezidén május hó 17. én tartott közgyűlése ritka szép kitüntetésben részesitette ügyész-titkárát, Dr. *Mezey* Ferencz kir. tanácsost, kit Dr. *Feleky* Béla inditványára megválasztott az elöljáróság tagjává és ügyvezető alelnökévé. A kitüntetettnek munkabirása, kötelességtudása és lelkiismeretes pontossága kivivta felekezeti közéletünk ezen legnagyobb intézménye tagjainak és vezető testületeinek olyan bizalmát, tiszteletét és elismerését, hogy tisztviselői működésének huszonötéves fordulóján örömmel ragadta meg a közgyűlés az alkalmat, hogy hálája és ragaszkodása jeléül kiemelje a tisztviselői hatáskör keretéből, és vezetői diszszel ruházva őt fel olyan szerepet juttasson számára, melyben nemes gondolkozása és széles látóköre mind nagyobb czélok felé terelheti az emberbaráti intézmények terén az egész világ zsidósága közt első sorban álló pesti chevra kadisa törekvéseit. Az igaz érdemeket méltóan kifejező szavakkal mondta az inditványozó: „A chevra kadisa 25 éves történetét kellene leirnunk, elmondanunk azokat az eredményeket és sikereket, amelyeket az emberszeretet munkájában kivivtunk és elértünk, leirnunk intézményeink mintaszerű és példa nélkül álló ügykezelését és organizációját, hogy halvány képét fessük le annak, hogy mit tett ezen negyedszázad alatt Mezey Ferencz dr. Mindehhez, ami ezen idő alatt történt, az ő neve és munkássága fűződik, vagy mint kezdeményező, vagy mint gondozó és végrehajtó, de mindenkor mint az egész munka lelke. Egy minden szépért, jóért és nemesért lelkesedő zsidó szív, egy megfontolással és előrelátással cselekvő, gondolkodó elme, egy csak hivatásáért élő és azért magát feláldozó vezérmunkás, az emberiségért és felekezetünk iránti szeretettől hevülő ember az, kinek 25 éves munkásságát elismerni és ezen elismerésünknek méltó módon kifejezést adni kötelességünkké vált." Közlelkesedés követte az inditványozó szavait s miután Winterberg Gyula udv. tan. elnök kihirdette a határozatot s szivből faka-

dó szavakkal üdvözölte az ünnepeltet, mint ügyvezető alelnököt, *Mezey* Ferencz meghatottan mondott köszönetet a kitüntetésért s figyelemre méltó beszédben fejtette ki, hogy egész élettevékenységét hitünk erkölcsi rendjét fentartó három oszlop ápolásának: A Tóra, az Abóda és a Gemilusz Chaszodim erősítésének szentelte; a vallásos tudás terjesztését szolgálhatja az orsz. rabbiképző és orsz. izr. tanitóképző vezérlő bizottságai élén; az istenszolgálat és a hitközségi élet erősitése terén a munka legnagyobb terhét hordozza az Izraeliták Országos Irodája vezetésében; s az emberszeretet legszebb munkájára most nyujt elismerő koszorút számára a chevra kadisa, mely élettevékenységének legértékesebb jutalma.

Szivből üdvözöljük a lankadatlan búzgóságú s az emberi eszményekért lángoló szivű férfiút s kivánjuk, hogy boldogsága temploma szilárdan álljon a három oszlopon, melynek szolgálatára szenteli egész életét.

* * *

AZ ORSZÁGOS IZRAELITA PATRONAGE EGYESÜLET.

Székely Ferencz udvari tanácsos és Dr. *Hevesi* Simon pesti rabbi nevéhez füződik ezen erőteljes, szépen működő és sokra hivatott intézmény, mely alig négy évi fennállása után már felküzdötte magát arra a magaslatra, ahonnan nagy áldására válik úgy hazánknak, mint felekezetünknek. A hazai zsidóság derekasan kiveszi részét a gyermekvédelem nagy mentőmunkájából, melynek czéltudatos irányitása és lankadatlan serénységben való megtartása legelső sorban a két elnöknek érdeme. Az elmult évben 1658 fiatalkorú állt az egyesület pártfogása alatt, köztük 1003 olyan gyermek, kiket a hatóságok elhagyatottaknak nyilvánitván az állami gyermekmenhely is gondozott, további 194 olyan gyermek, kiket az egyesület közvetlenül a szülőktől vett át, valamint 259 olyan fiatalkorú, kiket a biróság, vagy a rendőrség utalt át az egyesülethez. Óriási számok, melyek egyrészről megdöbbentenek, hogy ily sok elhagyatott, szülőjét elvesztett, vagy szülői gondozásban nem részesülő zsidó gyermek van az országban, mely számoknak lesujtó erejét még növeli az a tudat, hogy ezeken kivül is van sok olyan gyermek, kinek szánalomra méltó helyzete azonban nem jutott a hatóságok tudomására, sőt bizonyára van a 259 fiatalkorú bünösön kivül is még számos bünre hajló és idegen környezet erkölcsi nevelésére

szoruló gyermek, de másrészről felemelő érzést keltenek bennük e számok, melyek az egyesület áldásos tevékenysége mellett tanuskodnak.

Folyó évi május hó 21.-én tartotta az egyesület idei közgyülését és egyben országos naggyülését. A gyermekvédelemmel foglalkozó miniszteriumok és bíróságok kiküldöttei, a fővárosi tagok szine-java és a vidéki fiókegyesületek képviselői meleg érdeklődéssel és a magasztos ügy iránti lelkes szeretettel fogadták a kifejtett munkásságról, a tevékenység mélyitéséről, fiókegyletek alapitásáról szóló jelentés mellett különösen a hiradást arról, hogy immár a megvalósitás stádiumába lépett a terv, hogy az egyesület a budapesti Svábhegyen egy negyven leány részére számitott javitó-otthont fog rövid időn belül saját épületében átadni áldásthozó rendeltetésének.

A közgyülés napirendjén volt tárgyak, mint számadás, alapszabályváltoztatás és tisztujitás elintézése után magas szinvonalon álló előadások tették élvezetessé a nagygyülést, mely eszmékben gazdagitotta s a gyermekvédelem iránti szeretetben erősitette a megjelenteket. Nemes hévvel és a jövő társadalom erkölcsi tökéletesedésébe vetett hittel szólt Dr. *Deutsch* Ernő igazgató főorvos a pártfogásra szoruló gyermekek egyéni neveléséről, mely szükségessé teszi, hogy minden gyermek a maga felekezete talajából szivja fel azt a vallás-erkölcsi táplálékot, melynek segitségével a társadalom hasznos tagjává válhatik. Utána Dr. *Neumann* Ede nagykanizsai főrabbi nagyon megszivlelendő és erős érvekkel támogatott előadást tartott az állami gyermekvédelem azon helytelen intézkedéséről, hogy szülőt nem segélyez s csak akkor fogad támogató gondozásába valamely gyermeket, ha kiadatik idegen tápszülőnek, holott az édes anyánál meghagyott gyermek gondozása jobban megfelelne az állam czéljainak is. Majd Dr. *Székely* Miksa balassagyarmati törvényszéki biró lépett az előadói asztalhoz s megható képet festve a fiatalkori bünösökről megjelölte megmenthetésük irányát s különösen a prostituczió veszedelmeiről szólva figyelembe veendő javaslatokat tett a felállitandó leányjavitó intézetre vonatkozólag. Az előadásokhoz füződő eszmecsere során főleg *Ruffy* Pál miniszteri tanácsos a gyermekvédelem országos felügyelőjének és nagysárosi *Szirmai* Oszkárnénak felszólalásai termékenyitették meg gyakorlati útmutatásokkal a felmerült eszméket, melyek arra vannak hivatva, hogy az Országos Izraelita Patronage-Egyesület hivatásának teljes magaslatán állva megfeleljen mindazon kivánalmaknak, miket úgy az állami és társadalmi, mint a felekezeti érdekek hozzá fűznek.

* * *

AZ AUTONÓMIAI BIZOTTSÁG MEMORANDUMA.

A magyar zsidóság autonómiai mozgalma ismét tett egy lépést. Vajjon azáltal előbbre jutott-e? *Székely* Ferencz udv. tanácsos vezetésével *Adler* Lajos pesti hitk. elnök, báró *Herczog* Mór, báró *Kohner* Adolf, *Szabolcsi* Miksa, csepeli *Weisz* Manfréd és *Winterberg* Gyula udv. tan. tagokból álló küldöttség junius 19.-én tisztelgett Dr. *Jankovich* Béla kultuszminiszternél s a következő memorandumot nyujtotta át:

„Nagyméltóságu Miniszter Ur!

Kegyelmes Urunk!

Magyarország zsidó hitközségei országos mozgalmat inditottak, hogy a hitfelekezet egyetemének egyházi szervezetét megteremtsék és kivivják annak önkormányzatát. Történelmi jelentőséghez 1912. február 20-án jutott ez az akció, azon az országos értekezleten, amelyen kongresszusi, status-quo ante alapon álló és orthodox hitközségek is egyhanguan hozott határozatban a magyarországi zsidó hitfelekezet felbonthatatlansága mellett tettek ünnepélyes nyilatkozatot. Ugyanakkor elhatároztatott, hogy az országos bizottság tegyen intézkedést egy országos naggyülés egybehivása iránt, mely a széttagolt és fejlődésében megbénitott felekezet békéjét helyreállitsa és a vallásfelekezet szervezetét önkormányzati alapon ujból megalkossa.

E határozatból kifolyólag jelenünk meg Nagyméltóságod előtt, hogy elébe terjesztvén a históriai egység alapján álló magyar zsidó vallásfelekezet törekvéseit, annak nevében és képviseletében mély tisztelettel arra kérjük, hogy e törekvéseinket magas figyelmével kitüntetni és az egyházpolitikának ama kérdései közé felvenni kegyeskedjék, amelyek az államkormányzat részéről megfelelő gyors megoldást igényelnek.

Kegyelmes Urunk! Nem lehet kétségbe vonni, hogy a magyarországi zsidó vallásfelekezet, amelyet 1895-iki XLII. törvénycikk törvényesen bevettnek nyilvánitott, jogosan követelheti az autonómiát. Mindazonáltal valahányszor e jogainak érvényt szerezni törekedett, az illetékes tényezők a határozott állásfoglalás elől kitértek, arra való hivatkozással, hogy a magyarországi zsidó hitfelekezet egyes töredékei nincsenek egyetértésben és igy mindaddig, amig az egyetértés helyre nem állittatik, az autonómiát megalkotni nem lehet. Ez a felfogás nem fedi a dolgok igazi állását. Az autonómiának nem a felekezeti egységesség a feltétele. Magyarország egyéb vallásfelekezeteinek példája

mutatja, hogy valamely hitfelekezet lehet egységes anélkül, hogy autonómiája legyen és lehet autonómiája anélkül, hogy egységes legyen. De ha ugy volna is, hogy csak az egységes felekezetnek adható meg az önkormányzat, a zsidó hitfelekezettől még akkor sem tagadható meg, mert a felekezet széttagoltsága csak külsőleges, történelmi egysége nincs megbontva és ha talán akadnának is olyan hitközségek, amelyek a történelmi fejlődés kényszerűségeinek megadásával a szakadást lehetőnek vélik, a magyar zsidóság tulnyomó része mindenesetre a históriai egység alapján áll és az ettől elszakadt töredékek figyelembevételre igényt nem tarthatnak. Ezt az egységet tehát nem szükséges megteremteni, azt csak megoltalmazni és fentartani kell. Mi ezt akarjuk és önkormányzatunkért is azért küzdünk, hogy egységünket megvédhessük. A belső békétlenség miatt sem tagadható meg az autonómia, mert ha van összefüggés e kettő között, akkor is csak az az egy, hogy a hitfelekezetben éppen szervezetlensége okán dulhat évtizedek óta a széthuzás és viszálykodás. Szentül hisszük, hogy a békét régen megteremtettük volna, ha külső befolyások nem akadályoztak volna meg minket abban, hogy utját egyengessük a kölcsönös megértésnek.

Vannak, akik az autonómia akadályául a lelkiismereti szabadságot emlegetik. Ezek ugy tüntetik fel a helyzetet, mintha az önkormányzat alapján álló felekezeti szervezetben az egyes árnyalatoknak vallásvédelmi törekvései nem érvényesülhetnének. Ez az aggodalom alaptalan. Az autonómia nem érinti a vallásos felfogásokat és éppen ezért a vallásszabadság szent elvének csorbittatlan fentartása mellett is megvalósitható. Az autonómia keretén belül is megóvhatja minden árnyalat szokásait és ritusait, intézményeit pedig ugy fejlesztheti, ahogy a vallás érdeke megkivánja. A szervezésnek nem az a célja, hogy felekezetünket a lelkiismereti kényszer nyüge alá verje, hanem inkább az, hogy nagyobb szabadságokhoz juttassa. Akik az egységességnek megvédelmezéseért és az autonómia kivivásáért küzdenek, azok a magyar zsidó hitfelekezetnek nem meggyöngitését, hanem megerősitését tüztek ki célul maguk elé.

Ragaszkodva a hitélet hagyományos formáihoz, semmiféle ujitásokat nem követelünk, sem olyan uj szervet létesiteni nem akarunk, amelynek vallási, vagy rituális jogköre volna; a szervezet nem érintheti a létező ősi hagyományokat, sem azt a hatáskört, amely azok tekintetében az egyes hitközségeket ősidőktől fogva megillette. Az autonómia magának a vallásosságnak nyitna uj erőforrásokat; létesitése tehát a hitéletnek nem ártalmára, hanem csak előnyére szolgálhat.

De nem csupán vallásunk belső érdekei követelik a hitfelekezeti önkormányzatot, nem is csupán a felekezet méltósága, amelyet a végre nem hajtott törvény olyan jogállapotba kényszerit, amely a többi vallásfelekezettel szemben lekisebbiti, követelik ezt a kultura, a közélet, az egész magyar nemzet magasabbrendű érdekei is. Hitközségeink viszonya az állami hatóságokhoz méltatlan és türhetetlen. Magának az egész felekezetnek az állam támogatásában való részeltetése nem igazságos. Mind ennek pedig meg kellene szünni, ha az autonómián belül olyan felső fórum helyeztetnék az egységes hitfelekezet fölé, amely az állammal és a kormányzattal szemben jogainak érvényesitése céljából törvényszerűen az egész vallásfelekezetet képviselné.

Kegyelmes Urunk! Ha a törvény nem csupán rendelkezései, de szelleme iránt is követelhet meghódolást, ugy ez a mostani állapotunk törvényeinkkel szemben olyan negációt jelent, amelyet sem a törvény tekintélye, sem az ország érdeke meg nem tűrhet. Mert nincs az országnak olyan törvénye, amely két, vagy több zsidó hitfelekezetet ismerne. A zsidó felekezetre vonatkozó *összes* törvényeink, akár a régiebbek, az ujabb keletűek, de még a kormányrendeletek is csak *egy* zsidó felekezetről tesznek említést.

Az izraeliták egyenjogusságáról szóló 1867 : XVII. törvénycikk, ugyszintén az 1895 : XLII. törvénycikk, amely az izrelita vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánitotta, hitfelekezetünkről szólván, az ország izraelita lakosainak egyetemesitő kifejezésével él, amiből nyilvánvaló, hogy ez a törvényekben biztositott jogokat az egyetemes felekezetnek adta.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a magyar zsidó hitfelekezetnek önkormányzati alapon egységes keretben való szervezése olyan törekvés, amelynek jogosultsága törvényeinkben gyökeredzik. Recipiált felekezet lévén a törvény alapján kivánjuk érvényesiteni az önkormányzathoz való törvényes jogunkat. Ezt a jogunkat tölünk elvitatni nem lehet. Ezzel szemben olyan egyének vagy községek, amelyek ennek a hitfelekezetnek kebelében megmaradni nem akarnának, csak azt a jogot igényelhetnék, hogy ők uj felekezetet alakitva, annak az állam részéről való elismerését kérhessék, de a mi vallásunk recepciójából folyó törvényes jogainkból maguknak részt akkor nem követelhetnének. Részünkről azt kivánjuk, hogy az autonómiát e célra egybehivandó egyetemes gyülésen a magyar zsidóság *egyeteme* alkossa meg a többség akarata szerint.

Mindezek alapján mély tisztelettel kérjük Nagyméltóságodat, méltóztassék javaslatot terjeszteni a törvényhozás elé, amely a kormányt arra utasitsa, hogy az izraelita hitfelekezetet záros határidőn belül egyetemes gyülés megtartására hivja fel, azzal, hogy az itt alkotott szabályzatokat jóváhagyás végett a kormányhoz, illetve a törvényhozáshoz eljuttassa.

Kegyelmes Urunk! A magyar zsidóság nagy többsége kéri Nagyméltóságodnak jóindulatát a felekezet és a nemzet érdekében meginditott mozgalmához. Kérjük, kegyeskedjék nagy egyéni sulyával és hivatali tekintélyével megoldás felé segiteni ezt a feladatot, amelynek sikeres megoldása nemcsak a zsidóságnak, hanem kétségkivül a nemzetnek is javára fog válni.

Budapest, 1914. junius havában.

Nagyméltóságodnak alázatos szolgái:

Az egységes zsidó autonómiát előkészitő országos bizottság."

A miniszter nagyon barátságosan fogadta a küldöttséget, kijelentette, hogy maga is szivből óhajtja az egységes autonómiát, de hangsulyozta, hogy erőszakot nem lehet kalalmazni. Tudjuk.

* * *

A RABBIK KORPÓTLÉKA.

Hiábavaló volt hát az Izraeliták Országos Irodájának méltányosságot sürgető többszörös utánjárása s felterjesztése, hiába való maguknak a rabbiknak könyörgő és cifra nyomorúságukat igaz szinekkel ecsetelő felfolyamodása és deputácziózása, ismét szétfoszlott a hazai rabbikar reménysége, melyet anyagi helyzetének némiképen való enyhüléséhez fűzött. Nemcsak maguk a rabbik ismerik azon nagy kultúrmunka értékét, melyet az állam érdekében teljesitenek, de elismerik, s ezen elismerésnek kifejezést adtak a miniszterek is és mégis, fájdalommal kell látniok, hogy ezt a tevékenységet a kormány nem hajlandó a méltányosság azon mértékével jutalmazni, mint a hogy a protestáns felekezetek lelkészeit támogatja. Még az idei költségvetés országgyülési tárgyalása előtt tisztelgett az Országos Rabbiegyesület küldöttsége február 24-én, gróf *Tisza* István miniszterelnöknél és Dr. *Jankovich* Béla kultuszminiszternél, kik biztató válaszukban sok reményt nyujtottak arra, hogy még az idei költségvetésben fog gondoskodni a kormány a rabbik jogos kivánságának kielégitéséről, de csakhamar hire kelt, hogy a benyujtott költségvetésben bizony nem fordul elő a potom 60000 koronányi tétel, mellyel ki lehet elégiteni a rabbik igényeit, s a mely összeg beállitását a miniszterelnök szavaiból vont következtetés alapján a küldöttség tagjai joggal remélhették. A remény ilyetén érhetetlen meghiúsulása folytán Dr. *Neumann* Ede, az ORE

ügyvezető alelnöke, mint a február 24-iki küldöttség vezetője ismételt felterjesztést intézett a miniszterelnökhöz, ki márczius 30-áról keltezve a következő választ irta Dr. Neumannhoz: „Főtisztelendő Uram! Folyó hó 27-én 260 sz. a. az Országos Rabbiegyesület nevében hozzám intézett felterjesztésére értesitem, hogy a folyó évi költségvetés összeállításánál az egész vonalon a legnagyobb rigorozitással kellett ahhoz az álláspontho z ragaszkodnunk, hogy semmiféle ujabb igény kielégitésére ebben az esztendőben nem vállalkozhatunk. Higyje meg, nagyon kellemetlen és nehéz elhatározás volt ez a kormányra nézve, igen sok vágynak teljesitéséről kellett lemondanunk, ezek közt az önök igényeinek kielégitéséről is, biztosithatom azonban róla, hogy a kormány az ügyet a mielőb megoldandó kérdések közé sorozza, s remélhetőleg mielőbb megoldás elé viheti. Igaz tisztelettel vagyok őszinte híve *Tisza.*" A miniszterelnök ezen megnyugtató válaszát kiegészitette a kultuszminiszternek a költségvetés tárgyalása alkalmával tett azon kijelentése, hogy: „Sajnos, az izraeliták segélyét nem emelhettük fel, — a segély most 240.000 koronával van beállitva, hiszen egyszerre nem lehet mindenütt emelni a költségvetés tételeit. Különben is itt tekintettel voltam arra, hogy ezt a költségvetési tételt 1912-ben száz százalékkal emeltük fel. Egyébként az a *szándékom*, hogy a jövő évi költségvetésben ezt a tételt 60.000 koronával fölemeljük épp úgy, mint a kisebb képesitésű lelkészek segélyét is, ami megkönnyiti majd a görögkatholikus, a görögkeleti és az izraelita lelkészeknek hivatásuk teljesitését." Nagyon homályos a kultuszminiszter kijelentése, melyen keresztül nem lehet tisztán látni, vajjon az emlitette 60.000 korona csakis a rabbik korpótlék igényének kielégitése czéljából fog-e felvétetni az 1915. évi költségvetésbe, vagy pedig a felekezet államsegélyét óhajtja-e ezen összeggel jövőre emelni. Egyelőre gyakorolják magukat a rabbik a türelmes reménykedés szép erényében.

—r —s

TUDOMÁNY.

ÉSZREVÉTELEK A ZSIDÓ JOGHOZ ÉS TÖRTÉNETHEZ.

Revillout Eugéne ismert egyptológus „Les origines Égyptiennes du droit civil romain" cz. munkája *(Paris* 1912) a bennünket nem érdeklő főtételen kivül sokféle adatot tartalmaz, melyek zsidó szempontból is figyelmet érdemelnek Ezek közé nem soroljuk az olyan állitásokat, hogy az egyptomiak és rómaiak eredetileg monotheisták voltak (2. lap), vagy hogy a zsidóknak a világ csupán az általuk most már feladott messiási eszmét köszöni (IV. lap), vagy hogy Pál a monogamiát a rómaiaktól vette át (ez ellen l. „A zsidó házasságfelbontás" cz. munkám megfelelő részletét), hanem kevésbbé önkényes állitásokat. A munka sorrendjében fogunk haladni.

Psammetich korában valaki eladja papi hivatalát jövedelmeivel, melyek között szövet, tömjén, olaj, kenyér, hús, bor, sör, világitás, zöldség, tej s még más szerepel. Az okmány, a mely az eladásról szól, ezek felsorolása után igy folytatódik: „Te adtad a pénzt és *szivem meg van elégedve.* (75. és 78). lapon is. *Sem fiú, sem testvér, sem valamely más ember* a világon ne vehesse ezt el tőled .... (69, 70, 75 és 78 is). Ha *fiaim* vagy *testvéreim* vagy valamely más ember a világon fellépnének ellened, akkor én azokat elitéltetem .... bizonyos összegig" stb. *Az okmány a dátummal kezdődik és végül az okmányiró (jegyző) aláirja nevét (17 k.).* Az aláhuzott részletekben azaz a lényegben a 7-ik századból (isz. előtt) eredő demotikus okmány az asszuán-elephantinei papyrusokkal egyezik. A 19. lapon közölt hasonkoru és tartalmu okmányban a templomeladás az emlitett papyrusokkal szintén egyezően igy van kifejezve: „A ház tied lesz örökre" (v. ö. 31; 71, 23. j.)

R. azután azt bizonyitja, hogy Amasis reformjaihoz az inspirácziót a zsidóktól, illetve Mózes törvényéből vette. A zsidó mintára, hogy az adósság miatt eladott ember a 7-ik évben szabadon bocsáttatik, csinálta Amasis az ötéves jóbelt. Ezt az intézményt azután az egyptomiaktól átvette a római XII tábla, a mi az egésznek az alapja (25 és 28). Továbbá a házasságot *coemptio* által csakis a mózesi törvény ismeri. *Coemptio* oly házasság, melyben a férfi a szabad nőt atyjától vagy saját magától feleségül megveszi. Ezt a házassági formát az assyrok, valamint az egyptomiak a zsidóktól vették át (25 k.) Ezt a kérdést részletesen tárgyalja R 33 kövv. R. tévesen még azt állitja, hogy az elefantinei zsidók bankárok és kereskedők voltak (23).

A házasságra nézve még érdekesek a következők. A férj azt mondja a nőnek: „*Feleségül veszlek.* Minden dolgot a világon, a mi férjed voltomra vonatkozik, átengedem neked *mától fogva örökre*" (30). Ez a házassági formula azonos a talmudi הרי את אשתי-vel (Zsidó házasságfelbontás II, 13 kövv.). A „mától fogva örökre" azonos a מיומא דנן ולעלם-al (M. Zs. Szemle XXX, 147 köv.) A házassági formulában magában, a még létező források szerint nincs már meg, de valaha létezhetett. Ez következik abból, hogy felveszik az esetet, ha a férfi azt mondta: légy feleségem mostantól 30 nap mulva (Kidd. 3, 1). Mondhatta tehát azt is, hogy mostantól örökre, a mit a válólevélbe Rab csakugyan fel is vétetett. Minden esetre megvan a házasságkötő formula az egyptomiaknál is, mint nézetünk szerint már Hoseánál (J. h. 13).

Idézett munkámban (I, 59-63) azt iparkodtam bizonyitani, hogy a monogámia a zsidó papság eszménye volt és hogy Jézus is ebből a körből vette. Érdekes analógia Egyptom, melyről R. ezt mondja: „Ez a monogamia az egyptomiaknak mindig az ideáljuk maradt, kik ezt rendesen szerződésileg biztositották, vagy vallásos esküvel, vagy később birság terhe alatt. De *jogilag* azok, kik nem voltak papok, minden időben több feleséggel birhattak" (31). Hogy az egyptomi papok egynejűek voltak, Diodor Halic. is mondja (I, 80, 3). Az egyptomiaknál tehát a monogamia

kifejlődése éppugy történt, a hogy ezt, e tény ismerete nélkül, a zsidóknál következtettük. 74. l., 52. j. Revillout egy érdekes okmányt közöl ebből az ismeretkörből.

Némi tulzással állitja R., hogy Egyptomban a zsidóság száma már a VI. században időszámitásunk előtt akkora volt, mint Babylóniában és hogy Ezrával csupán a selejtesebb elem tért vissza a szent földre (24). Különös azonban az, a mit a jegyzetben ehhez hozzáfüz: „A babylóniai zsidóság kitünését a jeruzsálemi zsidóság fölött, minthogy az előbbiekkel voltak „a diaszpóra fejedelmei" Dávid ivadékai, az összes nemzeti hagyományok megerősitik. Innen van az, hogy a Kelet patriarchai (*rabbuna*) mindig magasabban állottak, mint a Nyugat patriarchái (*rábbon*), annak daczára, hogy Titus és utána Róma és Konstantinápoly császárai a meghódités után ez utóbbiaknak hivatalos jelleget adományoztak. Ez az oka annak is, hogy az első talmud a babylóniai" (73. l., 40. j.). A tényre nézve megjegyzendő, hogy Ezra és a bab. talmud befejezése közt ezer esztendő van. Rabbuna és Rabban között már azért sem lehet különbség, mert „Rabbuna" a zsidó forrásokban nem létezik. Hogy Titus elismerte volna a patriarchátust (csak Jóchanan ben Zakkairól lehetne szó), mi sem bizonyitja. A bab. talmud pedig nem az exilarchák királyi származásának, sem pedig a bab. zsidók nemesvoltának köszöni elsőbbségét, hanem annak, hogy a zsidó nép Babylóniában hosszabb ideig tartotta meg nemzeti erejét és önkormányzatát, mint a palesztinai zsidóság, melyet a byzanci uralom a IV. századtól kezdve a kereszténység terjesztése céljából tulságosan elnyomott. Tekintetbe jön továbbá az is, hogy Babylónia összehasonlithatatlanul nagyobb politikai és kulturtényező volt, mint Palesztina. Mindezen okokból a babyl. talmud terjedt el a világon és a VII. század táján már Palesztinában is mértékadó volt. Az egész világ zsidósága — Észak-Afrika, Európa, Arabia stb. — a babylóniai zsidósággal állt vallási és kétségtelenül *kereskedelmi* összeköttetésben is. Más szóval azt állitjuk, hogy a bab. talmud elterjedését és elsőbbségét külső (nem zsidó) okoknak is köszöni. Igy alakult a történelmi helyzet. Mikor ez a XI. század első felében az

északafrikai és spanyol zsidókra kedvezőbbre alakult, mint a milyen a bab. zsidóságé volt, a gaónátus megszünt.

R. fejtegetései fonalán sok demotikus okmányt közöl. Az egyikben előfordul ez a formula: „eltávolitom őt tőled", (75, 58. j.) a mi azt jelenti, hogy az eladó vagy egyébként szerződő fél jogi felelősséget vállal a kötött ügyletért. Ugyanezt találjuk az aram papyrusokban (רחק tő variácziói M. Zs. Sz. XXX, 129 köv.). — Épigy egyeznek a demotikus okmányok az ingatlan megjelölésében az aram okmányokkal; mindkettő a fekvőség négy határát adja meg (pl. 79, 68. j.; 80, 69. j.) Az itt szóban forgó dem. papyrusok régibbek lévén az arameusoknál, az utóbbiak az előbbiektől függnek és azt bizonyitanák, hogy *locus regit actum.* Ez rendben volna, ha az aram papyrusokmánnyal nem egyezne a rabbinikus okmány is, amely csak Palesztinán és Babylónián át juthatott el az egész zsidósághoz. Kétségtelen, hogy a perzsa fenhatóság korszakának (540—330) az okmányai. Valószinű tehát, hogy a dem. (egyptomi) okmányok szintén már bab.-perzsa hatás alatt keletkeztek. R. szerint Amasis megszüntette a nemzeti egyptomi jogot és a babylóniait hozta be. Ez feltevésünkkel összevág.

Zsidó szempontból nem érdektelen okmány az, a mely egy *veres tehén* eladásáról szól (79. lap). A legfeltünőbb azonban a következő. A szerződő fél az ügyletért felelősséget vállal jelen és jövőben szerzendő vagyonával és „a köpönyeggel, a mely vállán van" (76. lapon 15, 35. és utolsó sor, továbbá 77. lap lent s máshol: et les vetements qui son sur mon dos). Az egész formula megvan még a rabb. okmányban, az utolsó kitétel מגלימא דעל כתפאי (a házasságlevélben) valóságos röpke szó. *A formula kereken 800 évvel régibb, mint a bab. talmud legkorábbi részletei.*

R. természetesen az aram papyrusokról is beszél és néhányat le is fordit. Kiadott egy terjedelmes művet: Contrats egyptiens archäiques démotiques, araméens (Paris 1911—1912, 662 lap), melyhez, midőn ezt irjuk, sajnálatunkra nem férhetünk. Semmi kétség a fentiek után, hogy benne a zsidó okmány történetéhez is bő anyag rejlik,

melynek segitségével a talmudi jog némely pontjainál Ezra előtti időre mehetünk vissza.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

EGY ARAB NYELVŰ ESZTER-KÖNYV.

A Magyar Tudományos Akadémia birtokában a Kaufmann-Könytár kéziratai között van egy kéziratos könyvecske, mely a bibliai Eszter-tekercs elbeszélésének arab nyelvű feldolgozását, meg egy héber nyelvű midrásmunkát tartalmaz Eszter könyvéhez, amely kivonata régibb, keleten elterjedt midrásmüveknek. A két mű tehát rokontárgyú, azért készitett belőlük másolójuk egy könyvet. Leirása a másoló vallomása szerint 1589-ben történt keleten arabul beszélő zsidók számára. Nemcsak a könyv első fele bizonyitja ezt, mely az emlitett arab nyelvü Eszter-elbeszélést tartalmazza, hanem a héber szövegű midrás margóján található arabnyelvű jegyzetek is erre vallanak. A szöveg jól olvasható, de az arab nyelvű részben van egy néhány érthetetlen szó. Ugy látszik, a másoló nem értette a szöveget.

A könyv első fele arab nyelven rímes prózában beszéli el az Eszter-könyvben előadott eseményeket. Ezt közlöm itt fordi'ásban, arab eredetije e folyóirat héber nyelvű részében jelenik meg.

Steinschneider emlit két arab-nyelvü rímes Eszter-könyvet (Die ar. Lit. der Juden. 289), de mint az ott idézett néhány sorból látjuk, azok nem azonosak az itt közreadottal. Könyvünk szerzője megnevezi magát. Neve tiberiási József. Különben nem szerepel a zsidó irodalomtörténetben. Könyvét ugylátszik felolvasásra szánta. A költemények felolvasásánál ugyanis szokás volt, hogy a verssor utolsó magánhangzóját hosszan elnyujtva ejtették ki. És itt is azt látjuk, hogy a sorok, mint a végükön kitett matres lectionis mutatják, majdnem kivétel nélkül magánhangzóval végződnek, amelyek nem esetragok, mert csak ritkán felelnek meg a szó esetének, tehát valószinüleg az ünnepélyes felolvasás céljaira szolgáltak. Szerzőnk nem

ragaszkodik a bibliai szöveg elbeszéléséhez, ugy mondja el az Eszter-könyv tartalmát, ahogy a köztudatban élt, beleszőve az események elmondásába a jemeni zsidók közt elterjedt midrásmondásokat. A bibliai szövegtől való eltérései tényleg megtalálhatók Jemenből származó midrásművekben. Előadása kissé terjengős, szivesen időzik a fontosabbaknak tetsző események elmondásánál, amelyeket aztán kiszinez és nagy részletezéssel ir le. Sürün ad imákat szereplői szájába és ez imák sokszor igen szépek és alkalomhoz illők. Sokszor látszik, hogy küzd a rimes beszéd nehézségeivel, a rim kedvéért néha feláldozza a mondatok kellő összefüggését is. Azt is látjuk könyvéből, hogy mily elterjedtek voltak mohamedán eredetű kifejezések zsidó körökben, hogy pl. Mózest a kórán alapján Isten megszólitottjának, Istent a trón urának nevezi stb. E mű különben hiányosan maradt reánk. Elején is, végén is csonka, a közepén is hiányzik egy lap. Utolsó fennmaradt sora azt mondja, hogy a szerző nem olvas héberül, de talán az utána következő most már hiányzó sorokkal együtt olyan értelmet nyerne e mondat, hogy ez arab nyelvű Eszter-könyv azok számára való, akik nem olvasnak héberül. A megmaradt rész a szolgák tanácsával kezdődik, akik fiatal leányok összegyüjtését ajánlják a királynak.

Itt következik a szöveg magyar forditása:

„. . . . Láttuk és ime ez helyes és azért nyitottuk neked e kaput[1]), hogy feleletet várhassunk tőled. Küldj valakit, hogy összegyüjtse számodra a leányokat, akik formás keblűek és szüzek, akiknek arca ragyog mint a fény, s szemük fényétől megfut az ellenség. Juttassák őket a szolgák felügyelőjéhez s maradjanak nála a női lakosztályban. Köpenyükkel is bánjanak gyöngéden, mint egy bálvánnyal. Szép tekintetűek, kicsiny lábuak legyenek, használjanak kenőcsöt és illatszert egy évig és választassék ki közülük minden csábos, szép nő, akiknek nincs párja más korokban sem, akiknek beszédje édesség és édes a nyelvük. Ezután vezessék be őket hozzád és juttassák mindnyájukat elébed és aki szép közülök szemeidben, tedd királynővé Vásti helyett, hogy legyen az, ami ő volt." Mondá nekik a király: „Véleményetek helyes és azzal jöttetek, amit magam is akarok. Tegyétek hát ezt s ne vonjatok vissza semmit, mert ime a királynő hiánya már súlyos." Erre parancsot kaptak a dajkák, hogy gyüjtsék össze mind a leányokat, mint megmondták, a nyu ánk termetüeket és velük maradtak a dajkák[1]). Ahogy Isten rendelte az idők folytán, számüzetésbe ment Sziria országaiból egy nemes sereg. Susán országaiban tartózkodtak és volt közöttük egy nagy férfiú, aki becsült volt népe előtt és dicsőséges, megélhetése és vagyona bőven volt, s véleménye helyes vala, amikor tanácsolt. Ősz mester volt, aki olvasott és irt és a gyüjtemények könyveit olvasgatta. A templomi emelvényre tiszteletben lépett saját és ősei érdemeivel ékesen. Elmélyedt a magyarázatokban és szenttudományokban, elmerült az astrologiában és csillagászatban és eszes volt mint orvos a gyógyitásban. Mentes volt minden bűntől, nappal böjtölt, éjjel imádkozott. Kerülte a hitványságot, tartózkodott a gőgtől, vagyonnak és lovas csapatnak volt az ura. Százszoros jaj volt annak, ki ellensége volt. Neve az aggastyánnak Mordekháj. Teljesiti vala a parancsot és tilalmat Isten szolgálásában s rendeletei végrehajtásában. És ösmert volt pazar adakozásáról. Tiszta, vallásos családnak volt sarja, származása Benjámin törzséből való. Előrehaladott volt korban és években, 70 éves volt, vagy már meghaladta a 70-et.[2]) Elmének és erős akaratnak embere volt, kinek kegyessége kimagasló és nagy. Nála volt egy árva leánygyermek, kinek édes atyja és anyja meghalt, leánya volt az emlitett ur atyai nagybátyjának s fogadott gyermeke lett. A leány neve Eszter volt, a dajkák és ágyasok nevelték. Élelme kijárt neki s szobájába Mordekháj el-ellátogatott. Eszter a szépek közé tartozott, bájos volt és pillantása csábos, dicsér-

[1]) A. m. ajánlottuk neked ezt a módot.

[1]) Ha a kéziratban dáját h. ráját szót olvashatunk, akkor jelentése zászlókat állitottak fel előttük. Ezt az értelmezést valószinűvé teszi a névelő hiánya.

[2]) Midras Abba Gorjon ban (2 szak.) Eszterről olvassuk, hogy 70, vagy 75 éves volt.

tessék, aki alkotta és fölékesitette őt, olyan volt, mint a nárcisz a kertben. Vállára omló fürtjei feketék voltak, mint a holló. Mértékletességben túl tett mindenkin, épeszű és tökéletes jámborságu vala. Eszes volt és igaz beszédű, művelt és tökéletes mindenben. Nem volt párja semmilyen korban vagy időben. Lopták őt a mezőről.[1]). Amint szépségét meglátták a dajkák, bámulva nézték őt és azt mondák: Hozzátok ezt is a leányokkal, mert ime ti is kivánatosnak tartjátok őt. Erre a nők közé vitték őt s nagybátyja sirva emelte fel hangját, tekintetét az ég felé emelte s alázattal kiált fel imában, segitséget és sikert kér számára, mert nincs neki más fegyvere, mint az imádság; szive dobog, mint a szárnyak verődése az erős vágytól megnyugtatás után. Aztán illatszereket és kenőcsöket adtak neki és szépitette fehérségét a Vénusz fényéhez hasonlóan ragyogó fénynek pirjával, mely ezerszerte szebbé tette a Vénusznál. Azután jöttek a fésülőnők készülékeikkel, akik dolgukat könnyedén végezik, önmérséklessel tartózkodtak a szemérmetlen beszédtől és felövezték Esztert övvel, felöltöztették a legdiszesebb ruhába, összefogták vastag hajfürtjeit gyönggyel, zafirral és igazgyönggyel. Gyűrüalakba fonták a halántékra omló hajzatot, füleibe tették a fülön függőket, drága gyöngyláncot vett nyakába[2]) ..... Vedd őt s legyen neked kellemes, óh jegyes, mert a lelkek kivánsága ő! Koronát vett ezután magára és gyürüt fénylő aranyból, festett szövetű inget adtak reá, mellyel sokat fáradt volt szövője és fürge öszvére ültették őt, melynek járása gyors volt mint a vizé. Földiszité magát a legszebb ékszerekkel, az ing fölé köpenyt adtak rája, melyet fodrokkal tettek diszesebbé s gyöngyöt meg zafirt erősitettek reá. És elébementek, bevezették őt a királyhoz s miközben szemlélte Esztert, nevetett, midőn látta szépségét, elámult, fölkelt ő és aki vele volt tiszteletből, aztán feltakarta arcán a fátyolt és mondá: „Te vagy urnője a teremtményeknek, te vagy a királynő, jöjj[3]) Vásti helyé-

[1]) a. m. mezei virág ő.

[2]) Itt egy érthetetlen verssor következik.

[3]) Az eredetiben ואנאני. Ebben a formában nincs értelme, kétségtelen azonban, hogy összefügg a אנ-jön igével.

be és biztonságban leszel. Te vagy a testi tökéletesség, nem volt hozzád hasonló más korokban sem. „Átadta neki Vásti kastélyát és szolgáit, megkoronázta őt koronával és megadta neki szolgaszemélyzetét. Kegye teljességét juttatta neki és mondá: „Megóvlak téged minden fájdalomtól."

Igaz hir szól az irásban és hagyományban Mordekhájról, tisztalelkűek ivadékáról, hogy ő a palota kapujánál tartózkodott, figyelve az eseményeket és hireket. Megmagyarázzuk, hogy mi volt vele e napon ültében. Mordekháj Isten szolgáló férfiú volt, ki most is földre borulva dicsőité Urát erős védelmeért magasztalva őt. És ime két szolgát lát, kik körülötte állnak s beszélgetést folytatnak egymással. Már ekkor leereszkedett a sötétség. A király megölését intézik s hogy mit tegyenek vele. A szemek már szenderegtek ekkor[1]) ..... Azt mondák: Tegyünk mérget a mosdóedénybe,[2]) öljük meg vele a képmutatót, az eretneket. Megtévesztette őket egy előkelő és bizakodva megvásárolta vérüket. Mordekháj azonban érté a halk beszédet, mert ő azok közül való, akikben maradandósága és kincsesbányája van bölcseségnek és elmének és ő értett minden nyelvet[3]). Eljuttatta e hirt Eszterhez egy megbizható szolganövel, aki megtudta őrizni a titkot. Mindez a Teremtő rendeletéből történt. Eszter a királyhoz küldött és mondá: „Ha ez megtörténik veled, én elpusztulok, szégyen esik rajtam és megsemmisülök, oltsd ki életét és ragadd el mindenét, amije van." Midőn a királyhoz jöttek[4]) az edénnyel, hogy vizet öntsenek kezére, megbizonyosodott szive a veszedelemről s megtudá, hogy ők ellenségei. Megmondá ugyanis (szolgáinak): „Öntsétek a vizet kezeikre, ha büntelenek, nem lesz bántódásuk, de ha igaz, akkor leesik a kezük, ez esetben vágjátok le lábukat. „Amint kezükre öntötték a vizet, leesett a karjuk a vállnál. Erre megparancsolta, hogy feszitsék keresztre kettejüket.[5]) Igy

[1]) Érthetetlen mondat következik.

[2]) Megilla 13 b.

[3]) U. o.

[4]) Az összeesküvők.

[5]) Az összeesküvők próbáratevése megvan Aggadath Eszter c. midrásban (ed. Buber) 2, 22.

mentette meg őt Isten ellenségeitől. Megirta ezt az események könyvébe, igaz emlékezetül a jövevény Mordekhájról: Ez óvta meg lelkemet a gonoszoktól s én megmenekültem a pusztulástól.

Ez történt és ime Ardasir[1]) vezirévé tette Hámánt, aki pedig hitvány és gonosz volt, de igen nagy vagyonnak volt ura. Kiemelte őt előbbi hatalmából és méltóságából ugy, hogy szultáni rangra jutott. Midőn törvénykezéshez ült a divánban, körülötte állnak vala ajtónállók és szolgák, midőn pedig vadászatra ment, körülötte lengnek zászlók és lobogók s utánuk jönnek mind a seregek, velük a sólymok és vadászebek és ha elvonult egy gyülekezet előtt, ennek tagjai, ha ültek volt, felálltak és meghajoltak térdre borulva. Mordekháj pedig, ha állt, midőn meglátta öt, sietve leült, nem törődött vele és nem kelt fel előtte. Mondá Hamán: „Ez engem vérig sért. Ez annak a tömegnek sarja, mely dicsőségemet romba döntötte." Megtelt szive gyülölettel és természetében hasonlóvá vált őseihez, Agag fiaihoz, a gonoszokhoz s szivtelenekhez. Gyülöletet tanusitott a zsidókkal szemben s gyülöletet tenyésztett (ugy vélte) jogosan[2]) s e cselekedete hasonlóvá tette őt Amálékhoz. Megesküdött aztán hitére és házasságára [3]), hogy nem hagy belőlük maradékot. Midőn megjelent a király előtt és becsülést meg magasztalást nyert részéről és a szives fogadásban kedvező jelet látott, hazugságra vágyódott a lelke és pusztulást szerzett a zsidókra, boszszuját akarván kitölteni rajtuk. És azt mondá: „Elpusztitom minden holmijukat és rommá teszem lakhelyeiket." Midőn egyedül maradt a gonosz a királlyal egy áldatlan, baljós napon[4]), amelyet kijelölt, amelyen őseinket gáncs érte[5]) s amelyet csillagász-mesterségével választott ki[6]), azt

[1]) Artaxerxes, ezzel azonositja a bibliai Ahasvérost. l. Abba Gorjon 3. Eltérő véleményt olvasunk a talmudban R. Hasána 36 a.

[2]) Ez a legelfogadhatóbb forditás.

[3]) Ha meg nem cselekszi, amire esküszik, tartsák öt hitetlennek és elválik feleségétől.

[4]) Megilla 13 b.

[5]) U. o. 12 a.

[6]) Abba Gorjon 3.

mondá: „Oh király, kit szolgálunk, található királyságában a mezőkön, a falvakban és a sikokon egy tömeg, mely hasznot nem hajt, egy kisszámu nép, mely közöttünk van és szokása, vallása eltér a mienktől. Megtürésük közöttünk lealáz bennünket, kiüzésük, óh uram, ékesitne minket. S ha jónak látja fenséges uram, adja el nekem a magasrangut és az alacsonyt közülök, hogy gyorsan megsemmisitsem törzsüket, mert ők illetlenek cselekedetükben és én a kincstárakba nagy vagyont fizetek, még ez időben késedelem nélkül, a szolgák utján öszvéreken szállitva, s terhüket előbb lemérem, tizezer lesz, mind pénzes ládikában, értelmes és megbizható emberek kezében és annyiba nézem, óh uram, ez összeget, mint a porszemet, mert ezek már megkeseritették életemet, kicsinyük épugy, mint a nagy. Foglyul ejtem fiatal leányaikat a hajadonokkal együtt, lakhelyeiket pusztasággá változtatom, őket meg közmondásossá teszem. Vagyonukat zsákmányul ejtem holmijaikkal együtt és nem hagyok meg közülük örököst, csak akiket foglyul ejtünk a leányok közül, lakásuk pedig nekünk marad birtokul." Megpecsételtetett ez a palotában és gyülöletet forditott ellenük Hámán, de átkos öröme dacára nem győzött. Biztos volt a sikerben, de szerencsétlen lett, reménykedve ment és mondá: „Ma visszaszerzem tőletek méltóságomat és elérem kivánságomat és tekintélyemet. Meggyógyitom szivemet[1]) és teljesitem rajtatok akaratomat, kitöröllek benneteket a teremtmények sorából és megölöm az apákat a gyermekekkel." Eközben felelt kérésére a király, beleegyezett Hámán átkozott kivánságába és nem támadt szivében kétely. Azt mondá: „Őket és a vagyont neked ajándékozom." És ezzel pecsétjét adta át neki. E nap gonosz pusztitás napja volt, ekkor ajándékozta el mindnyájuknak vérét. Ó volt az első, ki ilyet cselekedett. Eljutottak a levelek minden országba, a távoliakba és a közeliekbe rabszolgák utján, kik szabadnöktől származának. Ezek hanyagság nélkül mentek gyorsaságra ösztönözve. E levelek tartalma: „Legyetek fölkészülve és használjátok

[1]) A. m. kitöltöm boszumat. Később ugyane z igét a májjal köti össze.

vas kardotokat, keményitsétek meg sziveteket és figyeljetek a kitűzött időre. Ekkor öljétek a zsidókat, ádár hó közepén. Ne hagyjatok közülük ittlakót, se kicsinyt, se nagyot s ejtsétek foglyul a fiatal leányokat és a szűzeket." Erre ment Hámán és kiáltá félelmetesen igéretekkel, a veszély idejét kitűzve és fenyegetéssel: „Nem hagyok meg közülök menekülőt és gyermekeiket szolgáimmá teszem."

Midőn Mordekháj megbizonyosodott e hir felől, hangosan felkiáltott és ruháját megszaggatta, könnyei omolni kezdtek és szive majd meghasadt. Majd durva rongyokat öltött szép és deli termetére, ereje és hatalma megtört és mondá: „Bizony, ez balsors." Aztán jajkiáltásban tört ki és siralomba meg siratásba kezdett: „Jaj nekem vérük miatt, mely szabaddá lett téve. Én voltam a kulcs ellenségük kezében.[1]" Alvás helyett éjjelezett, lábai alá hamut hintett és mondá: „Oh kegyes, jótevő, jóságos, mentsd meg népedet az ellenségtől. Oh Ur, óh könyörületes, óh irgalmas, oh Ábrahám Istene, Mózesnek, kihez szóltál, igazságosságáért, hiusitsd meg ennek az alantasnak, hitványnak tervét. O táplálékot adó, Oh teremtő, Óh ki megváltottad egy bárannyal Izsákot, emlékezz meg szövetségesedről s az igéretről, juhaidat mentsd meg az oroszlánoktól, hisz Te vagy pásztoruk és jó pásztoruk. Ne adj a a hitványaknak hatalmat fölöttük, váljék semmivé illetlen tettük hitetlenségük miatt. Te szabaditottál ki bennünket Egyptomból és népét a tengerbe sülyesztetted. Te emlékezésül vagy nekünk és jó emlékezésül. S nem tehetünk Neked mással eleget, mint a hála bőségével s amikor csak keresünk sulyos helyzetekben, segitsz minket, mert Te segited a Téged keresőket. Oh Uram, felelj nekünk szokás szerint s ne mondják, hogy elvonultál közülünk. Oh Uram, mi tévelygünk de őszintén szolgálunk Téged. Légy nekünk, oh Uram, segitőnk, mert Te vagy segitsége a szerencsétlennek és szegénynek." Szomoruság és siralom vonult a zsidók közé. Megszükültek számukra az utak és ösvények, senkisem tudta közülök, hol menjen, mert félt a pusztulástól. Kegyelemért esedeztek az asszonyok is, elhagyták

[1]) Ő az oka veszedelmüknek.

gyermekeiket és adakoztak drága gyöngyeikből, megtértek őszintén és könnyeket ontottak szemeikből arcukra, mely fehér volt, mint a lábszár. Engedték, hogy megváljanak tőlük szeretteik, de nem remélték, hogy ujra találkoznak. Siránkoztak az angyalok is a levegőben[1]), minden vad kiáltozott a pusztában.[2]) De egy szózat jött az égből[3]): „.....[4]) én megteszem, amit akarok."

Mindez történt és Eszter játszadozott, mitsem tudott a hirtelen jött veszélyről. Egy szolganő értesité őt az eseményekről, mondván neki: Oh urnőm, te játszadozol és Mordekhájt, a hatalmas urat, szomorúság meg bánkódás gyötri, részeg a bútól, nem józanodik ki és könnye folyik szemeiből. Láttam őt, óh urnőm, siró szemekkel, mellét verte kezeivel s ő és körülötte minden ékes ifju, fekete ruhát öltött[5]) s a nép éjjeleken által ül és szólitja Urát és Istenét és arcát a porban fürészti Előtte. Nyomban hozzásietett a szolganő és mondá: „Oh egyetlen, oh jóltevőm, mi okozta e tettedet, ki bántott meg ma gőgjével, küldj nekem igaz hirt róla. Mi volt és mi történt? Ki költött reád valótlanságokat, jóságos uram s ki hiresztelt rólatok hazugságokat?" Mondá neki: Te örömben és vidámságban élsz és szived, óh hugom, nyugodt, a gond és szomoruság távol van tőled, de az én szivemet égeti és marja a bú. Győzött népeden az ellenség és megvásárolta vérünket. Mi most türelemmel várjuk, hogy segit nekünk az ég teremtője. Artaxerxes eladott bennünket s árunkat nem kérte. Bizony ez nagy kisértés. Nem követték velünk szemben a rendes szokást s nem kértek árat, — én lemértem volna. Szabaddá tette vérünket a tisztátalan számára. Alacsony, és silány lett helyzetünk, nincs senkink Urunkon kivül, aki teremtett és létrehozott minket. Jól esik, ha látsz majd bennünket, mint a nyájat, midőn majd levágáshoz visznek a pogányok, megölnek minket és vagyonunkat zsákmányul ejtik, te meg szomoruságra és meg-

[1]) Abba Gorjon 4.
[2]) Második targum 4, 16-hoz.
[3]) U. o. 3, 2-höz.
[4]) Itt a kéziratban egy érthetetlen szó van.
[5]) Abba Gorjon 4.

bánásra ébredsz? Látni fogod a gyermekeket és ifjakat, amint kardot emelnek nyakukra, látni fogod lakásaikat romokban s majd hiányoznak néked szeretteid, látni fogod nővéreidet és a leányokat meggyalázva az ellenségtől, ugyanígy nénéidet, nem marad számodra holtuk után élet. Jól esik, ha majd látod népemet, hogy ölik meg mindnyájukat egy napon? Lesz kedved utánuk alváshoz? S ha élni fogsz utánuk, balvégzetü lesz élted s te egyedüllétre, magánosságra ébredsz. Eszter, súlyos a mi állapotunk s ha sikerrel jár ez a cselvetés, akkor ne mondd majd, hogy te igazságos vagy. Eszter ne foglaljon el most az uralkodás, mert az uralom nem marad tied. Ne hagyd, hogy ócsároljuk tettedet, talán szép emléket hagysz magadról köztünk. Keresd Teremtődet, dicsértessék, s kérjed őt buzgó kérésekkel, aztán beszélj ezzel a gyilkos királlyal, hátha meghallgatja kérésedet. Ha megölnek érte, elnyered jutalmad később, de ha sértetlen maradsz, jó emlékezeted örökké fog élni, a paradicsomkertben fogsz lakozni örökre a prófétákkal és vértanukkal együtt". Félelem szállta meg erre Eszter szivét s tűz lángja lobbant fel szivében. Aztán segedelmet kért: „Oh, ki szabaditó vagy a szomoruságtól, mily szerencsétlen eset ez?" Ezt mondá — és már elhagyta őt az örvendezés, eltávozott tőle a biztonság és vidámság —: „Mind, mind jelen voltatok és nincs ez tőletek rejtve, hogy a király szabályokat és szokásokat követ, melyek ősidők óta ösmeretesek, aki ezeket megsérti, kiitatják vele a megpróbáltatások kelyhét, nem váltja meg lelkét ettől semmi áron. Aki hivás nélkül lép be palotájába, nyomban megfosztják őt fiatal életétől s azontul hiányozni fog családjának és társainak, rokonainak és kortársainak köréből, de én megváltalak benneteket lelkemmel, tiszta szeretetekben akarok lakozni, ha ti meghalnátok, én sem élnék tovább, vagyonom és lelkem legyen váltságotok. Menjetek, gyüjtsétek össze a nőket és férfiakat, ne hagyjátok ki csak a gyermekeket és keressétek a trónusnak és dicsőségnek Urát, mert Ő megszabaditja a megtéröket. Bőjtöljetek teljes három napot, tisztuljatok meg szivben és szándékban, fürösszétek porban arcotokat és homlokotokat és szólitsátok Istent, hátha elfogadtatik szólitástok." Eszter

is bőjtölt, nem evett három napig és nem fogyott le, noha bőjtölt, alamizsnálkodott vagyonából és mindabból, amije volt s aztán bátran vetette kockára életét. Imádkozott előbb: „Oh jóltevőm, Benned reménykedem, Neked panaszkodom, Hozzád menekülök. Szabadits meg engem óh, ki kész vagy a szabaditásra, hisz akit Te megmentettél, megmenekült. Megmentetted Ábrahámot Izsákkal, aztán megmentetted Jákobot mindattól, ami őt érte, mióta József őt elhagyta s ő vágyott utána. Őrizz meg engem, óh Teremtőm, Eltartóm! Te megmentetted Mózest a kőtáblák hozóját. Hadd lássam jeleidet, óh lelkek Teremtője! Ne hagyj el engem, Istenem! Ne érjen csalódás Beléd helyezett bizalmamban! Uram, ne szakitsd el tőlem Kegyelmedet, őrizz engem, óh Teremtőm és légy segítségem! Uram, ime én teljesitem akaratodat, nincs nekem uram rajtad kivül. Uram, ments meg engem a pusztulástól, távol legyen Tőled, hogy elpusztits, távol legyen Tőled. Uram, ha teljesited kérésemet s gondviselőm leszel az ellenséggel szemben, akkor elrendelem ezt a bőjtöt a zsidók számára, Te leszel ennek legigazabb tanuja." Erre indult, ment Artaxerxeshez, ez emelvényen elhelyezett trónusán ült, körülötte selyemből készült támaszok, arca fénylett, mint a hold, fején volt koronája s a palotát beragyogta méltósága. Körülötte állnak tiszta ifjak, kik el nem hagynák őt, ha oroszlán lépne eléjük. Már az előszobába lép s szive remegni kezd, fél a király haragvó dühétől. Arca szinét veszti, fakóvá válik, mert veszedelemnek van kitéve. A király haragos pillantást vetett reája, mert engedelemkéres nélkül jött. Midőn látta kimutatott haragját, nem mozdult helyéről, engedelmet kért fölhevülten félve a hatalmas úr haragjától, arca halványodik, de mondja: „Oh Egyetlen! Védelmezőm! Uram! Te juttattál engem árvaságra, Te voltál, ki erre a helyre emeltél s te voltál, ki ezzel a dologgal megkisértettél, ki lesz velem, ha Te elhagysz?" Tekintett Isten helyzete szépségére és még szebbé tette, mint a milyen volt. Sikerrel járt[1]) kérése és kivánsága és elérte tőle, amit remélt. Visz-

[1]) Az összefüggés ajánlja e fordítást, a kéziratban itt érthetetlen szó van: ואנגאת, talán összefügg נגי megmenekül igével.

szaadta Isten szivét és eszét, hasonló volt arához, kinek föllebbentik fátylát, nem volt neki a világon párja. Szól hozzá a király: Isten hozott! [1]) Feléje mutat aranypálcájával a vezérek és nemesek jelenlétében, aztán mondja: „Eszter, ez csodálatos. Mai jövetelednek, óh királynő, bizonyára oka van. Értesits engem, mi jutott eszedbe, tárd fel előttem helyzetedet és ügyedet s mondd meg nekem, mi a kivánságod, ha királyságom felét kéred, megadatik neked." Felelé: „Oh korunk uralkodója, nagy hatalmu és méltóságu, disznek és koronának ura, tegyen győztessé Isten minden dolgodban. Ime, én egy fényes lakomát készitettem édességekből meg húsból és tiszta, kellemes kávéból, mely jó izü és illatú. A palotát üveggel diszitettem és szép függönyökkel láttam el és más tárgyakat is előhozattam, csodálkozni fogsz, óh uram, ha meglátod őket. Óhajtanám, hogy megjelenj ma lakomámon, hogy egyél étkeimből és igyad kávémat, egyedül te meg Hámán, a vezér. Ez kérésem, ez kivánságom." Felelé: „Menj, kivánságod teljesülni fog, mert te, óh királynő, hibátlan vagy, lelkületed tiszta és kedves s én a legjobb szándékkal vagyok hozzád. Menj, készitsd el lakomádat unottság nélkül, mert el fogunk menni, óh holdnak arculatja, oly drága vagy nekem, mint látásom s hallásom, óh királynő, megóvlak minden félelemtől." Igy történt, de a király a hosszú éjjelt ébren töltötte s mondá: „Nincs kétség, hogy e mögött csel lappang. Ki volt ennek a kérésnek okozója? A magasrangú Hámán." Szólt a király a férfiaknak és szolgáknak, siettessék Hámánt a királynő kivánsága szerint a divánba, hogy mindketten jelen legyünk lakomáján. Hámán megjelent a lakomán és ez a lakoma szerencsétlenséget hozott reája. Megtévesztette őt a kávéivás gyönyörüsége és csalódásba esett életének szépsége és tisztasága felől, mintha már elérte volna a biztonságot és nem tudta, hogy elérkezett vége s hogy nem szilárdult meg a királynál helye, mert ő befolyásolnató, habozó[2]). Mondá Eszternek a király: „Oh, szépség úrnője! Mi a kivánságod és mi a kérésed? Ki-

[1]) Eszter r. 6.
[2]) Megilla 15 b.

rályságot kivánsz, vagy vagyont akarsz? Fordulj csak hozzám szavaiddal!" Felelt neki tréfásan, gondatlanul: „A maihoz hasonló lakoma lesz holnap, kérlek, jöjjetek el erre. Teljesitsétek akaratomat, ezzel jót tesztek velem, aztán majd fölfedem a titkot, feltárom célomat s ami erre inditott. Óh király, kit Isten támogat és segit, legyen tartós jóléted és örömed." Vége lett a lakomának e napon. (Hámán távozott) előtte ment a lovassereg, mögötte a nép. Mindkettejüket kerülte az álom, ahogy a szent könyvek közlik róluk[1]). Elébe mentek Hámánnak emberei és felesége, Zeres gyermekeivel és mondá neki: „Legyen tartós boldogságod s mindaz, amit elértél és gyarapodjék." Mondá nekik: „Tiszteletem és méltóságom van, jólétem és vagyonom is bőségben. Harci méneim, nemes lovaim, öszvéreim vannak, és igáslovaim, mind a sivatagból való állatok és mindenem van a világon. A királynő sem hivott meg mást kivülem, mert ő nemes, vendégszerető. De mindez a vagyon nem ér nekem semmit, ha látom Mordekhájt ülni. Elfog a boszuság, midőn e tettét látom, a Tóra és zsinagógák emberei miatt. Tanácsoljatok, mit cselekedjem? Mert én gyülölöm ezt az embert, izgalom meg baj ért már miatta. Nincs más mód, meg kell ölnöm őt gyorsan." Volt ez átkozottnak házában egy szálfa[2]), ülések voltak rajta elhelyezve. Mondá az ifjaknak és szolgáknak: „Hozzátok elő e szálfát és tegyétek elénk." Aztán megparancsolta szolgáinak: „Állitsátok fel, erősitsetek rája kötelet, hogy vége lelógjon." Erre elmentek Mordekhájért, hogy elfogják őt a perzsánál[3]) való jelenlétében és bitóra függesszék.

Ez történt és Artaxerxes izgalomban töltötte az éjet és szive ég a vágytól. Mondja: „Ez csodák csodája, hogy velem együtt Hámánt is meghivta, annak oka van, miért hivja meg a királynő velem együtt a vezirt? Hámánt már hozzám hasonlóvá tette. Nincs elöidézője[4]) ennek az eseménynek. Lehetetlen, hogy ennek nyoma ne volna. Nem kivánt és nem hivott meg mást, csak őt, miért nem hivott

[1]) Első targum 6. 1-hez. Pánim achérim II. (ed. Buber) 2.
[2]) Abba Gorjon 7.
[3]) Talán a királyra gondol.
[4]) Igy forditom a kéziratban levő יקירי szót.

meg mást rajta kivül. Jött kérni engem, hogy meglakomáztassuk őt, nem kért tőlem mást csak őt."[1]) És ébren volt, nem talált enyhülést, a sátán nyugtalanitotta besugásaival, egészen fölhevült, ekkor mondá: „Hozzátok elő a krónikákat, hátha kialszik szivemnek tüze!" És elkezdi olvasni egyik esemény hirét a másik után, azután sorrólsorra megy, mig egyszer csak megjelenik Mordekháj esete, ujra átgondolja ezt szivében, mig visszaemlékezik. És mondja: „Ez igaz hir, ez kegyes, őszinte ember volt, szép és nemes tettet hajtott végre és mi nem elégitettük őt ki ezért. Ez már csunya dolog!" Erre intett az ajtónállónak és mondá: „Nézzétek, ki áll a kapunál? Ha seregemből, vagy társaimból való, vagy ha a kormányzat főbbjei közül valaki, vagy az előkelők közül, szóljatok neki, hogy jöjjön, hivjátok őt, nyissatok neki kaput, vezessétek őt be és állitsátok elém. Tegyétek tehát, amit parancsoltam." Siettek a körülötte álló ifjak, nyomban Hámánhoz értek és mondák neki: Lépj be, óh Urunk, tanácstag, rendeletadó![2]) Bevezették, ő földig hajolt s mondá: „Szolgálásod a mi kötelességünk s amit parancsolsz, megtörtenik. Érjél kegyet és szerencsét, oh uram, kegyes, igazságos király! Megváltunk téged gyermekeinkkel és szolgáinkkal, ellenségeidet, óh uram, semmisitsd meg. Most mit kivánsz és mit akarsz?" Felelé neki: „Oh vezirem, véleményed szerint tanácsolj ma nekem, méltóság, kitüntetés és tisztelet dolgában oly ügyben, melynek nincs párja. Itt él egy kiváló, nemes férfiú, ki tisztelt és nagy hatalmu, nincs körülöttem hozzá hasonló és ő jót tett velem. Teljesiteni akarom kivánságát s hatalmát föléje akarom emelni mindenki másnak, mivel jutalmazzam őt?" Mondá Hámán: „Nincs kétség, hogy ez én vagyok." Erre mondja: „Oh uram, legyen tartós jóléted és életed, hatalmad, tiszteleted és bölcseséged, teljesüljön ez életben minden kivánságod. Ha ez a férfiu óv téged és ő hű, őszinte kormányzásod iránt és te kegyelmedben akarod őt részesiteni, akkor vétesd elő a ruhákat, amelyeket magadnak szántál, a koronát, oh uram

[1]) Megilla 15 b.

[2]) A szövegben: צאחב אלדסתר.

és egy nemes paripát, melyen te lovagolsz, a mely a lovardában nyargal, fogja őt egy nagy hatalmu férfiu, aki rangra legnagyobb a tieid közt s ez öltöztesse őt fel gyöngéden és alázattal, lovagoltassa őt paripádon, ami másnak tilos, hadd tudja meg a nagy és kicsiny, hogy ő magasrangu a királynál, aztán kiáltsa elötte országod népe és a tömeg előtt: Ez az, akit a király meg akar tisztelni. — Legyen tartós jóléte és üdve". Mondá a király: „Felelened helyes és találó, most tehát halld szavamat és értsd meg beszédemet és ne légy tudatlan, se hanyag. Mindazt, amit mondtál, te hitvány, tedd meg, még ha sértő is reád, Mordekhájjal, e nemes férfiuval, ki palotám kapujánál tartózkodik." E szavak hallatára megdöbbenés fogta el Hámánt, elhagyta őt az öregség méltósága és megtört, eltávozott szivéből a vágy és megremegett helyén, de aztán összeszedte magát és magához vette mindazokat, amiket felsorolt, de szive haragjában majd széthasadt és mondá: „Ez a csapások kezdete. Ilyesmi még nem ért engem. Felöltöztette Mordekhájt az emlitett ruhákba és szeme nézett..[1]) „.. gyűlölőjük jogtalanságukban. Mi a bűnük, óh uram, mi a vétkük? Itéletet mondtál, óh uram vérünkről és eladtál bennünket, oh uram, ingyen. Ha szolgáknak adtak volna el bennünket, jaz ellenség képes lett volna reá és az idő is alkalmas lett volna, de pusztitás az ő célja, csillapitani akarja szive indulatját és te elérni engedted őt célját, hogy elpusztitsa a népet cselével; ha azt akarod, hogy üressé váljék lakhelyük, siettesd ellenem is a pusztulást, ne engedd fölöltenem a szégyen leplét, mert ime lángol szivem miattuk." A királyt nyugtalanitották szavai, kisietett, járt-kelt tróntermében, aztán főleszmélt és mondá: „Oh Eszter, micsoda hir ez? Kinek volt erre bátorsága s ki volt oly merész?" Felelé a királynő: „Ez a gonosz Hámán, e hamisan és hazugul beszélő, e gaz, kétszinű, csaló dobott meg bennünket átkozott gonoszságával." Midőn Hámán hallotta szavait, megdöbbenés fogta őt el és szive belsejében megalázkodott, felállt a királynőtől való félelmében megtörten és megre-

[1]) Hiányzik egy lap. A meglevő folytatás Hámánnak a királynő által történt bevádoltatását tartalmazhatta.

megett helyén az ijedtségtől. A király is fölkelt haragosan és járt-kelt kertjében. Hámán fölkel a szoba közepéről, beszélni kezd akadozó nyelvvel, balsejtelem szállta őt meg s megsemmisülés érzete, de ő még bizakodva mondja: Oh úrnőm! de sejtése nem vált valóra, mert lába megbotlott. Erre megbánást tanusitott és mondá: „Oh úrnőm, nemeslelkűség szálljon meg téged, hisz te nagy és tisztelt családból származol." Mi közben ő helyén állt, a király visszatért kertjéből hatalma és méltósága dicsőségében. Hámán pedig közeledett ingadozva fölötte áll Isten az ő ellenségeskedésének — Eszterhez ér, de ő azt kiáltja: „Ne közeledj hozzám, te hitvány rabszolga! Ki okozta ezt az ellenségeskedést, mely közöttünk van, te ellenfeleink legnagyobbika?" Erre kiáltott a király féltékenységében, szeme villámokat lövelt és mondá: Bajszerző, hűtlen! Fogjátok és akasszátok őt a falra. A király még be sem fejezte szavait, egy adott jelre fölkelt a bakó és megitatta őt a búnak teli serlegével. Erre bizonyosság foglalta el a kétely helyét. Befedték arcát, hogy nem volt felösmerhető. Vége volt a panasznak és a sóhajoknak, nem volt Isten kegyelme az átkozotton. Mondá a király: „Lábainál fogva huzzátok őt, kötözzétek meg erősen, mutassátok meg őt az egész városnak és mindezekután akasszátok őt fel!" Mondták erre: „A fa fel van állitva házában, Mordekháj ellen irányult szándékkal, de a rossz ellene fordult és Mordekháj imája nem maradt rejtve Isten előtt." Szólt a király: „Akasszátok reája. Biztatták őt, hogy forduljon el oktalanságától, de nem tért meg, önbámulat szállta őt meg és megtévelyitette a gonosz vágy, a rosszaság vermét ásta és maga esett belé. Utána pedig akasszátok fel gyermekeit, mert ők betetőzték hitványságát és eltanulták tőle romlottságát. Igy járt minden kiváló ember az ő országaiban[1]). Ne hagyjátok meg ivadékait, mert gonosz fajzat ez. Itassátok meg velük a végzet kelyhét és töröljétek el nevüket a teremtmények közül. Házát adjátok Mordekhájnak és mindazt, amivel birt, mert ez jámbor emberek közül való, megmentett engem azoktól a gonoszoktól." Erre visszatért az

[1]) Hogy eltanulja a rosszat.

ivószobába, szive megnyugodott és földerült, Eszter pedig még nagyobb bámulatba ejté. Mondta is: „Ez az én barátaim gyülekezetéből való." És kérdezte őt: „Mit kivánsz, óh barátnőm? Te vagy az én szivem vágya, te vagy kivánságom. Ma növekedett vágyakozásom utánad, mert te nemes emberek gyülekezetéből származol. Oh királynő, nincs olyan, ki téged gyűlölne és a mi történt, minden a te akaratod szerint történt. Oh királynő, a te Istened elfordit tőled minden rosszat és meghiusitja ellenségeid tervét." Midőn látta Eszter a király arcában az örömet, elbeszélte a többi dolgokat is. Mondta neki: „Én fenkölt nemesektől származom, előkelőktől, akiknek nincs párja, a mi prófétánkra égi fény szállt alá és a Könyörületes maga szólt hozzá a hegyről. Átadta neki a csillogó gyöngytáblákat[1]), és parancsot, tilalmat, vezetést és irányitást közölt vele minden dologban." Amint hallotta, hogy mi a vallása és milyen származásu és hogy Mordekháj rokona neki, felindulásában összecsapta tenyerét és mondá: „Ezt följegyeztetem a krónikába." Ezekután ivott. Azután mondá: „Ez pecsétgyürüm, vegyétek, irjatok leveleket és pecsételjétek le, juttassátok el minden tájra és öljétek meg ellenségeiteket. Irjatok aztán minden irányba és minden nyelven, értesitsétek őket az eseményekről és mindarról, ami történt és mondjátok, hogy az igaz király felakasztatta az átkozott Hámánt, ellenségünket és vallásunk ellenségét, amint ez tudva van nagy gonoszságáról. Helyére Mordekhájt állitotta, hirnököt rendelt melléje és neki adta Hámán méltóságát s kora támaszává tette őt bizalmát adván neki. És megengedte nektek, a zsidók gyülekezetének, az őszintéknek, egyistenhivőknek, hogy öljétek meg ellenségeiteket és ellenfeleteiket. Ádár közepe van erre kijelölve. Aztán göngyölitsétek össze a leveleket és pecsételjétek le, vitessétek igáslovakon és küldjétek el minden tájra és ellenségeiteket mind öljétek meg." Eljutottak a levelek a zsidókhoz és boszujokat töltötték ki ellenségeiken, mindnyájan vasat ragadtak és nem hagytak köztük irigykedőt. Övék lett az uralom

[1]) L. Rási Ex. 34, 1-hez. Juda Halévi kiváló gyöngynek nevezi a kőtáblákat. L. Kuzari I 87.

és hatalom, miután megnyugodtak ellenségeiktől, félték őket a seregek területeiken és a király kedvenceivé lettek mindannyian. Szomoruságuk örömre változott minden tájon és területen. Elővették a hangszereket és a serlegeket, ifjaik közül egy sem töltötte az éjjelt józanon. A székváros ujjongott az örömtől és eltávozott tőlük az aggódás, öröm honolt köztük énekszóval, kacajjal és Isten dicsőítésével vegyest meg lakmározással, adakozással és ajándékozással. A szerény Mordekháj tiszteletnek és nagyságnak, parancsolásnak és rendelkezésnek ura lett, mert ő tökéletes, jótevő, kiváló és tisztelt volt. Szokássá lett ez a böjt minden évben, nem térünk el ettől, szokásul fogadtuk el. Aki böjtöl ekkor ugy, amint elrendeltetett minden idők számára meghatározott, megállapitott módon, irja ezt annak számára jótettül az Irgalmas. Dicsőség Izrael segitőjének, aki megőrzi szövetségét minden idők számára. Mennyi jóval ajándékozott meg bennünket, dicsőség Neki fenséges uralmáért. Ez a tiberiási József könyve. Nem tartozott azok közé, kik héberül olvasnak. Ez az egész Eszter-könyv arab nyelven....

Budapest. *Dr. Schwarz Jakab.*

A SZENTIRÁS MODERN VILÁGITASBAN, ÉS A BIBLIA FILOZÓFIÁJA.

Az ősrégi zsidó irodalom a mult század közepe óta különös figyelemben részesül oly körök részéről, a melyeknek a zsidóság kulturástól együtt csak akkor nem volt quantité negligeable, ha a gazdasági életére való szemszögből (l. Sombart Werner) kellett rajta egyet ütni. Most már szép számban vannak a szentirás-kutatás mezején kalászokat szedők és a tudományosság babérjaiért egymással versenyzők. Nincs tehát csudálkozni való azon, hogy olyiknak néha kalász helyett szamártövis, babér helyett pedig farkastej és kóró jut kezébe. Az utóbbi szerencsétlen kezüek közzé számitandó Paul Kaegi, a ki ily czimen irt könyvet: „Die Bibel. Eine moderne Bearbeitung und Nachdichtung" (Delphin Verlag, München.) E német irodalmi ujdonságot mint valamelyes korszakot alkotó tüneményes eseményt köszöntötte a német sajtó azon része, a mely minden áron el akarja felejtetni a kereszténység eredetét, s azt az árja szellem szüleményeként akarja oda állitani a nem gondolkodók és könnyen vagy vakon-hivők elé. Különben mi szükség volna a könyvek könyvének egy ujfent divatu plörözös garniturára! De engedjük át a szót szószerinti hűséges magyar forditásban a 19. század II. müncheni Mózesnek: „A mi engem illet, én megelégedtem avval a törekvésemmel, hogy föléledtessem a biblia szellemi és hangulatot keltő tartalmát. Mert nekem hiányzott az ambitió, hogy (mint a tudományát fittogtató) a bibliát tere ntsem, hanem csak az egyik mellé egy másik jogosultat állitani, a jámborok és tudósok bibliája mellé a művész és gyermek módjára érző emberét helyezni törekedtem. Feladatom nemcsak az volt, hogy egy már létezőt ujra feltüntessek, hanem egy keletkezőt, egy szerves fejlődést mutasssak be, minél fogva tisztemhez tartozik a szervetlent, az önkényt, a csalitot egy türhető mértékig kigyomlálni." ... Majd meg igy okolja még Kaegi elbánását a szent szöveggel: „Elémbe tartják majd Luther forditását.... Nos, Luthernek és korának a biblia Isten szava volt, nekünk .... irodalom." Mintha az irásmagyarázók és forditóknak a talmudi korszaktól (görög, latin, aram, syr forditások, tannaitikus és amorai midras) a középkoron át (Rási, Ibn Ezra, Száadja) egész Mendelsohnig a biblia nem volt volna irodalom! De még az elejébe tűzött feladatot sem oldotta meg a modern bibliairó, hogy t. i. „a szentirás szellemi és hangulatot keltő tartalmát föléledtesse". Vagy nézzük csak a Kaegi-féle bibliai szellemet mindjárt Mózes I. 3 fejezetének modern kiadásában: A mező állatai között ott volt egy kigyó is. Az rossz és furfangos volt. Igy szólt az asszonyhoz: „Hát csakugyan igaz? Megtiltotta nektek az Isten a gyümölcsöket? Ments Isten! szólt az asszony. Mi vidáman eszünk. Csak az ismeret fájából nem, mert meg kellene halnunk". „Mit" — kiált fel a kigyó — meghalni? „Nem!" Hát ebben a piaczi discursusban Kaegi szerint több szellem rejlik, mint az eredeti elbeszélésben! Hogy mekkora kedvező hangulatot kelt a hozzáértőben a

szerző törekvése, hogy a biblia hangulatot keltő tartalmát „föléledtesse", bizonyitékul szolgál ugyancsak Móz. I. 3. 8 v. ellaposodása az uj bibliában: „Este hallották Isten hangját a kertben." Mily egészen más hangulatot ébreszt az Irás szava: „És hallották az örökkévaló Isten hangját, a mint elterjedt a kertben a nap szellője irányában." Ebből az ugy szólván „isteni ujjal" megirt versből megcsapja az olvasó lelkét a helyzet egész borzalmasságának hideg fuvallata, a büntető megtorlás szelleme előre hallatja hangját, ez aztán az igazi hangulat, melyben több költészet és aesthetika rejlik, mint valamennyi ujabbkori kisérletezésben, a bibliára a sok évezredes patina helyébe agyagos festéket ügyeskedő kézzel rámázolni.

A fentjelzett „bibliá"-nak füstölve pislogó faggyúgyertyával világitott hátteréről tündökölve emelkedik ki Paul Deussen „a biblia filozófiája" (Leipzig F. A. Brockhaus) czimű remekművének fényképe. A ki a szerzőnek a „Weltanschauung, Philosophie und Religion in Darstellungen" (Reichl u. Comp. Berlin) czimű gyüjteményéből Deussen értekezletével, melynek tárgyai, természettudomány, filozófia és vallás megismerkedett, perczig sem kétkedhetett e kiváló szellem álláspontjáról, melyet a bibliával szemben elfoglal. Neki a biblia „a mindenkori néplélek vágyakozásának és soha meg nem szünő nyugtalanságának a kifejezője, a lélek mythosa", melyre a Horáczius-féle jelszó alkalmazható „introite nam hic dii sunt", s amely „az idők végéig mintegy tiltakozni fog minden költészet nélkül szükölködő, titoktalan világfelfogás ellen. S annak a vágyakozásnak és annak a nyugtalanságnak a megható történetét szolgáltatja a zsidóság, melynek örökértékű kincse, el nem vitatható ereklyéje a biblia. Ebből a kristálytiszta forrásból meritette a kereszténység megalapitója a sziv utopiáit, ebből s általában a profetismus által lángszavakkal hirdetett erkölcsi világrendből tanulta örömét találni az emberben, a kiben a sziv minden. S ama vágyakozás, mely melegágyát képezi minden vallásos gondolatnak, csendül ki Ezekiel látomásából, a mikor lelke mélyén világ alakul, melyben Isten az ember kőszivéből érző szivet teremt." Ebben a kinyilatkozásban rejlik a biblia filozófiá-

ja, mely Deussen felfogása szerint egyszersmind az emberi szellem története, a mennyiben a bilbliában tükröződnek vissza a világszemlélet alapeszméi és kezdetei, valamint azok kifejlődése egész az uj korig. S ily értelemben véve Deussen a kereszténységben, mely tulajdonképen átszürődött zsidóság, többet lát, mint a mennyit a neve mond, mert alapeszméje oly régi, mint a világ és fennmarad, mig a világ létezik. Ez alapeszme vissza vezet Egyptomba, Babyloniába, Palesztinába és Perzsiába, és az ind-plátói ethikával is rokonságot tart. A gondolkozás előkelősege és a bölcselkedés mélyen járása, melyről e munka minden egyes lapja tanuskodik, nem lephet meg senkit, a ki Deussen gyöngyszavaiban gyönyörködött: „Die Zeit wird für jeden von uns kommen, wo wir Raum, Zeit und Kausalität[1]) wie ein veraltetes Kleid abwerfen und zu unserer ewigen Bestimmung eingehen werden, welche das religiöse Bewusstsein vorausahnt und in mancherlei Bildern sich vorzustellen versucht." (Weltauffassung, 372). Ez az előre való sejtelem azonos avval a vágyakozással és nyugtalansággal, melynek kifejezője a biblia, s ennek a filozófiája abból áll, „hogy a nekünk sajátos, tér — idő — oknélküli, következésképen bünnélküli, halhatatlan és szabad lényegünkhöz vissza formálódjunk". Ebben a filozófiában mi visszhangját ismerjük fel a prófétai szózatnak: „Térits vissza bennünket, Örökkévaló magadhoz és mi visszatérünk, ujitsd meg napjainkat, mint egykoron" (Jerem. sir. 5, 21).

Nagybecskerek. *Dr. Klein Mór.*

ERDÉLYI VÉRVÁD 1825-BEN.

Erdélyben 1848 előtt nagyon kevés zsidó lakott. Az önálló, független Erdélyben csak Gyulafehérvárott lakhattak törvényesen zsidók, hova Bethlen Gábor fejedelem telepitette őket. Ezen törvényre hivatkozott még 1846-ban is Maros-Vásárhely város tanácsa, midőn egyes zsidók lete-

[1]) A Kantféle megismerés három formája.

lepedéséről volt szó. Hogy e törvényt sohasem tartották be, azt legjobban bizonyitja, hogy itt is, ott is akadunk zsidók nyomára Erdély különböző vidékein. Ilyen nyomra vezet az alább ismertetett vérvád, mely tudtommal az *első* Erdélyben.

Déda, jelenleg Maros-Torda, azelőtt Felső-Tordamegye egyik községében 1825-ben egy oláh embernek egy kicsiny gyermeke elveszett. Ötéves kis nővére később azt vallja, hogy „egy nagyszakállu zsidó" vitte el. Erre a harangokat félreverik, az összes zsidókat elfogják és külön áristomba teszik. A gyanu *Hersch Ábrahám* „gyermektanitó és majorságmetsző" ellen irányul. Mikor elfogták — péntek lévén — „szombati imádkozó ruhában volt öltözve, szijuval megkötözött karral." Ez gyanus volt, mert „azt tudni nem lehetvén," mi okból volt igy öltözve. „Vice ispány Boér István atyánkfia" honnan is tudta volna, hogy a jámbor Hersch Ábrahám talisz, tefilint öltve reggeli imáját végezte akkor. Nagyobb baj volt azonban ennél szegény Hersch Abrahámra, hogy tanitványa Joszip Simon a *„szelid* vallatás" után, melynek nyomát később a megyei chirurgus a fiu testén kereste, de természetesen nem találta, — szemébe mondta mesterének, hogy a kamaraajtó hasadékán látta, hogy vette vérét a gyermeknek és hogy fogta azt fel az üvegbe. Az oláh pap vallomásából kitünik, hogy e fiut igéretekkel és fenyegetésekkel birták rá e vallomásra. A kis gyermek hulláját megtalálták a szemétdombon, hol egy sertés marcangolta szét, amint Hersch Ábrahám elfogatása alkalmával mindjárt mondta, de azért a pert lefolytatták és az elfogott zsidókat szabadon bocsátották, Hersch Ábrahámot fölmentették, csupán Joszip Simont itélték egy félévi fogságra és két részletben kiszolgáltatandó 50 veszszőre, hogy megjavuljon. Meg is érdemelte, mert mindkét félnek kellemetlenséget okozott hamis vallomásával.

Hogy Dédán a mult század elején zsidók laktak, amire eddig nem ismertünk adatot, most már biztosan tudjuk: 1825-ben vérvád volt a zsidók ellen.

—

A dédai vérvádat az alábbiakban betűhű másolatban közlöm és a következőket jegyzem meg a szövegben: 1) Szászrégen az egykori Felsőtordamegye székhelye volt, 2) a filialis törvényszék olyasforma biróság volt mint most a a járásbiróság, mely kisebb ügyeket intézett el és 3) benignum examen = könnyebb vallatás.

„Vice Ispány Boér István atyánkfiának mint azon hivatalanál fogva felperesnek Hersch Ábrahám, felesége Jánkli Rebeka, Joszip Moses s ennek fia Josija Moses ellen Dédai Pásk Vaszilika csecsemő gyermeke meg öléséért folytatott büntető keresetében Sz. Régenbe 8-ber 11-ik napján 1825-iki mondatott ezen

Itélet:

Szoross vizsgálat és megfontolás alá vévén ezen filialis Törvény Szék mind a felperes Fiscusának valamint az előbbeni ugy szinten a bővebb meg világosittás tekintetéből a ki tett hijánosságok ki pótolása végett rejecta utánni nógatásait és bizonyittásaikat, ugy találja, hogy Dédai Közlakos Pásk Vaszilika kisded csecsemő gyermeke praetendált ellopattatása és gyilkos módon lett meg ölettése az egyik Alperes Hersli Ábrahámnak tulajdonittatik, a mire nézve erősségül és bizonyittásul szolgál:

1-ör Pásk Vaszilika othon volt 5 esztendős Leánykájának az Annya azon kérdésére: hol a gyermek? tett felelete, hogy egy nagy szakállu Sido vitte el.

2-or. Hogy Hersli Ábrahám észrevévén a meg holt gyermek annyának a mezőre le menetelét Joszip Simonnak a tanitványának egy forintot igért és azt mondotta, hogy vigyázna a Pásk Vaszilika ablaka alatt az hová az ő ajtó zárját késsel ki nyitván bé is ment és a kis Gyermeket a honya alatt köpönyegével bé takarva ki hozta, haza vitte és ott a kamarába lábánál fogva felkötvén, a vérét a szájába bé dugott Bicsakkal Tölcséren egy üvegbe vette, a mellyet az egyik Alperes Joszip Simon a hasadékon midőn nézett volna, ötöt midőn Hersli Ábrahám meg látta, azonnal el küldte onnan tanulni.

3-or. Hogy azon kamara falának felső részén friss vér találtatott.

4-er. A meg öletett gyermek keresésekor a Hersli Abrahám raboskodó felesége nem engedte meg a Falusi Biráknak és Gyermek keresöknek, hogy a ládájába megkeressék.

5-ör. Hogy a Benignum examen alkalmatosságával Joszip Simon Hersli Ábrahámnak szemébe mondotta mind ezen el követett cselekedeteit.

6-or. Hogy mikor a gyanura el fogattatott, Péntek lévén, Szombati imádkozó ruhába volt öltözve, szijuval meg kötött karral, s midőn az el lopatott Gyermek aránt kérdeztetett volna, azt felelte, hogy a Pásk Vasziljka sertésse ette meg.

7-er. A Szelid Vallomásába azt is mondja Joszip Simon a Hersli Ábrahám feleségének, hogy midőn a Falusiak Harang félre verésre a gyermeket keresték, ő a tüzhelyen ülve köntösse alá rejtette el a lopott gyermeket és a mián nem találtatott meg.

De mind ezen erősségek és bizonyittások nem éppen egészen Bi.ói meg győződésig valók, mert ugyanis a Pásk Vaszilika kicsiny és külömbséget tenni nem tudó Leánykája nem mutatta és mondotta az Alperes Rab Hersli Ábrahámot bizonyosson a gyermek el lopójának, csak annyit mond, hogy egy nagy szakállu Sidó vette el s ez mint gyermek tanitto s majorság metsző azon okból fogatott el.

2-ra Igaz ugyan, hogy a szelid vallomásba ugy iratik, hogy Joszip Simon mind azokat szemibe mondotta volna, de az is igaznak látszik a Felperesi Esketésből 2-ik Tanu Dis Unitus Olá Pap Máté Vaszilika vallomásából, hogy ajándékkal s igéretekkel vétetett ezen vallástételre, melyhez a félelem is hozzá járulván, mondhatta a mit mondott. —

3-ra Senki sem tudja, de nem is meri igazán azt vallani, hogy a Kamara falára fecskendezett vér azon el lopott Gyermek vére lett volna, csak az emlitett 2-ik Tanu mond annyit, hogy ő esmérte, hogy nem Majorság, hanem ember vér. —

4-re Hogy Hersli Ábrahámné Jánkli Rebeka a Ládájába való Gyermek keresést nem engedte, sem tökéletes próba arra, hogy a gyermek azon Ládába lett volna, ugy nem lehetett a köntösse alatt is ugyan akkor.

5-re A szembesittésk.r az igaz, hogy ugy jön ki, mint ha Joszip Simon mindeneket szembe mondott volna Hersli Ábrahámnak, de mind azokat Vmegyei Assessorok Budai Elek és Szikszai Elek által lett meg eskettetése alkalmatosságával revocalta vallomását meg hamisitotta, de ha helybe hagyta volna is az Alperesek nógatása szerént az hol illegitimae aetatisnak iratik,) ha legitiame és perfectae aetatis lett volna is — mind azokat tsak ő egyedül vallja, egy valló vallomására pedig bajos lenne valakit meg itélni.

6-ra Mi okból öltözött az Alperes Hersli Ábrahám Szombati ruhába és karját miért kötötte meg szijuval, azt tudni nem lehetvén, azt sem következtetheti ezen Filialis Törvény Szék, hogy a Gyermeknek ő általa lett megöletetéséért tselekedte volna; tehát mind ezeknél és a Visum Repertumba világoson ki tett azon okoknál fogva, mely szerént a Chirurgikum Testimoniumba, melybe a Járás beli Szolga Biró Hajdu Ábel is subscribal, a gyermek halálának nem szurós és vére ki vétele volt az oka, hanem a ganéjjos és izékes földdel lett bé dübösköléséből lett meg fulladás, — annyival is inkább, mivel a vére le lapitott orának lyukaiba, agyába mejjébe és tüdőjébe meg aluva maradott; — annál fogva is hogyha a lopatottnak praetendált tsetsemő el veszése alkalmatosságával az egész Helységbe lárma, harang félreverés lett, minden Sidok mint szintén a praetendált gyilkosok is el fogattattak s külön arestomba tétetvén, a gyermek nállok meg nem találtatott, hanem más nap találták meg a szomszéd kertbe, egyebütt pedig a Sidokon kivül nem is keresték és végre annál fogva is, hogy ezen praetendált gyilkos Hersli Ábrahámnak soha senki efféle tselekedetét meg nem bizonyithatta; söt inkább Nms. Magyar Országról is, az hová raboskodása és gonosz tselekedete iránt Concernens V. Ispany atyánkfia által kérdés tétetett s jollehet hivatalos tudosittása még meg nem érkezett, de az Alperes fél által bé mutatott hiteles több rendbéli Testimoniumokba emberséges, jó erkölcsű és maga viseletű embernek iratik lenni, — a kit mint kire szemmel látott bé vehető Tanu által a Birói meg győződésig semmi rosz tselekedet nem bizonyittatott, ezen

Filialis Törvény Szék ezennel a büntető kereset alól Feleségével együtt fel oldoz és illendő jó kezességen léendő el botsáttatását ajánlja V. Ispány Atyánkfiának Törvénye végső ki follyásáig. —

A mi pedig nézi a Hers Ábrahám és Jánkli Rebeka azon panaszszokat, hogy ő reájok a legkeservesebb vasak tétettek volna, azon fel adásokat éppen ellenkezőnek találja ezen Filialis Törvény Szék és igazságtalannak, mert az Alperesek közül tsak a két nagyobb férfi Sidok lábaira tétettek rendszerint valo vasak, — Jánkli Rebeka pedig és a fia vas nélkül tartattak fogságba. Azt is helytelenül adják fel, hogy Hersli Ábrahámné beteges állapottal lett volna, a miről ámbár itt lakik is a Vármegyei Chirurgus, a ki reájok is ügyelt, mégis semmit sem tud mutatni azon kivül, hogy szoptatós. Hogy Joszip Simon Sido fiun verések, kinzások követtettek volna el, azért is hogy fenyegetésnél, ijesztésnél egyebet itten nem is emlegetett és azért is hogy elfogattatások és rabságra tétetések után a Vármegyei Chirurgus által meg visitiroztattak, de semmi verésnek, kinzásnak rajta semmi nyoma nem találtatott, a mit bizonyittanak a Chirurgicum Testimoniumnak ezen szavai: *minden hiba nélkül külső tagjaira nézve találtam*, Flgs. K. F. I. Tanács eleibe terjesztett ezen Feladások ki nem nyilvánosodtak, — azonban a tisztelt Flgs. Fő Kormányozó Tanács Klms. parancsolattja telljesedéséül ajánltatik illető V. Ispány atyánkfiának, hogy investigáltassa és ha valami olyan tselekedet, mely kegyetlenségre mutatni ki nyilvánosodnék, törvényes meg büntetésekről gondoskodjék.

A mi már illeti Sido Joszíp Mosest, mivel erre semmi gyanu ki nem nyilvánosodott, kezesség nélkül is szabadon botsáttatni határoztatik, hanem —

Végre a mi Joszip Simont illeti: ezen serdülő félben levő fiu külömböző vallás tételeivel és beszédeivel előre ki mutatván roszra törekedő hajlandóságait, hogy jóra vezéreltessék, meg fenyittetése szükséges, melyre nézve itéltetik, hogy a Vármegyei Fogházban fél esztendei rabságot és angariánként 25 — mind össze 50 vessző ütéseket szenvedjen és hogy ez is a többiekkel eggyütt elegendő jó kezességben el botsátassék. — Mely illyetén Itélet, hogy illő elég tételbe vétessék, ezennel meg határoztatik.

A Felperes Magistratualis Fiscus apellálja ezen Itéletet a Flgs. K. Fő I. Tanátsnak közelébről ezen Tárgyban tött Klms, rendelése következéséül a Tkts. Generalis Szék eleibe bővebb meg vizsgálás végett meg is kivánnya transmittaltatni in forma Apostolorum, egyszersmind pedig az Appellandi Ratioi meg tételére a Processust ki adatni rendelni.

A több Alperesek tisztelettel vették az Itéletet s azon meg is nyugosznak, hanem Joszip Simon gyermek meg terheltettnek érezvén magát az Itélettel, appellálja azt a Tkts. Generalis Törvény Székre et protestatur.

Nemes Torda Vmegye Filialis Törvény Széke Jegyző Könyvéből Pagotsán Dber. 3-án 1825-be.

Ki adta Nagy Ajtai Darkó Josef m. p.
Rendszerént valo Biro és ezen
Perben Actuarius.

(Eredetije a széki gr. Teleki nemzetség maros-vásárhelyi levéltárában, Boér letét 1825 évi iratok közt.)

Maros-Vásárhely. *Dr. Lövy Ferencz.*

ZSIDÓK ADÓFELSZÓLAMLÁSA 1695-BEN.

Hazai elődeink multját a XVII.-ik században igen sok szempontból nézve mély homály fedi. Olyan kevés adattal rendelkezünk e korra vonatkozólag, hogy minden sor irás, amely csak némi csekély felvilágositással szolgál e tekintetben, örömmel üdvözlendő és örvendeni kell neki — hogy a zsoltáros szavával éljek (119 zs. 162) — ugy mint annak, aki nagy zsákmányt talált.—

Különösen eléggé tájékozatlanok vagyunk a tekintetben, hogy az államháztartás költségeihez miképen járultak hozzá és miképen feleltek meg ezen kötelezettségeiknek, mi volt a kulcs, amely alapján megadóztatták őket. Az 1578.-ik évi I. decretum 2.-ik articulusa szerint a zsidók kétszeres adó fizetésére köteleztettek, az 1593.-ik évi V. decretum

4.-ik articulusa szerint a zsidók fejenként 20 dénárt fizetnek, az 1595.-ik évi VI.-ik decretum 10.-ik articulusa szerint pedig minden hónapban egyenkén 50 dénárt. — A dénár értéke váltakozván időnként a verető hatóság megbizhatósága és a veret tisztasága szerint kulcsot az adózók megterhelésére vonatkozólag nem képezhet. — Külömben is az ország akkori kezdetleges és rendezetlen viszonyai következtében feltételezhető volt az adó bizonytalan behajtása. — Acsády azt irja róluk (I M I T 1897 Évkönyv 177. l.) „a zsidók rendes adót csak ama földes urnak fizettek, kinek jószágán és védelme alatt éltek." — „Mint az egész (magyar) lakósság, aképen a zsidóság sem gyarapodhatott, sem számban, sem anyagi erőben." — Sőt még a XVIII.-ik század második harmadában (1735-1738) is oly csekély számban voltak, hogy „ezeren felül csak három vármegye területén (Pozsony, Moson, Sopron) éltek." És bár Zemplén vármegye 74 községében jegyez fel az akkori összeirás zsidó lakost, mindazonáltal a számuk az ezret el nem érte, mert „sok község között oszlott meg (a zsidó lakosság) ugy, hogy egyre-egyre csak egy-két család jutott". — Azonban már Acsádynak éles szeme is észrevette, hogy „a valóságban számuk (30 vármegyében 11621) talán kétannyi is lehetett." —

Abban a kellemes helyzetben vagyok, hogy Zemplénvármegye levéltárából egy adattal szolgálhatok, amely négy évtizeddel előzi meg azon Conscriptiót, amely Acsády értékes czikkének alapul szolgált. Ezen okmányt Kazinczy Ferencz, aki Zemplénvármegyének megbecsülhetetlen szolgálatot tett, hervadhatatlan érdemeket szerzett levéltárnoka volt, mentette meg az elkallódástól. Megtalálható „Tom. Hist. XX. Fasc. 194. N. 326." alatt. Ezennel közlöm az eredeti latin szöveget szószerint, adom továbbá magyar fordítását is. A külzeten van Kazinczy Ferencnek igazán gyönyörű kalligrafikus, az okmány szövegét röviden kivonatoló jegyzése:

Iudaeos in quanto Contributionali alleviari petit Camera 1695. A belzeten az okmány szövege: Illsmi Rndmi Sples Magci Adm Rndi Grosi Egregy Itemet Nobiles Dni Nobis Amici Fratres et Vicini obssmi.

Salutem et Servitiorum nror paratissimam Comme. Exquo Judaei In Inclyto hocce Comitatu Zempleniensi commorantes lamentabiliter coram Nobis querularentur Se nimium Portionibus aggravari prouti Anno quoque proxime emento Florenos Hungcales Quingentos, nomine Portionum ab iisdem desumptos esse repraesentarent. Quia vero iidem Judaei Annuim Fiscae Suae Mattis Regio Censum pendere soleant, et teneantur, in aliisque Comitatibus degentes Judaei Similes nulla Bona inmobilia et Stabilia habentes Subeundo Portionum oneri minime obnoxy essent, Sed et benigna Suae Mattis Scrmae Resolutio, Personas non nisi Bona, uti praemissum est immobilia tenentes ad solvendas Portiones obligari indigitaret; Ex eo Praetitulatas Dnaoes Vestras condecenter requirendas esse duximus; quatenus mentionatos Judaeos ad pendendas Portiones neutiquam adstringere, sed prout in aliis Comitatibus hoc in Passu immunes tolerare velint. In reliquo Praetitulatos Dnaoes Vestras diu salvas et Incolumes supervivere desideramus. Cassoviae Die 15 July Anno Dni 1695. Pretitulatis Dnibus Vestris Ad serviendum paratissimi Scrmae Caesareae Regiaeque Mattis Camerae Scepusiensis Administrator, Ceteique Eiusdem et Inclytae Hungae Consiliarii.

Kéri a kamara 1695-ben, hogy a zsidók részére az adó nagysága megkönnyebbitessék. — Méltóságos főtisztelendő tekintetes nagyságos nagytiszteletű vitézlő nemzetes és nemes nekünk nagyrabecsült barátaink testvéreink és szomszéd uraink.

Üdvözleteink és szolgálataink legkészségesebb ajánlatával. Ezen tekintetes Zemplénvármegyében lakó zsidók előttünk siránkozva panaszt emeltek, hogy felette meg vannak terhelve kirovással (illetékkel, adóval) előadták, hogy még a legutóbb elmult évben is elvettek tőlük porcio (közadó) cimen ötszáz magyat forintot. Mivel azonban ugyanazon zsidók ő felsége kincstárába évenként királyi adót szoktak és köteleztetnek fizetni, és a más megyékben létező zsidókhoz hasonlóan, kik snmmilyen ingó és ingatlan vagyont nem birnak, adófizetés tekintetében sokkélyebbül vannak megterhelve, hanem még szentséges ő felsége utasitása is csupán csak, amint előre bocsájtottuk

az ingatlan jószágok tulajdonosait jelzi a porciok fizetésére kötelezni; ennek alapján fent cimzett uraságtokat illendőképen megkeresni érezzük magunkat, miszerint az emlitett zsidókat a porciók fizetésére semmiképen se szoritsátok, hanem valamint a többi megyékben, ugy ezen területen is felmentve tűressenek. A többiekben azt kivánjuk, hogy cimzett uraságtok soká egészségben és épségben éljenek.

Kassa julius 15-ik napján az urnak 1695-ik évében.

Cimzett uraságtoknak szolgálatra legkészségesebben ő szentséges császári és királyi felsége szepességi kamarájának igazgatója, valamint ugyanazon nemes Magyarországnak többi tanácsosai. A levél zárlatán a négy tanácsosnak ostyába nyomott cimeres pecsétje.

Cimzett uraságtoknak szolgálatra legkészségesebben ő szentséges császári és királyi felsége szepességi kamarájának igazgatója, valamint ugyanazon nemes Magyarországnak többi tanácsosai. A levél zárlatán a négy tanácsosnak ostyába nyomott cimeres pecsétje.

Bár rövid szövegű is a fenti okmány, mégis jelentékeny ügyben ao nekünk felvilágositást a XVII.-ik századbeli elődeinkre nézve. Megerősiti azon tényt, hogy évről-évre szóló kitályi adót fizettek a kincstárba még pédig nem jelentéktelen összegben. Figyelembe kell ugyanis vennünk, hogy a pénznek a XVII.-ik században legalább is tizszer akkora volt az értéke mint manapság. Igy tehát ötszáz forint akkor tekintélyes összeget jelentett. Ez azonban csak a porciónak nevezett adó volt, amely ellen felszólamlani jogosultaknak érezték magukat. A „királyi adó" bizonyára ezt az 500 forintot jóval meghaladta, ha kétszerese esetleg többszöröse nem volt. *Megdőlt véglegesen tehát a különben is tarthatatlannak bizonyult azon feltevés, hogy csak kizárólagosan a földes urnak fizettek adót a zsidók a XVII.-ik században.*

Viszont arról értesülünk, hogy közadót (porciot) a királyi utasitás értelmében fizetni nem voltak kötelezhetők. És a megyei hatóságok talkapásai ellen jogorvoslatot nyertek. Mig edig avon hiszenben voltunk, hogy ezen időben csak igen szorványosan laktak zsidók Zemplénben, most

már tudjuk, hogy jelentékeny számban voltak. Fel kell ugyanis tételeznünk, hogy 500 forintot porcióban és az előttünk ismeretlen, de valószinüleg sokkal jelentékenyebb összeget királyi adóban, amikor a pénz még nagyon drága volt, csak több száz főre rugó zsidó családfő fizethetett meg, mert dusan megélhető zsidó ember az országnak akkori nyomoruságos viszonyai között el sem képzelhető, amikor a török csak épen hogy kitakarodott néhány éve az országból és a nemzeti felkelések kevés sikerű harczai annyi vér és anyagi áldozatot szedtek boldogtól-boldogtalantól. „Ingatlan jószágok tulajdonosainak" pedig fel sem tételezi a szepességi kamara a zsidókat. A történeti kutatás feladatához tartozik megállapitani, hogy kivételesen nem akadt-e egy sem elődeink közül, a ki ingatlannal rendelkezett. Zemplénvármegyének válaszát ugyanis erre a kamarai rendelkezésre addig még nem találhattam meg.

Nagy szolgálatot tenne a magyar-zsidó történetirásnak az a férfiú, aki ráakadna.

Tata. *Dr. Goldberger Izidor.*

A „ZSIDÓ" FŐHERCZEGNŐ.

Hogy vallását vagy származását tekintve zsidó főherczegnőnk nem volt, mert nem is lehetett, ahhoz szó sem fér. De volt igen is felséges uralkodónk házának egy fenkölt szellemü és tudományos miveltségü nő tagja, akiről mert a héber nyelvet különös előszeretettel mivelte és a 'תנך-ot eredetiben olvasgatta; de még a zsidóság iránt benne imigyen keletkezett barátságos hajlamai folytán is; főkép azonban belekapaszkodva annak egy maga magát zsidónőnek valló tréfás nyilatkozatába mint „a zsidónőről" beszélgettek udvari körökben és mindenütt ott, a hová onnan ezen intim gunynév kiszivárgott. — De nem is kell, hogy az strictissimo sensu gunynév volt légyen; hiszen a társadalom magas söt legmagasabb köreiben nem is oly ritka — gyakrabban beczézgető — az ilyes epitheton ornans. I. Napoleonnak „le petit caporal", I. Vilmos német császárnak

„der alte Lehmann", Gladstonenak „the great oldman" elnevezéseik már régóta köztudatosak. Az ecclesia militans egy reichsrath-képviselője a tiroli Pater Greuter az ő maga magának adta „Schlachtross von Hippach" nevével, hogy rajta ragadt éltefogytáig dicsekedett. Szilágyi Dezső sem haragudott azért, hogy „a nagy cséplőgépnek" nevezgették. Tudta-e néhai Andrássy Gyula, hogy wieni környezetében „Jodocus Mayer" volt a neve — — — nem tudom. —

Az 1797 november 1-én született, 1855 márczius 30-án elhunyt *Mária Dorottya* volt az a főherczegnő, akin a „zsidónő" elnevezés ott ragadt. Harmadik felesége volt nagy nádorispánunknak, az 1847 január 13-án 71 éves korában elhunyt József (Antal, János) főherczegnek, akivel 1819 augusztus 24-én Kirchheimben egybekelt. A palatinusnak a württembergi herczegi ág ezen nőivadékával megkötött házasságához egy Gerában 1834-ben megjelent „Seufzer aus Oesterreich" czimü könyv következő, az 1890 deczember -iki „Pester Lloydban" is közölt, jellemző adomát füzi.

Amikor Ferencz császár az ő akkor 42 éves testvéröccsének, József főherczegnek, ezen harmadik házasságához a kért engedélyt megadta, azt következőleg indokolta: „Szivesen adom beleegyezésemet, sőt megigérem neked még azt, hogy majd imádkozom ezen harmadik feleséged hosszu életéért. Mert minthogy első feleséged (Alexandra Pawlowna) görög-orthodox, a második pedig (Hermina) kálvinista volt és ez a harmadik lutherána lesz; ugy látszik, hogy oly gondosan igyekszel kitérni egy katholikus nővel megkötendő házasság lehetősége elől, hogy kénytelen lennél, ha netán ezen harmadik hitvesed is meghalna, zsidó nőt venni negyedik feleségedül."

M. D. főherczegnő valahogy megtudta fenséges sógorának nyilatkozatát, maga lett — „hogy fenséges férjének csak ő és senki kivüle vagy utána ne legyen az annak kilátásba helyezett zsidó felesége" — a héber nyelv buzgó mivelésével és, bár fölösleges rámutatnom, nem vallascsere utján *zsidónővé.*

Schams Ferencz az ő 1821-ben, négy évvel a „Magyar Tudományos Akadémia" alapitása és kilencczel annak megnyilta előtt, megjelent „Vollständige Beschreibung der K.

Feistadt Pesth-je" 272-ik oldalán a következő tizenegy zsidó „magántudós" neveit emliti fel, bár más vonatkozásban ezen M. Zs. Sz. XXIV. évfolyama 328 oldalán felsorolvák, hadd olvastathassanak itt megint, és pedig: Brill Israel, Feuchtmann Simon, Hoffmann Mór, Kornfeld Mór, Kunitzer Mózes, Levinger Isaak, Mayer Isaak, Rattenbauer, Rosenthal Mór, Saphir Mór és az első pesti főrabbi Vahrmann Izrael — — — (Rethorik, deutsch.). — Ezeknek egyikét másikát hivatgatta fel magához M. D. azon 28 év alatt, amikor a budai királyi várpalotában lakott; hogy melyiküket, annak nyoma veszett.

De igen is van nyoma annak, hogy két fenn nem emlitett zsidó tudóssal gyakrabban érintkezett, akiknek vezetékneve csakis egy „*O*" betü, a másik pedig orthographice különbözött egymástól. *Horowitz Lásár* wieni rabbi a „Haflónak" (הפלאה) 1884 november 1-én 97 éves korában elhunyt unokája, volt az egyik; *Horowitz Lásár* az 1799-ben Ujvidéken született, 1857-ben Szegeden elhunyt hebraista, aki harmincz évnél tovább volt Pozsonyban az ottani „Mädchen-Primärschule" egyik tanitója, volt a másik. Ez utóbbival olvasta M. D. főherczegnő, amikor férjével a nádorral országgyülések alkalmakkor Pozsonyban időzött, hetente háromszor Jesája prófétát. — Minthogy ezen Horowitz élete utolsó éveiben Szegeden lakott, ahol ő Lőw Lipót „Ben Chananjah" czimü folyóiratának egykori levelezője majd oszt' munkatársa volt, annálfogva bárkit, akit a főherczegnőnek vele folytatott érintkezései közelebbről érdekelnének, a „B. Ch." kutatására bátran utalhatni; majdnem kizártnak tartván azt, hogy bármely — plane zsidó — tanitó olykor olykor — plane nyomdafestékkel — nem dicsekedett volna evvel a tanitványával, M. D. császári és királyi főherczegnő ő fenségével. — En itt a Reich Ignácz „Beth El" czimü könyve második kiadásának a 249-ik oldaláról a főherczegnő egy szombaton — tehát puncto שבת nem volt zsidónő — kelt levelének német szövegét közlöm csak:

„Lieber Horowitz! Sie freundlich grüssend schicke ich Ihnen einige *Bibel* zur Vertheilung unter die unglücklichen taubstummen Israeliten; die grössere *ist für den wackern Lehrer.*

Ich gedenke Ihrer sehr oft, denn ich setze das Studium der heiligen (sic!) Sprache fort. Ich studire jetzt den *Gesenius*, der פקל als Musterzeitwort anstatt פקד nimmt.

Gott mit Ihnen!"

Ofen, 12. Juni 1847.

Marie m. p.

Az özvegy főherczegnőnek a wieni rabbinátus elnökével Horowitz Lázárral történt érintkezéseiről Dr. Bloch „Oesterreichische Wochenschrift" 1908 január 10-én kelt 2-ik száma a következőt meséli: Ez a fenség — a zsidóság iránti barátságos hajlamainál fogva is, mint a héber irodalom pártfogónője is — Horowitz rabbival megismerkedvén, azt időnként magához hivatgatta. Ilyes alkalmakkor ketten órahosszat is foglalkoztak tudományos themákkal és ő fensége gyakran adott a rabbi előtt kifejezést a zsidó nép iránti rokonszenvének valamint azon alapos reményének, miszerint Izraelnek nagy jövő néz elébe t. i. az, hogy ismét elfglalja majd szentföldi jussát és a szent templom megint tündöklik majd „Zion" hegyén. Nem hallgatta el azon véleményét sem, mely szerint Izrael elökelő és gazdagsággal megáldott férfiainak az volna kötelességük, hogy Palesztina telkeit és földjét (sic!) a magas portától megvásárolják.

A főherczegnő ilyeténi viselkedése és nyilatkozatai az 1851-ik év végén arra bátoritották rabbi Horowitzot, hogy azt kérje ő fenségétől, kegyeskednék a császárnál pártfogólag közbejárni a wieni rendőrség egy akkor kelt sérelmes rendeletének visszavonása és hatályon kívül helyezése iránt.

Akkor ugyanis több száz zsidó családot Wienből való kiutasitással — implicite existenciájuk veszélyeztetésével — fenyegetett a sulyos rendelet. — M. D. nemcsak a császár előtt megejtendő pártfogó esdeklését igérte meg H-nak, hanem egyidejüleg még a reménylett legmagasabb kihallgatás napját és óráját is közölte vele. Sőt midőn az efelett csodálkozó Horwitz még kérdezte is tőle azt, hogy ő, a fenség hogyan tudhatja már is ily hamar az audiencziának csakis a felségtől kitüzhető idejét, M. D. azt felelte neki, hogy azért közli, hogy ő a rabbi azon órában imádkozzék a királyok legkegyelmesebb királyához az Uristenhez a főherczegnő pártfogásának a császár általi kegyelmes fogadtatása és sikeres méltánylása iránt. — A kikönyörgött orvoslást I. Ferencz József el is rendelte; többé zsidót, csak azért mert zsidó, Wienből ki nem utasitottak. — Szabadjon ide füznöm felejthetlen *Erzsébet* királynénkra vonatkozó egy reminiscentiát: Pár héttel az 1854 április 24-én volt esküvője után az akkor alig 17 éves császárné, egy sétakocsizása alkalmával, valamelyik kaszárnya előtt halad el, dobpergést tulkiabáló fájdalmas férfi-jajveszékelés hangjai érnek füleihez, megütődötten tudakolja ezek okát és arról értesül, hogy „Spiessruthenlaufen" vulgo „Gassenlaufen" kegyetlenséges és szégyenletes büntetést hajtják benn végre néhány legényen. Szegényeknek ködökig levetkőzve kellett dobszó mellett egyszer (néhol többször) áthaladniok egy (néhol több) század két sorba vezényelt és imigyen „Gassé-t" rögtönzött legénységén, akiknek mindegyike tisztjeiktől ellenőrizve, vesszőütleget mért a deliquens csakhamar vérző hátára. — A hallottak folytán legmélyebben megilletődött császárné nem folytatta sétáját, hanem „Zurück zu Sr. Majestät dem Kaiser" remegve kiejtett paranccsal megfordittatta hintaja rudját. Nem részletezem tovább! A cs. és kir. hadseregben a „Gassenlaufen" azóta megszünt. — Szembe állitva most már Erzsébetünkkel és Mária Dorottyával — mutatis mutandis — Románia Erzsébetjét, *„Carmen Sylva"-t*, hadd kérdezzem: megmentett-e a férjhezmenetele óta lefolyt 9 lustrum alatt, akár csak egy — a „Dimbovitza apa dolce" nóta elkurjantgatásával — a Dunába vagy a Pruthba fullasztott zsidót, ő a királyi koronás és költői babéros, akinek memoirjaiból következő fajta sentenciáit tetszelegve reprodukálgat az „Oe. W." is, amelyet fentebb más vonatkozásban idéztem már: „Karl der Grosse, Harun-al-Raschid, und Cäsar müssen sich vor Moses beugen, denn alle ihre Reiche sind nicht mehr, aber Moses, des grössten Herrschers, den die Welt gesehen, des Königs der Könige, des weisesten Arztes des grössten Psychologen und Physiologen, den es je gegeben, Reich verbreitet sich unablässig und wächst immerfort." Az efféle bölcsességeknek semmi értékük nincsen egyéb mint csak annyi, hogy egy mährisch-weisskircheni

dr. I. R.-nek eszébe juttatják a talmud Sabbat tractatusának 30-ik lapját és azt, hogy a királyné mindezeket apjának az 1864 márczius 5-én 50 éves korában elhunyt IV. Ármin wiedi fejedelem házának egy barátjától Jakob Bernaystól hallhatta. Hogy is kérdik Berlinben: Nanu! und wat koof ik mir dafor?

Ott reszket férje, gyermekei és a maga életeért Alexandra Feodorowna orosz czárné, *Alix* a legkedvesebb unokája Viktoria angol királynőnek, VII. Eduard vérbeli nieceje és II. Vilmos ugyanolyan cousineja, az épen nem antisemita Brabant házból; vajjon azon husz év alatt, hogy a legnagyobb szárazföldi birodalom autokratájának — már pedig az ilyet könyebben befolyásolhatni — hitvese, hány pogromot háritott el 5.215,805 zsidóitól a czárhoz intézett — akár csak egy — intő vagy könyörgő szózata? De jobb lesz visszatérnem kitüzött themámra.

M. D. főherczegnőnek és H. L. wieni rabbinak fennközölt esetét az „Oe. W." 1908 január 10-én kelt 2. száma egy Natonek József nevü rabbinak 1876-ban Budapesten Tettey és társánál megjelent 155 octávoldalnyi könyvéből vette, melynek czime „Wissenschaft — Religion, pro — und contra Beleuchtung des Materialismus Darwins, Haeckels, Büchners etc. nach naturwissenschaftlichen Grundsätzen der mosaischen *Entstehungsgeschichte* nebst historischer Beweisführung für eine waltende göttliche Vorsehung." Előttem a wieni mesének két momentuma aggályos. Natonek egy Horwitztól kapott *aláiratlan* autogramm alapján közli azt, de maga sem bizva valódiságába, és hogy netáni kételyeknek elébe kerüljön is, felkéri a wieni izraelita hitközség titkárát Dr. Ludwig August Franklt, hogy agnoskálja neki az autogrammot mint H. L. rabbi kezeirását, amit neki Frankl 1866 márczius 6-án kelt bizonyitványával H. L. az ő kezeiben gyakran megfordult kéziratainak ismerésére hivatkozva — pedig az akkor 79 éves H. L. azután is még 18 évig élt — teljesitett. M. D. főherczegnő, a császár öregapjának özvegy sógornője, csak azon *egyetlen* esetben tudhatta a legmagasabb audiencia óráját, ha a császár azt neki egy valamely más czélból kérthez már kitüzette volna.

Mindkét aggályos momentum azért nem zária ki azt sem, hogy M. D. főherczegnő a wieni rabbi H. L-ral többször érintkezett, azt sem, hogy a wieni zsidókat anno 1851 pártfogolta is; de nem ugy, ahogy azt Natonek és utánaszerinte az „Oe. W." meséli.

Budapest. *Vadász Ede.*

IRODALOM.

JÉZUS HASONLATAI A RABBINIKUS HASONLATOK VILÁGITÁSÁBAN.

(*Fiebig P.*, Die Gleichnisreden Jesu im Lichte der rabbinischen Gleichnisse des Neutestamentlichen Zeitalters. Ein Beitrag zum Streit um die „Christusmythe" und eine Widerlegung der Gleichnistheorie Jülichers, *Tübingen* 1912).

Nagy hirre tett szert *Jülicher* „Die Gleichnisreden Jesu" és utána *Weinel*, „Die Gleichnisse Jesu" cz. müve, melyekben ezek a példázatok mint teljesen eredetiek és utólérhetetlen szépségűek lettek bemutatva. *Drews A.* feltünést keltő művében „Die Christusmythe", melyben Jézus létezését általában tagadta, egyéb bizonyitékok közt azt is felhozta, hogy a Jézus nevében adott példázatok a rabbinikus példázatokkal való összehasonlitása által költötteknek bizonyulnak. A czimben jelzett mű már most annak bizonyitására vállalkozik, hogy a szóban forgó példázatok valódiságát éppen a rabbinikus párhuzamokból bizonyitsa be. A bizonyitás dereka az, hogy a rabbinikus irodalomban (talmud és midras) Jézus kortársai nevében több példázat található, a mely Jézuséval azonos, vagy legalább azokhoz nagyon hasonlatos. Most tehát, hogy Jézus egykori létezése általában tagadásba lett véve, a rabbinikus irodalom ugyanazon szolgálatra hivatik fel, mint a zsidó nép a középkorban, az ismert keresztény felfogás szerint. Eddig a példázatok eredetisége volt a jelszó, most pedig a nem eredetiség az. Bennünket csak a rabbinikus irodalommal való összehasonlitás érdekel és most mindjárt kifejezzük azon nézetünket, hogy Drewsnek is, Fiebignek is igaza van. Csakugyan megvan a példázatok javarésze a

rabbinikus irodalomban. Söt állitható, hogy azok az ujtestamentomi példázatok, melyekhez rabbinikus párhuzamok ma már nem mutathatók ki, sem szükségkép eredetiek. A rabbik szellemi termékei, illetve a zsidó nép alkotta szellemi kincsek nem maradtak teljesen az utókorra. A talmud és midras ezeknek csak a töredékei, és e művekből is jelentékeny rész tünt el a századok során. Nem helyes továbbá az az éles megkülönböztetés, melyet a korok között tesznek. Ha a talmud vagy midras valamely példázatot (tárgyunknál maradunk) 4. vagy 5. századbeli rabbi nevében közöl, nem következtethető ebből a körülményből az, hogy a példázat azelőtt ismeretlen volt. Félreismerik a talmud közlési módját, azt hivén, hogy az egyes tekintély nevéhez fűzött mondás szőröstül-bőröstül az illetőé. Ez téves felfogás. Ha ugyanis rabbinikus forrás valaki nevében közöl valamit, az vagy azt jelenti, hogy az illető bizonyos alkalommal azt mondta, vagy azt, hogy az összeállitás tőle ered (de már meglevő mondásokból, nézetekből stb.), vagy azt, hogy valamivel megtoldotta, valami eredeti formát adott neki, vagy pointirozta s hasonlót. Ezt lépten-nyomon találjuk a szóban forgó forrásokban. Mi tehát Drews eljárását, hogy párhuzamait a forrásokra való tekintet nélkül szedegeti, nagyjában helyeseljük. De csak nagyjában, mert nem zárkózunk el azon nézettől sem, hogy esetleg az ujtestamentomból is történt infiltráczió a midrasba. Igy pl. érdemes feladat volna a Pirké Eliezer beható átvizsgálása ebből a szempontból. Talán nem véletlen, hogy ez a midras a keresztényeskedéssel gyanusitott Eliezer ben Hyrkanosz nevét viseli.

Igaza van Fiebignek abban, hogy az evangéliumokat és általában az ókeresztény iratokat a rabbinikus irodalom nélkül igazán megérteni nem lehet. Ezt a gondolatot nemcsak az előszóban fejezi ki, hanem vizsgálódásai folyamán ismételten visszatér reá, konkrét példán mutatva be thézise helyességét. Mielőtt a mű taglalásába belemegyünk, nyilatkozataiból kis gyüjteményt adunk, a mely több szempontból érdekes. A kérdés fontosságánál fogva az idézeteket eredetiben adjuk és nem kiméljük a tért. Már a bevezetésben F. munkája czéljául négy gondolat igazságának

bebizonyitását jelöli meg. 1. A rabbinikus tanulmányok nélkülözhetetlen alapjai különösen a synoptikus evangeliumok igazi történelmi megértésének. 2. Az evangeliumok kritikájánál tekintettel kell lenni arra, hogy szóbeli hagyományok voltak, mielőtt leirattak. 3. Jézus hasonlatait csak az értheti meg, ki a zsidó kifejezés és gondolkozásmód iránt iskolázott szemmel bir. 4. Stílus, kifejezésmód és gondolat Jézusnál és az evangelistáknál zsidó psychológiai alapon nyugszanak. És most hadd következzenek az idézetek.

„Es ist in der heutigen, auch in der liberalen protestantischen Theologie vielfach üblich, alles Rabbinische und Jüdische, besonders wo es sich um den Hintergrund des Lebens Jesu handelt, so schlecht zu machen, wie nur möglich. Man meint dann Jesus in um so hellerem Lichte erstrahlen lassen zu können, meint auch gewissermassen auf diese Weise zu rechtfertigen, dass man sich um etwas so Minderwertiges wie das Rabbinentum möglichst wenig kümmere, da es ja nicht der Mühe wert sei!! Die Frage ist, ob angesichts der vorgelegten Proben ein ähnliches Verdikt den rabbinischen Gleichnissen gegenüber am Platze sei." (242).

„Will nun man aber nicht ungerecht sein, so muss man andererseits hervorheben: trotz aller spezifisch jüdischen Schriftgelehrsamkeit, altertümlicher und künstlicher Theologie, trotz aller nach unseren Begriffen falschen Gedanken findet sich doch in den jüdischen Gleichnissen auch manches religiös und sittlich, überhaupt allgemein menschlich Wertvolle. Man muss ausserdem anerkennen: wie überhaupt, so ist der Jude auch in seinem Gleichnissen nicht ohne Geist und Scharfsinn und Geschick. Dass der Mensch immer auf seinen Tod vorbereitet sein muss, ist doch gewiss ein wertvoller Gedanke, ebenso dass derjenige, dessen Religion in Taten, nicht bloss in der Theorie besteht, Halt hat, derjenige, bei dem das Gegenteil der Fall ist, aber haltlos ist" (243).

„Wie die rabbinischen Traditionen, so haben auch die Traditionen über Jesus etwas *Anekdotenhaftes* an sich, was bei mündlicher Tradition das Natürliche ist. In der

Hauptsache sind *einzelne Aussprüche* bewahrt, längere Zusammenhänge weniger. Kürzere Gleichnisse stimmen mehr überein als längere, und bei diesen wiederum heben sich pointierte Aussprüche, heben sich die Hauptdikta, das Gerippe des Ganzen als identisch heraus, während die Einzelheiten verschieden sind. Man denke hier an das Gleichnis von den anvertrauten Pfunden, daran, wie verschieden die Zusammenhänge sind, in denen die einzelnen Stoffe bei den Evangelisten begegnen, daran, wie wörtlich ein so kurzes Gleichnis wie das vom Senfkorn bei den drei Synoptikern aufbewahrt ist." (274).

„M. E. behält es sein Bewenden trotz Arthur Drews bei der „Unüberbietlichkeit" und „Unerfindlichkeit" der Gleichnisse Jesu, und grade die Untersuchung der rabbinischen Gleichnisse ist das einzige Mittel, diese Erkenntnis zu vertiefen und zu befestigen. Dass Arthur Drews den Vergleich mit den rabbinischen Gleichnissen als so wichtig erkannt hat, wie er es tatsächlich ist, zeugt von seinem, auch sonst als rühmlich anzuerkennenden Scharfblick. Es ist sehr dankenswert, dass er die heutige Theologie auf diese Weise auf ein Problem gestossen hat, das sie schon längst ernsthaft und energisch hätte in Angriff nehmen sollen. Die neutestamentliche Forschung muss aus dem Dilettantismus auf rabbinischem Gebiet heraus, der ihr in ihrer Hauptmasse bisher noch immer anhaftet. Die rabbinischen Studien sind das einzige Mittel, die Erforschung des Lebens und Wirkens Jesu auf eine solide Basis zu stellen. Wenn die sehr dilettantischen und oberflächlichen Behauptungen von Arthur Drews *die* Frucht für die Theologie trügen, dass die rabbinischen Studien wieder die wichtige Stellung in ihrer Mitte erhielten, die sie früher einmal besessen haben, so würde die Episode Drews für die Theologie von dauerndem Nutzen sein und werden. Sicher ist, dass die völlig veraltete Art, in der Jülicher die Gleichnisse Jesu erforscht hat, aus der Theologie verschwinden wird; denn mit Textkritik und sogenannter Literarkritik ist ohne wirkliche Sachkenntnis nichts dauernd Haltbares auf dem Gebiet der neutestamentlichen Forschung zu erreichen. Wirkliche Sachkenntnis aber ist

auf neutestamentlichem Gebiet ohne gründliche Schulung in Rabbinicis unmöglich." (174).

Szerző először Jochanan ben Zakkai, a sammaita iskola és más első századbeli tannák nevében közölt példázatokat fordit és tárgyal. Tulságos hiven fordit, a mi nem ritkán az érthetőség rovására történik. Nem hiányzanak tévedések sem.

Rabbi Eliezer azt mondta: Térjen meg az ember egy nappal halála előtt. Erre azt kérdezték tanitványai: hát tudja az ember, hogy mely napon fog meghalni. Erre Eliezer azt feleli: annál inkább térjen meg ma, hátha meghal holnap és *igy egész életében bűnbánatban él.* Az aláhuzott szavakat F. 18 igy forditja: „(dann) wird er (, tut er heute Busse',) erfunden (als) alle seine Tage in Busse (lebend)". A נמצא itt azt jelenti, hogy „igy történik", „igy lesz". — U. o. חתנו של ר׳ מאיר (Sabb. 153a) Méir *apósa* (veje helyett). Ehhez a hamis forditáshoz F. a 32. lapon még külön megjegyzést fűz. „Érdekes, hogy R. Méir apósa itt mint tradens lép fel és R. Méir nevében tradál". 19. l. fent תנן התם kifejezést tévesen vonatkoztatja az egész idézetre, mert csak a misnáról használatos és igy csak az első mondatra vonatkozik. — Jóchanan Jézus életében 10 éves volt (24. l.) Ez semmikép sem lehetséges, mert Jóchanan Hillél tanitványa volt, Jézus korában pedig már H. unokája (Gamliel I) volt a patriarcha. H. tehát időszámitásunk előtt halt meg és igy Jóchanan születése előtt tanult volna nála. J. 20 körül (isz. előtt) születhetett és a templom elpusztulásakor már nagyon öreg ember volt. A hagyomány szerint 120 éves lett. —

כתב היכר יד שלו „das er der König *ein Schriftstück* gibt, sein Handerkennungszeichen" (33. l.; tósz. B. K. 7, 4), Egy dologról van szó, nem kettőről, az aláhúzott szó törlendő. — U. o. משלו משל imperativus nem lehet. — 35 libellarius (helyesen librarius, liblarius). —

Ábót Nátán 14 végén (ed. Schechter 59): „Bement Jóchanan ben Zakkaihoz [hogy vigasztalja] R. Eleázár ben Arak. Midőn [J. b. Zakkai] meglátta, azt mondta szolgájának, vedd a ruháimat és menj utánam a fürdőbe, mert nagy ember és nem tudok előtte megállani." Ezt a he-

lyet F., mint maga mondja, nem értette meg (48. l.) Az értelme az, hogy Eleázár oly vigasztalást fog mondani, melyet el kell fogadnia és ezután, letevén a gyászról, ennek jeléül fürdőt vesz. — U. o. מקרא-t leczkével forditja. Valószinűleg tóra elé teendő. Vagy pedig eredetileg csak תורה ומקרא állott és mikra = próféták és hagiografák; később helyettesitették világosság kedvéért a mikrá szót „próféták és hagiografák" ismert kifejezéssel és a szövegben mindkettő benmaradt. — Á. Nátán 1. verzió 14 (Sch. 58,) קנקן זפותה שמשמרת את יינה. F. jól forditja és fölösleges azon megjegyzése (53, 1. j.), hogy nem forditandó: „eine verpichte Weinflasche, *die die Hefen beseitigt.*" — U. o. utolsó sorhoz. לקיים nem jelenti szószerint sem „aufzurichten", ezt csak a hifil jelenti. — 54, 14. sor: חסיד שבדורו nem „ein Frommer in seinem Zeitalter", hanem „der Frömmste seines Zeitalters".

Kohelet rabba 1, 15-re (vilnai kiadás 6a) arról van szó, hogy két gonosz közül az egyik halála előtt megtért, a másik pedig nem; az első a jámborok közt áll, a második pedig a gonoszok közt. Erre azt mondja: itt talán részrehajlás van, hisz együtt loptunk stb. Erre következik: ואומר לו שוטה שבעולם מנוול היית לאחר מיתתך ימים ושלשה וכו' וראה חברך בניוולך וכו' ועשה תשובה כצדיק ונרמה לו תשובתו ליטול לבאן חיים וכבוד וחלק עם צדיקים. כל כך למה? שהיתה ספיקא בידך לשוב ואילו שכתה היה טוב לך.

Világos, hogy ואומר nem a társra vonatkozik, hanem kiesett a rövidito jel és (ואומרים) olvasandó. A párhuzamos helyen Ruth r. III (6b Vilna) csakugyan והם משיבין ואומרים לו áll. Helytelenül fordit tehát F. „Und er sagt zu ihm" és a jegyzetben magyarázza: „D. h. irgend einer, man" (98. lap). Világos továbbá, hogy ושלשה szóból ו törlendő (igy Ruth r.) és nem teendő elébe שנים. Sulyosabb hiba, hogy F. a שבעולם szót elvágja שוטה szótól és a következő mondathoz huzza, forditván: „ (du) Tor, der du in der Welt verunstaltet warst, ‚und' nach deinem Tode, ‚2 Tage' und 3 haben sie dich nicht in einen Sarg hineingebracht". Egy mondatból kettőt csinál: (1) שבעולם מנוול היית, (2) ולאחר מיתתך וכו'. Továbbá helytelen: „es veranlasste ihn seine Busse zu nehmen für hier" (99 fent), e helyett: „seine Busse war

für ihn die Ursache, dass er hier nahm." כל כך למה nem: „Alles (geschah) so, warum?", hanem: „Warum alldies". אי שוטה שבעולם nem forditotta אי szót = Ó jaj. ערב שבת nem „Vorabend des Sabbat", hanem: „Rüsttag des Sabbats" F. 116. lap: „zum Abend des Rüsttages des Sabbat". — 99 lent ezt a mondatot: ועל מה אנו מצווין? על השער הזה: שנאמר השער וגו' igy forditja: „Und auf Grund wessen (d. h. welcher Schriftstelle) ist uns befohlen betreffs dieses Tores? (d. h. es zu bewachen)(Antwort): denn es ist gesagt (Ps. 118, 20): „dies ist das Tor . . ." A feleletet a kérdéshez vette. Egyébiránt ezt a kérdést: „mely bibliai szóból (mondatból)?", mindig מנין terminussal fejezik ki, sohasem על מה-val. — ההוא מינא „jener bekannte [Ketzer] oder: jener, von dem hier die Rede ist" (105, 4. j.). Felesleges megjegyzés, egyszerűen forditandó: ein Ketzer. Épugy 106, 2 „wohl R. Jischmael" (teljesen biztos). B. B. 134a „talmud" az összefüggés szerint a midrast jelöli.

109 lent „Izráel ellenségei" meg kellett volna jegyezni, hogy itt euphemizmus „Izráel" helyett. — 112, 11. és 13. sor: אמרה מה דהיא אמרה = mondott valamit, nem pedig „sagte, was sie zu sagen pflegte." — 112, 6. sor alulról j. Chagiga 78a 13 kérdés és felelet van, t. i. אלא szóval kezdődik a felelet. F. az egészből egy mondatot csinál és a 3. jegyzetben megint az egészen biztos értelmet szokásos „wohl" által bizonytalanná teszi.

117. lap. Az ismert midrast, mely szerint Jsmáel három dolgot allegorikusan (כמשל) magyarázott (Szifré D. 237, párh. helyek), szintén némileg elhomályositja Fiebig. A szöveget: „Terjesszék ki a ruhát a város vénei előtt" J. ugy magyarázza: יחוורו הדברים כשמלה „deritsék fel, mint a ruhát". Szándékosan választja a חוור „fehériteni" szót, czélozván a fehér ruhára. F. „klarmachen von Worten wie man ein Tuch ausbreitet." So ist wohl die Auslegung des R. Ismael gemeint (118). Ezt a mondatot: ומה תלמוד לומר אם זרחה השמש מה שמש שלום בעולם אף זה אם הוא יודע וכו' következőleg forditja: „Und was lehrt tieferes Studium? „wenn die Sonne aufgegangen ist"; was (bedeutet) „Sonne"? (Antwort:) Friede in der Welt. Auch dieser, wenn er weiss . . .". Két mondatból négyet farag. Azonban a végén csattan az ostor. R. Eliezer a tóra mondását szó szerint veszi: terjesszék

ki a ruhát a város vénei előtt és így bizonyítsák be, hogy a leány szűz volt. Héberül: דברים ככתבם. Ez a magyarázat, a mely a legrégibb és az igazi magyarázat, a Szifrében utolsó helyen áll, mert vagy az Ismáel, vagy az Akiba magyarázatát fogadták el. Akiba ugyanis ugy fogja fel a parancsot: „Ha a férj tanúi hamis tanuknak bizonyultak" (F. tévesen: ily módon találtatnak hamisaknak. Helyesen: találtattak, mert különben ugyanaz volna, mint az utána következő: másik magyarázat). Minthogy Eliezer nézete előtt tanukról van szó, F. Eliezer mondását is tanukra vonatkoztatja, forditván: „Worte (sind) wie ihre Schrift" és „magyarázván" a jegyzetben: „D. h.: sie können ihr Zeugnis auch schriftlich abgeben" (118, 1). Alkalmilag megjegyezhetjük, hogy a talmudi jog szerint irásbeli tanuságtétel érvénytelen (מפיהם ולא מן הכתב).

Itt a rabbinikus szövegek közlése egyelőre megszakad és csak 166-168 lapokon kerülnek ismét elő. Tanchuma (ed. Stettin 12 b—13a) I Móz. 4, 15-re szóló hosszabb fejtegetését forditja le. Több vastag hiba. Szöveg: לערב יצאו נשיו אחריו, מצאו זקנם הרוג, ותובל קין בנם הרוג ולמך. A vak Lemek tévedésből megölte Káint és saját fiát. „Este utána mentek *feleségei*, nagyatyjukat megölve és Tubal-Káin fiukat megölve találták." F. נשיו szót „Leute" val forditja, azaz אנשיו-al téveszti össze és ennek megfelelőleg בנם szót בנו-re javitja (167, 7. j.).

Lemek feleségeivel, kik hitvesi kötelességüket megtagadják, ügyüket biróság, azaz Ádám elé viszik. Ada és Czilla bevádolják férjüket, hogy nagyapjukat (Káint) megölte. Erre L. ezzel felel: אי זקנינו לפי תומו הרג. „Vajjon ősünk ártatlanul ölt-e?" [mint én t. i.]. Ádám itélkezik: „Lemek feleségei füleljetek szavamra. Lemek azt mondja: „Vajjon sebemre [szándékosan] öltem embert, menjetek és hallgassatok uratokra." Héberül a szükséges részlet: וכי איש הרגתי לפצעי כתמיה. Fiebig az 1. héber mondatot igy forditja: „habe ich etwa unsern Ahn entsprechend seiner Rechtschaffenheit getötet?" és a jegyzetben oda magyarázza, hogy Káin megérdemelte a halált. Először הרג áll és nem הרגתי, másodszor (az előzőnek korrigálása esetén) לפי תומו nem jelenti az „ő igazságosságát", hanem a véletlenséget,

pl. beszél לפי תומו véletlenül, a szándékosság nélkül. Az egyik hiba a másikat vonja maga után és F. a második héber mondatot igy forditja: „habe ich denn einen Mann getödtet zu meiner Wunde in seiner Rechtschaffenheit?" בתמיה (a talmudi kérdőjel kifejezője) F. nél „seine Rechtschaffenheit" (תמים-al való felcserélés).

Lemek feleségei Ádámnak azt felelik: „Orvos! gyógyitsd saját bénaságod! Te 130 esztendeig tartózkodtál nyoszolyádtól és te tanitsz bennünket? Mi áll ez [a Lemek története] után? És élt Ádám 130 esztendeig és nemzett fiút képmására". F. igy fordit: „Du sagten sie zu ihm: Arzt heilst du deine Lahmheit? Du hast dich fern gehalten von deinem Lager 130 Jahre und du hast uns gelehrt, was danach geschrieben steht: „und es lebte Adam 130 Jahre und zeugte (dann) in seiner Ähnlichkeit gemäss seinem Bilde". Az eredetiben ez áll: ואתה מלמד אותנו מה כתיב אחרי? ויחי אדם שלשים ומאת שנה ויולד בדמותו כצלמו. F. מה כתיב-et מלמד אותנו tárgyának vette és az egész szöveg értelmetlenné válik.

Ugyanott 168 köv. leforditja F. a párhuzamos helyet Genesis rabba 23, 4 (ed. Theodor 224 k. lap). A szöveg igy hangzik: „ *Szólt L. feleségeihez stb.* Jószé b. Chanina azt mondta: L. az elhálásra szólitotta fel őket. Erre azt felelték neki: Holnap jön az özönviz! Szaporodjunk és sokasodjunk az átokra? Felel (L.): כי איש הרגתי לפצעי שיבואו לי פצעים בשבילו וילד להבורתי שיבואו לי חבורות אתמהא קין הרג ונתלה לו שבעה דורות, אני שלא הרגתי אינו דין שיתלה לי שבעים ושבעה. Ennek az értelme ez: „*Vajjon embert öltem sebemre*", azaz hogy sebek jöjjenek reám? „Vajjon *gyermeket sérülésemre*", azaz, hogy sérülések jöjjenek reám? Káin gyilkolt és vártak [a büntetéssel] hét nemzedékig, én nem gyilkoltam, nem jogos-e, hogy várjanak hetvenhét nemzedékig?" Ez az agáda nem veszi fel azt, hogy Lemek megölte Káint és fiát; feleségei csak azért nem hallgatnak reá, mert a vizözöntől tartanak. Erre azt mondja L., hogy a vizözön még messze van. Ha a Káin büntetése késett hét nemzedékig, akkor a Lemek ivadékai még hetvenhét nemzedékig kell, hogy éljenek. F. nem értette a szöveget és igy forditotta:

„Er sagte zu ihnen: „denn einen Mann habe ich getötet für meine Wunde" (das soll bedeuten:) dass kommen sollen über mich Wunden um seinetwillen; „und ein Kind für meine Strieme" (d. h.:) dass kommen sollen über mich Striemen um seinetwillen. Wunderbar! Kain hat getötet und es wurde von ihm abhängig gemacht: 7 Generationen. Und ich, der ich nicht getötet habe: es is nicht recht, dass von mir abhängig gemacht wird diesen betreffend".

Ennek nincsen semmi értelme. F. nem vette észre, hogy אתמהא a kérdést jelzi és az egészet állitásnak vette; nem tudta továbbá, hogy אינו דין logikai következtetés = nem jogos (logikus)-e és a szövegből épp az ellenkezőjét hozza ki annak, a mi benne áll. נתלה דין nem azt jelenti „es wurde von ihm abhängig gemacht", hanem „es wurde in Schwebe gehalten", „es wurde aufgeschoben". A jegyzetben F. azt mondja: „Oder: es wurde an ihn gehängt, d. h. es gingen von ihnen Nachkommen aus, stammten von ihm ab". Egyébiránt F. maga bevallja, hogy a szöveget nem érti, megjegyezvén (4. j.): Der Text ist nicht klar.

A folytatásban ez áll: ר' אומר הרי זה קל וחומר שלחשך, אם כן מאיכן הקביה מנבה שטר חובו. Ez a mondat nem vonatkozik Jószé b. Ch. magyarázatára, mint F. hitte, ki azt jegyzi meg, hogy az előző szöveget Rabbi már ismerte (6. j.). Ez elég furcsa, miután F. maga konstatálta, hogy Jószé 250 körül és Rabbi 200 körül élt. A Rabbi megjegyzése önálló. R. a szöveget közfelfogás szerint magyarázta, hogy t. i. Lemek megölte Káint és fiát és hogy L. azt mondja: ha Káin hét nemzedéket látott, akkor L. hetvenhetet fog látni. Erre R. azt mondja, hogy ez sötét (hamis) következtetés, mert akkor Isten hogy hajtsa be adóslevelét. Fiebig R. megjegyzését nem a bibliai szövegre, hanem Jószé b. Chanina midrasára vonatkoztatja és azt mondatja Rabbival, hogy Jószé magyarázata, a mely Jószénál régibb, R. előtt nem volt világos. „Rabbi sagt: siehe, dies (ist) eine Frage der Finsternis". Jegyzet (168, 6): „Das soll wohl heissen, dass Rabbi der vorhergehende Text, der also offenbar älter ist als Rabbi, unklar war".

Fiebig, mint mondja, tiz év óta irodalmilag foglalkozik a rabbinikus irodalommal. Gyenge eredmény.

Budapest 1913. márcz. 23. *Dr. Blau Lajos.*

AZ IMIT 1914. ÉVI KIADVÁNYAI.

Ünnepi a hangulat, mely szárnyalást ad a gondolatnak, midőn a magyar zsidóság jogos büszkeségének, irodalmi társulatunk munkálkodásának tanuságtételéről teszünk jelentést. Évről-évre gyarapszik a gyümölcstermés, mely gazdagitja a hazai irodalmat s egyre növekedik a munkások tábora, mely szeretettel ápolja a zsidóság életfáját, hogy igaz tudás és tiszta megismerés talajából sarjadt méltányló megbecsülést vivjon ki a felekezet számára. Megelégedéssel és örömmel látjuk mindjobban kibontakozni az értékes irodalmi munkálatokkal megalkotott arányait a nagy épületnek, mely idővel mindent fel fog ölelni, hogy hazánk nyelvén találjon kielégülést a zsidóság megismerésére vágyó törekvés.

Idei tagilletmény gyanánt közreadott kiadványaival ismét két olyan kötettel ajándékozta meg a hazai irodalmat, melyek nemcsak a zsidó tudománynak válnak becsületére, de közülök az egyik joggal tarthat számot arra is, hogy kiadatásáért a magyar irodalomtörténeti kutatás hála és elismerés babérját nyujtsa az IMIT-nek.

Péchi Simon erdélyi kanczellárnak, a szombatos felekezet kiépitőjének imakönyve a kiadvány, melyet csak mélyen érzett megilletődéssel vehetünk kézbe, hiszen azon felül, hogy ez a legelső forditása a zsidók imakönyvének, egyszersmind a sokat megrágalmazott zsidó imakönyv, melyből áhitattal meritett lelki vigaszt s szivbeli kapcsolatot az Istennel az erdélyi magyarságnak igaz vallásos megismerésre vágyakozó nagy része. A reformáczió hullámverése Erdélyben a szombatosok felekezetét hozta létre, mely nemcsak ünnepeivel s szertartásaival közeledett a zsidósághoz, de tőle kölcsönözte fohászaihoz is a szárnya-

kat. A reformáczió, mely az őskereszténységhez, Jézus vallásához való visszatérés jegyében indult hóditó útjára, végső konzekvencziájával az erdélyi szombatosok felekezetében csúcsosodott ki: vissza kell térni a zsidósághoz, amelyben élt s amelyet vallott maga Jézus is; ha pedig ez az igaz vallás, úgy az istentisztelet tartalma és formája sem lehet más, mint amit Jézus gyakorolt a korabeli zsinagógában. És *Péchi* Simon leforditja a 17. század elején a szombatosok gyülekezete számára a zsidók teljes köznapi s ünnepi imarendjét, leforditja nagy héber nyelvi készültséggel s az imák szellemének megértésével, leforditja a világirodalomban legelsőnek magyarra a zsidó imakönyvet, s kezébe adja a székely gyülekezetnek, mely a magyar szóra hiven átültetett zsidó imák által megvont zsidó istentisztelet keretében találta meg istenét, akinek dicsőitéseért végzetes üldöztetést is kész volt elszenvedni. Ezt az imakönyvet, mely eddig csak kéziratban létezett, adta most ki az IMIT boldogult elnökének, *Hatvany József* bárónak és özvegyének támogatásával, miáltal irodalmunk közkincsévé vált a hazai vallástörténet ezen egyik legbecsesebb dokumentuma. A forditás és a kiadvány irodalmi értékének, vallástörténeti jelentőségének méltatását szakmunkatársunk avatott tollából folyóiratunk legközelebbi számában fogjuk közölni, most csak fel akartuk hivni olvasóink figyelmét a mű megjelenésére, melyet *Guttmann* Mihály dr. rabbiképző intézeti és *Harmos* Sándor dr. tanitóképző intézeti tanár alapos tudással, mélyreható szakértelemmel és elismerésre méltó nagy fáradozással rendezett sajtó alá. Az IMIT iránt pedig a magyar zsidóság és tudomány hálát fejezzük ki, mely legelső sorban a társulat főtitkárát, szellemének irányitóját, munkaprogrammjának megállapitóját s a hivatott munkaerők megtalálóját *Bánóczi Józsefet* illeti.

Bánóczi széles látkörű és czéltudatos szerkesztői hivatottságának köszönjük az IMIT ezidei Évkönyvét is, mely méltóan sorakozik a társulat előbbi évkönyveihez s amelynek változatos tartalma, értékes tanulmányai és közérdekű fejtegetései megfelelnek a legmagasab igényű irodalmi és tudományos követelményeknek. A tudományt képviselő dolgozatok közt legnagyobb szerepe jut a történeti kutatásnak, amire legelső sorban tart számot a zsidóság megismerését óhajtó olvasó, de szóhoz jut a bölcselet és néprajz is éppúgy, mint annak a felderitése, hogy a művészetben s közművelődés terén minő értéket képviselnek a zsidók. A tudományos értekezéseket felváltják a szépirodalmi dolgozatok, költemények és elbeszélések, mindmeganynyi tanitó és gyönyörködtető erővel ható megnyilatkozása a zsidó mult talajában gyökerező meleg érzésnek.

A könyvben utolsó helyre került, de tanulságos tartalmánál és érdekességénél fogva legelső helyen méltatandó *Blau Lajos* tanulmánya az időszámitásunk előtti és utáni századokból származó görög nyelvű papyrus leletekről, melyből megtudjuk, hogy az ókori világ nem ismerte az antiszemitizmust, hogy háromszázévvel időszámitásunk előtt a zsidóknak már minden országban voltak zsinagógáik, hogy a zsidók a földközi tenger medenczéjének országaiban mindenütt a kor kultur nyelvén, görögül beszéltek, hogy irásaik eszközeiben s formáiban az antikvilág kultúrájának olyan hatása alatt álltak, hogy még a zsinagógai életben mai napig őrzött tórapéldányok formái is az ókori könyvvilág példányát tartották fenn. Történeti tanulmány az Évkönyv legelső dolgozata is, melyben *jánosi Engel Robert* alapos hozzáértéssel, meleg szivvel és Báró Eötvös József eszményiségtől áthatott köztevékenysége iránti hálával tárgyalja a nagy államférfiút és jó viszonyát a magyar zsidósághoz, melynek ujkori fejlődése alapjait az emancziپáczió törvénybe iktatásával Eötvös helyezte el, kinek születése századik fordulóját az elmult évben a magyar zsidósággal egyetemben az IMIT is méltóan ünnepelte meg a nagy ember emlékének szentelt felolvasó estélyel. A magyar zsidók történetéhez szolgáltat érdekes és becses adatokat *Mandel Bernát* is, ki a nyitramegyei határszéli Szenice zsidóinak viszontagságos sorsát mutatja be a 14. századtól a 18. század közepéig, s a nála már megszokott és sokszor méltányolt pontos s megbizható levéltári kutatás révén bepillantást nyerünk a földesurak önkényének kiszolgáltatott zsidók helyzetébe, amely e korban Szenicen ugyanolyan volt, mint az ország egyébb vi-

dékein. Ugyancsak a magyar zsidók története keretébe illeszt *Bodor Zsigmond* megkapó szinekkel megrajzolt képet Horn Edéről, ki 1875-ben kereskedelemügyi államtitkár volt, akinek az ország nemzetgazdasága körül szerzett érdemeit közadakozásból emelt s mult évben leleplezett szobormű hirdeti szülővárosában, Vágujhelyen; a közvetetlen érdem, hogy létrejöhetett a szobormű, Bodor Zsigmondé, ki szeretet hevétől vezérelt ékes tollal áldozott a hazája javát szolgáló kitünő nemzetgazdász emlékének. A magyar zsidóság jelen küzdelmeinek s egyben tiszteletet érdemlő kultúrtörekvésének megrajzolandó képéhez nyujt *Mezey Ferencz* erőteljes ecsetvonásokat, midőn felemelő érzést támaszt bennünk a csendben s majdnem titokban oly áldásosan működő Országos Magyar Izraelita Közalap aktáiból meglepően súlyos adatok közlésével s csodálattal tekintünk a közalap vezetőségére, mely 15 év alatt oly óriási arányokban juttatott támogatást hitközségeknek és hitközségi tisztviselők özvegyeinek s árváinak, segélyt felekezeti intézményeinknek és ösztöndijakat tudósok, irók, s művészek részére, kik közül immár számosan ép a Közalap támogatásával juthattak olyan polczra, amelyen nevükkel a hazai zsidóságot diszitik. A zsidóság történetének megismerését szolgálja végül *Richtmann Mózes* dolgozata, melyben igen ügyesen csoportositott és elevenen megirt ismertetésben mutatja be a bécsi zsidók változatos helyzetét a legendás multtól egészen a 19. század közepéig a legujabb történeti kutatás alapján.

A zsidó történeti kor előtti idők bibliai Izráeljét, a szentirás örökszép poézisét tárja elénk *Eisler Mátyás* a Tenger a Biblia költészetében czimű tanulmányával, rámutatva arra a megihlettségre, melyet a természet fensége ébresztett Izráel költői lelkű prófétáiban, valamint *Kelemen Adolf* dolgozata, mely Jeremiás próféta korát és működését festve, hü képet nyujt a Jeruzsálem első pusztulása idejebeli Izráel politikai, társadalmi, vallási és erkölcsi állapotáról, hogy kidomboritsa az eszmények világában élő prófétának nemesen kiemelkedő alakját. Bibliai tárgyú költeményekkel gyönyörködteti az olvasót *Kiss Arnold* a Mózes anyjához fűződő legenda fedolgozásával, *Lenkei Henrik* a jeruzsálemi templom helyének mondájával, melyet a szeretet szentelt meg s tett méltóvá, hogy oda épitse templomát a bölcs király és *Szilágyi Géza* a tragikus végű Saul lelki küzdelmének leirásával.

A zsidóság filozófiai megértéséhez, lényeges eszméinek megismeréséhez nyujt *Vajda Béla* felette tanulságos adatokat Bergson és Majmonides czimű összehasonlító tanulmányában, melyben a jelenkor legünnepeltebb bölcsészének, a párisi Bergsonnak optimisztikus eszmevilágát mint a zsidóság ősi és sajátos tulajdonát mutatja be. Ugyancsak a zsidóság örök eszmei fönségének eltörölhetetlen hatását tárja elénk *Sebestyén Károly* a rakoncátlan Heine érzelemtengerének legmélyéből meritett értékes gyöngyök felmutatásával, bájosan hangulatos és lirikus lágysággal előadott fejtegetéssel bizonyitván azt, hogy Heine pajzánságának felszines hullámzása alatt a zsidóság örökbecsű eszményei rejtőztek, melyek születésétől fogva egész a sírig kisérték a halhatatlan költőt. De mint egyrészt Heine példáján is található, hogy a zsidóság eszméi a bennük szülötteknek lelki világából el nem tüntethetők nyomtalanul, úgy másrészt nagyon értékes s a zsidó néplélekre mélyen belevilágitó tanulmányban ad *Kohlbah Bertalan* számot arról, hogy a zsidóság befogadó képessége, idegen kulturelemeknek önmagába való teljes beolvasztása menynyire fokozódhatik idő folyamán át egészen a féltékenyen őrzött vallásos tiszteletig; nagyon érdemes munkát végez Kohlbach, midőn a zsidó és idegen körök néprajzi kapcsolatainak felderitésével járul a különböző felfogások tisztulásához. A zsidóság sokfelé ágazó megértését a felekezeten belül nagyban előmozditja a nagy kultúrmunka, melynek egy töredékéről alapos tanulmányokban és éles megfigyeléssel ad számot *Heller Bernát és Fürst Aladár*, külön-külön tárgyalva a németországi zsidók felekezeti középiskoláinak törekvéseit, szervezeteit, irányait és eredményeit, mely dolgozatokkal a szerzők mély hálára kötelező szolgálatot tettek a magyar zsidóságnak, mely a németországi számos példából vonhat tanulságos következtetést a közel jövőben megnyiló magyar-zsidó középiskola várható eredményeire. Mert amint a kultura gyujtópontjáról támad

a világosság, mely a zsidóságon belül terjeszti az önmegbecsülés fényét a zsidóság igazi értékéről, úgy ugyancsak a zsidóság kulturájából áradhat a körein kivül állók közé az a fény, mely a zsidóság iránt fakaszt megbecsülést. Ezt a czélt szolgálja *Patai Edith* nagy tudással, széles látókörrel, izzó lelkesedéssel és találó itélettel megirt czikke a zsidó művészetről és művészekről, meggyőzően fejtve ki azon örök művészi értékeket, melyek csak zsidó talajon fakadhattak és biztos vonásokkal jelölve meg a területet, melynek határain belül kétségtelenül felismerhető a művészet zsidó jellege.

A zsidó érzésvilág szines virágaiból kötött csokorba foghatók az Évkönyv szépirodalmi dolgozatai, melyek közül kimagaslanak *Ujvári Péter és Nádai Pál* elbeszélései, *Mezey Sándor, Szabolcsi Lajos, Szegő Arnold* és *Feleki Sándor* költeményei, mindmegannyi mély érzésű és magasan szárnyaló kifejezései a zsidóság fájdalmas multja megértésének s a derűs jövőjébe vetett reményekkel teli vágyódásnak.

Az Évkönyv befejező részét a társulat munkásságáról szóló titkári jelentés foglalja el, melyet *Bánóczi József* mesteri tolla írt meg, aki úgy tudta megválogatni munkatársait, hogy úgy a magyar zsidóság hálája, mint a magyar irodalom minden barátjának köszönete illeti meg a jelen Évkönyv szerkesztéseért, mellyel csak öregbitette a társulat körül szerzett nagy érdemeit.

Ujpest. *Dr. Venetiáner Lajos.*

HUMOR A TALMUDBAN.

(Farkas J. עת לשחוק לקוטי דברי השחוק והלעג דברי
החדוד וההתול מספרות התלמוד ומספרי המדרש עם הערות)

E cim alatt jelent meg nemrég egy héber füzet, mely igen találó csoportositásban mutatja be a gazdag talmudi irodalomnak humorisztikus és tréfás tartalmu szövegeit. Szerzőnek sikerült a legjellemzőbb és legérdekesebb idevágó részleteket egybefoglalni és helyes beosztás által kellő világitásba helyezni. Ha arra gondolunk, hogy a talmud sajátos szerkezete mennyire megneheziti a speciális szempontokból való anyagkiválasztást, méltányolni tudjuk a nagy munkát és gondot, melyet szerző e müvére forditott. Az első és talán a legnagyobb nehézséget okozza maga az anyaggyüjtés, de nem kisebb feladat a tárgyhoz tartozó elemek helyes felismerése sem. Mert a talmud két évezredes irodalmát nemcsak az teszi különlegessé, hogy a zsidó vallásos és kulturális életet úgy rögzitette meg, amint az élő szóban és szájhagyományban nyert kifejézést, tehát nem irodalmi elvek szerint szerkesztetett, és igy az anyag elrendezésében sem volt tekintettel oly értelmű csoportositásra, melyet irói műgonddal megirt könyvben találunk, hanem mellőzi a legtöbb esetben a hangulat és helyzet jelölését is. Az egyes viták, jelenetek, megjegyzések és kijelentések némán, minden külső jelzés nélkül következnek egymásra és csak gondos tanulmányozás alapján egészithető ki egy-egy mondáshoz a hozzátartozó kép vagy szin. Ennek hiányát észleli különösen az, akit nemcsak az egykor elhangzott szavak száraz tartalma érdekli, hanem a hozzátartozó plasztika is. Akárhány talpraesett elmés megjegyzés mellett halad el a felületes olvasó, a nélkül, hogy a tréfás célzatot észrevenné. Talán a legtöbb értelemzavar, mely a talmud körül keletkezett, annak köszöni eredetét, hogy a benne megrögzitett rövid foglalatú élő szót a száraz betük szerint értelmezték, mellőzve az összefüggést, a messze keleten akkor szokásos hyperbolikus és képletes beszédmódot, szóval mindazt, amit az élő szónál az arckifejezés és a helyzet röglön megvilágit, a leirt betű pedig, különösen évezredek mulva kommentár nélkül homályos marad és félreértésekre ad alkalmat.

Szerző igen helyesen talált rá azokra az elemekre, melyek tárgyához tartoznak. Az anyagot 13 csoportra osztja. Mert nemcsak a szorosabb értelemben vett humoros és tréfás részleteket adja, hanem kiterjeszkedik az anekdota és közmondásszerű elemekre is. E témabővitésnek hátránya is van, mert szerző kis térre akarván szoritani művét, nem fejthette ki kellőképen az egyes csoportokat és nem

terjeszkedhetett ki a rokon irodalmi termékekre. A népmondásokat אמרי אינשי tartalmazó 4. fejezetben használhatta volna Freund, Blüthen von den Gefilden Judas, különösen pedig Hyman בית ועד לחכמים c. művét. Nagy haszonnal járt volna az egész műre Rawnitzki és Bialik ספר האגדה c. hat kötetes művének tekintetbe vétele. Így tehát a csoportok számosak ugyan, de nem adják az egész idevágó anyagot. Szerző, talán a térre való tekintettel, különben is csak a főbb adatokat vette fel. Kommentárt nem fűz az anyaghoz, csak itt-ott található néhány közbevetett megjegyzés, ami inkább csak utalás valamely párhuzamos helyre.

A munka külső alakja és nyomása megfelelő. Néhány hiba maradt a szövegben, ami azonban csak nyomdatechnikai szempontból birálandó meg.

Budapest. *Dr. Guttmann Mihály.*

IRODALMI SZEMLE.

Nagy feltűnést keltett *Drews A.* műve: „Die Christusmythe" (*Jena* 1910, javitott és bővitett kiadás), melyben azt iparkodott bizonyitani, hogy Jézus nem történelmi személy, hanem mondai alak. Már időszámitásunk előtt megvoltak egyes szektáknál, zsidóknál és pogányoknál, azok a képzetkörök, melyek az evangéliumokban Jézus köré csoportosittatnak, sőt a név maga is. Pál apostol, Drews szerint, semmit sem tud egy Jézus nevű emberről, személyről sohasem beszél stb. Ez a kérdés a zsidóságot nem érinti. Fontos azonban Drews kritikája a liberális protestáns theológiáról. Ez istenemberben nem hisz és ennek folyamányakép saját felfogását a vallásról a multba projiciálja, azt állitva, hogy Jézus nagy ethikai személyiség volt, hogy előtérbe az ethikát állitotta és ebben tért el a zsidó vallástól. Ez ellen D. azt hangsulyozza, hogy ez a Krisztuskép az ujtestamentomban nincs meg. Felhozott bizonyitékai mellett hivatkozhatott volna 1800 esztendő exegézisére, amely ezt a theológiát az ujtestamentomi iratokból nem olvasta ki. Előtérben mindig Jézus istenvolta állott, ezt látták az irásban. Semmikép sem igazságos a régi

zsidóknak szemükre vetni azt, hogy nem látták az evangéliumban azt, amit hivei csak 1800 év mulva láttak meg benne, hanem azt, a mit a hivek maguk láttak benne és abban már akkor sem tudtak hinni. D. másokkal egyetemben azt vallja, hogy a kereszténység alapitója Pál. Nem érdektelen, hogy D. ellenfelei az evangéliumok historicitását az eddig lenézett talmudból bizonyitgatják. Nem állitják már, mint eddig, hogy a mi a talmudban van, késői, evangélium utáni korból való, onnan származik, hanem épp ellenkezőleg, hogy Jézus korabeli, tehát ő is a közös zsidó forrásból meritett, következésképp történeti személy. Igy különösen *Fiebig* „Die Gleichnisreden Jesu" cz. munkájában, melynek elemi botlásait a rabbinikus irodalomban egyébiránt fent kimutattuk. Micsoda fordulat! A főkérdésben nem foglalunk állást, de konstatálnunk kell, hogy D. alapos kritikai munkát végzett. Ha a zsidókat engedték volna és engednék beszélni, a keresztény theológusok minden időben gyorsabban haladtak volna és nem jöttek volna rendszerint későn. A zsidó vallásról persze D. is kérődzik, hangoztatva az elcsépelt szólamokat. D. nagy fantáziával dolgozik. Az a benyomásunk, hogy ugyanazzal az erővel, mellyel saját konstrukciójában hisz, a csodákban is hihet. Erős csak a negativ kritikában, melyben nem áll egyedül. Főérdeme az összefoglalás, mit egyébkép maga is tud és ki is mondja.

•

Bischoff E., ki „Die Kabbalah" czimen már közrebocsátott egy népszerű ismertetést a zsidó mystikáról, valamint „Babylonisch-Astrales in Talmud und Midrasch" cz. ebbe a körbe vágó beható kutatásokat nyujtó tanulmányokat, most terjedelmesebb művet irt a „Geheime Wissenschaften" cz. gyüjteménybe, melynek czime: „Die Elemente der Kabbalah. Erster Teil: Theoretische Kabbalah. Übersetzungen, Erläuterungen und Abhandlungen" (*Berlin* 1913). Az első értekezésben B. a kabbala alapgondolatait fejti ki. Teszi ezt közérthető előadásban, vagyis oly módon, hogy a keleti gondolatot nyugati formába önti. Ez sikerült is neki, mivelhogy nagy szeretettel mélyedt el tárgyába, melyben nem lát puszta babonát és zavaros eszméket. A kabbala nagy büverejére vall, hogy a modern szerzőt is

meg tudta nyerni, vagy legalább lekötni. A második értekezésben (kabbala, zsidóság, kereszténység) B. a trinitás ősi voltának kimutatása kapcsán ezen eszme mellett tör lándzsát: az Egyisten hármas megnyilatkozása. Már a renaissence ugyanezen okból ölelte a kabbalát keblére; ennek segitségével remélte ezt a mysteriumot megérteni és számára a makacs zsidókat megnyerni. B. fejtegetéseit ezzel végzi: „Den Kabbalisten aber bleibt für immer der Ruhm, auf ihre Weise und nach ihren Kräften Herolde eines der grössten Menschheitsgedanken — der Trinitätsidee — gewesen zu sein" (59. lap).

Az elméleti részt követik a „szövegek", vagyis forditások: a Jeczira, kivonatok a Zóharból (systematice rendezve) és Luria kabbalájából. A forditásokat nem olvastuk, csupán beletekintettünk és jó benyomást kaptunk. A jegyzetek, a könyv harmadik (és jó harmad) része sok érdekes észrevételt tartalmaz. A megjelenendő második kötet a praktikus kabbalát fogja ismertetni.

*

Frankenberg W. munkája: „Der Organismus der semitischen Wortbildung" (*Giessen* 1913. Beihefte zur Z A W XXVI) egész uj utat választ a sémi szóképzes felismerésére. Az eddigi grammatikai formák ráhuzása nincs helyén, mert idegen talajon nőttek. Nincs különbség főnév meg ige stb. között a szóképzésben. F. pár alapformára vezeti vissza a sémi nyelveket. Hat részben szól: a puszta infinitivusról, a präfixumokkal bővitett infinitivusokról, affixumok és pluralis képzésről és végül az igetőről, a passivum kifejezéséről, a szerves felépités alapjairól. Elméletét itt dióhéjban sem fejthetjük ki. A bevezetésben és az utolsó fejezetben ezt sz. maga cselekszi. Az egész könyvben nincs egyetlenegy héber, illetve sémi betű. Hogy az uj elmélet mennyiben állhat meg, a jövő fogja megmutatni.

*

Ehrlich A. B., ki Mikra ki-fesútó czim alatt figyelmet keltő észrevételeket tett közzé az egész bibliához, évek óta német nyelven is megjelentet egy-egy kötetet ugyanily tartalommal. Eddig hat vaskos kötet van kinyomva a „Randglossen zur hebräischen Bibel. Textkritisches, Sprachliches und Sachliches" czimet viselő műből. Az utolsó kötet a Zsoltárok, Példabeszédek és Jób könyveit tárgyalja (*Leipzig* 1913). A Zsoltárokról E. már 1905-ben külön terjedelmes kommentárt bocsátván közre, a jelen kötet csupán néhány uj észrevételt ad, úgy hogy tulajdonképen csupán az utóbbi két könyvről szól. A mi már most az egész művet illeti, általában jó véleményt mondhatni róla. Szerző éles ésszel és finom nyelvérzékkel emendálja ill. interpretálja a szöveget. Sokat magyaráz — igen helyesen — a misna (ujhéber) nyelvéből és az arabs nyelvből. Másokat E. csak akkor idéz, ha czáfolja őket. A hetedik kötettel a mű bizonyára teljes lesz. Ehrlich Galicziából származó Newyorkban élő magán tudós, azelőtt a városnál volt hivatala, tudományos állást sohasem töltött be.

*

Bardenhewer O., a régi egyházi irodalomnak Harnack mellett legnagyobb ismerője, kinek „Patrologie"-ja közismert mű, 1902-ben közrebocsátotta a „Geschichte der altkirchlichen Literatur" első kötetét, a mely most 2-ik kiadásban került ki a sajtó alól. (*Freiburg* i. B. 1913). Az egyházatyák, mint tudva van, a zsidókról elég sűrűn beszélnek: szidják őket és czáfolják vallásukat, közben a zsidókról máshonnan nem ismert adatokkal szolgálnak, ugy hogy műveik a zsidók történetének nem utolsó forrásai. B. műve, amely a régi keresztény irókról és ellenfeleikről részletes és megbizható felvilágositást ad, tehát a zsidó történet szempontjából is hasznos mű. Az egyházi iratok külső formája és szerzőik módszere, vagyis inkább eljárása szintén érdekes párhuzamokat ad a régi zsidó irodalomhoz, miről itt nem szólhatunk bővebben. Ezen felül még az is fontos, hogy több mű az egyház első két századából kétségtelenül zsidó eredetű, mint pl. a Didache, mely zsidó katechismust a pogányok számára az egyház átvette és saját czéljaira átdolgozta.

Az „egyházatya" név magyarázatánál B. hivatkozik ugyan arra, hogy az „ótestamentom" használja a „próféta fiak" kitételt és I Kor. 4, 14—15 a tanitót „atya" szóval nevezi (38), de a fődologról nem szól, arról t. i., hogy a zsidóknál 70-ig általában és sporadikusan még későbben

is *Abba* volt a tanitó neve. Nem szenved kétséget, hogy ez a czim zsidó eredetű, minthogy a pogány nyelvben ily értelemben nem használtatott. Az első századokban a püspököt nevezték atyának. „Als das Haupt der Gemeinde bzw. der Diözese wird der Bischof in Parallele gesetzt zu dem Haupte der Familie". (39). Helyesebb lesz ezen modern etymologia helyett a zsidó „abba" tanitó czimre visszamenni, vagyis a püspök a község, a dioecesis *tanitója* volt.

A római birodalomban, sőt magában Rómában a görög a 3-ik századig a latin nyelvvel sikeresen versenyezett (64). „Az általános műveltség a görög Keleten jóval magasabb volt, mint a latin Nyugaton" (66). Értjük, hogy a zsidók Rómában is görögül beszéltek.

A kereszténység élő szóval terjesztetett, mint a feltámadott (Mk. 16, 15) mondta. Mint Jézus maga csak szóval és nem tollal hirdette szavát, ugy azontúl is az élő szó maradt az igehirdetés eszköze. Pál is ezt vallja (Róm 10, 17). Az ujtestamentomi iratok is csak alkalmi iratok és már megtértekhez fordulnak. Miután B. ezt a gondolatot kifejtette, igy folytatja: „War es überhaupt erlaubt, zu schriftstellern. Durch das Vorgehen der Apostel war diese Frage noch nicht bejahend antwortet. Die grosse Mehrzahl der Nachfolger der Apostel und der weite Kreis der späteren Lehrer hatte sich auf mündlichen Unterricht beschränkt". „Als Klemens von Alexandrien sich anschickte, in seinen „Teppichen" die kirchliche Lehre schriftlich darzustellen und wissenschaftlich zu verteidigen, drängten sich ihm schwere Bedenken gegen die Zulässigkeit eines solchen Unternehmens auf". (Stromata 1, 1, 11—14; v. ö. Clem., Ecel. proph., 27). Azért reprodukáltuk B. gondolatait (74 köv.), mert azt mutatják, hogy az őskereszténység az igehirdetés módját is a zsidóságtól vette át. A zsidók „a szóbeli tant" csakugyan nem irták fel és az irodalomra csak a középkorban mentek át.

•

A Gercke-Norden „Einleitung in die Altertumswissenschaft" cz. műből, melynek II. kötetét XXXI, 155-156 már emlitettük, most a III. kötet is 2-ik kiadásban jelent meg

(*Leipzig-Berlin* 1914). Tartalma: Görög és római történet. Görög és római állami régiségek. A görög történetet az iskolában nem jól tanultuk, Athén és Sparta előtt már rég szerepeltek görögök Ázsia történetében. Ez a különben rég kidomborodott tény zsidó szempontból azért jelentős, mert ennek következtében elesik az a kronológiai következtetés, melyet a „Jávan" név emlitéséből Jóél könyvének szerzőségi korára vontak, valamint az is, a mit az Énekek Énekére a benne előforduló egy-két görög szóból következtettek. Általában nagyon érdekes, amit *Lehmann-Haupt* a „Vorzeit"-ról előad, de mi az érintett szempontból csak a következő részletet idézzük a görögök végleges letelepüléséről:

„Die Hapuptmasse der bisherigen griechischen Bevölkerung von Hellas und des Peleponnes suchte sich, verstärkt durch Inselbewohner und Abenteurer, die von überall her zusammenströmten, eine neue Heimat im Zentrum der kleinasiatischen Küste bis nach Karien hin, *wo sie sich unter dem Namen der Jonier*, der einem Bestandteil der Einwanderer gebührte, in dreizehn Städten ansiedelten, deren Zahl nachmals *(um 700 v. Chr.)* durch Verfehmung und Zerstörung von Melia auf zwölf zurückging. Auf dem gemeinsam eroberten Gebiete von Melia wurde dann *das Panionion, das Heiligtum des ionischen Bundes, errichtet, sei es, dass er früher bereits in unbestimmteren Formen bestanden, sei es, dass er neu gegründet wurde*" (*9. lap*).

Az általam aláhúzott szavakból látjuk, hogy a próféta miért nevezte a görögöket „bené ha-jevánim"-nak (Jóel 4, 6). Több mint tizszer emlitik a bibliai könyvek a görögöket, kivétel nélkül „jávan" névvel; igy még a misna (tannaita irodalom) is, csupán 3-ik századbeli szövegekben akad elvétve „hellenista" (Krauss, Lehnwörter, II, 56). Ha a zsidók, mint a bibliakritikusok felteszik, csak későn, mondjuk az V. században időszámitásunk előtt ismerkedtek volna meg a görögökkel, helléneknek és nem jónoknak nevezték volna őket. A rablást kivéve, az iónok története több érdekes analógiát szolgáltat a zsidók történetéhez. De itt csak még a régiségekből idézünk két pontot, az egyiket a rabszolga szabadonbocsátására, a másikat a házasságra vonatkozólag.

A görög államok lakossága két csoportra oszlott: szabadokra és rabszolgákra (*eleutheroi* és *douloi*). „Frei ist, wer Herr eines mit Rechtsfähigkeit ausgestatteten Willens ist, so dass er sein Handeln nach eigenem Ermessen bestimmen kann (*autos hauton kyrios ón; poieon hoka thelei*: delph. Freilassungsurkunden). Der Unfreie ist (nach dem ursprünglichen ungemilderten Rechte) Sachbesitz seines Herrn, hat daher keinen eigenen Rechtswillen, ist nur ein Werkzeug in der Hand seines Herrn (Arist. Pol. 1253 b 33 *ktéma ti empsychon* Eth. N. 1161b 4 *empsychon organon*)" (323). A szabadonbocsátás formulája a misna szerint (Gittin 9, 3): „légy magadé". Ez a régibb formula (Zsidó házasság-felbontás II, 36, 3. j.; német kiadás 39. l.) megegyezik a delph. szabadonbocsátó okmány formulájával: légy a magad ura. A „légy szabad" ujabb formula a görögöknél is, a zsidóknál is (i. m. 36, 4.; német i. h.).

A görög ember kötelességei közé tartozott a megházasodás is, általános görög jog szerint a *rokonság köréből* „öröklő leányt" kell elvenni (328). Solon óta a 16 éves korról a 18 éves korra tették át a házasságkötés jogát (330). Az első jó analógia a Czelafchad leányairól szóló bibliai törvényhez (Mózes IV, 36. fej.), a második a talmudi szabályhoz: 18 éves kor a házasághoz. Plato szerint 30-35 éves, Aristoteles szerint 37 éves korban kell nősülni.

*

Az elephantinei aram papyrusokról kimeritő munkát bocsátott közre *Hedwig Anneler* (Zur Geschichte der Juden von Elephantine. Buchschmuck von Karl Anneler, *Bern*, 1912). A szépen kiállitott műben a nevezett papyrusok minden irányban felhasználtattak s sikerült a szerzőnének az elephantinei zsidókról szines képet festeni. A szellem jellemzésére, amely a munkát áthatja, idézzük az előszóból (IV. lap) a következő részletet. Miután A. arról szólt, hogy kutatni kell az elephantinei zsidók helyzetét pénzügyi, politikai és szociális szempontból, igy folytatja:

„Wenn man aber sieht, wie tief gewurzelt, nicht nur im weiteren Publikum, die Meinung ist, „Juden könnten, besonders ausserhalb ihrer Heimat, unmöglich etwas anderes sein als Händler und Geldleute, welche spöttische

Ungläubigkeit man vielerorts noch für die Jüdischen Soldaten der Ptolemäer in Aegypten übrig hat, wenn man weiterhin Gründe finden kann, welche gegen einen militärischen Beruf der elephantinischen Juden sprechen könnten, wie die Geschäftsurkunden, die Nichtverteidigung des Tempels, so erscheint es m. E. nicht für unnötig, noch auf einem andern Weg zu der Annahme eines solchen Berufes zu gelangen als durch die blosse Lesung des חילא יהודיא „jüdischen Heeres"."

A bevezetés után 6 fejezetben tárgyalja Anneler az eltünt és csak szerencsés véletlen folytán történeti életre kelt zsidó katonai telep viszonyait. Az első fejezetben érdekes képet ad Elephantine szigetéről és Asszuán városáról általában. Jelentős szerepe van e két határhelynek Egyptom régi multjában. A közigazgatáshoz is több fontos adatot szolgáltattak a zsidó papyrusok. Minthogy Elephantine és Asszuán (felváltva) kerületi fővárosok voltak, bátran állitható, hogy jobb ismeretükből a többi egyptomi kerületi székhelyekre (36 kerület volt) is esik egy-egy fénysugár. Viszont Egyptom általános történetéből, melyet főkép Erman, Wiedemann és E. Meyer ismert műveikben dolgoztak fel, sok világosság esik a szóban forgó zsidó katonai telepre. Az egyptomi lakosság alkotó csoportjai közé kell a zsidó községet elhelyezni és ennek kutatása kapcsán állapitja meg A. ez utóbbinak állását az eleph.-asszuáni népesség kebelében a II. fejezetben. Hogy nem voltak szegények, mutatja az, hogy fényes és drága templomot épitettek és tartottak fenn. Társadalmi állásuk ebben az időben különb lehetett, mint az Egyptomban letelepedett görögöké. Mig Herodot szerint az egyptomiak a görögöket utálták, a velük való érintkezés által magukat tisztátalanoknak tekintették, a zsidók közöttük laktak. Mibtachja zsidó asszony szomszédságában egy egyptomi pap lakott. Zsidók és egyptomiak nemcsak üzleti összeköttetésben állottak, hanem össze is házasodtak. A nevezett nőt előkelő királyi épitész (talán kamarás) vette nőül, ki e mellett nem volt szegény ember. Sz. megállapitja, hogy a zsidók igen tekintélyes társadalmi állást foglaltak el (33-35). Schulthess (Gött. Gelehrt. Anzeigen 1907, 183. lap) azt állitotta, hogy

az elephantinei zsidók „Ghettó"-ban laktak. Persze csak intuitió, nem a tények alapján. Ezzel szemben szerzőnk azt bizonyitja, hogy a zsidók házai a „király utja" mentén vannak, templomuk főhelyen, politikailag a zsidók egyenjoguak. Perekben teljesen egyenlőek mint peres felek és mint tanúk, sőt bizonyos tekintetben privilegizáltak voltak (38 kk). „Mert katonai telepesek voltak, az a privilegiumok volt, hogy saját községet alkothattak és saját templommal birtak" (53). Egyébiránt a Sachau Pap. 6, 11 ; 18 I, 1 emlitett חילא יהודיא „zsidó sereg" véget vetett a nagy éleselméjűséggel folytatott eleven vitának.

A III. fej. A község belső életéről szól : személyiségekről, nyelvről, jogról. Részletesen tárgyalja a házasságlevelet (G papyrus 72-76), a legbehatóbban azonban a vallást (77-91). Az elephantinei templomról tervrajzot is ad (80). A., mint mások, nem hiheti, hogy az eleph. zsidók J H V H mellett bálványt is tiszteltek bizonyos tekintetben és ezért a papyrusok idevágó adatait elmagyarázni iparkodik (83 kk). De ez nincs helyén, az elephantinebeliek nem voltak jobbak a jeruzsálembelieknél, kik körülbelül ugyanilyen kultuszt űztek. Elég, ha Ezekiel 8. fejezetére és 23, 14-re gondolunk. Az elephantinei zsidók Ezekiellel körülbelül egy korban (600 körül isz. előtt) kerülhettek el hazájukból. Wilcken azt sejti, hogy az eleph. zsidók már ebben a korban térítettek (Archiv f. Papyrusforschung IV, 1907, 230 ; idézve 89). Nem tartjuk kizártnak. A IV. fej. az eleph. zsidóknak a zsidó nép kebelében elfoglalt állásáról szól. Az adatok a jeruzsálemi papsághoz intézett levél saját templomuk felépítése ügyében és az eleph. zsidókhoz érkezett levél a husvét ünnepről. A telep létesülése korának megállapitásával foglalkozik az V. fej. Feltevése szerint 585—570 közt (116). A VI. fej. az eleph. zsidók történetét adja. Az első korszakra 586-525 semmiféle pozitiv adat nincs, csupa feltevés tölti be a 119—122 lapot. A mit szerző ezután mond velejében szintén nem a zsidók, hanem Egyptom története a perzsa uralom alatt. Az előbbiek történetéhez csupán az tartozik, amit a papyrusokból tudunk : az eleph. templom lerombolása s pár apróbb adat. A zsidó katonai telep vége ismeretlen, talán csak a makedón hóditás (Nagy Sándor) szüntette meg.

Kútfők.

319. szám.

Az Izr. Orsz. Irodájának felterjesztése az állami dotáczió felemelése végett hitközségi tisztviselők nyugdijintézete létesitése czéljából.

Mint fontos dokumentumot közöljük az alábbi felterjesztést, mely bizonyitja, hogy az Országos Iroda szerető gondjaiba vette azon égető kérdés megoldását, mely felé a hazai rabbik és hitközségi tisztviselők ezrei sovárgó vágyakozással tekintenek.

33117. szám.

Nagyméltóságu vallás- és közoktatásügyi Miniszter Ur!

Rég idő óta állandóan panaszolt sérelme az izraelita vallásfelekezetnek, *hogy az egyházak számára engedélyezett anyagi állami segitségnél hitfelekezetünk mostoha elbánásban részesül.* Az izraelita községkerületi elnökök nemrég tartott gyűlése e kérdést ismét behatóan tárgyalván, alulirottakat bizta meg azzal, hogy Nagyméltóságodhoz ez ügyben felterjesztéssel járuljunk.

Az állami kölségvetésre vetett rövid pillantás után megállapitható, hogy az izraelita vállásfelekezet panasza jogos és hogy az egyházi segélyek osztásánál gyakorolt eljárás az állami jogrend legfőbb principiumával, a jogegyenlőség eszméjével és magával a törvénnyel és annak szellemével merő ellentétben áll.

Addig mig az izraelita vallásfelekezet a törvényesen elismert felekezetek sorában állott, a megkülömböztetés legalább formailag igazolható volt. De amióta az izraelita vallásfelekezet a törvényesen bevett felekezetek közé iktattatott és közjogunk szerint a históriai egyházakkal egyenjogusitottnak tekintendő, az állami segélyforrásokban való részesedés tekintetében felekezetünkkel szemben követett gyakorlat annyival kevésbbé indokolható, mert az izraelita vallásuak az állami terhek viselésénél teljes mértékben kiveszik a részüket és mert az izraelita vallásfelekezet testületei hiveiknek tulfeszitett áldoztakészségéből erkölcsi, közművelődési és emberbárati feladataikat tőlük telhető módon teljesiteni törekszenek.

Az 1913. évi állami költségvetésben *egyházak segélyezésére* felvett 7.896.852 K. összegből az izraelitákra 320.000 K. jut; a kongruára felvett 4.250,000 K. összegből az izraelitákra mintegy 20.000 K. esik; a lelkészek korpótlék utján való kiegészitésére felvett 3.690.267 K.-ból az izraelitáknak mintegy 28000 K-t szánnak; a felekezeti középiskolák segélyezésére 2.550,256 K. összegből egy iskolának 10,000 K. vagyis 18.386.373 korona egyházi illetve felekezeti segélyből az izralitákra 378.000 korona esik, mely összegből még 80.000 korona az államilag kezelt és legfőképen az állami jelegü rabbiszeminárium és izraelita tanitóképző fentartására lekötött és a Haynau-féle hadisarcból alkotott, ezidőszerint passiv országos izraelita iskolaalap subvencionálására szolgál.

Kegyelmes Urunk!

Hitfelekezetünk nem rendelkezik alapokkal és vagyonokkal, melyekből intézményeit fenntarthatná. Hitközségeink és intézeteink tagjaik áldozatkészségére vannak utalva. A tulnyomó részben kicsiny és más felekezetek egyházközségeivel szemben számra nézve jelentéktelen, de intézményileg terhelt hitközségekben az adók és közvetett járulékok hihetetlen arányokat öltenek. Épen nem ritka eset, hogy a szegénysorsuak az indirekt adóban, a vagyonosok a közvetlen adóban az állami adónak tizszeresével, sőt huszszorosával járulnak a hitközségek terheihez. A rossz gazdasági viszonyok miatt az adók behajtása nagy nehézségekbe ütközik és legnagyobb hitközségeink anyagi zavarokkal küzdenek. Az ingyenes népoktatásról szóló törvény megnyomoritotta iskoláinkat, melyeknek fenntartásáért a hitközségek nagy küzdelmet folytatnak. A rabbik az állami anyakönyvvezetés behozatala óta nagy jövedelemtől estek el, melyért kárpótlást nem nyertek és ezért szintén a hitközség kénytelen — ha nem is teljes mértékben — lelkészén segiteni, a ki a nagy drágaság, a ritualis életmód, a kulturális szükségletek és gyermeknevelési feladatok alatt majdnem összeroskad.

A helyi szükségleteken kivül országos érdekü intézmények *kiépitése*, életbehivása és gyámolitása vá ik szükségessé. Hitfeleink áldozatkeszsége itt is megnyilvánul ugyan, de épen a nagy lokális megterheltetések és a társadalom üdvös mozgalmaiban való egyéb dicséretes résztvételük folytán nem abban a mértékben, amint az szükségessé válik.

Lelkészeinknek nem nyujthatunk aggkori ellátást, sem nyugdijat, özvegyeik és árváik nyomorban sinlődnek és ismét csak a küzdő hitközség — fájdalom gyenge — gyámolitására utalvák. Ugyanez áll, tán még fokozottabb mértékben a hitközségek tisztviselőire, ezek özvegyeire és árváira. Elsőrendü feladata lenne a hitfelezetünknek, hogy ily nyugdij-intézményt létesitsen. Állami segitség nélkül ez módjában nem áll. A többi felekezetek az állami segitség egy részét alapjaik gyámolitására fordithatják, sőt egyenesen ily célokra szolgáló külön állami segitségben is részesülnek.

Magyar nyelven megszólaló egyházi tudományunk és irodalmunk fejlesztése, tanintézeteink kiépitése is a nemzeti közmüvelődés érdekében áll. Erre irányuló törekvéseink máris nagy sikerekkel járnak és anyagi erőink gyarapodása esetén hitfelekezetünk nemzeti irányu fejlődésének teljességére vezetnének, amellett, hogy a közmüvelődés kincseit uj értékekkel növelnék. Ez érdekeknek szolgál a körünkben alkotott országos magyar izr. közalap is, melynek szabályait és utolsó jelentését ime itt bemutatni bátorkodunk.

Nem szenved kétséget, hogy az 1848: XX. t.-c. 3. §-a a törvényesen bevett izraelita vallásfelekezetre is kiterjed és hogy az állami subventionak felekezetünkkel szemben fennálló eddigi módja és mértéke tovább fenn nem tartható, miért is súlyos terhek alatt küzdő hitközségeink, lelkészeink és tisztviselőink érdekében létesitendő országos nyugdijintézetünk és kulturális feladataink érdekében esedezünk Nagyméltóságod előtt:

hogy az izraelita vallásfelekezet részére az 1913. évi állami költségvetésben meghatározott egyházi segély összegének az 1848: XX. t.-c. 3. §-a alapján az izraelita vallásuak népesedése arányában leendő felemelése iránt az 1914. évi állami költségvetés keretében kegyesen intézkedni és ugyanott az országos magyar izraelita közalap által kezelt, ezidőszerint még csak 26743 korona összegre rugó országos nyugdijintézeti alap növelésre külön évi subventiót felvétetni méltóztassék.

Kik is egyébiránt kiváló tisztelettel vagyunk

Budapesten 1913. évi, április hóban

Nagyméltóságod alázatos szolgái:

Az izraeliták országos irodája

Mezey Ferenc, irodai alelnök. *Mezei Mór,* irodai elnök

VEGYES.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett. Évkönyv, Kiadja az I M I T, szerkeszti *Bánóczi J., Budapest* 1914 — *Péchi Simon* szombatos imádságos könyve. Közzéteszik *Guttmann M.* és *Harmos S.* Kiadja az *I M I T.* Budapest 1914. — *Hajdu Miklós*, Gileád, *Budapest* 1914. Singer és Wolfner. Ára 4 kor. — *Raisin S. J.*, The Haskala Movement in Russia, *Philadelphia* 1913 (The Jewish Publication Society of America, Philadelphia). — *Friedmann E.*, Der Neujahrs und Versöhnungstag der Karäer von Al-Melamed Fadil, *Freiburg* (Schweiz) 1913. — *Hevesi S.*, Der Grundgedanke des Buches Hiob, Vortrag gehalten in Wien, *Budapest* 1914. — *Ziegler J.*, Volksschriften über die jüdische Religion, II. Ig., *Frankfurt a. M.* 1913-1914. — *Kálmán Ö.*, Székfoglaló-beszéd, Jászberény [1914]. — *Singer I.*, A temesvári zsidók az 1848-49-iki szabadságharczban, *Temesvár* 1914 (Kül. leny. a Tört. és Régészeti Értesitő 1913. évf.-ból). — *Perls. Á.*, Emlékbeszéd Eötvös József báró olajfestésű képének leleplezése alkalmával, *Pécs* 1914. — *Liebermann S. S.*, A magyarországi zsidóság teendői, *Sárospatak* 1914. — *Klein S.*, Zur Palästinakunde, *Berlin* 1913. — *Barta M.*, Etimológiai csevegések. Népszerű nyelvészeti czikkek, *Losoncz* 1914. — *Schmelczer M. J.* Sámuel El-Magrebi: A karaiták ünnep és bőjtnaptörvényei stb., *Budapest* 1914.

Dr. Mahler Edét, a kiváló orientálistát, ki különösen az egyptologia és chronologia terén teljesitett nagybecsű kutatásokkal szerzett maradandó érdemeket, a király kinevezte a budapesti tudományegyetemre a keleti népek ókori történetének nyilvános rendes tanárává. Szivből üdvözöljük az érdemes tudóst.

Rabbiválasztások. *A monori* hitközség *Dr. Schlesinger* Sámuelt, az Orsz. Rabbiképző jeles növendékét választotta meg rabbijává; állását április 5.-én foglalta el. — A *muraszombati* hitközség Dr. *Kis* Henriket, ugyancsak rabbiképző intézeti növendéket választotta meg rabbijának. — A szentgotthárdi hitközség Dr. *Pener* Miklós rabbiképzői növendéket választotta meg rabbijává.

Halálozások. Dr. *Rosenblüh Jenő* szászvárosi rabbi, ki tizenhat éven át odaadó hűséggel szolgálta községében a vallásos megerősités szent ügyét, hosszú betegség után március 7.-én meghalt. Halálát gyülekezetén kivül özvegye és hat árvája gyászolja. — *Singer* Ábrahám várpalotai rabbi, ki a lelkészi hivatás magaslatán állva őszinte tiszteletet vivott ki működési helyén túl is széles körökben, hivei mély fájdalmára s a talmudtudomány gyászára meghalt.

Jubileum. Nagy szeretettel és a zsidó nevelésügy körül szerzett kiváló érdemeinek teljes elismerésével ünnepelte a pesti izr. hitközség s a kebelében fennálló intézetek tanitói kara március 21.-én *Kornfeld* Gyula, a pesti zsidó elemi és polgári fiúiskola aligazgatójának negyven éves tanitói jubileumát. Szerkesztőségünk is szivből üdvözli a derék tanférfiút.

Rabbiavatás. Február 23.-án *Dr. Grünwald* Illés, *Dr. Guttmann* Simon, *Dr. Kiss* Henrik és *Dr. Kún* Lajos, az orsz. rabbiképző növendékei, képesitő vizsgálataikat sikeresen letéve az intézet templomában rabbikká avattattak. —

Makkabeus pénz Délafrikában. A katholikus Szemle folyó évi májusi és juniusi füzetében Dr. Szeghy Ernő számot ad érdekes tapasztalatairól, miket Délafrikában szerzett, hol a római szentszék megbizásából a zulu-kafferek közt áldásos hittéritési munkát végző trappista-rend missió-telepeit látogatta meg. A telepek középpontja Mariannhill, melynek intézményeiről szólva a többek közt ezeket mondja: „A mariannhilli kolostornak egyik érdekessége egy kis múzeum, melynek három szobája zsúfolva van Délafrikában gyűjtött természetrajzi és etnográfiai ritkaságokkal. Nevezetes benne egy pénzdarab, melyet magában Mariannhillban találtak egy méter mélységben a föld alatt, teljesen szüz talajban. Hiteles zsidó pénz a kr. e. II. zsázadból. Felirata: Sion felszabadulásának negyedik éve. Ez tehát makkabeusi Simon (143-136) korának felel meg. A véset és a felirat feltűnő éles volta ellene szól annak a feltevésnek, hogy sok kézen fordult volna meg, mielőtt a talajba került. Ebből az következnék, hogy nem kézről-kézre járva jutott el északtól délig, hanem valaki talán valami zsidó kereskedő hozta magával s ejtette el e helyszinén, ahol azután a hosszú századok reá vonták azt az egy méter vastag teritőt. Ismeretes dolog, hogy még mindig nagy vita tárgyát képezi, vajjon hol volt az az Ophir, ahonnét Salamon király az aranyát hozatta. Sokan fejezték ki már abbeli véleményüket, hogy nem Indiában keresendő, amint néme-

lyek gondolják hanem inkább Afrikában. Hogy Salamon hajói épen oly könnyen juthattak el Délafrikába, mint Indiába, az természetes; végre is sem az egyik sem a másik uton nem kellett kimerészkedniök a nyilt tengerre, ami akkoriban, iránytü hiányában, még nagyon kockázatos dolog volt. Ki tudja, hogy ez a kis broncpénz nem tekinthető-e ujabb érvnek az Afrikának kedvező véleményt mellett."

Láttatlanban nem mondhatunk véleményt a talált éremről; maga a körülmény, hogy az érem „éles verete" eredeti veret mellett szól s nem mutatja nyomát annak, hogy római pénzre alkalmazott felülveret, bizonyithatná, hogy a a S'énáth arbá li'geullath Zion feliratu pénz tényleg makkabeusi Simon idejéből való, akinek VII. Antiochus valószinüleg csak rézpénz verésére adott engedélyt. (1. Schürer, Gesch. I. 765 és 772. ll.). Mindenesetre rendkivül érdekes, hogy Palesztinából Délafrika oly vidékére vetődött már több mint kétezer évvel ezelőtt zsidó kereskedő, vagy legalább is a zsidókkal folytatott összeköttetés révén zsidó pénz, ahol még jóval később sem tételezünk fel kulturmunkát.

Dr. Büchler Sándor, keszthelyi főrabbi a budapesti egyetemen a magyar zsidók történetének magán tanára lett. Kitünő munkatársunkat ez alkalomból szivélyesen üdvözöljük.

Hajdú Miklós ismert iró és lapszerkesztő tollából gazdag és változatos tartalmú könyv jelent meg „Gileád" czimmel Singer és Wolfner kiadásában. 24 vallomás és elbeszélés van benne. A szépen kiállitott kötet 4 koronába kerül és kapható minden könyvkereskedésben.

TÁRSADALOM.

A MAGYARORSZÁGI IZRAELITÁK ORSZÁGOS IRODÁJÁNAK FELHIVÁSA A STATUS QUO ÉS ORTH. HITKÖZSÉEK ELŐLJÁRÓSÁGAIHOZ ÉS RABBIJAIHOZ A MAGYAR ZSIDÓSÁG KIBÉKÜLÉSE ÜGYÉBEN.

34900 szám.

Szeretett Testvéreink!

Eme nagy történelmi napokban, a mikor hazánk anynyifelé ágazó erőtényezői évszázados mélyreható harcokban kiélesedett ellentétek leküzdésével a magyar nemzet létérdekének nagy egységében nemes harmoniával ölelkeznek, a soha ki nem aludt, mert közös ősi forrásdól táplálkozó szeretetünk melegével nyujtjuk testvéri jobbunkat Nektek, a kik szenvedéssel telt hosszú történetünkhöz mérten rövid idő óta tőlünk alakban különváltan szolgáljátok hitünk örök céljait.

Mikor véreink a legmagasztosabb kötelesség teljesitésében egyesülnek, mikor tiszta lélekkel hozott áldozataink összefolynak, hogy a zsidóság honszerelmének fénylő példáiként szent örökségül szálljanak késői utódainkra, e históriai időben, mikor szeretett hazánk védelme rabszolgaságban sinylő hitrokonaink szabadulásának reményét is tárja elénk, úgy érezzük, hogy a magyar Izraelnek a szent törvényeink parancsolta békéhez vissza kell térnie, hogy megujult erkölcsi erejének teljességével szolgálhassa a nemzet jólétét, hogy közös buzgalommal védhesse, ápolhassa hitünk eszméit és intézményeit.

Ime e többszörös értelemben félelmetes napokban, mikor fokozott meghatottság szárnyain száll Istenünkhöz áhitatos imánk, most fordulunk hozzátok testvéri békeszózatunkkal. Boritsunk fátyolt a multak küzdelmeire, jelentőségükön messze túlnőtt félreértéseire és tévedéseire. Szerezzük vissza közös erővel, kölcsönös megértéssel és jóakarattal felekezetünknek az erőt nyujtó békés egyetértést. Hasson át bennünket a nagy idők egyesitő szelleme. Távolitsuk el gondolataink köréből mindazt, a mi bennünket elválaszthat és keressük szorgosan mindazt, a mi bennünket elveink lényegében összeforraszt, hogy ekképen fe-

lekezetünk hivatása, jövendője és a hű sáfárkodás iránt való kötelességeknek lelkiismeretesen eleget tehessünk.

Mi erre készek vagyunk.

Bizalommal várjuk és kérjük elhatározásotokat. Meg kell találnunk a módját annak, hogy a nem is oly nagy, nem is oly mély ellentéteket megszüntessük. Hisszük, reméljük is, hogy ez őszinte szavaink lelketekben visszhangra találnak és hogy a várva várt diadalmas napokat az Isten által adott békében a már eggyé vált magyar zsidó felekezet fogja ünnepelni.

Ugy legyen!

Budapest, 1914. évi szeptember hó 23-án.

Dr. Mezey Ferencz,
az orsz. izr. iroda
alelnöke.

Mezei Mór,
az orsz. izr. iroda
elnöke.

34900 szám.

בע"ה

בין כסה לעשור יום ד' לחדש תשרי שנת תרע"ה לפ"ק פה בודאפעשט הבירה

אחינו היקרים!

בימים הגדולים והנוראים האלה, אשר באו פתאום על ארצנו ועל יושביה שכחו כל העמים והכתות השונות אשר בארצנו כל ריב וקטטה אשר היו ביניהם בשכבר הימים זה מאות בשנים, והתאחדו בכל תקף ועז להרים קרן האומה אומת הונגריה. בימים הגדולים והנוראים האלה רחש גם לבנו דבר טוב להתקרב אליכם, אחינו, אשר אהבתכם נטועה בלבנו מימים קדמוניות להושיט לכם ידנו יד שלום ואחוה ורעות, כי משרש אחד יצאנו, כלנו בני ישראל אנחנו, בני אברהם יצחק ויעקב, ואת אלהי השמים אנחנו יראים.

בימים האלה, אשר יחדו אחינו את לבבם להחיש ישועה לארצנו ואומתנו בכל מאמצי כחם, ונקבצנו כלנו כל בית ישראל כאיש אחד להקריב בנפש טהורה דמנו וכספנו על מזבח ארץ מולדתנו ולהשאיר במעשה צדקנו זה, באהבת ארצנו העזה ברכת עולם לבנינו ולבני בנינו, בימים האלה, אשר בהלחמנו בעד ארצנו האהובה זורחת לעינינו גם התקוה להביא גאולה לאחינו בני ישראל הנאנחים תחת עול ברזל בארץ חשכה, בימים האלה את אחינו אנחנו מבקשים, כי כאש בוערת בעצמנו התשוקה לעשות שלום בין בני ישראל היושבים בארצנו, להשיב השלום לאיתנו כמשפט תורתנו הקדושה. ואם נהיה אחוזים בלב ונפש יחדיו, נדרוש ביתר שאת ויתר עז את שלום ארצנו ואת טובת כלל ישראל בכל עניניו.

אחינו החביבים: בימים הנוראים והכבירים האלה בימי התשובה ובשעת רצון בעת אשר בלב נשבר ונדכה נסיל תחנתנו לפני אלהינו שבשמים לבקש רחמים וסליחה ומחילה לכל ישראל, בימים האלה קוראים אנחנו אליכם לשלום ברוח טהורה ובנפש חפצה. הראשונות, הסכסוכים והשניאות, תשכחנה ודברי

ריבות ומשטמה לא יזכרו ולא יפקדו עוד לעולם בינותנו, באהבה וחבה, בחסד ואמת נשובה לשלום המחויק ברכה לישראל, ניחד לבבנו לשבת כאחים יחד בטוב ובנעימות, נרחיק כל מחשבה זרה המפרדת בינינו ונבקש בטוב טעם ודעת את האחדות בכל מעשינו לטובת דתנו ולתפארת ישראל.

הנה אנחנו מוכנים לכל זאת ומצפים לתשובתכם הרמה והנשאה, נכון לבנו בטוח כי בעזרת אל שדי נוכל להסיר כל מכשול ותקלה מבינינו, והיה העקב למישור ונמצא את הדרך אשר נלך בה יחד בצדק ושלום. על כן נקוה שדברנו, דברי שלום ואמת היוצאים מקירות לבנו, ימצאו חן בעיניכם ונהיה מחדש לעם אחד, כאשר היו אבותינו מימי קדם, נראה בישועת ארצנו ונשמח יחדיו במהרה כאחים נאמנים על נצחון חילותנו ועל שלום ארצנו האהובה אשר אנחנו מצפים יחד עם כל יושבי ארצנו. אמן כן יהי רצון.

ראשי הקנצלריה הישראלית לארץ הנר

משה מעזעאי
נפתלי צבי סג ל מעזעי
Mezei Mór
Dr. Mezey Ferencz

A VILÁGHÁBORÚ

Csak egy negyedév mult el, amióta útra bocsátottuk Szemlénk utolsó füzetét, s három hónappal ezelőtt még csak nem is álmodtuk, hogy az egész emberlakta földet megrázó világháboru viharai fogják megreszkedtetni kezünkben a tollat, mely nyugalommal aczélozva a tudomány és társadalom békés fejlődését szolgálja.

A tudomány szelleme, mely az igazságot kutatja és a tiszta megismerés terjesztésével a nemzeteket elválasztó határokon túl az embert állitja vizsgálódása középpontjába s az emberszivek egybekapcsolódását tüzte ki eszményi feladatainak megoldása czéljául, gyászba burkolódzik s lefelé forditott fáklyával megdöbbenve áll meg a rombolás munkája mellett, mely a pusztulás sirját ássa megszámlálhatatlan emberélet és mérhetetlen értékek számára. Költők és tudósok, rajongók és bölcsek, kik oly elragadó meggyőzéssel vontátok magatok köré a szeretet táborába az emberiséget, mely a művelődés, felvilágosodás, szellemi haladás eszközeivel magasan szárnyalva jutott fel a kultura azon fokára, amelyen már-már azt képzeltük. hogy az emberiség egymást megértő szivvel közeledik a világot megváltó közboldogság soha le nem tünő korához, — nézzétek, hová jutott az emberiség! Mintha Zakariás vagy Dániel próféta borzalmat keltő viziói vonulnának el előttünk, úgy látjuk a világon országló hatalmak erőmér közését, melynek összeütközése életet, kulturát, erkölcsöt, szeretetet, emberiességet semmisit meg. Vaj elkövetkezik-e a háború lezajlása után a Biblia hirdette világkép is? Föl-

derül-e majd az a nap, amelyen az Egyetlen Isten erkölcsi eszményében meg fogják egymást érteni az emberszivek? Nagyon sokáig fog tartani, mig a tudományos vizsgálódás a jelen szomorú tapasztalataiból higgadt megfontolással szürheti le azt az igazságot, mely az eddigi kulturában való megcsalatkozásból ki fogja emelhetni az emberiséget abba a kulturába, mely csakugyan rendületlen alapja lesz az eljövendő közboldogságnak.

De bármennyire lesujtó hatással van is reánk az általános emberi kulturába vetett bizalmunk megrendülése, a nemzeti közérzés terén elragadó fénypontok gyúltak fel, melyek gyönyörködtető tanujelei a lángoló honszeretetnek s amelyek hazánk zsidó felekezeti társadalmára is elismerés világosságát árasztják. Lelkes odaadással vonulnak ifjaink a harczi lobogó alá, bátor szivvel lépnek csatasorba, s hősi elszántsággal néznek hazánk védelmében a halál szemébe. S akik erős kart nem állithattak a haza fegyveres szolgálatába, honszeretet szent tüzével hozzák meg áldozataikat hős katonáink támogatásával és a hadviselés nyomában járó nyomornak enyhitésével. Kiontott véreért, felajánlott vagyonáért, hüséges buzgalmáért a segitő munkában nem illeti meg külön dicséret a magyar zsidóságot; csak kötelességet teljesit hazája, nemzete iránt, melyhez a természet kapcsai fűzik, de jól esik látnunk azt, hogy a magyar zsidóság megteszi kötelességét. Erős a bizalmunk, hogy hazánk e sulyos megpróbáltatásból nagy dicsőséggel fog kikerülni s hogy a nemzeti közérzés letörhetetlen hatalmával kivivandó győzelme a felvirágozás olyan utjára fogja vezetni, amelyen a béke munkájában is teljes és osztatlan igazságot szolgáltathat zsidó polgárai iránt, kik a veszedelem idején tanusitották a szent érzést, hogy édes gyermekei a hazának.

V. L.

Dr. Perls Armin

1853 nov. 1 — 1914 szept. 8.

A magyar rabbikarnak erős törzse dőlt ki Perls Árminban, ki mint szónok, mint tudós és mint felekezeti életünk munkása egyaránt kiválót alkotott és idő előtti távozása sulyos veszteség az egész modern magyar zsidóságra. Lelkesség, szónoki művészet, széles és mély tudás egyesültek benne, mely tulajdonságoknál fogva eredményes tevékenysége felülemelkedik azon három hitközség körén, melyekben gyakorlati működése lefolyt. Hogy ez mily ál-

dásos volt, látszik abból, hogy a pécsi hitközség nagy ünnepélyességgel készült saját kebelében töltött negyedszázados működésének jubileumára, a mely most nagy fájdalmára sötét gyászra változott.

Perls Ármint, a szónokot, azok is ismerik, kik nem voltak szerencsések őt hallani, gyönyörködhetnek közrebocsátott beszédeiben. Ez a négy kötet a magyar zsinagógai szónoklat kincsei közé tartozik. E beszédek nagy változatosság mellett tartalmasság, szellemesség, lendület, homiletikai ügyesség és a nyelv művészi kezelése által válnak ki. Mindig el van találva a hang, a mely az alkalomhoz illő és nincs kétség benne, hogy az olvasók is inspirácziót és ösztökélést meritettek és fognak meriteni belőlük.

Perls Ármin hivatott és hivatásos szónok volt, de azért a-ok előtt, kik közelebbről és mélyebben ismerték, nem volt titok, hogy lelke mélyén tudós reitőzött. Semmiről sem panaszkodott annyira, mint arról, hogy gyakorlati sok teendője miatt nem marad ideje a tudományos buvárkodásra. Tudományos aranyát mint rabbi és mint tanitó apró pénzre volt kénytelen felváltani. Azok a tudományos czikkek, melyeket mégis sikerült közzétennie, széles és mély tudásról tanuskodnak. A folyóiratunkban, a Monatsschriftban, a Revueben és máshol napvilágot látott dolgozatai kivétel nélkül ritka elmésségről tanuskodnak. Önálló müve, a *Bét Neeman*, melyben nagyatyja, *Perls Mózes*, életrajzát irta meg és ennek néhány responzumát adta ki (*Marmarossziget* 1907) rabbinikus tudásáról, valamint héber stilisztikai ügyességéről tesz tanuságot. Mintha érezte volna földi pályafutásának végét, az utóbbi években nagyobb irodalmi tevékenységet fejtett ki, közre adva kutatásaiból egyet-mást; a többi, fájdalom, mint R. Náthánnál sirba szállt vele.

Perls Ármin régi tisztelt családból származott, amely tőle 9 ősön át egy prágai Perls Mózesig megy vissza (Bét Neeman), kik között sok ismert rabbi volt. Atyja (Jakab, יאקב) dajan volt apósa és nagybátyja Perls Mayer nagykárolyi rabbi mellett. Nagykárolyban született P. Á. is (אברהם צבי) 1853 nov. 1-én. Középiskolai tanulmányait Szoboszló és Nagyváradon végezte. 1874-75-ik tanévben a berlini „Hochschule"-be (most „Lehranstalt") iratkozott be, hol 1879-ig tanult és ahol képesitését nyerte. Ezen kivül Hattárája volt még Perls Mayer nagykárolyi, Fürst Ézsaiás gyöngyösi és Friedmann R. N. nyiregyházai rabbitól. A bölcsészeti doktorátust a jénai egyetemtől kapta. Első rabbisága a kassai volt (1879-1881), honnan 1882-ben Kecskemétre hivatott meg. Hét évi sikeres működésével hirne-

vet szerezvén, 1889 aug. 4-én minden pályázat mellőzésével a pécsi hitközség egyhangulag megválasztotta és Perls Ármin ugyanazon év szeptember 17-én elfoglalta az állást. Kezdetben nagy nehézségekkel kellett megküzdenie. *Weisz* (Irsai) *Gábor*, a pécsi izr. hitközség érdemes titkára, kinek a fenti életrajzi adatokat köszönöm, a „Pécsi Napló" f. évi szept. 10. számába irt meleg megemlékezésében erről a következőt mondja: „A helyzet csakhamar tisztult. Következetessége, szókimondása és elszánt fellépése ott, ahol az egyház igazairól volt szó, lefegyverezte ellenfeleit, tudása és a halacha minden terén való jártassága csakhamar olyanná tette pozicióját, hogy céltudatos munkálkodását semmiféle dissonans hang nem zavarta meg." A városi közéletben élénk részt vett, különösen a kulturális mozgalmakban, emelve az általános műveltséget és hitközsége tekintélyét. Ő felsége érdemei elismeréseül a Ferencz József renddel tüntette ki.

Ez dióhéjban külső életfolyása, melynél sokkal gazdagabb volt belső, lelki-szellemi élete. Teljes erejével és sikerrel szolgálta felekezetét és hazáját, örök emléket biztositva magának hitközsége történetében. Kedves jó ember és hű barát volt.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

TÁRSADALMI SZEMLE.

Fent közöljük azon magyar és héber levelet, melyet az Országos Izraelita Iroda elnöksége az orthodox és status quo ante hitközségek előljáróihoz és rabbijaihoz intézett. Megható békeszózat. Post tot discrimina rerum kétségtelenül nagy személyes áldozatába került a vezető férfiaknak, hogy ezt a kisérletet megtegyék. Meghozták az ügynek, bizonyára saját lelki szükségüknek is. Mikor e sorokat irjuk, még nem tudjuk, hogy a békejobb nyujtása milyen eredménnyel járt és azért a tény puszta regisztrálására kell szoritkoznunk.

*

A halál, fájdalom, ebben az évben nagy aratást tart a rabbik közt. Utoljára Dr. *Adler Lipót* bajai rabbit ragadta el. Évtizedek óta működött, nagy sikerrel és elismeréssel, hitközségében. Dr. Hildesheimer Izráel tanitványa volt és ennek szellemében talmudi tudást világi műveltséggel párositott magában. Ebben a szellemben nevelte gyermekeit is. Áldás a jámbor emlékére.

A RABBIK NYUGDIJÜGYE.

Az ORE folyó évi május hó 20-án tartott választmányi ülése határozata értelmében az Izraeliták Országos Irodájához sürgető felterjesztést intézett a rabbik nyugdija ügyében, a mely igy hangzik.

412/1914.

Az Izraeliták Országos Irodája nagytekintetü Elnökségének

Budapest.

A közelmultban ujabb csalódások érték a rabbikart. A sanyaru anyagi helyzetének javitására irányult törekvések kudarcot vallottak. Jogos és a nagytekintetü Elnökségtől is mély hálára kötelező buzgalommal képviselt igényeinek teljesitése helyett biztatásokban volt része, a melyekkel a többi felekezetek papságáról elismerésre méltó szeretettel gondoskodó magas kormány iparkodott lecsillapitani a háborgó lelkeket. Nem nyugodtak meg és a szenvedett sérelem fulánkjától véresek a szivek.

A rabbikar elkeseredését pedig nagy mértékben fokozza, hogy a zsidó lelkészek nyugdijának, özvegyeik és árváik ellátásának régóta vajudó ügye nem halad előre kivánatos módon. A kik a legszükebbre mért kenyérrel kénytelenek beérni, a kiknek élete csupa lemondás és nélkülözés, még azzal a reménnyel sem dicsekedhetnek, hogy aggságuk vagy rokkantságuk napjaiban meg lesznek óva a nyomortól, hogy özvegyeik és árváik éhezni nem fognak, ha ők nem adhatnak már nekik kenyeret.

Csak néhány hete, hogy egy tizenhat évi kifogástalan működés után elhunyt kartársunk hitközsége *könyöradományokért* fordult az ország többi gyülekezeteihez, hogy elháritsa a sötét nyomort, mely elhalt „főpásztorának" özvegyét és hat árváját fenyegeti.

A mily lesujtó az illető hitközség ez esdő szózata a rabbikarra nézve, oly megszégyenitő az egész felekezetre.

Tudjuk, hogy a rabbikar e nagy fontosságu ügye évek óta a nagytek. Elnökség gondos figyelmének tárgya, ismeretesek előttünk az annak megoldását célzó törekvései és azok eredményei, ismerjük azokat a nagy, különösen a hitközségek szolgálatában álló más egyének érdekeinek figyelembevételéből származó nehézségeket is, a melyekbe annak megoldása ütközik, mindazonáltal nem mulaszthatjuk el annak az eddiginél még melegebb és erélyesebb felkarolására felkérni a nagytek. Elnökséget és meg vagyunk győződve arról, hogy bölcsesége és a rabbikar iránt való jóa-

karata, a mely már annyi nehézséggel szállt diadálmasan szembe és annyi eredményt vivott ki, ennek a halasztást nem tűrő ügynek sikeres elintézésére is fog utat-módot találni.

Szerény nézetünk szerint oda kellene hatni, hogy az ország valamennyi hitközsége a hivek közvetlen és közvetett adójának arányában járuljon hozzá a nyugdijintézet megalapitásához és fentartásához és a magas kormánynál, mely tudomásunk szerint az államtól oly gazdagon dotált protestáns felekezeteknek hasonló célra tetemes összegeket bocsát rendelkezésre, ki kellene eszközölni, hogy az intézmény létesitésére a felekezetnek segédkezet nyujtson.

Kérelmünk tehát oda irányul, kegyeskedjék az ügyet arra vonatkozó b. javaslataival egyetemben a kerületi elnökök legközelebbi ülése elé terjeszteni azzal, hogy a magas kormánynál, korpótlékügyünket megsürgetve, tegyék meg a szükséges lépéseket és valamennyi községkerületet nyomatékosan szólitsanak fel, hogy az ügyet tűzzék napirendre és annak megfelelő elintézése érdekében megfelelő módon járjanak el.

Az Országos Rabbiegyesület készségesen fogja az ügyet kiküldöttjei utján a kerületi gyűléseken előmozditani és a maga részéről szivesen fog hozzájárulni ahhoz, hogy a nagytek. Elnökségek, illetve a községkerületi elnökök eziránvu törekvései sikert lássanak.

Ujból kérjük a nagytek. elnökséget, kegyeskedjék a a rabbik nyugdijának és özvegyeik és árváik ellátásának ügyét melegen felkarolni.

Mély tisztelettel

Nagykanizsán, 1914. junius hó 8-án.

az Országos Rabbiegyesület nevében:
Dr. Neumann Ede
ügyvezető alelnök.

(Befejezés köv.)

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE VASMEGYÉBEN.

III. CZELLDÖMÖLK. [1])

A község keletkezése. — Önállóvá lesz. — Iskolája. — Temetővétel. — Chevra Kaddisa. — Templomépités. — A templom hagyományellenes. — A hiba jóvátétele. — Orgona. — A község kettéválik. — Orthodox község és templom. — A község maí állapota. —

Néhány évvel ezelőtt még Kis-Czell volt a helység neve; élénk mezőváros és fontos, nagy forgalmu vasuti csomópont, ami természetesen döntő befolyással volt fejlődésére. A zsidó község e város falai között egyike a legfiatalabbaknak a megyében. 1840 előtt ez a város is elzárta kapuját a zsidók elől és csak az 1840, 29. tcz. életbelépése után telepedett le ott az első zsidó, aki a város fejlesztése érdekében nemcsak mint gazdász és kereskedő, de mint városbiró is sokat tett, az érdemeiért magyar nemességgel kitüntetett: *nemesdömölki Pick Zsigmond.*

1848-ban már 39 zsidó lelket talál ott a megyei összeirás[2]), akik között bajorországi származásu egy és morva egy, a többi mind magyar születésű. A morvaországi származásuról azt jelenti az összeirás, hogy az őrseregnél van és felesége nem tudja előmutatni a lakhatási engedélyt. Dr. Freund Benedek volt az, aki 1847-ben telepedett le Kis-Czellben és mint orvos elment a Drávához vonuló nemzetőrséggel. A város zsidó lakossága azután lassan szaporodott és évtizedeken át nem alkotott önálló hitközséget, hanem a simonyi községhez tartozott, mely azonban orthodox vallásos irányával nem tudta a kis-czelli

[1]) A bevezetésben, fent 16 l., kifejezett szándékomtól eltérően nem a községek keletkezésének időrendjében tárgyalom azokat, hanem betűrend szerint.

[2]) Vasmegyei levéltár, Zsidó ügy csomó.

zsidókat kielégiteni és a congressus után csakhamar nyilt összeütközésbe is kerültek az anyaközséggel. 1870-ben már nem is kisérlik meg a kibékülést, hanem kimondják, hogy önálló községgé alakulnak a congressusi szabályzat alapján. A község elég szépen haladt fejlődésében. Tagjai majd mind jómódu emberek voltak, kik szivesen áldoztak a községi intézményekért. 1872-ben lett az addig magánosok által fenntartott iskola nyilvános felekezeti iskolává, mely ma is fennáll, egy tanitó vezetése alatt átlag 50 tanulóval. 1874-ben vette meg a hitközség temetőjének földjét, mert addig Simonyiba szállitották halottaikat. Ugyanakkor alakult meg a Chevra Kaddisa: Szentegylet, mely hivatásához méltón működött és a temetőt fallal vétette körül, épitvén egyuttal halottas csarnokot.

Még nagyobb feladat állott az ifju hitközség előtt, mint az első kettő és pedig, hogy megfelelő templomot épitsen tagjai számára. Mert amig kevesen voltak, a szomszédos Nemesdömölkön végezték istentiszteleteiket, majd 1850 után Kis-Czellben bérelt imaházban, a nagy ünnepek alatt pedig az anya-hitközség, Simonyi templomában. Mikor azonban a hitközség önálló lett és tagjai mindinkább szaporodtak, szükségét érezték annak, hogy méltó helyet szerezzenek istentiszteleteik számára. Ez sikerült is, a községet képező 51 család nagy áldozatkészsége folytán. 18.000 frtba került az igen szép templom, melyet a szombathelyi congressusi község gyönyörű templomának épitésze, Schöne Lajos bécsi mérnök tervezett és melyet 1882, március 31-én avatott fel az országos rabbiképző intézetnek első végzett növendéke, Dr. Neumann Ede, akkor még rabbijelölt.

Ez a templom nem csak abban tünt ki, hogy ily kis község különös szépen állitotta elő, hanem abban is, hogy eltért az összes többi zsinagógáktól, amennyiben női karzata nem volt, hanem a földszint két oldalán, kissé emelkedettebb helyen, nyertek ülést a nők is és vettek részt, ha részt vettek, az orgonás istentiszteleteken. Mindaddig fennállott a templomnak ez a hagyományellenes berendezése, mig 1900 körül a közel falvakból szigorubb vallásosságu hitfelek költöztek be nagyobb számban. Ezeknek el-

ső dolga volt, hogy a községnél a női karzat megépitését követeljék, ami csakhamar meg is történt.

Ezzel azonban még nem elégedtek meg az uj tagok, hanem azt kivánták, hogy az, amugy is rendesen elromlott, orgonát tegye ki a község templomából. Hogy ez a kivánság csak ürügy volt-e a szétszakadás előmozditására, avagy teljesitése meghozta volna a szilárd békét, nem dönthető el. A tény az, hogy a község nem akarta ezt az áldozatot meghozni és erre az elégedetlenek kiváltak belőle, megalapitván 1902-ben az önálló orthodox hitközséget. A simonyi hitközség szerette volna a vele egy párthoz tartozó uj községet fiókjának tekinteni, de vá.asztott biróság elutasitotta követelésével. Igy aztán haladt az uj orthodox hitközség a maga utján és már 1908-ban csinos templomot épitett magának, csak az iskolát és temetőt használja közösen a congressusi községgel. Tagjainak száma ma már meghaladja a negyvenet, kik intensiv vallásos életet teremtettek a maguk körében, mig a régebbi congressusi község tagjainak száma 59, holott 1895-ben 74 család képezte azt. [3])

Az orthodox hitközség azonnal rabbi-helyettest alkalmazott, mig a congressusinak csak kántora, illetve metszője volt. Bár már 1872 óta anyahitközséget képezett, annak kriteriumát, az anyakönyvvezető rabbi választását, kivételesen elengedte neki a vallás- és közoktatásügyi miniszterium. Ez a kivétel is jellemző a mi felekezeti viszonyaink szervezetlenségére. A község rabbifunktióit rendszerint a szombathelyi congressusi község förabbija végezte és végzi ma is. A község évi költségvetése 7-8000 korona között mozog[4]) és a zsidó lakosság kettészakadása folytán elég nagy küzdelemmel képes azt előteremteni.

---

[3]) Érdekes annak kimutatása, mint oszlott meg ez a zsidó lakosság foglalkozás szerint: Földbirtokos 7, ügyvéd 2, orvos 1, állatorvos 1, hivatalnok 16, kereskedő 26, vendéglős 1, mészáros 8, asztalos 1, szabó 1 szobafestő 1, regale-bérlő 1, magánzó 4, fodrász 1, üvegező 1, kefekötő 1 szülésznő 1.

[4]) A község történetét elég alaposan megirta jegyzője és tanitója: Kemény József, A kiscelli zsidók története 1895-ig. Devecser, 1900. Neki köszönöm a mai állapotokra vonatkozó adatokat is.

IV. JANOSHAZA.

A község eredete. — Első rabbija. — A község növekedése. — Grünwald rabbi. — Távozása. — Reichenfeld Mózes rabbi. — Iskolaalapítás. — A község tagjainak száma. — Áldozatkészségök. — Templomépítés. — Egyletek. — Weisz Ábrahám rabbi.

A község eredete visszanyulik a 18. század második felébe, pontosan azonban meg nem állapitható. 1782-ben már temetője is volt, a legrégibb sirkő erről az évről van keltezve[5]). Az 1789-iki megyei összeirás szerint 66 lélekből álló 14 család lakott ott, mely az 1783-88-ig terjedő időközben 1391 frt. 57 kr. türelmi adót és 19 frt. 22 kr. kincstári adót fizetett. [6]) A község maga tehát még igen jelentéktelen volt, de a körülötte levő falvak zsidósága is hozzá tartozott. A jánosházi kerület, melyet a türelmi adó behajtása céljából hivatalosan szerveztek, 1795-ben már 45 családot számlál. Rabbijuk a székhelyen lakott, amint a megyei összeirás jelenti: „Jeheskel Leve Rabinus in Jánosháza", akinek évi fizetése 72 frt. 48 kr. volt. Vezetékneve, mint a hagyomány tartja, Stern volt, Jánosházán van eltemetve, sirkőfelirata azonban — sajnos — olvashatlan. Kivüle egy metszőt is tartott a község, továbbá ismeretes még az időből Aron Sepultor neve évi 13. frt. fizetéssel, aki nyilvánvalón a Chevra kaddisát képviselte, mint „Lieberer". 1799-ben már 49 család és két özvegy, összesen 216 zsidó lélek él a kerületben és 395 frt. 94 $^{2}/_{8}$ kr. türelmi adót fizet évenként.

Lassanként maga Jánosháza zsidó lakóssága is növekedett, bár igen szerény arányokban. 1809-ben 18 család, 1813-ban 19, 1817-ben 24, mig 1818 és 1822-ben csak 20, majd 1831-ben 27 család képezte a községet [7]).

Tulajdonképpen csak ez időponttól fogva számitja a község létét, amikor már *Grünwald József* volt rabbija, aki 1850-ig működött ott, de a rituális fürdő ügyében viszálya támadt községével[8]) és elment Gálszécsre, ahol

[5]) האשה מרת ייטל בת כ"ה אלעזר אשת כ"ה צבי הירש תקמ"ב לפ"ק

[6]) Vasmegyei levéltár, Zsidó ügy csomó.

[7]) Ugyanott.

[8]) Ben-Chananja, 1864, 559. lap.

1870, február 20-án halt meg 65 éves korában. Hozzá szól a Chászám Szófér responsuma 1831-ben[9]), majd 1850-ben, Sebát 3-ról a Ketáb Szófér responsuma, mint jánosházi rabbihoz, később 1867-69-ből ugyanaz mint gálszécsi rabbihoz.[10]) A község eltávozó rabbija utódját még az évben, 1850-ben megválasztotta *Reichenfeld Mózesben*, aki bár a régi iskola neveltje volt, nem idegenkedett a korszerű műveltségtől és épp az ő buzgalma folytán alakul már abban az időben a község öt osztályu iskolája, melyet az absolut idő kormánya jóváhagyott. 1900, november 10-ig működött ott nagy tiszteletben és halt meg müködésének *ötvenedik* évében.

A község a congressus után alakult orthodox párthoz csatlakozott és ma is ezt a nevet viseli. Tagjainak száma 90, kerületében 25. Iskolája, melynek 1882-ben nagy áldozatkészséggel uj épületet emelt, két tanitóval és évenként mintegy 80-90 tanulóval bir. A község évi költségvetése 13500 kor., amivel eléggé igénybe veszi tagjainak adózó képességét, akik különben is szépen áldoznak hitközségük intézményei érdekében. Templomukat, mely első izben 1836-ban épült az akkori 23 tag erejéből és az idő folyamán szük és rozzant lett, 1896-ban ujraépitették a réginek helyén, 30,000 Kor. költséggel. A kebelében fennálló Chevra Kaddisán és Nőegyleten kivül különösen figyelemreméltó „Tóméch Evjónim" egylete, átutazó szegények támogatására, melynek jövedelméhez, évi 900-1000 Kor., a tagok tetszés szerint való összeggel járulnak, ami által a zsidó jótékonyság eme különleges ágát igen helyesen gyakorolják. „Malbis Arumim" egylete szegények felruházására szolgál, mig „Ló Almon Jiszróél"-egylet, melyet 38 évvel ezelőtt egyik derék tagja, néhai Schlesinger Márkus ala-

[9]) L. Dr. Bacher, Századunk első feléből, M. Zs. 1892, 706 l. 232-3, ahol a Grünwald név pótlandó. Az 1835 téves, mert a responzüm kelte תקצ"א = 1831. Ha a cimezésre lehet valamit adni, az mindenesetre kitüntető, amit nem mindenkinek ir a Chászám Szófer: שלום וכ"ט לרב טוב כ"ה הרב המאה"נ החסיד ישר ונאמן חכם ככלכל והימן כש"ת מו"ה יוסף אבדק"ק יאנאשהאז נ"י.

[10]) שו"ת כתב סופר, Pressburg; י"ד, 45 sz.: א"ח 1 (1868), 72 (1867), 112 (1869). A három utóbbi Gálszécsre: טשעטשאוויי cimezve.

pitott, az elemi iskolából kikerülő fiuk talmudtanitásáról gondoskodik, azonfelül, hogy az elemi iskolai tanulók számára is van Talmud-tórája.

A község, bár szigoruan ragaszkodik az orthodox hagyományokhoz, a magyarosodásban is kiválóan halad. Jegyzőkönyvei, melyek 1847-1863-ig héber, 1863-1876-ig pedig német nyelvűek voltak, azóta magyarul vezettetnek. Rabbija *Weisz Ábrahám*, ki három évi üresedés után 1903, nov. 8.-án foglalta el állását, kitünö magyar és alkalomadtán magyar szónoklatokat is tart. [11])

V. KORMEND.

A megye második hitközsége. — Kezdete a 17. században. — Józsua Falk, 1780. — Vallerstein rabbi. — A község növekedése. — Bodanzky Götz rabbi. — A templom. — Batthányi herceg támogatása. — Bodanzky Izsák rabbi.— Esketési beszéd. — Lichtschein hitszónok.— Bodanzky távozása. — Ehrlich Miksa rabbi. — A község magyarosodása. — Iskola és épülete. — A község létszáma. — Kedvező helyzete. — Chevra Kaddisa. — Alapszabályai 1705-ből. — A herceg disztagsága — Egyletek és alapitványok.

A körmendi hitközség [12]) a szombathelyi után a legnagyobb a megyében és habár lassan, de a helység növekedésével halad előre. Kezdete visszanyulik a 17. századba, amikor már a helység Batthányi birtok volt. A Batthányiak szivesen fogadták a zsidókat birtokaikon és állandóan védelmükbe vették őket; nem csak anyagi, de vallási ügyekben is támogatták őket, amint azt már Rohoncz és Szombathely példáin láttuk. Adatunk a község keletkezéséről nincs; eleinte bizonyára nem volt önálló, hanem Rohoncz fiókhitközsége. 1705-ben már megalakult Chevra Kaddisája, ami arra mutat, hogy állandóan laktak ott zsidók és azért először is temetőről gondoskődtak.[13])

[11]) Szivességének több adatot köszönök a hitközség jelen állapotáról.

[12]) A város héber neve többféle változatban fordul elő: קערמענד, נירמענד, נערמענד. Az első a leghelyesebb, így irja egy régi pecsétnyomója is, melynek hibás latin körirata is van: Israelita Commantas (sic!) Körmend.

[13]) 1853. márz. 19-én kiadja a hitközség a „Todten-Beerdigungs Verein" alapszabályait, melyeket a bevezetés szerint 1705-ben állapitottak meg. A helytartótanács azután ezeket jóváhagyja.

A 18. század vége felé már meglehetős számu zsidó él ott; 1770-ben a megyei összeirás 17 családot mutatott ki 83 lélekkel. 1780-ban már annyira voltak, hogy rabbijuk is volt, *Józsua Falk*, aki kellemetlen összeütközésbe került a nagy tekintélyű rohonczi és pozsonyi rabbikkal. Ugyanis két laikussal egyetemben válólevelet (get) állittatott ki. Körmenden eladdig nem szoktak ilyent kiadni és külömben is több kisebb-nagyobb hiba volt a válólevélben, aminek a törvény pontos kezelése mellett nem szabadott volna előfordulni. Ezért is a hires rohonczi rabbi, Kallir Eleázár és a pozsonyi Barbi Méir érvénytelennek nyilvánitották a válólevelet. Az előbbi az ügyet a kor legnagyobb tekintélye, Landau Ezekiel, prágai főrabbi elé vitte, aki meglehetős keményen itéli el a körmendi rabbi eljárását és őt e fontos vallási ügyben járatlannak mondja; az általa kiállitott válólevelet szintén érvénytelennek jelenti ki és kötelezi Falkot, hogy bocsánatot kérjen a rohonczi rabbitól, akit megsértett, továbbá arra, hogy három éven belül ne merjen válólevelet kiállittatni, azután is csak akkor, ha a pozsonyi és rohonczi rabbik megengedik neki. Falk már akkor idős ember volt, mert mint a prágai főrabbi mondja, csak öregségére való tekintettel nem bánik el vele még szigorubban[14]). Hogy a nagy port felvert eset után meddig működött Falk Körmenden, nem tudjuk. Az 1795-iki megyei összeirás azonban Hirschl Vallersteint mondja körmendi rabbinak, amikor a község kerületével együtt már 63 zsidó családot számolt[15]), holott két évvel előbb csak 59 család volt ott 190 lélekkel és 1799-ben ugyancsak 63 család és 10 özvegy 297 lélekkel, akik 302 frt. 02 $^{7}/_{8}$ kr. türelmi adót fizettek évente, amely összeggel a megye hat kerülete között az utolsó előtti helyen állottak.

[14] נודע ביהודה, אה"ע ק"ה, קי"ו igy nyilatkozik: ועכשיו שבאו דברי המסדר לידי ראיתי שאינו בקי בטיב נישין וקידושין כלל כי נמצאו בו כמה טעיות. והוא הדיוט עכ"פ בהלכי נישין; Majd alább: L. Dr. Richtmann M., M. Zs. Szemle. 1903. 322 l.

[15]) Vasmegyei levéltár, Zsidó ügy csomó. Vallerstein rabbiról nem tudunk közelebbit; évi fizetése az összeirás szerint 104 frt. volt. Ugyanakkor Joachim Pollak Cantor 78 frt., Chaim Hirschl, Schachter 52 frt és Jakob Sámuel Sepultor 15 frt. évi fizetéssel állottak a község szolgálatában

A 19. század elején fokozatosan halad a község szaporodása, de néha visszaesést is mutat fel, ami a zsidók megélhetési viszonyaival függött össze, mert e miatt gyakran változtatták egyesek lakóhelyüket. Így 1809-ben Körmend városában 49 zsidó család lakik, 1813-ban 53, 1817-ben 61, míg 1818-ban csak 54; épp így 1822-ben 77 a családok száma, míg 1831-ben csak 74.[16])

1820-ban régi temploma már roskatag, úgy hogy ujat akar építeni a község és rabbija, a nagy tudós *Bodanzky Götz* kérdést intéz a Chászám Szóferhez, vajjon szabad-e a régi templomot lerontani, hogy annak helyén építsék az ujat.[17]) A felelet igenlő, de a kivitelre csak 1822-ben kerül a sor, amikor is Batthányi Fülöp herceg a hitközség kérelmére telket ad hozzá és jutányos ár mellett, részletfizetésre, téglát. A templom helyeért a község egész 1891-ig két arany bért fizetett a hercegnek, ekkor azonban, temetőjével együtt, megvette a telket 1500 frtért és így teljesen birtokába került a főtéren álló csinos templom.[18]) Bodanzky rabbi külömben, aki németkereszturi születésű volt (sz. 1781. mh. 1845), igen jó hirnévnek örvendett, először Kaboldon (Sopron m.) működött két évig, 1806-ban pedig Körmendre választották meg, ahol 39 évig élt hivatásának, mint elismert tekintélyű rabbi, akihez számosan fordultak felvilágositásért vallási kérdésekben. Feleletei, valamint agadikus művei csak kéziratban maradtak ránk. 1845, Kol-nidre este halt meg és hálás községe sirkövére vésette nemcsak dicsőségét, de egész életrajzát.[19]) A kiváló

[16]) U. o.

[17]) חתם סופר, או"ח, ל"א.

[18]) Hitközségi levéltár, Körmend. A herceg leirata a templom ügyében.

[19]) Az érdekes sirfelirat igy hangzik: לזכר עולם יהיה צדיק תמים איש אלקים אמ"ו הרב הגאון האמתי המפורסם, כש"ת מוה"ר אליקים באדנצקי זצ"ל הנקבר פה. בן האשה רבקה קריסל ז"ל נולד בק"ק צעהלים בשנת תקמ"א ונתקבל לרב בקהל קאבערסדארף בשנת תקס"ד. ועוד לא כלו שני שנים נתקבל לאב"ד פה בשנת תקס"ו והיה בטל לישראל ט"ל שנים. אשר ושב על כס הרבנות פה ק"ק קערמענד. פרח כשושנה ויך שרשיו כלבנון. ככשמן תורק כן שמו הלך בכל הארץ עד אשר הביאו לפניו מקרוב ומרחוק להרויץ משפטין על כל דבר קשה עליהם ע"פ רוחב בינתו ודעתו הנשגבה אשר המה כתובים אשר קראם בשם גודע למשנב. גם היה דורש נאה ומוכיח עצום ומפורסם כנחל נובע ממקור החכמה כן היו נופת צופים אמרי פיו כלם מלאים זיו ומציקים נונה בנראה מספר האגדה אשר קרא אתם משנב לעתות. האיש אשר תמיד צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל אינגו כי לקח אתו אלקים. הוא עלה שמימה להתהלך לפני אלקים באור החיים, אולם מהעיר פנה זיוה ופנה הדרה, נפלה נזרה והורד לארץ כבוד ישראל בליל כל נדרי עת יצאה נשמתו בקדושה ובטהרה ונאסף אל עמו בכבוד גדול ביום י"א תשרי שנת תר"ה לפ"ק. A hatalmas sirfelirat másolatát Ehrlich M. rabbi ur lekötelező szivességének köszönöm.

férfiú állandó összeköttetésben állott a Chászám Szóférral, aki a legnagyobb elismeréssel adózik Bodanzky tudásának.[20]) Rabbiszékét az elhunyt kivánsága szerint fiával, *Bodanzky Izsákkal* töltötték be, bár a község egy része ellene volt, ha nem is tudott alapos kifogást felhozni megválasztatása ellen.[21])

Husz évig viselte hivatalát, mint nagynevű atyjának méltó utóda, de 1866-ban családi okok miatt elhagyta Körmendet és Pápára ment, hol mint dájján müködött haláláig, 1884, Elul 8.-ig. Körmenden nem volt nyugalmas állása, talán mert túlszerény volt és nem oly szónoki tehetség, mint édesatyja, a község pedig, már a haladó iránynak hódolva, igényelte ezt. Igen érdekes, hogy már 1845-ben szerződésileg kiköti a község, hogy kivánatra köteles Bodanzky rabbi minden jegyespárhoz az esküvő előtt, *„mindenki által érthető nyelven"* beszédet intézni, melyben kötelességeikre figyelmezteti, amiért egy frt. Cm. jár neki[22]) Bodanzky rabbi mellett működött rövid egy és fél évig, Lichtschein Lajos hitszónok és iskolaigazgató, akit 1865 augusztusban N.-Kanizsára választottak meg dájjánnak.[23]) Igy azután Bodanzky rabbi távozásával teljesen megüresedett a fejlődő hitközség rabbiállása, melyet 1866-ban

[20]) A ח"ם hét responzuma szól hozzá, az első 1805-ből, az utolsó 1823-ból. L. Dr Bacher, Századunk első feléből, M. Zs. Szemle, 1892, 700 l. 137 és 139 sz., a kettő azonos.

[21]) Ez kitünik a szombathelyi hitközség levéltárában levő hattárából, melyet Königsberger Lajos szombathelyi rabbi adott 1845-ben Bodanzky Izsáknak. Az okirat évszáma igen ügyes összeállitása: יינדל יצחק הלוך וגדול התהה לפ"ג עד כי גדל מאוד לפ"קי és még egy

[22]) A héber nyelvű rabbilevél, szerződés a hitközség levéltárában.

[23]) Ben-Chananja, 1865, 450 l.

Ehrlich Miksa foglalt el, ki azóta áldásosan működik ott. R. Jakob Nádas fia, (sz. 1834, Nádas, Pozsony m.), a rohonczi rabbi, Ehrlich Mór fivére; eleinte a tanitói pályán működött, Hódmezővásárhelyen és Szentesen, de magasabbra törekedve, otthagyta állását és Lőw Lipót tanácsára Prágába ment, hol a kiváló Rappaport Salamon főrabbi talmudelőadásait és amellett az egyetemet látogatta. Ott megszerezve a rabbiképesitőt került Körmendre és bár ifju korában csak németül tudott, hisz egész műveltsége az volt, később a kor követelményeihez alkalmazkodva megtanult magyarul, ugy hogy már évtizedek óta magyar szónoklatokat is tart és a község magyarosodásának fontos tényezője lett. Megválasztatása nem csak mint rabbinak, hanem iskolaigazgatónak is szólt és tényleg mindenkor kiváló gondot forditott az iskola munkásságára, irányitva azt és tevékeny részt is véve benne. A község hálája 40 éves működése fordulóján, 1906-ban Ehrlich Miksa felruházási alapot létesitett, 2000 koronával.[24])

Iskolájáért különben mindig szivesen áldozott a hitközség; 1852-ben vásárolt számára házat a hercegtől 3500 pfrtért, aki szerződésileg kiköti, hogy miután csak iskola céljaira adta el az épületet a községnek, ha másra akarná azt felhasználni, ugy a hercegnek joga van az eladási összegért visszaváltani. Az iskolának, mely a magyarosodás ügyét kiválóan szolgálta, már eleinte három tanitója volt, 1878 óta még külön kézimunkatanitónője is. Minthogy azonban tanitványainak jó része a környékből került ki, ahol idővel szintén létesültek iskolák, továbbá a városban polgári fiu és leányiskola nyilt meg, annyira megfogyott már e század elején tanulóinak száma, hogy jelenleg csak 88-ra rug és két tanitója van.

A hitközség pedig fejlődött az utolsó évtizedben is.

[24]) Ehrlich Miksa rabbiképesitőjét Rappaport Salamon, Juda Tevelesz, prágai dáján, Kämpf és Hübschtől nyerte ugyanott, később magyar rabbiktól is szerzett hattárát. Önnálló müve nem jelent meg, de szorgalmas munkatársa a felekezeti lapoknak, igy a Ben-Chananja, Back, Ungarischer Israelit, Stern, Hamechacker, Weisz, Béth Talmud, Magyar-Zsidó Szemle és a Magyar Izráel folyóiratoknak és kiterjedt levelezést folytat kora zsidó tudósaival.

1897-ben pl. csak 140 tagja volt, ma 189 és remélhetőleg ezentul sem veszíti el haladóképességét, miután a város kedvező fekvésű és minden tekintetben lépést tart a kor követelményeivel. A hitközség utolsó költségvetése: 13644 K. 79 f. volt, ami a tagok számát tekintve, nem mondható nagynak, sőt összehasonlitva más községekével a megyében, igen kedvező helyzetre mutat. Amellett a hitközség igen szépen vesz részt az országos felekezeti intézmények támogatásában,[25]) amit — sajnos — a vidéki hitközségek tulnyomó többségénél nem tapasztalunk. A hitközséget feladatai teljesitésében nagy mértékben támogatják a különféle egyletek, ezeknek élén a Chevra Kaddisa, mely, mint láttuk, 1705-ben megállapitott alapszabályokra tekinthet vissza.[26]) A Chevra magas kora mellett bizonyit az is, hogy immár a harmadik temetőt vette meg szomoru céljára. Az első már 1851-ben megtelt, amikor is a hitközség a hercegtől kér uj temetőhelyet. A herceg 1851, dec. 30-án Wienben kelt leiratával ad is a községnek bér nélkül 1806 □ öl területet, azzal a feltétellel, hogy azt csak a kijelölt célra szabad használnia és fallal kell körülvennie. A régi temető helye pedig a megfelelő idő lejártával visszaszáll a herceg tulajdonába. Ez ugyan nem történt meg, mert a Chevra

[25]) Igy az Orsz. izr. közalap számára 600 K.-át adott a hitközség, amely alappal szemben pedig igen sok hitközség nem tette meg kötelességét. Tagja a község az Izr. magyar irodalmi társulatnak, a Magyar zsidó ifjak egyesületének, az izr. tanitó-egyletnek, az orsz. izraelita patronage-egyesületnek, az Itonak és az izr. kézmű és földmives egyletnek.

[26]) A nevezetes alapszabályok eredetije — sajnos — nincs meg, de 1853, márc. 14-én a községi elöljáróság által hitelesitett másolata. Bizonyára keresztény ember fogalmazta a hatóság részére; ezt bizonyitja többek közt a 2. pont vége is. Az érdekes okirat igy hangzik: ***Todten-Beerdigungs-Verein.*** Nachdem die Todten, nach Mosaischen Gesetze, gereinigt in reiner Wäsche beerdigt werden muss (helyesen: müssen), und bei einen eingetretenen Todtenfalle der Blutverwandschaft jede Beschäftigung und Obsorge untersagt ist, so hat dieser Verein den doppelten Zweck sowohl die angehörigen in diesen betrübenden Augenblück nöthigende Gegenstände herbei zu schaffen, überhoben; als die ärmere Klasse von übertrübenen forderungen sicher zu stellen, da diese einer sowohl nöthigen Wäsche, Bare, uneigennützig zur Bestattung des Todten herbeischaft;

megváltotta később a területet, de a hercegnek kegyességéért mindenesetre hálával tartozott. Ennek jeléül 1869 elején tiszteletbeli tagjává választja, amit a herceg jóindulattal vesz tudomásul.[27]) A második temető is betelvén, 1909 ben 2400 koronáért vette a Chevra jelen temetkezési helyét.

A Szent-egyleten kivül van a község kebelében: Bikkur Chólim, Maszkil-el-Dal: Aggok segélyegylete, Emberbaráti-egylet és Izr. Nőegylet. E tisztán jótékonysági egyletek mellett működik az Ifjusági kör, melynek főcélja ugyan, hogy az ifjuság szellemi továbbképzését előmozditsa, amire főleg nagy könyvtára szolgál, de azonkivül egyik célja, hogy középiskolai tanulókat segélyezzen tanulmányaik folytatásában. Ugyanezt a célt akarja szolgálni az I. Ferencz József alapitvány, melyet az elemi iskola buzgó tanitói gyüjtenek és mely csak akkor kezdi meg nemes munkáját, ha

hat die Obliegenheit für Beerdigungsplätze zu sorgen, und dieselbe zu ordnen, wonach dieser Verein im Jahre 1705 mit nachstehende Statutten versehen, sich gegründet hat.

1. Auf Anordnung des Vorstehers des Vereins wird jedes Mitglied nach Aufforderung an den Krankenbett sich abwechselnd 24 Stunde zu verfügen haben oder statt seiner ein anderes Individium auf eigene Kosten dahin bestellen. 2. Hat selbes Individium welches um den Krankenlager an seinen Ende ist, es sogleich zur Kenntniss des Vorstehers zu geben, um damit der Krankce die letzte Salbung vor dem Ableben halte. 3. Hat der Verein, bei Ableben eines sowohl Fremden, als gemeinde Mitglied zu nöthige Reinigung des Todten: Leute herbei zu schaffen; selben mit der vorschriftmässigen reinen Wäsche zu bekleiden, dass hierin bei Reichen und Armen gleichmässig zu verfügen sei. 4. Hat der Verein die grosste Uneigennützigkeit zu beobachten, und nur stränge die Wahrhaft geleistete Auslagen in Anspruch zu nehmen. 5. Wird das Vertrauen der Geschäftsführung dreyer aus unserer Mitte gewählten Vorstehern, und stellen diesen Verein, unter Aufsicht des Gemei de-Vorstandes und das Gedeihen wohlthätiger Herzen. — Welches den Originale gleichlautend ausgezogen wurde. Körmend, am 19-ben März. 1853. L. David Stern, Vorsteher. Ph. Eisler, Gerson Karpeles. Ezt a másolatot azután a helytartótanacs jóváhagyta.

A leirat hiteles másolata a község levéltárában.

[27]) 1869, április 1. a következő sürgönnyel veszi tudomásul a herceg: An den israelitischen Brüder-Verein Körmend. Ich nehme die Ernennung zum Ehremmitgliede dieses Vereines wohlgefällig an und danke für die mir ausgedrückten Wünsche. Philipp Fürst v. Batthányi.

a jelenlegi 2907 K. eléri a 4000 K. összeget. Egyéb alapitványok is állanak az elemi iskola és a jótékonyság szolgálatában, amelyek között szintén dicséretes és külön kiemelendő a koszoru megváltásból eredő 1400 K. szegényalap.[28])

Igy halad a hitközség vallási és kulturális feladatainak méltó teljesitésében és rendezett viszonyai között szép jövőnek néz elébe, mint a VIII. községkerület második legnagyobb községe.[29])

VI. KŐSZEG.

Zsigmond király adománylevele. — Kőszeg Ausztriáé. — Visszacsatolása. — Zsidó községe a mohácsi vész előtt. — Uj letelepülők. — A község kezdete. — Haladása. — Schey Fülöp báró. — Temető. — Schey báró templomot épit. — Schey alap. — A község kivételes helyzete. — Első rabbija, Dr. Ungerleider. — Dr. Silberberg É. · Richter Zsigmond. — Dr. Wiener Márk. — A kőszeg jelen állapota.

Zsigmond királynak 1893, julius 24-én kelt okirata azt a kiváltságot biztositja Gara Miklós, macsói bánnak és testvérének, Jánosnak, hogy vasvármegyei Kőszeg nevű városukban Némethonból, Csehországból vagy a külföldről bárhonnan érkező zsidókat befogadni, ott megtelepiteni, tartani és birni, őket vallási és törvényes szokásaikban megőrizni, megadóztatni és fölöttük tetszés szerint rendelkezni, szabad és korlátlan hatalommal birjanak. A tárnokmester, a kincstárnok, a zsidók birái és bármi néven nevezendő királyi hivatalnokok ezen zsidók ügyeibe és cselekvésébe semmi módon ne avatkozzanak.[30])

[28]) A hitközség egyéb alapitványai: Mattersdorfer Salamon szegényalap 1000 K, Kauders Hermina 600 K, Pressburger Lipót iskolai alap 400 K, Batthányi Fülöp herczeg iskolai 44 K. 44 f., Grünbaum Béla Szegényalap 2000 K, Neu Jenő barmicvó alap 200 K és Pressburger Sándorné 1000 K.

[29]) A hitközségi levéltár okirataît és adatait Wurmfeld Ignácz, tanitó, hitk. jegyző ur volt szives rendelkezésemre bocsájtani, amiért őt hálás köszönet illeti.

[30]) Dr. Kohn Sámuel, A zsidók története Magyarországon, Budapest, 1884, 182 l. Az oklevél közölve: Magyar-Zsidó-Oklevéltár, Budapest 1903, 106 l.

Ez az egyetlen adat, mely a kőszegi zsidók legrégibb történetéről ránk maradt. Hogy telepedtek-e le akkor és hányan Kőszegen, arról tudomásunk nincs. Valószinüleg gondoskodtak a vár urai arról, hogy ne hiába birják a királyi privilegiumot. 1439-ben azonban Erzsébet királyné elzálogositotta Kőszeg várát III. Frigyesnél, aki azt, csekély szünet kivételével, meg is tartotta. Mátyás király ugyan visszafoglalta a várost, de 1490-ben megint Miksa császáré lett, aki Ulászlóval kötött szerződése által, az ország tudtán kivül, biztositotta birtokát Ausztriának egész 1649-ig, amikor azután III. Ferdinánd végleg visszakapcsolta Magyarországhoz.[31])

Mikor 1544-ben Alsó-Ausztria zsidóságát kiutasitással fenyegették, Kőszeg, németül Güns, zsidait ép ugy kivették ez alól, mint Kismartonét. De már korábbról is kimutathatók zsidók ott az osztrák uralom alatt, 1509-ből. Viszont 1565-ben Kőszegről származó zsidók élnek Kismartonban, ugyancsak Alsó-Ausztria alattvalói gyanánt, kik a földesur védelme alatt állottak és a zsidó ruházat viselete alól felmentettek.[32]) Kőszegi származásukról nyerték az egyes családok a Güns és Günser nevet, amilyenek később is gyakran előfordultak.[33]) Valószinü tehát Dr. Kohn az a következtetése, hogy Kőszegen a mohácsi vész előtt középnagyságu zsidó község létezett, körülbelül 500 lélekkel.[34])

De az is valószinü, hogy a sok viszontagság folytán, melyen a város, illetve a vár a török háboru idején, majd később a kuruc hadjárat idején keresztül ment, hisz pld. 1710-ben a kurucok teljesen felégették, általában a lakossága, de különösen a zsidók megfogytak. Nem is hallunk róluk ez időből. 1726, január 22-iki kelettel azonban császári rendelet érkezik Vasmegyéhez, mely azt jelenti, hogy Schlesinger Wolfgang és Izráel testvérek, az első privilegiált bécsi zsidó, mint Kőszeg városának vámszedői, az országban bárhol lakhatnak, szabadon kereskedhetnek és űzhetnek ipart.[35]) Hogy vajjon a testvérek egyike, Izráel állandón Kőszegen lakott-e, nem biztos, de könnyen lehetséges. Majd egy 1748, április 5-iki bécsi rendelet már határozottan Kőszegen lakó Wolf József adóssága ügyében jár közbe a megyénél, hogy a zsidó hitelező jogát megvédje.

[31]) Vasvármegye Monográfiája, Budapest, 1898, 140-141 l.

[32]) L. Grunwald, Dr. Max, Samuel Oppenheimer und sein Kreis. Wien u. Leipzig, 1913, 20 l. és 21 l. 2 j.

[33]) U. o. 289 l. 2 j. Löw Güns 1732

[34]) Kohn, i. m. 394 l.

Hogy rajta kivül még hány zsidó lakott ott, arra nézve adatunk nincs, de ugy látszik, hogy többen voltak, mert nem sokkal később imaházuk is volt, amint azt egy 1769-ből fenmaradt frigyszekrényfüggöny bizonyitja.[36]) De, mint általában, nagyon változott a zsidó lakósok száma, mert megélhetésük bizonytalansága folytán gyakran költöztek ideoda. Nem kell tehát csodálkoznunk, hogy a megyei összeirás sem vesz tudomást róluk és csak az 1795-iki jelent Kőszegen 5 zsidó családot, majd 1798-ban 9 zsidó családot és 1 özvegyet, összesen 50 zsidó lelket.[37])

A XIX. század elején már lassan emelkedik a Kőszegen letelepülő zsidók száma, bár állandón szük határok között marad. 1809-ben 11, 1817-ben 12, 1822-ben pedig 13 család a főösszegük. E számban már benne van Schey Mózes, a község későbbi nagy jótevőjének, báró Schey Fülöpnek atyja, aki már 1818-ban felebbez az ellen, hogy a rohonczi község türelmi adóval rójja meg a kőszegi zsidókat, mert külön vetik ki maguk között a reájuk eső részt. A felszólalás sikerrel jár és már 1821-ben külön kerületet képez Kőszeg zsidósága Szombathely városával együtt, még pedig 1379 frt. quotával az első helyen áll a megyében, fizetvén a megyei zsidóságra kirótt 5396 frt. évi összegnek több, mint ötödrészét.[38])

(Folyt. köv.)

[35]) Vasvármegye levéltára, Prothocollum Ab Anno 1722-usque 1727, 309 l. A Schlesinger családról, illetve közgazdasági tevékenységéről az osztrák kormány érdekében l. Grunwald, i. m. 183—289 l.

[36]) A frigyszekrény függöny felirata : ד׳ ש׳ להאלוף הק׳ ה׳ יונה ב״ה זלמון, סגל א״ש (Eisenstadt = Kismarton) ואשתו מ ליבלה ב״ה יעקב ז״ל תקכ״ט לפ״ק, tehát 1769. Az eredetileg kis függönyt 1860-ban báró Schey Fülöp megtoldatta, hogy az uj templomban használható legyen és az uj rész külön felirata lett : נדבה מהגביר הנכבד והנדיב פיליף באראן שייא פאן קאראמלא

[37]) Vasmegyei levéltár, Zsidó összeirások.

[38]) Uo. Zsidó ügy csomó.

BABILONIAI EPOSZ A VILÁG TEREMTÉSÉRŐL.

Fordította: Dr. VENETIANER LAJOS

Hatalmas könyvtár telnék ki abból az irodalomból, mely az asszir-babilónai ásatások nyomán kelve vonatkozásokat keres a mezopotámiai s palesztinai kultura közt és függő viszonyt akar találni a Biblia és az ékiratok eszmevilága közt. E törekvés czélja természetesen a Biblia lekicsinylése, másodrangu sorba való helyezése. Miként is állhatna meg a Biblia azon a piedesztálon, melyre a benső tartalom, a hagyományos tisztelet és a hivők föltétlen bizalma állitotta, ha elvesziti eredetiségét?

Bölcselethez s természettudományhoz társul szegődik az irodalmi és kulturtörténeti kutatás, hogy a Biblia első lapját, a teremtés elbeszélését övező fénykoszoruból kitépje a sugárszálakat, hogy megfossza Izraél talajában fakadt eredetisége jellegétől, nemcsak tartalomban, de még formában is.

Delitzsch Frigyes adta ki a hires Babel Bibel vitát meginditó előadásában a feltünést keltett s megdöbbentő jelszót, hogy „az a tudós pap, aki a fogságban a babilóniai eposzt leirta, csak arra szoritkozott, hogy a mithologiai elemeket küszöbölje ki a költeményből."

Közölni óhajtjuk e helyen egész terjedelmében a babilóniaiak eposzát a világ teremtéséről; hadd lássa a mi müvelt közönségünk, saját egybevetése alapján, hogy mily messzire esik az igazságtól Delitzsch ama kijelentése, mely szerint a bibliai elbeszélés a teremtésről nem egyéb, mint a mithologiai elemektől megfosztott babilóni eposz.

A babilóniaiak felfogását a világ keletkezéséről a mult század utolsó negyedéig csak abból a hiányos és csekély töredékből ismertük, melyet Eusebius egyházatya közölt azon rövid kivonat alapján, melyet Alexander Polyhistor meritett az időszámitásunk előtti harmadik században élt Berosus-nak, babilóniai történetirónak, Bél bálványtemploma papjának munkájából. Ezen harmadforrásból közölt s töredékes kivonatból nem alkotható teljes kép a babilóniaiaknak a világ alakulásához füzött felfogásáról.

Az angolok tudományos czélokat szolgáló áldozatkészségének köszönhető a sok százezernyi ékiratos agyagtáblából álló mérhetetlen kincs, mely a British Muzeum tulajdonát képezi s mely a teremtésről szóló cserepeket is magában foglalja. *Smith George* volt az első, ki 1874-ben Ninivében, Assurbanipal asszir király palotaromjaiban végezve kutató ásatását, a fölfedezett királyi könyvtár megszámlálhatatlan agyagtábla darabjai közt véletlenül olyan cserépre akadt, melynek tartalmából azt következtette, hogy az illető cserépdarab töredéke egy olyan táblának, mely részét képezi a teremtéseposzt tartalmazó táblasorazatnak. A könyvtár a palota emeletén volt elhelyezve s amikor az ellenség felgyujtotta s romba döntötte a rezidencziát, az agyagtábla-könyvlapok az elégett emeletközökön keresztül millió darabra törve és töredékeiben is a tűz perzselő hevétől megrepedezve zuhantak a mélységbe, honnan közel harmadfélezredéves sirjukból emelte ismét napfényre a zseniális angol kutató. Rendületlen kitartással tanulmányozta a milliónyi cserepet s kereste a meglevő darabkához tartozó részeket, mig végre sikerült, ha töredékesen is, ha közben-közben 10—40 sornyi hiányokkal is, melyek a zuhanás és tüz következtében, valamint az évezreden át pusztító talajviz folytán egészen szétmorzsolódtak, mégis a hét táblát alkotó eposzt ugy összeállitani, hogy abból kellő fogalmat szerezhetünk nemcsak az asszir-babilónok teremtés-mondájáról, de erőteljes költészetéről is.

Az eposz jelen formáju feljegyzése az időszámitásunk előtti hetedik századból való, amikor Assurbanipal asszir király mint *másolatot* helyezte el királyi könyvtárában. A másolat eredeti babilóniai mintáról vétetett, mely eredeti az i. sz. előtti harmadik évezredből származott, abból az időből, amikor Marduk lett Bábel legfőbb istene.

Ha még megjegyezzük azt, hogy biztos irodalmi nyomok tanusága szerint ezen eposzt az i. sz. előtti második évezredben Palesztinában is ismerték, ugy szinte kizártnak tekinthetjük azt a feltevést, hogy már a Palesztinában való letelepülés idején ne tartozott volna Izraél kulturfogalmaihoz s ismeretköréhez a babilóniaiak teremtés mondája. De hogy ez a kulturhatás mennyire nem tudta

befolyásolni Izraél sajátos eszméit a teremtésről, világosan bizonyitja maga a babilóniai eposz, mely itt következik magyar forditásban először teljesen.

* * *

I.

Midőn még nem neveztek magasságot Égnek,
S alant a szárazföld még nem adatott névnek,
Apsu [a tenger]* volt a [mindens ég] első magvetője,
Az ősanya Tiamát pedig mindnek megszülője.
[Kavargó] árjaik egybe ölelkeztek,
Mikor még nem fakadtak fák s nádasok nem zizegtek,
Midőn még az istenek egyike sem teremtődött meg,
Név sem szólittatott, sors sem szabatott meg;
Akkor alkottatott a legelső istenpár: Lahmú és Lahámú
Hosszu idő multán származott [tőlük az egek ura]: Ansár
[S a földiek hatalmas kormányzója]: Kisár,
Kik nagyranyult korszakok után [megalkották]
[A mindenséget uraló hármas istenség világát]:
[Az égiek fejedelme lön] Anu, [a földiek intézője] Bél,
[A vizekben pedig a korlátlan uralmú] Ea.

[Itt 13 sor letört s elveszett, de az összefüggés szerint azt tartalmazta, hogy a teremtett istenek a világcháoszban rendet akartak létesiteni, mely törekvés haragra ingerlé Apsut.]

Szólitá hát Apsu, a nagy istenek nemzője,
Segédét, Mummut és mondá nékie:
„Mummu szolgám, szivemnek öröme,
Jer [velem], menjünk csak Tiamát elébe."
Mentek. Tiamát előtt megállottak,
Hogy az isteni sarjakról tanácskozzanak.
Apsu nyitotta meg szólásra az ajkát,
A fénylő Tiamáthoz emelvén föl szavát:
„[Bánatomra] járnak [sarjaink] ellenem,
Nappal nincs nyugalmam, éjjel pihenésem,
Elpusztitom őket, utjokat eltörlöm,

* A zárójelben levő szavak az eredetiben elmosódott, vagy lepattant, de egyes megmaradt jelekből az összefüggés alapján valószinűvé vált kiegészitést képeznek.

Jajgatás támadjon, csak ugy lesz pihenőm."
Meghallván Tiamát az ilyen beszédet,
Haragra gyult és szólásba kezdett,
Fájdalmas dühöngés fogta el,
S végzetes rosszat forgatott keblében:
„Mit tennünk kell, csak pusztitás lehet,
Gonosz müvük [bére egyéb nem lehet]."
Közbelépett Mummu s Apsunak adott tanácsot,
De nem volt kedvező, mit Mummu tanácsolt:
„Menj, zavard meg ravasz utaikat,
Aztán pihenhetsz nappal s éjjel megnyugodhatsz."
Meghallván ezt Apsu, sugárzott az arcza,
Hisz rosszat forralt isteni sarjaira;
[Örömében] körülfonta nyakát,
[Átölelte] térdét s rászórta csókját,
S megkezdték a nagy tanácskozást,
[Hogy békóbe verjék az istenek hadát],
Sirás s jajgatás [legyen azoknak a bére],
[Kik rombolólag nyultak az ősszülők tervébe.]
De észrevette őket a mindentudó Ea,
[S az isteni utódokat nagy] tanácsba [hivta].

[Itt 47 sor tört le s a hiányzó rész megmaradt szavai nem adnak elég anyagot a tartalom feltüntetésére, de a továbbiakkal való összefüggés szerint az istenek haditanácsa volt itt megirva].

Az ősszülők nagy erővel készülnek a harczra,
Mit látva, az utódok közül többen szegődnek pártjukra,
Dühöngnek, terveznek, éjjel-nappal nem pihennek,
Háboruba fognak, harczi kedvvel zugnak
És egyesült erővel ütközetre készek.
Az ősanyag Hubúr, mindenek szülője
Erejüket ellenállhatatlan fegyverrel növelte:
Szült hegyesfogu, éleskarmu óriáskigyókat,
Ereikben vér helyett mérget folyatókat,
Iszonyattal felruházott tajtékzó szörnyeket,
Már termetükkel is félelmet keltőket,
Ki megpillantja őket, erőltenül roskadjon le,
De azok egyenes törzsének ne törjön meg keble.
Alkotott tüzkigyókat, mérget lehető szörnyeket és viharszellemeket,

Sárkányokat, veszett kutyákat és skorpióembereket,
Halfarku embereket s kosokat emberfejekkel,
Kiméletlen fegyvert hordozókat, háboruban rettenhetetleneket,
Viharzó támadásban ellenállhatatlanokat.
Tizennégy felét teremtett ilyen segédcsapatokat.
Isteni sarjai közül, kik hozzá csatlakoztak,
Kiemelte Kingut s hatalommal felruházta,
Hogy vezér legyen s a sereg parancsnoka,
Hogy mikor kelljen fegyvert fogni, sorba állni s ostromba rohanni,
Reá bizta a háboru vezetését,
S elébe adta az uralkodói jelvényt:
„Kikiáltlak, Istenek seregében Urrá avatlak,
Téged teszlek minden istenség Királyának;
Te légy az ur, egyetlen kedvesem,
Minden isten magasztalja a te neved!"
S egyben átadta a sorstáblát is, mit mellére erősite:
„Parancsod meg ne másuljon, szád beszéde valósuljon."
Igy felmagasztaltatván Kingu, átvette a főistenséget,
Hogy istensarjak sorsát jövőben ő szabja meg:
„Ajkaid nyilása oltsa el a tüzet,
Döntsön le magasat és minden erőset."

II.

Nehéz munkába fogott Tiamát,
Hogy istenek sarjára forralt pusztulást;
Mit Apsuval beszélt és titokban kieszelt,
A mindentudó Ea mindent megneszelt.
Az eset hasító fájdalommal járta át
A szomoru bánatban vergődő Eát,
S napok multán, hogy magához térhetett,
Első utja atyjához, Ansárhoz vezetett.
Megtörten állt szülőatyja Ansár elé
S elmondott mindent, mi szivét terhelé:
„Tiamát, szülőanyánk, a mi ellenségünk,
Dühös haraggal serget gyüjt ellenünk;
Immár istenek is köréje gyülnek,
Kiket te alkottál, szintén vele mennek,
Tiamát oldalán összetartva harczra kelnek.

Dühöngnek, terveznek, éjjel-nappal nem pihennek,
Háboruba fognak, harczi kedvvel zúgnak,
És egyesült erővel ütközetre készek.
Az ősanyag Hubúr, mindenek szülője
Erejüket ellenállhatatlan fegyverrel növelte:
Szült hegyesfogú, éleskarmu óriáskigyókat,
Ereikben vér helyett mérget folyatókat,
Iszonyattal felruházott tajtékzó szörnyeket,
Már termetükkel is félelmet keltőket,
Ki megpillantja őket, erőtlenül roskadjon le,
De azok egyenes törzsökének ne törjön meg keble.
Alkotott tűzkigyókat, mérget lehelő szörnyeket és viharszellemeket,
Sárkányokat, veszett kutyákat és skorpióembereket,
Halfarkú embereket s kosokat emberfejekkel,
Kiméletlen fegyvert hordozókat, háborúban rettenthetetleneket,
Viharzó támadásban ellenálhatatlanokat.
Tizennégyfélét teremtett ilyen segédcsapatokat.
Isteni sarjai közül, kik hozzá csatlakoztak,
Kiemelte Kingút s hatalommal felruházta,
Hogy vezér legyen s a sereg parancsnoka,
Hogy mikor kelljen fegyvert fogni, sorba állni s ostromba rohanni,
Reá bizta a háboru vezetését,
S elébe adta az uralkodói jelvényt:
„Kikiáltlak, Istenek seregében Úrrá avatlak,
Téged teszlek minden istenség királyának;
Te légy az Úr, egyetlen kedvesem,
Minden isten magasztalja a te neved!"
S egyben átadta a sorstáblát is, mit mellére erősite:
„Parancsod meg ne másuljon, szád beszéde valósuljon."
Igy felmagasztaltatván Kingú, áttvete a főistenséget,
Hogy istensarjak sorsát jövőben ő szabja meg:
„Ajkaid nyilása oltsa el a tüzet.
Döntsön le magasat és minden erőset."

Meghallván Ansár Tiamát haragját,
Bősz indulattal harapta ajakát;

Háborgó kebellel nyugtalanul járt-kelt,
S megtorlást kiáltott harsogó beszéddel:
„Jertek, harczra készülödjetek,
Véres háborúra emelkedjetek;
Apsut, a [viszály megvetőjét] le kell dönteni
Tiamátnak, mert Kingut emelte föl, ellen kell állani."
[Itt ismét elveszett 14 sor, melynek
tartalma minden valószinüség szerint az volt, hogy az istenek tanácsa ugy határozott, hogy előbb
a békés kiegyenlitést kisérlik meg,
mielőtt szembe szállnának az ősszülőkkel.]
Az első fellobanás után azért igy szólt fiához Ansár
„[Anu fiam, hősök közt is] vitéz bajnok te,
Kinek nagy az erőd s rohanásod előtt senki meg nem áll,
Menj csak, lépj oda Tiamát elébe,
Nyugtasd meg szellemét s beszélj a szivére,
S ha mitsem adna a te szavadra,
Mondd csak, hogy Én küldtelek megnyugtatására".
Megjegyezvén atyjának Ansárnak parancsát,
Azonnal megkezdé küldetése utját.
Ám alig jött közel, Tiamát ráveté tekintetét,
S nem tudott megállni, végezetlenül visszatért.
[Ujból 19 sor hiányzik, mely azt
tartalmazta, hogy Anu után más
isten vállalkozott a küldetésre,
hogy az sem ért czélt, Mardukot
szemelték ki a vállalkozásra.]
Nagyon örült Marduk atyjának szavára,
S azonnal Ansár elé álla,
Ki csak ránézett s örömmel telt szive,
Megcsókolta s eloszlott félelme.
„Atyám, ne záruljon be, de nyiljék meg ajakad,
Én megyek s teljesitem, mit szived kivánhat;
Oh Ansár, ne záruljon be, de nyiljék meg ajakad,
Hagyj mennem, hogy betöltsem, mit szived kivánhat.
Ki az a férfiú, ki viadalra késztet?
Ha csak Tiamát, egy asszony, szorongat tőrével,

Úgy rajta, csak örvendj s vigadj egyre,
Tiamát nyakát hamar letiprod te;
Csak rajta, örvendj s vigadj egyre,
Tiamát nyakát hamar letiprod te."
„Fiam, ki mindennek tudója vagy,
Tiamáthoz intézz nyugtató szavakat;
Menj gyorsan hozzá, siettesd léptedet,
Ne érjen [Anu s Ea sorsa], sikerrel térjél meg."
Megörült Marduk Ansárnak beszédén,
Ujjongott a szive s hozzá szólt imigyen:
„Istenek Ura, nagy Istenek sorsa,
Ha én hozok segitést mindannyitokra,
Ha megfékezem Tiamátot s megmentlek titeket,
Gyüljetek egybe s adjatok a sorsszabásban ujabb rendet,
Upsukinnában [a sorsvetés termében] ti csak vigan éljetek,
De sorsot a világban, mint eddig ti, számmal majd én vetek;
Semmi ne változzék meg, amit én cselekedtem,
Megálljon s ne másuljon, mit kiejtettem."

III.

Megnyitotta erre Ansár az ő ajkát,
S Gága szolgájához intézte most szavát:
„Gága szolgám, szivemnek öröme,
Lahmu és Lahámuhoz küldenélek téged,
Hisz' keblemnek óhaját te érted meg.
Menj, hivd hozzám az isteneket,
Mindannyian hadd jöjjenek
Beszélgetni, majd meg lakmározni,
Kenyeret enni s bort töltögetni,
Mardukot, mentőjüket, sorvetővé tenni.
Menj csak Gága, lépj oda elébük,
Mindent, amit mondok, ismételj előttük;
Mond nekik: Fiatok, Ansár küldött engem,
S ezt a parancsát tudatta im' velem:
Tiamát, szülőanyánk, a mi ellenségünk,

Dühös haraggal serget gyűjt ellenünk,
Immár istenek is köréje gyülnek,
Kiket te alkottál szintén vele mennek,
Tiamát oldalán összetartva harczra kelnek.
Dühöngnek, terveznek, éjjel-nappal nem pihennek,
Háboruhoz fognak, harczi kedvvel zúgnak,
Egyesült erővel ütközetre készek.
Az ősanyag Hubúr, mindenek szülője,
Erejüket ellenállhatatlan fegyverrel növelte;
Szült hegyesfogú, éleskarmú óriáskigyókat,
Ereikben vér helyett mérget folyatókat,
Iszonyattal felruházott tajtékzó szörnyeket,
Már termetükkel is félelmet keltőket;
Ki megpillantja őket, erőtlenül roskadjon le,
De azok egyenes törzsökének ne törjön meg keble,
Alkotott tűzkigyókat, mérget lehelő szörnyeket és viharszellemeket,
Sárkányokat, veszett kutyákat és skorpióembereket,
Halfarku embereket s kosokat emberfejekkel,
Kiméletlen fegyvert hordozókat, háborúban rettenthetetleneket,
Viharzó támadásban ellenállhatatlanokat,
Tizennégyfélét teremtett ilyen segédcsapatokat.
Isteni sarjai közül, kik hozzá csatlakoztak,
Kiemelte Kingút, hatalommal felruházta,
Hogy vezér legyen s a sereg parancsnoka,
Hogy mikor kelljen fegyvert fogni, sorba állni s ostromba rohanni,
Reá bizta a háború vezetését,
S elébe adta az uralkodói jelvényt:
„Kikiáltlak, Istenek seregében Úrrá avatlak,
Téged teszlek minden istenség királyának;
Te légy az Úr, egyetlen kedvesem,
Minden isten magasztalja a te neved!"
S egyben átadta a sorstáblát is, mit mellére erősite:
„Parancsod meg ne másuljon, szád beszéde valósuljon."
Igy felmagasztaltatván Kingú, átvette a főistenséget,
Hogy istensarjak sorsát jövőben ő szabja meg:
„Ajkaid nyilása oltsa el a tüzet,

Döntsön le magasat és minden erőset."
Hozzá küldtem Anut, de nem állt helyt előtte,
Ea is megijedt és visszatért sebtibe,
Most Mardukra bizom, a bölcs isteni sarjra,
Őt Tiamát elébe saját szive hajtja;
De megnyitotta ajkát s imigyen szólott:
„Ha bennem mindannyitok segitőt látott,
Ha titeket megmentve megfékezem Tiamátot,
Gyüljetek egybe s uj világrendet adjatok.
Upsukinnában ti csak vigan éljetek,
De sorsot a világban, mint eddig ti, számmal majd én vetek,
Semmi ne változzék, mit én cselekedtem,
Megálljon s ne másuljon, mit ajkimon kiejtettem."
Jöjjetek hát gyorsan, ráruházni sorsvető erőtöket,
Hadd mehessen, hogy legyőzze erős ellenfeleteket.

Gága elment s hamar mögötte volt útja,
S Lahmú és Lahámú előtt mélyen meghajolva
Csókot hintett a földre, lábaik nyomára,
Majd megállott s fölegyenesedve a beszédbe fogott:

[Itt Gága szóról-szóra elmondja a teljes izenetet, attól fogva, hogy: Fiatok, Ansár küldött engem.]

Meghallván ezt Lahmú és Lahámú és felsikoltottak,
Az istenek mindannyian fájón kiáltoztak:
„Vaj' mi történt, hogy ellenünkké váltak?
Nem értjük mi tettét Tiamátnak!"
Iziben határoztak s rögtön elindultak,
Mind a nagy istenek, kik világon uralkodnak,
S Ansár előtt felvonulva megtöltik a termet,
S megcsókolva egymást sorba gyülekeztek.
Beszélgettek, majd meg lakomához ültek,
Ettek kenyeret, aztán bort töltögettek;
De az édes must mámort hozott rájuk,
S borivástól felpuffadt a testük;
Nagyon kimerültek, szivük hevesen dobogott,
S a sorsvetéssel felruházták a megmentő Mardukot,

IV.

Fejedelmi trónfülkét állitottak számára,
S szüleivel szemben leült uralkodásra.
„Legdicsőbb vagy te a nagy isteni karban,
Anu is bizik páratlan hatalmadban;
Marduk, nagy istenek legnagyobbja,
Páratlan hatalmadra Anunak is meg kell hajolnia,
E naptól fogva nem változik meg parancsod,
Kezedben van fölemelés s megalázás;
Szilárd legyen, miket mondasz, ne másuljon szavad,
Senki az istenek közt ne lépje át határodat.
Megmaradni kivánnak bár az isteni trónok,
De legyen a te helyed szilárdan felettük,
Oh Marduk, te vagy mindnyájunk segitője,
Uralmat adunk néked az egész mindenségre.
Istenek gyülésében legfőbb lesz a te beszéded,
Fegyvered ne törjön meg, de döntse le ellenséged;
Oh Úr, ki benned bizik, kiméld meg a lelkét,
De bár isten legyen, ha rosszat tervez, ontsad ki élete.“
Erre közébük ruhát teritettek,
S elsőszülöttükhöz, Mardukhoz, imigyen beszéltek:
„Hatalmad, Urunk, légyen istenek fölötti,
A rombolást és épitést beszéded intézi;
Ajkad nyilására foszoljon szét e ruha,
S legyen ismét egész, ha szavad úgy kivánja.“
S im', szája parancsára szétfoszlott a ruha,
S ismét szólt s egész lett a ruha ujra.
Látva az istenek a beszéde szerinti történteket,
Örültek s hódolattal mondva „Marduk a király“
Atadtak neki jogart, trónt és alabárdot,
S ellenállhatatlan fegyvert, mely letör minden ellenállót;
„Menj hát s vágd ketté Tiamát életét,
Hogy a szelek rejtett mélységbe hordják le a vérét.“
Igy legfőbb urrá tevén őt az istenek,
‚Szerencsés s boldog útra“ ereszték el.
Íjat készitett hát s megtevé fegyverén ek,
Lándzsát fogott, mit megjelölt vetőnek,

Fölemelte alabárdját, mit megragadott jobbja,
S az íjat és tegezt a vállára dobta.
Majd villámot tett maga elé,
S azt lángoló tűzzel is megtölté;
Hálót is elkészitett, melyben megfogódik Tiamat,
Mert, hogy mi se búvhasson ki, átfogja a négy világtájat,
Délt, Északot, Keletet és Nyugatot,
Kifeszité a hálót, az Anútól kapott isteni ajándékot.
Vihart teremtett aztán, gonosz szelet, forgatagot,
Egyszerre négy oldalról hétszeres erővel viharzót,
S egyszerre bocsátott szét minden szelet, mit támasztott,
Hogy közrefogják, megzavarják s megragadják Tiamátot.
Fölemelte az Úr hatalmas fegyverét, a viharzót,
Felült kocsijára, az ellenállhatatlan nagy orkánra,
Négyes fogatot kantározott fel s elébe fogta,
Kiméletlen, eltipró, repülő lovakat,
Éles fogaikban gyilkos mérget tartottak,
Értik az eltiprást, tudják az elsöprést,
Nem riadnak meg a harcban, félelmesek az ütközetben,
Meghökkenéssel jobbra-balra ki nem térnek.
Önmagára felöltötte a félelem köpenyét,
S romboló iszonnyal födte be a fejét.
Igy kezdte a pályát, igy indult el utra,
S arczát irányitá a feldühödt Tiamátra.
Ajkukon bűbájjal [várják az istenek],
Kezükben varázsfüvek [a védőfegyverek],
[S amint megpillantják] kergetőzve futnak,
Futnak körülötte, [hogy zavart okozzanak],
De Marduk csak halad, Tiamáttal fürkészi harczát;
[S legelőbb is] kedvesére, Kingúra mereszti arczát;
S alig hogy ránéz, az megrendül lényében,
Értelme szétoszlik s tettre tehetetlen,
S a vele járt istenek segitő csapata,
Hogy meglátta vezére zavarát, meg lőn zavarodva.
Csak Tiamát nem forditja [futásra] nyakát,
Csak ő szoritja ellentállásra ajkát:
„Uralomnak kivivását bizták rád az istenek,

Rajta hát, helyükben hadd vivok meg veled!"
Fölemelte Marduk erösen viharzó fegyverét,
S igy intézte a bösz Tiamáthoz beszédét:
„Ki naggyá lettél, felfuvalkodtál,
Sziveddel háborút szitottál;
Szüleik ellen lázadtak az istenek,
Kiket segitőidül toborzottál;
Kingút választottad kedvesednek,
Reá biztál isteni parancsnoklást,
Gonosz terveket szőttél,
Isteni szüleim ellen gonoszságot tettél.
Álljanak bár seregeid készen, övezz bármily kardot,
Csak rajta, én meg te, vivjuk meg a harczot!"
Meghallván Tiamát az ilyen beszédet,
Örületbe esett s minden észt elvesztett.
Felkiáltott Tiamát hangos dühösséggel,
Hogy egyszerre reszketett meg egész lényében.
Varázsigét mond, jelszavát kiáltja,
S a harczos istenek fegyverforgatása közben
Egymáshoz közelit Tiamát meg Marduk, az istenek bölcse,
Hogy egymásra törve megkezdjék a harczot.
Nagyot lenditett az Úr s kidobta a körülfogó hálót,
S előre bocsátotta a vihart, mit mögötte tartott,
S ahogy Tiamát elnyelésre tárta föl a száját,
Belédobta a vihart, hogy ne zárja be ajkát;
S amint a hatalmas szelek megtölték hasát
S felpuffadt belseje nyitva tartá torkát,
Beledöfte a lándzsát, áthasitá testét,
Széllyeltépte beleit, átvágta a szivét.
Igy fékezte meg s tette semmivé életét.
Leterité hulláját s büszkén reá állt.
Miután pedig Tiamát, a vezér legyőzetett,
Serege szétfutott, szétoszlott hadereje,
Az istenek is, kik hozzá szegődve segiteni akartak,
Reszkető félelemben kereket oldottak.
De amint futnak, hogy megmentsék életüket,
Ime, körül vannak fogva, nem menekülhetnek,
Körülfogta megkötözte őket, eltörte fegyverüket,

A hálóba vetve megfékezve ülnek,
S nyöszörgő sirással töltik be a mindenséget,
Mert büntetésre szánva börtönbe vettetnek.
A különteremtményeket is, a félelmet keltőket,
Az ördögök hadait, melyek pártjára keltek,
Bilincsekbe verte, megtörte erejüket,
Megtörte minden ellenálló készségüket.
De még Kingút is, ki úrrá vált felettük,
Megkötözte s fogságba vetette;
Elragadta tőle a sorstáblákat, mik meg nem illeték,
Rájuk nyomta saját pecsétjét s keblére helyezé.
Miután igy lefegyverezve valamennyi ellent,
Megfékezte a fennhéjázó sereget,
S megállapitotta végleg Ansárnak győzelmét
S kivivta Ea diadalát Marduk, a vitéz,
És biztossá tette az elfogott istenek börtönét:
Ismét a legyőzött Tiamátra forditá figyelmét.
Felhágott az Úr Tiamát hullájára,
Bárdjával hasitó csapást mért koponyájára,
Átvágta vérének ereit
S az északi széllel rejtett helyre vitette el vérét.
Hogy szülei ezt látták, örültek s vigadtak,
S üdvözlő ajándékokat elébe hoztak,
Az Úr pedig kipihenvén megvizsgálta a hullát,
Hogy a feldarabolt testből mint alkosson uj alkotást.
Előbb, mint a halat szokás, két egyforma részre szelte,
Egyik felét, mintegy árnyékot ráboritotta az égre,
Reteszt tolt elébe s őröket állitott fel,
S meghagyta, hogy ki ne engedjék belőle a vizet.
Igy megalapitotta az Eget,
Mellyel szemben volt Ea lakása, az őstenger,
S miután megmérte a tenger méretét,
S hozzá hasonlóan a Nagyházat, Ésarát megépité:
A Nagyházba, Ésarába, mely az Égboltot képezé,
Anut, Bélt és Eát az örök lakásba költözteté.

V.

Székhelyeket alkotott ezután a nagy isteneknek,
S jelképüket, a csillagokat, mint „állatöv"-öt helyezte el

Meghatározta az évet, megvonta határait,
Beosztotta hármas csillaggal tizenkét hónapjait,
S megjelölte minden napját a maga csillagképe szerint.
Szilárdan kitűzte Nibíru [Jupiter] székhelyét s megszabta kötelmeit,
S hogy senki ne hibázzon, senki tévutra ne térjen,
Megjelölte Bélnek, meg Eának is a helyét.
Kapukat nyitott aztán mindkét oldalon,
S szoros zárt alkalmazott jobbon és balon,
S közepükbe tette az égbolt tetőpontját.
Majd kisugároztatta a holdat s alárendelte az éjszakát,
Égi testnek jelölte ki, hogy meghatározza a napokat,
Hogy örök időkön át telefényű korongja eltünjék havonta;
De a hónapok elején ismét feltünjön az országba;
Szarvaival sugározzék, hirdetve hat napot,
S a hetediken mutasson egynegyed korongot,
A tizennegyediken pedig érje el a felét;
Ekkor Samas [a nap] az égbolt láthatára alól
Vesse rá világító fényét hátulról;
A huszonegyediken ismét közeledjék a naphoz
S a huszonnyolczadikon találkozva véle merüljön fényébe.

[A tábla többi része le van tördelve, s a megmaradt egyes szavakból csak annyi következtethető, hogy a fő égitestek helyének s czéljának meghatározása után az istenek tanácsa megállapitotta az állatöv csillagzat neveit Marduk hőstettének kimagasló mozzanataival kapcsolatban. A VI. tábla kezdő sora enged arra következtetni, hogy az V. tábla végén az istenek azon tervéről is volt szó, hogy ember alkottassék.]

VI.

Mehallotta Marduk az istenek szavát,
S tervet kieszelni azonnal készen állt.
Megnyitotta ajkát s Eához intézte szavát,

Annak mondotta el, mit szivében formált.
„Fogom a véremet, belőle alkotok csontot,
Igy akarok teremteni emberi alakot:
Embert fogok épiteni, ki a földön lakjék,
De e munkámnál legyen jelen minden istenség,
Mert megváltoztatom az istenek eddigi munkáját,
Együtt tiszteltessenek, gonoszhoz . . . . . "
Ea pedig felelt . . . . . .
. . . . . .

[A VI. táblának többi része — fájdalom — le van törve s nem is gyanitható, hogy mi lehetett tartalma. A tábla végén megmaradt néhány szó, mely hirt ad az istenek örömérol, hogy minden oly szépen sikerült s örömükben dicsőitő neveket adtak Marduknak. A neveket a VII. tábla tartalmazza.]

VII.

Termékenység adója, barázda huzója,
Ki gabonát s növényt növeszt, minden zöldség sarjasztója.
Ki fontos a tanácsban s erős a b elátásban,
Kire istenek hallgatnak s [nézetét] félik [aggodalomban].
Atyjának, nemzőjének segitője, világossága,
Anu, Bél s Ea akaratának megvalósitója,
Ki ellátásukat intézi s gondoskodik róla,
Hogy bőven legyen meg [az istenek kivánni valója].
Gyarapodásuk teremtője,
Ha szivük tiszta, úgy nyugalmuk szerzője,
Ha gondolatuk mocsoktalan, úgy gondoktól mentek,
De ha felbőszülve támadnak, úgy leveri őket;
Azért magasztalják őt minden istenek közt,
Senki se legyen párja az istenek közt.

Ő az istenek seregének élete,
Ki az isteneknek a fénylő eget készitette;
Felfogták akaratát, megállapitották utjait,
Soh'se menjen feledésbe, mit ő keresztülvitt.

Neve továbbá: Ki tisztaságot teremt;

A jó szelek istene, meghallgat imát s kérésnek enged;
Megelégülést s gazdagságot létesit és fölösleget alkot,
Ki minden kicsinyt naggyá változtatott,
Kinek nagy szükségben beleheljük áldó szellőáramát,
Hirdessék s magasztalják és dicsérjék annak hatalmát.

Elevenség teremtője névvel magasztalja őt minden,
Mert ő a tiszta ráolvasás ura, a holtak megelevenitője,
Ki visszatérést szerez a fogságba került isteneknek,
S jármukat rárakja az ellenséges istenekre;
S hogy megválthassa őket, teremtett embereket,
Az irgalmas, ki egyedül adhat életet.
Megálljanak s ne szünjenek meg dicséretei
Az emberek ajkain, kiket alkottak kezei.
Nevével nyiljék meg a ráolvasó ajka,
Ki a tiszta varázsszóval az ellenség rejtekét feldúlja.
Ki ismeri az istenek szivét s vizsgálja bensejüket,
Ki maga mellett nem tűr meg gonosztevőt büntetlenül,
Ki egybegyüjti az isteneket, felvidámitja szivüket,
Ki megalázza az engedetleneket . . . . . .
Ki érvényt szerez az igazságnak . . . . . .
Ki igaztalanságot [nem tűr meg] . . . . . .
[Itt körülbelül 60 sor letört
s megrongálódott.]
Csillag, mely tündöklik az égen,
Mely a csillagok kezdete s vége, valamennyi hozzá igazodik,
S fáradhatatlanul törtet át Tiamát közepén,
Meghatározza az ég csillagainak utját,
S mint juhokat legelteti az összes isteneket,
Megfékezi Tiamátot, szorongatja s határba szabja életét,
Az emberiség jövőjéig, a késői napokig.
S mert a földet alkotta ő s a szilárd alapot teremtette,
Atyja Bél „Országok Urá"-nak elnevezte.

Midőn a felsőbb istenek által hirdetett ezen neveket
Meghallotta Ea, szive felvidult s mondá:
„Kinek nevét az Atyák oly dicsővé tevék,
Legyen mint én vagyok, legyen Ea is a neve,

Hatásköröm egész birodalmát ő kezelje,
Minden parancsomat ő vigye végbe."

Ötven nevet adtak neki a nagy istenek,
Ötven neve jelzi kiváló pályáját.
Őriztessenek meg s a fegfőbb pap hirdesse őket,
Bölcsek s tudósok fölöttük együtt elmélkedjenek.
Beszéljen róluk az atya s tanitsa rájuk fiát,
Pásztorok s őrzők füleit hassák át,
Hadd örüljön Marduknak, az istenek urának,
Ki földjének termést, mindenkinek jólétet adott.
Szilárd a szava, nem változik parancsa,
Ajkai beszédét Isten nem másitja.
Ha haragszik, nem forditja békére fejét,
Ha felbőszül, más isten nem töri meg dühét.
Szivének nagysága, bő érzelmű keble,
Bünre s gonoszságra undorral telik be.
[A tábla többi része teljesen
letört s eldarabolódott.]

* * *

Ime, a babilóniai eposz a világ teremtéséről, s amelyről Delitzsch azt állitotta, hogy azonos vele a Biblia elbeszélése s az utóbbiból csak a mithologiai elemek hiányoznak. Vajjon azonosnak, vagy csak a babilóniai eposz hatása alatt keletkezettnek is mondható-e azért, mert az eposz véletlenül hét táblára fért el, ami a teremtés hét napos szakának gondolatát ébreszti fel, és mert az ember teremtése véletlenül az eposz hatodik tábláján van megemlitve, mint ahogy a Bibliában is a hatodik napon került sor az ember teremtésére? Vajjon azonosnak, vagy csak a babilóniai eposz hatása alatt keletkezettnek is mondható-e azért, mert a bibliában is az ős-kháosz jelzése gyanánt a viz szerepel, melynek megszemélyesitése jelenik meg a Tehóm = Tiamát tengerszörny fogalmában, mely fölött „Isten szelleme lebegett" úgy értelmezendő, hogy Isten szele végigcsapdosott, mint a hogy Marduk isten a szél hatalmával tudta a Tehóm = Tiamátot legyürni és mert a győzelem után kettészelte a tengerszörnyet s egyik részéből

a Rakia = égboltkiterjedést alkotta s reteszekkel látta el, hogy át ne bocsássa a felső vizeket, másikból pedig a földet, mint a hogy a Bibliában is Isten „elválasztja" a világosságot a sötétségtől és Rakiát = égboltkiterjedést alkot a felső és alsó vizek közé? Babilóniai hatásnak tudható-e be az, hogy a teremtés első ténye a világosság alkotása volt, mert az eposz teremtő Mardukja a babiloniai mithológiában a fényistenséget képviseli? Az eposz lemásolását bizonyitja-e a bibliai elbeszélés a nap és hold rendeltetéséről, mert azoknak czélját a Biblia a negyedik napon szabja meg, amihez az eposz ötödik táblája oly közel esik?

A Bibliai elbeszélés egész fenségét és eredetiségét a legelső mondattal jelzi: Kezdetben teremté Isten az eget és a földet. Ha a babilóniai eposzból elhagyjuk a mithoszbeli elemet, még nem kapjuk meg azt, ami a bibliai elbeszélésben Isten puszta teremtő szavára létesült világalakulásban oly megragadó.

Kétségtelen, hogy Izráel prófétái és költői ismerték az eposzt, mely tudásuk s értelmi műveltségük részét képezte. Marduk és Tiamát harczának fegyvercsattogása hallatszik ki a Zsoltáros szavaiból: „Te szétmorzsoltad erőddel a tengert, összetörted a szörnyetegek fejeit a vizeken, te szétzuztad a Levijátán fejeit" [74.13] „te uralkodol a tenger gőgösségén, mikor emelkednek hullámai, te csendesited le, te zúztad össze Ráhábot s erős karoddal szerteszórtad ellenségeidet" [89. 10. 11.]; ugyanazt érezzük ki Jób szavaiból, amidőn Isten hatalmát hirdetve, mondja: „Ő nem forditja el haragját, alatta legörnyedtek Ráháb segitői" [9.13.]; „határt vont a vizek szinén odáig, hol vége van a világosságnak a sötétség mellett; az ég oszlopai megrázkódnak s elmúlnak dorgálásától; erejével felkavarta a tengert s értelmével összezúzta Ráhábot" [26. 10-12]; s ugyanazt olvassuk ki Ezsajás szavaiból: „Ébredj, ébredj, ruházd föl magad erővel, oh Örökkévaló karja; ébredj, mint az őskor napjaiban, a régi idők nemzedékében; nem te voltál-e, ki Ráhábot széthasitotta, ki a tengerszörnyet keresztüldöfte?" [51. 9.].

A Biblia ezen költői helyei tanuskodnak arról, hogy

a babilóniai eposz nem volt ismeretlen Izráel körében, de egyszersmind tanusitják azt is, hogy a belőle meritett képzetek az iróknak és prófétáknak csak frazeológiáját gyarapitották, stilusbeli készségét emelték. Hiszen közismeretű, hogy a mi korunk művelődésének szóvirágkincsei, a klasszikai ókor tanulmányának hatása alatt, mily sok pogány elemet rejtenek; de vajjon ha a „rózsaujjú hajnalról" „a halál fekete szárnyairól" vagy akár „Phoebus sörényéről" hallunk, fogunk-e abban egyebet is keresni, mint szóvirágot, mely a köztudatban már meggyökeresedett fogalmat jelez? Ki ütköznék meg azon, hogy „Istent" mondunk, s vajjon a késői jövő pogánysággal fog-e bennünket vádolhatni azért, mert Adonájról olyan szóval emlékezünk meg, mely a pogány világ tulajdona volt?

A Tehóm, Rakia, a bibliai elbeszélésben nem az eposzból maradt mithoszi elem, hanem az eposz kapcsán köztudattá vált frázis a stiláris emelkedettség czéljából, amely azonban a zsidó nép körében egészen más fogalommal volt egybekötve.

A babilóniai eposz és a bibliai elbeszélés a világ teremtéséről az összehasonlitó kutatás alapján annyira elüt egymástól ugy formában, mint tartalomban, úgy hitbeli, mint erkölcsi kérdésekben, hogy a legfelületesebb szemlélő előtt is szilárdan állhat az itélet, mely teljesen kizárja a babilóniai eposz hatását a bibliai elbeszélés keletkezésére.

IRODALOM.

A ZSIDÓ ISTENTISZTELET TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSÉBEN.

(*Elbogen I.*, Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung, *Leipzig*, Gustav Fock G. m. b. H., 1913, XVI + 619, 8. Schriften, herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums).

Már a jeruzsálemi templom fennállása korában a zsidó nép kebelében, őshazájában, Palesztinában, valamint a diaszporában, Előázsia országaiban és a hellenizmus széles területén, sajátos istentisztelet fejlődött ki, a milyent az ó-világ nem ismert. Ez az istentisztelet volt az első, a mely az áldozattól teljesen megvált. „De ép igy felszabaditotta magát minden más külsőségtől, a szentelt imahelyektől és papoktól és általában minden mellékdologtól; tisztán szellemi istentisztelet volt és ép ezért, minthogy berendezéséhez más nem volt szükséges, mint egy aránylag csekély község akarata, könnyen terjedhetett el az egész világon. Továbbá ez volt az első istentisztelet, a mely nagy szabályossággal tartatott meg, nem csak szombaton tartották, hanem az év minden napján, ami által az egész életet megszentelte" (2. lap). Erről a vallástörténetileg fontos istentiszteletről szerző tudományos kutatás alapján képet, és az egészről áttekintést akar adni, még pedig oly előadásban, a mely az olvasónál szakismereteket nem tételez fel. Teszi ezt ugy, hogy rövid bevezetés után a tulgazdag anyagot három szakaszra osztja.

Az 1. szakasz (14—231) a zsidó istentiszteletet 4 fejezetben irja le: I. A mindennapi istentisztelet (14—106). II. Az istentisztelet kiváló napokon: szombat, ujhold, böjtnapok, Chanukka és Púrim ünnepek (107—154). III. A biblia felolvasása és fejtegetése (155—205). IV. A zsinagógai költészet: piut és szelicha (206—231). Ez a leirás a kényelmes áttekinthetőség kedvéért a jelenleg használatos imakönyvre támaszkodik, nem véve tekintetbe sem a napokat, amelyeknek az istentisztelet szól, sem a történeti

fejlődést. Ez utóbbinak a 2. szakasz van szentelve, melynek czime: „a zsidó istentisztelet története" (232—443). Ez 3 fejezetben adja a történetet a kezdettől napjainkig. Szerző három korszakot különböztet meg: a törzsimák kora (600-ig) (232—279), a piut kora (600—1800) (280—393), a kritika kora (19. század) (393—443). Az I. fejezetből külön kiemeljük a 34. §-t (232—244), amely a rendes községi istentisztelet kezdeteiről, és a 35 §-t (245—250), a mely a templom elpusztulásának kora előtti istentiszteletről szól. Ezeket tartjuk a legfontosabbaknak. A II. fej.-ből kiemeljük a 44. §-t (377—393), amely a mystikának az istentiszteletre gyakorolt befolyását irja le. A 2. szakasz hosszú korszakát ketté lehetne osztani a második felében erősen előtérbe nyomuló mystika által, a mely Keleten és Kelet-Európában mai napig a zsidó nép széles rétegeit uralja. A 3. szakasz leirja három fejezetben „a zsidó istentisztelet szervezetét" (444—510), még pedig „az istentisztelet külső kellékeit, az épületeket és berendezésüket, a községet, igazgatását és tisztviselőit, valamint ezeknek tevékenységét az istentiszteletnél". Végül következnek jegyzetek (511—580), tárgy és névmutató, héber és görög szójegyzék (580—619).

A tartalomnak e rövid áttekintése után, melyből az adott anyag és a feldolgozott irodalom gazdagsága alig sejthető, először azt hangsulyozzuk, hogy a mű közérthető előadása mellett is igazi tudományos mű, hosszú évek behatóan tanulmányozásának érett gyümölcse. Miután Elbogen több idevágó iratot bocsátott közre, alkalmat adott a kritikának, hogy egyik feltevését, a mindennapi hitvallomás (a Sema) recitálásáról szólót, vizsgálat alá vegye. Az általános ellenmondás daczára szerző megmarad állításánál (496 k. s máshol), melyet Israel Levytől vett át. Lásd azonban Tósz. Megilla IV, 27, 227. oldal, 24. sor Zuckerm. De részletekbe itt nem bocsátkozhatunk, csak általánosságban jegyezzük meg, hogy szerző a zsinagógai istentisztelet alapvonásainak kialakulását kissé későre teszi. Van itt is történelemelőtti kor. Ez áll a zsinagóga egész institucziójáról és istentiszteletéről. Általában az a nézet uralkodik, hogy a zsinagóga a babylóniai exiliumban keletkezett. „Babylóniában nem volt a zsidóknak közös központjuk. Ha az összefüggést a multtal fenn akarták tartani, ha a vallásos és nemzeti jelleget meg akarták őrizni, a közösség tudatát ébren tartani és megerősiteni, az egyesülésnek csak ez a lehetősége volt meg . . ." (235). Ezzel szemben meg kell jegyezni, hogy ugyanezek az okok a templom elpusztulása után Palesztinában is fenforogtak, a templom helyreállitása

után Jeruzsálem kivételével az egész országnál is. Sehol sincs annak nyoma, hogy a próféták az exulánsok községében a szent iratokból egyes részeket felolvastak volna (ugyanott), sőt saját könyveik hallgatásából épp az ellenkezőre lehet következtetni. Ha a hazatérő exulánsok voltak is azok, kik a hazában a zsidó vallásos szellemet felelevenitették és erősitették, ebből a tényből még korántsem következik, hogy oda uj intézményt, a zsinagógát, plántálták át, melyről a hazájukba visszatérők irataiban egyáltalában nincs szó. A zsidó istentisztelet alkatrészei: tan és hitvallomás, de sem az egyikben, sem a másikban nem fedezhető fel babylóniai elem. Ugyanazzal a joggal, mellyel a zsinagógát, az irástudást is babylóniai alkotásnak lehet nyilvánitani. A zsidó nép hazájában fejtette ki a leggazdagabb szellemi életet, ugyanezért a legvalószinűbbnek tartom azt, hogy a zsinagóga is Palesztinában keletkezett. — Az imaház neveihez (444 k.) hozzáteendő *eucheion*, melyet egy 113-ból eredő papyrusban találunk (Mitteis-Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde I, 2, 227).

A zsidó liturgia egyes ágaival gazdag irodalom foglalkozik ugyan, de a zsidó istentisztelet leirását és történetét összefoglaló műre nagy szükség volt, minek az ókori egyház kutatói is kifejezést adtak. Ezt a hézagot a jelen mű örvendetesen tölti ki és szerzőjét hála és köszönet illeti meg. Ugyanez az ismertetés, a mely a „Deutsche Literaturzeitung"-ban is megjelent, részletekre nem terjeszkedik ki. Ezekről külön tanulmány lesz a Revue des Études Juivesben. Elbogen kitünő munkáját a legmelegebben ajánljuk olvasóinknak. A „Gesellschaft" tagjai mérsékelt árban kapják, ha Dr. M. N. Nathan titkárhoz (Berlin, Grosse Hamburgerstr. 29, Portal II) fordulnak.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

ADALÉKOK A ZSIDÓK TÖRTÉNETÉHEZ STEIERMARKBAN.

(*Rosenberg A.*, Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark, *Wien—Leipzig* 1914. *Wilhelm Braumüller.* Ara 7.20 K.).

Ez a könyv, a mely a bécsi hitközség által kiadott „Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Oesterreich" V. kötetet képezi, jórészt levéltári anyagból merit és azt mutatja, hogy a középkor utolsó három századában Stiriában virágzó zsidó községek voltak,

a mig az ujkor elején 1496-ban innen gyökerestől-magvastul kiirtattak. A spanyol példa egész Európára hatott: 1496-ban Stiria is kiüzte zsidó lakosait, hova tulajdonkép csak kereken 400 év mulva (1867) térhettek akadálytalanul visszsza, miután vagy 80 esztendeig szórványosan az ideiglenes tartózkodással próbálkoztak. Az Alpesekben zsidók már a rómaiak korában laktak és igy bizonyára a szóban forgó országban is, de okmányilag zsidók jelenléte először csak a X. század elejéről bizonyitható. Több helynév alkateleme a zsidó szó: Judenburg, Judendorf (kettő). Magyar helynevekben szintén előfordul a zsidó szó, sőt az egyik falu neve pusztán Zsidó, melynek a névváltoztatást a magyar kormány nem engedte meg. Mindamellett kérdés, hogy a stajer városnevekben a „Jud" nem népetymológiae? Ha emlékezetem nem csal, évtizedek előtt *Max Müller*, a hires nyelvész valamely értekezésében azt olvastam, hogy Judenburg tulajdonképen Gotenburg, az az gót erőd. Bizonyos azonban, hogy már 1147-ben a Graz melletti Judendorf latinul: *villa quae nuncupatur ad Judeos* szavakkal van emlitve (1. lap).

A 13. század közepén a stajer zsidók mint pénzkölcsönzők már jelentőséggel birtak. IV. Béla, ki 1254-1260 Stiria fölött is uralkodott, a II. Frigyes ismert zsidó törvényéhez hasonló privilégiumokkal ruházta fel a st. zsidókat (3. l.), kiknek sorsa egyébiránt is a magyar zsidókéval kapcsolatban áll. A politikai határok a zsidókra nézve sok esetben nem jelentenek semmit: a stajer zsidók és a határos magyar zsidók („hét község") akár egy országban is lakhattak volna. A kapcsolatokat lásd különösen 102 s kövv. A kiüzött st. zsidók részben Magyarországon telepedtek le s magyar zsidók voltak azok, kik, mikor lehetett, ismét kereskedést kezdtek a zsidómentes országgal. Az uj település azonban már nem Magyarországból történt, 400 év alatt földrajzilag nagyon megváltoztak a zsidó telepedés viszonyai.

Rosenberg alapos munkát végzett, gazdag anyagot gyüjtött és azt áttekinthetően csoportositotta. Az általános történet rövid áttekintése után (1—7) szól először „a jogviszonyokról"-ról két fejezetben, melyek több alfejezetre oszlanak (8-30). Volt autonom zsidó biráskodás és zsidó törvényszék (Judengericht), mint más országokban. A harmadik szakasz a gazdasági viszonyokat ismerteti (31—80). A kereskedelemről kevés a mondanivaló — elfér egy oldalon — annál több a pénzkereskedésről. Voltak keresztények is, kik az egyház kamattilalmát formailag a chameczeladást megszégyenitő ravaszsággal megkerülve, pénz-

kölcsönzéssel foglalkoztak (38). Az adó nagy volt, adóztak a birodalomnak, az ország fejedelmének és a községeknek. Az adó volt a zsidók messiása. A negyedik szakasz a szociális és kulturális viszonyokat ecseteli (81—89). Végeredmény: „dass Beziehungen zwischen Juden und Christen über den Rahmen des interessierten geschäftlichen und des amtlichen Verkehrs hinaus nicht vorhanden waren" (89). A letelepedéseket az állhatatlanság és a városba való törekvés (Unstetigkeit und Drang nach der Stadt) jellemzik (89). Ez a helyzetben volt és áll egész Közép-Európáról, de nem áll Lengyel- és Magyarországról. Az ötödik szakasz az 1496—1867 közti vonatkozásokat tárgyalja (97-108). Végül excursusok és egyebek következnek (109—200). Ujból kiemeljük, hogy ez a beható és terjedelmes monográfia a magyar zsidók történetéhez is bő anyagot szolgáltat.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

CZIONISMUS.

(*Gottheil R.*, Zionism, *Philadelphia* 1914. The Jewish Publication Society of America. Movements in Judaism I).

A feliratban nevezett mű szerzője, a newyorki Columbia University rendes tanára, régi czionista, ki egy időben az amerikai czionista szövetség elnöke volt. A mozgalmat, melyet ismertet, tehát jól ismeri, úgyszólva bölcsőjétől kezdve. Az előszóban hangsulyozza, hogy a mozgalomnak jelenleg is hive és hogy ez egyedül van hivatva a zsidó kérdést megoldani. Lángoló czionismusáról személyesen is volt alkalmuk meggyőződni. Ezen felül az ismert néhai newyorki reform rabbi fia. Mindezen körülmények mellett objektiv könyvet irt a modern zsidó világ e szenvedélyes mozgalmáról, melyből ellenfél (nem ellenség) és jó barát egyaránt tájékozódhatik. Nagyobb dicséret pártkönyvről, ugy gondolom, nem mondható.

A mű, melyet az eleven és tetterős *Jewish Publication Society of America* adott ki, egy sorozat, a *Movements in Judaism*, első száma, melyet még legalább más öt fog követni, közöttük egy a Farizeismusról, melyet *Schechter S.*, a newyorki rabbiszeminárium nagynevű elnöke készit elő. A többi — hellenismus, mysticismus, rationalismus, reform zsidóság — szintén igen érdekesnek igérkezik, valamennyi szakember kezében lévén.

Gottheil a hitvallomás számba menő előszó után a gazdag anyagot kilencz fejezetre osztja, melyek közül az első három (Pre-Herzlites, Colonization of Palestine, Leo Pinsker and Autoemancipation) a czionismusnak mintegy előtörténetét adja (17—81. lap). Ebben az előtörténetben szellemi téren nem kisebb emberek szerepelnek, mint a hires keresztény irónő George Elliot (Daniel Deronda) és Kaufmann Dávid (Monatschrift 1877) és anyagi téren Rothschild Edmond Párisban, ki a szentföldi telepitést kezdeményezte és ezt az eszmét eddig 70 millió frankkal valósitotta meg. A mult század 80-as éveinek orosz üldözései a már létező czionista áramlatot mindent magával ragadó folyammá dagasztották az orosz-lengyel területeken, melynek a német és osztrák antisemitismus azután Nyugat-Európába is széles medret ásott.

Egy jó évtizeddel később lépett azután a szintérre *Herzl Tivadar* (1895 Judenstaat), ki a czionismust kultur- és modernképessé tette. A negyedik és ötödik fejezet (82-142) Herzl és a kongresszus működésének van szentelve, a hatodik pedig a Herzlt követő periódusnak (143—164). Mindezek még mindnyájunk friss emlékezetében vannak. A hetedik fejezet a czionismus elméletének néhány fázisát mutatja be (165—180); a nyolczadik fejezet „Ahad Haam (Ginzberg Aser) és a zsidó történet filozófiája" czimet viseli (181—197). A legaktuálisabb jelentőséggel az utolsó (a kilenczedik) fejezet bir, a mely a nyugati zsidóknak a czionismushoz való viszonyát fejtegeti (198—216). Gottheil teljes higgadtsággal és tárgyilagossággal szólaltatja meg a czionismus nyugati ellenfeleit. Meglepően sok kiváló modern zsidó hallatta ebben a kérdésben szavát, több kiváló keresztény tudós is. Felvonulnak az összes contra-argumentumok, melyeket szerző czáfolni iparkodik. Arra a conclusióra jut, hogy a művelt nyugati zsidóság eszmei és anyagi kára nélkül támogathatja a Palesztinában zsidó nemzeti centrumra törekedő czionista eszmét.

Ezzel ismertető tisztünknek eleget tettünk, a kérdés lényegét tárgyalni ebben a keretben nem lévén feladatunk. Gottheil az egész irodalom ismertével kiválogatta a főpontokat és azokat előkelő nyugodtsággal és teljes világossággal adja elő. A mű gyönyörüen van kiállitva és hét illusztráczió disziti.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

IRODALMI SZEMLE.

Hevesi Simon Bécsben tartott előadásában Jób alapeszméjét fejtegeti. Nem lát a bibliai könyvben theodiceát, mint általában gondolják. Felfogása szerint „az ember áll

a probléma központjában. Ethikai-anthropológiai könyv" (5. lap). Ezt a gondolatot keresztül viszi a könyvön, egyuttal párhuzamot vonva Jób és Faust között. Jób az egész emberiség képviselője, ő „az ember általában", bizonyitja, hogy „az emberben feltétlen, immunis ethikai tulajdonság van" (9). Szerző lélektanilag ecseteli Jób átalakulását beszédei kapcsán. A tragikai momentum hatalmasabb és megrenditőbb, mint a görög tragédiában. A legmagasabb két érték áll egymással szemben: „Isten igazságossága és az ember erkölcsisége" (13). Jób egyébkép is tragikai egyéniség: összeütközésbe kerül egész környezetével (17). A probléma igy felállitva, megoldást nyer, a mi a theodiceáról nem mondható. Jób ugyanis a szenvedések által ethikailag megtisztul, a hitben vigasztalást talál (23). „Die Schmerzens- und Leidensprüfung Hiobs muss zur Bewährung führen, denn Hiob ist ja im Grunde gut und das Böse meidend." „Ja, das Leiden hat ihn sogar zu einer prophetischen Höhe emporgeleitet, wo er der Gotteschau teilhaftig wird aus inneren Gründen, — und das ist des Menschen Bewährung, und damit ist die Grundfrage erledigt und gelöst: es gibt eine absolute menschliche ethische Grundnatur" (26). E felfogásban az isteni probléma emberi problémává változik át. „Az ember kipróbált ethikai lény". Jób könyve finoman csiszolt gyémánt, melynek fehér sugarai sokféle szinre bonthatók. Hevesi felfogásának két nagy előnye van: Jób problémáját közel hozza az emberhez és a könyv valamennyi részét harmóniába hozza egymással — egyetlenegyet sem kell későbbi toldásnak nyilvánitani. Az előadás stilusa szép és sima.

*

A Malta sziget katakombáiról egész irodalom van már, utoljára *Becker E.* foglalkozik velük fényesen kiállitott művében: „*Malta sotteranea.* Studien zur altchristlichen und jüdischen Sepulkralkunst. Mit 30 Tafeln, *Strassburg* 1913 (Zur Kunstgeschichte des Auslandes Heft 101)." A zsidó katakombák régibbek a keresztényekéinél és jelentősebbek is. Malta az Alexandria és Róma közti tengeri közlekedés főállomása volt, inkább Ázsiához tartozik, mint Európához, érthető tehát, hogy már korán, bizonyára idő-

számitásunk előtt volt zsidó lakossága. A keresztény térités lassan haladhatott előre, mint magában Alexandriában is, hol a tiszta hellén lakosság makacs ellenállást tanusitott. Feliratok alig vannak, a zsidó jelleget a hétágu lámpa adja meg és ez a főismertető jel. A sirok szerkezete Syria és Palesztinára utal. Nézetünk szerint a felirat hiánya szintén a szentföldi befolyásra vall — a zsidók nem alkalmaztak felirást, sem emlékjeleket nem állitottak, az ismert mondás szerint: a jámborok cselekedetei az ő emlékük (Sekálim 7a). Becker megállapitja, mint már Müller is (Die jüd. Katakombe am Monteverde), hogy zsidók (keresztények is) pogány sirhelyeket ujból használatba vettek, sőt a feliratí táblákat ujból beirták saját czéljaikra. Saját hittestvéreik sirjait sem kiméltek.

A maltai zsidókról B. 70 kövv. értekezik; a sziget sem Grätz történetében, sem a Jewish Encyclopediában nem szerepel. B. az első, ki megállapitja, hogy a „Szent Agátha" nevű katakomba zsidó temető volt és ilyen egész biztosan öt van. Egy „keresztény főorvos" B. biztos következtetése szerint zsidó-keresztény volt (136). Egy mozaik, a mely művészetre a legkiválóbb antik darabok mellé állitható, B. szerint Sámson és Delilát ábrázolja. Általában B. igy nyilatkozik: „Sicher war namentlich das Diasporajudentum keineswegs so kunstfeindlich, wie man es früher auf Grund des Bilderverbots meinte, und sicherlich . . . ist ein jüdischer Einschlag in der späthellenistischen Kunst anzunehmen" (87). Strzygowski alexandriai-zsidó művészetet sejt (u. o.). Még csak röviden utalunk 168 kövv. és 190 kövv. Azt hisszük, hogy az ókori zsidóságot általában egyoldaluan itélik meg, midőn a talmudott huzzák reá. Voltak más irányok is a legkülönfélébb fokozatban, különben nem alapithatta volna meg rövid 200 év alatt a kereszténységet. Sok zsidó a pogányok közé keveredett és eltünt. A világ csak zsidó térítésről tud, asszimiláltak a pogány népek is, ha nem is téritettek. Ez oly kérdés, melyet eddig még nem kutattak, pedig igen jelentős és érdekes. Sok zsidó vér a pogányságon, különösen a hellenizmuson át ömlött később a kereszténységbe.

*

Nagyjelentőségű munkát bocsátott közre *Kahle P.*: Masoreten des Ostens. Die ältesten punktierten Handschriften des Alten Testaments und der Targume. Herausgegeben und untersucht. Mit 16 Lichtarucktafeln", *Leipzig* 1913 (Beiträge z. Wiss. vom A. T.). Ismertettük a Deutsche Literaturzeitung 1914. évf. 30. számában (1882. hasáb), mire rövidség okáért utalunk.

*

Trietsch D., kinek Palästina-Handbuchja általános elismerésre tett szert, uj szép könyvet bocsátott közre „Bilder aus Palästina" czimmel *Berlin* [1911], melyet számos kép diszit és különben is szépen van kiállitva. Szerző a szent földet többször beutazta, a Keletnek általában alapos ismerője és ügyesen forgatja a tollat, melyet az ősök földjének szeretete vezet. A bevezetésen kivül 26 fejezetben — igen vonzó és tanulságos képeket fest. Szóba kerül: a keleti zsidó, arab legendák Jeruzsálemről, az olajfa, a héber nyelv Palesztinában, a misszió, Palesztina európaisitása, a zsidó lakosság gyarapodása (95000) stb. Érdekes népszerű olvasmány és ugyanezért Trietsch jól tette, hogy más művekből is átvett leirásokat. Sok visszaélés történik amulettekkel és egyebekkel. Egy amerikai részvénytársaság Jordanvizet szállit hordókban Amerikába, melyből kereszteléshez cseppeket ad el. A hordókat, melyekbe a folyóból töltötték, magas állásu pap pecsételte le saját pecsétjével. Hogy ezért mit kapott, nem tudni, de megirigyelhetik érte a világ összes masgiachjai. Fekete üvegekben egyptomi sötétséget árulnak. Keresztény szent tárgyakat zsidók és héber betűs amuletteket keresztények készitenek. Szóval az üzleti szellem megszállta a szent férfiakat faj, vallás és nyelvkülönbség nélkül.

*

Kohler I. és Peiser F. E. már több müvet adtak ki, melyek az assyr-babyloni jogot ismertették (Aus dem babyl. Rechtsleben. 100 ausgewählte Urkunden). Mindezt felülmulja a legujabb nagy mű: „Hammurabi's Gesetz" (*Leipzig* 1904-1912), melyből eddig öt kötet jelent meg. A második kötettől kezdve Kohler jogtörténész munkatársa Ungnad assyriológus. Az első kötet a törvény német

forditását, jogi fogalmazását és értelmezését adja; a második a szöveg átirását glossariummal; a harmadik, negyedik és ötödik okmányokat magyarázatokkal. Ez a mű lehetővé teszi a régi babylóni jog tanulmányozását nem assyriológusoknak is. *Nincs jog, melyre nézve oly jelentőséggel birna, mint a talmudi jog. Ez az egyedüli vérrokon, ha nem is egyenes leszármazott.* Hellyel közzel azt hisszük, hogy a talmudot olvassuk.

Ezt a nagy thémát egész összefüggésében kell tanulmányozni, a házassági jogra ez részben már megtörtént. Itt csak néhány példára szoritkozunk.

A talmud három bérlőt ismer. Ha a bérlő a bért pénzben fizeti, akkor שוכר, ha természetben fizeti, pl. bizonyos mennyiségű gabonát (datolyát), akkor חוכר, ha a termés bizonyos részét kapja (illetve adja), akkor אריס (magyarul felés). Babylóniában ez utóbbi mód járta az amórák korában (3.—5. század). Kohler — Ungnad III 244: „Die Feldpacht ist ausserordentlich verbreitet, und zwar in der Art, dass der *Pachtzins in Getreide* (bezw. Datteln) nach Ablauf der Pachtfrist zu entrichten ist". „Pacht als Pacht mit festem Pachtzins und als Teilpacht findet sich gleicherweise im neubabylonischen Recht reichlich vertreten" (u. o. 2. j.). „Teilpacht findet sich auch als Gartenpacht" (246, ez a talmudi אריס). A mellék határozmányok, melyek 244-246 emlittetnek, szintén előfordulnak a talmudban. Nem szenved kétséget, hogy a talmud korában, tehát kereken harmadfélezer évvel Hammurabi után a régi viszonyok nagyjában még éltek Babylóniában, az emlitett törvény szülőföldjén. Ugyanez áll a következő jogi esetről. A vevő a vételárt, pl. egy darab föld árát, rendesen kifizette. Ha nem volt pénze, akkor a vétel ugy eszközöltetett, hogy a vételárt a jogügylettől független kölcsönné alakitották át (III, 239. l., 2. szám). Ezt az eljárást még a talmud idejében is követték és röviden e három szóval fejezték ki: ha kölcsönné alakitották át a vételösszeget (זוקפו עליו במלוה).

Nátán sokszor idézett tétele igy hangzik: „Ha A kölcsön ad egy mánát B-nek és B kölcsön ad C-nek egy mánát, akkor elveszik C-től és odaadják A-nak, mert (Mó-

zes IV, 5, 7) az van mondva: „Adja annak, a kié a tartozás" (Keth. 19a, B. Kamma 40a s máshol). A tétel szövegezése azt mutatja, hogy eredetileg arról van szó, hogy B. az A-tól kölcsönvett összeget C-nek tovább kölcsönözte, C tehát a „tőkét" (Rasi Keth. 19a אשם-ot קרן-nel azonosítja) A-nak az eredeti tulajdonosnak közvetlenül tartozik visszaadni. A babyl. tanna (150 körül) tételét a talmud különféle esetre alkalmazza, de az eredeti értelme mindenesetre ez volt, vagy legalább ez is volt. Felette érdekes, a mit Kohler a bab. okmányok alapján mond erről a jog esetről: „Die Zahlung kann auch durch Anweisung erfolgen, 129 [szám okmány. A jegyzetben: Diese spielt im neubabylonischen Recht eine grosse Rolle]. Es kommt insbesondere vor, dass B von A Getreide entleiht und es dem A zurückleisten soll, vgl. 225, 231, 232: ähnliches bezüglich des Silbers 133" (III, 237). Bizonyos, hogy Nátán tételét ném találta ki, hanem a hazájában akár a pogányoknál, akár a zsidóknál élő jogból vette. Hogy talált reá verset a mózesi törvényben, egyrészt ügyességét mutatja, másrészt a bibliai megokolás szükségességét.

*

Last J., Kaszpi műveink kiadója, legujabban nyolcz értekezést adott ki, melyeket Kaszpi *Tam Hakeszef* cimmel irt *(London* 1913). A legérdekesebb a nyolczadik, melyben K. (a 14. század első negyedében) azt fejtegeti, hogy a zsidók még visszatérhetnek hazájukba, ha pl. az egyptomi szultán, a szent föld birtokosa vagy a frank császár Cyrus módjára ezt az országot nekik visszaadja. A visszatérést természetes módon képzeli. Filozófiai exegézisen kivül több kortörténeti adat is van ebben az iratban. Mióta ezt irtuk, szerző (Ramsgate, Anglia). sajnos, meghalt. Csak egy kézirat létezik, a mely E. N. Adler birtoka.

*

Altmann A. megirta a zsidók történetét Salzburg városában és tartományában (Geschichte der Juden in Stadt und Land Salzburg, I, *Berlin* 1913). Ez az első kötet a legrégibb időtől 1497-ig terjed, midőn a zsidókat „örökre" kiüzték az országból. Tulajdonkép csak 1220 körül mutatható ki a zsidók jelenléte Salzburgban, de alapos a feltevés, hogy már „*Juvavum*" római városban, melyből Salzburg lett, voltak zsidók. Kevésbbé valószínű ez a kereszténység első félezredében és Altmann ezt a két kérdést rövidebben is tárgyalhatta volna. A nagyobb zsidó telep eleinte kisebb városokban (Friesach, Halein) volt és tulajdonkép csak három nagy esemény volt a salzburgi zsidók multjában: az emlitett kiüzés és az 1349. és 1404-iki zsidóégetés. A mű képekkel van diszitve, melyek közül általános érdekű egy héber magánpecsét 1297-ből (2. szám) és két sirkő a 13. és 14. századból. A hajdani salzburgi zsinagóga jelenleg „a pokolhoz" czimzett vendéglő terme, a haleini zsinagóga pedig asztalos műhely. Altmann feltevése szerint a kiüzött salzburgi zsidók egy része Magyarországon telepedett le és a „hét község" ilyeneket is felvett. Sok levéltári anyag van az egyébként terjengős és bőbeszédű műben.

*

Jawitz W. héber nyelvű zsidó történetéből a VIII. kötet jelent meg (תולדות ישראל, *Berlin* 1912). Erről a műről már régebben beszéltünk: kellemes olvasmány. Orthodox álláspontón áll és egész történeti irodalma Grätz, kit itt-ott czáfol, és Halevi (Dórót Harisónim), kit állandóan követ. A jelen rész az amórákkal foglalkozik (309—474) és a talmud befejezésének leirásával végződik. Függelékül összeállitást ad: a prozelitákról, az emberszeretetről stb., s végül a hagyomány disciplináiról és tudósairól. Bacher idevágó dolgozatáról (Agada der Tannaiten, II. kötet, 2. kiadás függeléke, előbb Revue) nincs tudomása. שיש nála ókori terminus és גמרא-t mindenütt eredetinek tartja. Történeti kérdésekben orthodoxiának nincs helye, mert az elmult eseményeket nem lehet dogma szerint megváltoztatni.

*

Ratner B. vilnai magán tudós nagyfontosságu müve „Ahawath Zion We-Jeruscholaim", melyben a jer. talmudra vonatkozó szöveg-variánsok vannak összegyüjtve, mint a „Dikduké Szóferim"-ban a bab. talmudé, serényen halad előre. Csak az imént jelent meg a X. kötet, amely Bécza és Taanit traktátusokat öleli fel, melynek végén javitások és pótlások is vannak. Szerző igen alaposan jár el, a

mennyiben figyelmét nemcsak talmudszövegekre, hanem a régi művekre általában terjeszti ki és a legcsekélyebb eltéréseket, mint pl. egy névmás vagy particula, sem veti meg. Bár forrásművei sincsenek kritikailag kiadva, nézetünk szerint mégis helyesen jár el. Jelenleg más ut nem járható. Ezenfelül R. nem ritkán kritikát gyakorol a szöveg felett, a mi szintén helyeselhető. A Jerusalmi szövege, mint minden oldalán meggyőződhetünk, desolat állapotban van és itt még nagy munka van hátra. A részletekre néve ez idő szerint nincs megjegyzésünk. Nélkülözhetetlen segédeszköz. (Kapható a szerzőnél: B. Ratner Wilna Boulevarde d'Alex. 38).

•

Margulies B., kinek a Maharsa életrajzát tartalmazó iratát (תולדות אדם) már ismertettük, Kab Beszámim (קב בשמים) czimmel 102 (קיב) észrevételt tesz közzé a tószafisták glosszáiról (*Lemberg 1913*). Általában nem pilpulisztikus, hanem kritikai megjegyzések — a modern szellem a ré i miliőben élő szerzőhöz is eljutott. De csak általában. Megállapitja szerző (2. szám), hogy a toszafisták előtt némelykor más Rasiszöveg volt, mint előttünk és kérdésük, mondhatjuk kritikájuk, csak arra a másik szövegre illik, nem pedig az előttünk levőre. Helyes, csakhogy az ilyen kérdést nem két példával kell elintézni. Hivatkozhatott volna arra a számos példára, melyekben Tószafót szóról-szóra azt mondja, a mi Rasiban is megvan, minden hozzátétel és változás nélkül. Minek? Világos, hogy két eset lehetséges. Vagy hiányzott az illető részlet Rasiban és utólag tették belé, vagy pedig kiesett Rasiból és később a margón pótolták. Azután tévedésből egy „tószafót" is lett belőle. Hogy a tószafistáknak milyen Rasi-szövegük volt, nem állapitható meg oly könnyen, de hogy a Maharsának milyen tószafótszövege volt, nem arkánum; nyomtatott és nem kéziratos szövegből „tanult", szerző tehát kutathatta volna és nem kellett volna megelégedni az általános megállapitással (pl. 3. sz.). Furcsa okoskodás a 12. szám Jószé ismert mondásáról Sabb. 118: ה' בעילות בעלתי ונטעתי ה' ארזים בישראל, amely már a Jerusalminak feltünt (Jeb, 1, 1). Jószé talán esszeus gondolkozással csak a szaporodás czél-

jából való egyesülést tartotta megengedhetőnek és ez sikerült neki, vagy pedig csak elégedetten konstatálta, hogy 5 tudós fia van. A 24. sz. alatt számos adat van összegyüjtve arra nézve, hogy az ó — és középkorban a fiú az atya életében is kaphatta annak nevét, vagyis az atya saját nevét adta fiának, mint most az urak, kik mindig konzervativek. A 38. számban érintve van az imakönyv illusztrácziójának kérdése halákh. szempontból. Voltak, kik azt mondták a talmud alapján, hogy a derek erecz a fő, a tóra a mellékes (43. sz.) Pilpullal döntik el. Ennyivel meg kell elégednünk.

•

Morison W. D. a „Piccola Biblioteca di Scienze Moderne" cz. gyüjteményben elegáns 12-rét kötetben megirta a zsidók történetét a makkabeusoktól a Bar-Kochba felkelés leveréseig e czimmel: „Gli Ebrei sotto i Romani" (*Torino* 1911). Mindössze 550 lapon mondja el M. annak a 300 évnek történetét, melynek Schürer három vaskos kötetet szentelt. Sch. többször idézve van, de M. azért a forrásokból meritett és inkább franczia müveket konzultált. Futólagos olvasással uj kutatásokat nem fedeztünk fel benne — ilyenek nem igen lesznek és népies műnél rendeltetésénél fogva nem is czéloztatnak — de az ismert tények világosan vannak csoportositva és folyékonyan elbeszélve. Helyesen mondja M., hogy Palesztina csak geográfiai fogalom volt, amely egységes nemzetet nem jelzett (XV.) Kevésbbé helyes az, hogy a zsidók a prozelitákat nem tekintették teljes zsidóknak, a kereszténység azonban mindjárt keletkezésekor univerzalistikus volt (XVII).

A mű két részre oszlik. Az első rész a politikai történetet tartalmazza 7 fejezetben, a második rész a belső történetet tartalmazza 7 fejezetben, melyhez az utolsó fej. „A külföldi zsidók" mintegy függeléket képez. A második rész a zsidó nép társadalmi structuráját ismerteti a következő czimek alatt: Synhedrin, Szentély, Zsinagóga, Törvény és Hagyomány, Irástudók, Farizeusok és Szadduczeusok, Esszeusok, Nép, Messiási remények. A művet 57 sikerült kép disziti (Több pénznem, palesztinai képek,

codex Alexandrinus 140. lap, szám. felirat 149, idegeneknek a templomba való belépést megtiltó oszlopfelirat 290, galileai zsinagóga 312, codex Vaticanus 386. szám, felirat 505, zsinagóga kapuja 530).

•

Lewin R. érdekes és alapos iratot bocsátott közre Luther viszonyáról a zsidókhoz (Luthers Stellung zu den Juden. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Reformationszeitalters, *Berlin* 1911). A kérdéssel már sokan foglalkoztak, L. azonban az első, aki az egész anyagot felöleli és Luther állásfoglalását élete korszakai szerint vizsgálja. Helyesen állapítja meg, hogy Luther első nyilatkozatai a zsidóknak az evangéliumból, nem az életből meritett ismeretein alapszanak és hogy főczélja a zsidók megtéritése volt. Az ellenszenv, a mely élte második szakában eltöltötte, csak részben eredt zsidókkal tett kedvezőtlen tapasztalatokból, igazi forrása a zsidó exegézis ellen táplált elvi ellentéte. Luther kemény nyilatkozatainak értékelésénél nem szabad szem elől téveszteni rustikus egyéniségét, irás és beszédmódját. Térhiány miatt pusztán utalunk a következő lapokra, hol összefoglalások és egyéb dolgok találhatók : 14, 31, 36, 45 (Türken, Juden, Papst), 48, 56 (punctatio Jeromos idejében még nem volt), 57 (Die Rabbinen selber sind Ochsen und Esel, sie gleichen den Mönchen), 61, 110. A VI. fejezet szól Josel Rosheimről. Azután következnek : Der Brief wider die Sabbater 1538. Von den Juden und ihren Lügen. Vom Schem Hamphorasch 1543. Von den letzten Worten Davids 1543. Die Vermahnung wider die Juden 1546. Élte utolsó szakában a reformátor zsidó gyülöletet hirdetett, 4 nappal halála előtt is egy falu földhöz ragadt szegény zsidó lakossága ellen. Szomoru kép.

•

Kohler J. jogtörténész és *Ungnad A.*, kik együtt már több assyr-babylóniai a jogtörténetbe tartozó anyagot dolgoztak fel, legujabban a következő érdekes iratot bocsátották közre: „Hundert ausgewählte Rechtsurkunden aus der Spätzeit des babylonischen Schrifthums von Xerxes

bis Mitridates II. (485-93 v. Chr.)" (*Leipzig* 1911). Az okmányok tulnyomóan Murasu fiai nippuri czég archivumából származnak. Az okmányok német forditásban közöltetnek és a magánjog számos körére vonatkoznak. A II. rész jogi és egyéb magyarázatokat ad.

Zsidó szempontból az okmányok először azért fontosak, mert a rabbinikus okmányok, melyeket eddig a középkorból eredőknek tartottak, velük több tekintetben formailag és jogilag egyeznek. Részletes és beható, az eddig ismert egész anyagra kiterjedő kutatás ezt kétségtelenné fogja tenni. Így pl. állandó formula az üzletkötésnél „szabad elhatározásból" (5, 7, 10, 12, 13, 24, 25, 47, 50, 54—56, 93). Így pl. „N. N. szabad elhatározásból szólt N. N.-hez", a mi után a szerződés tartalma következik. Ez az „in freier Entscheidung" azonos a rabbinikus okmányok ברעות נפש' és változatai kitétellel, ami állandó formula. A kelet mindig az okmány végén van, rabbinikus okmányokban az elején. Nem lehetetlen, hogy talmudelőtti korban a rabbinikus okmányokban is a végén volt a kelet. Mindenesetre egyezik az ékiratos okmányokkal a formára, pl. „Barszip 30. Sebat Artaxerxes 22. éve" (Veadar is előfordul 6. sz.). A hetiszakasz említése kétségtelenül nem ered az ókorból, mert ez nem volt szilárdan megállapitva és nem volt egységes. Az év Niszantól Adarig folyt, mit 57. lap, 1. sora („vom Nisan des 4. Jahres bis zum Adar des 4. Jahres") kétségtelenné tesz. — A tanuk száma változik. Rendesen 6-7, de van 2 (26. és 70. szám), 3 (13, 24), 4 (15), egyszer 29 (54). Mózes törvénye, a mely 2-3 tanút elegendőnek tart, a zsidóknál is fennálló szokás ellen (lásd Asszuáni papyrusok és a talmudot is: „ha 5 tanu volt") foglal állást. Ezen nézőpontból világosabbá válik a talmudi jogszabály : „2 annyi mint 100", előforduló esetekre czéloz. Az összehajtott válólevél (נט מקושר), melyen 2-nél több tanunak kellett lenni, még a régi szokást őrizte meg, aminthogy formája is régies. — Egy nyugtában ezt olvassuk a követelést tartalmazó okmányról : „sie gilt als zerbrochen" (23. lap, 33. okmány). Ez a שובר (nyugta) névre emlékeztet. — Az okmányok tartalmáról csak röviden megjegyezzük, hogy az 54. számban az objektum 4 határa van megadva, mint a

rabbinikus (és az asszuáni) okmányokban. A 63. sz. azonos a talmudi הטיל לכים-el, a 46. és 47. állatok bérbe vételéről szól, mint pl. השוכר את הפרה, több okmány pedig a שוטר שכר-ra emlékeztet (pl. 48). Kölcsön azonban a babylóniak állatokat nem adtak, csak a zsidók tárgyalhatták a השואל את הפרה-t (már a bibliában is).

A nem babylóni tulajdonnevekben sok a kétségtelenül zsidó név. Ilyenek lesznek az él végzetűek, mint pl. Akabi-Él (= עקביה), Baná-Él (= בניהו), Barikki-Él, (= בריכיה) stb. Ez utóbbi kettő igy is előfordul: Barikki-Bél és Barik-Illil. Ebből az látszik, hogy az Istent jelző szót a zsidók köznyelvből vették át. Ha zsidó felvehette a a Mordekai (Marduk) istennevet, felvehetett héber nevet pogányisten végzettel is. Vannak más zsidó nevek is, pl. Sabbattá, különösen olyanok, melyek a talmudból ismeretesek, pl. Zabiná (זבינא), Zabidá (זביד) stb. Murasu fiai e szerint zsidókkal is kötöttek üzleteket. Különösen érdekes az 53. és 66. szám. Mindkettőből az látszik, hogy a zsidók földmivelők voltak, az utóbbiból pedig az is, hogy zsidó ellen már ebben a korban is erőszakkal járhattak el, de az óperzsa törvény igazságot szolgáltatott.

*

Jais ben Reuben נדאף kiadta a három ünnep megilláit (Énekek Éneke, Rúth és Kóheleth) Jónáthan targumával, Rasi magyarázatával és Száadja arab forditásával שלש מגלות stb. czimmel (Jeruzsálem 1911). Ez utóbbi most először jelenik meg nyomtatásban és ez adja meg a műnek általánosabb jelentőségét. Ezenkivül van még a műben egy glossarium a targum nehéz szavaihoz, melynek szerzője Szanaa délarabiai főváros egy elhunyt rabbija.

VEGYES.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Blau L.*, Das altjüdlsche Zauberwesen, 2. kiadás, *Berlin* 1914, Louis Lamm. — *Rapaport M. W.*, Biblisch-talmudisch-rabbinisches Recht der Juden (Kül. leny. a „Scritti in onore di G. P. Chironi" III. kötetéből). — *Ugyanaz*, Religiöses Recht, *Berlin* 1914 (K. l. a „Blätter für vergl. Rechtswissenschaft u. Volkswirtschaftslehre" X. kötetéből). — *Frenkel B.*, Spinoza Traktatusa a Módszerről, *Budapest* 1914. — *Eppenstein S.*, Abraham Maimuni, sein Leben und seine Schriften nebst Proben aus seinem Pentateuchcommentar, *Berlin*, 1914 (berlini rabbiszeminárium Értesitője). — *Adler V.*, Báró Hatvany József. Emlékbeszéd. *Hatvan* 1914.— *Waldapfel I.*, A középiskolai tanárság érdekei (Kül. leny. a „Közműveltség"-ből). — Moses Ben Maimon sein Leben, seine Werke und sein Einfluss. Herausgegeben von der Gesellschaft z F d W d I durch *W. Bacher, M. Brann, D. Simonsen* unter Leitung von *I. Guttmann*. Band II, *Leipzig* 1914 (Buchhandlung *G. Fock*). — *Krauss S.*, Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte, *Wien* 1914 (wicni szeminárium Értesitője). — *Klein S.*, A szamaritánusok országa a talmudban, Jeruzsálem 1914 (héber nyelven. K. l. Jerusalajim X. kötetéből). — *Rosenberg A.*, Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark, *Wien* und *Leipzig* 1914 (Wilhelm Braumüller. Ára 7.20 K). — *Gottheil R. I. H.*, Movements in Judaism. Zionism, *Philadelphia* 1914 (The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, Pa.). —

Rabbiválasztások. Dr. Kis Henrik Muraszombaton és Dr. Péner Miklós Szentgotthardon rabbivá választatott.

Dr. Alexander Bernát hirneves filozófus a budapesti m. k. tudományegyetem bölcsészeti karának idei dékánja.

Otvös Károly Izraelita Családi Naptára 5675 (1914-15) méltóan sorakozik elődjeihez. Az irodalmi és naptári rész egyaránt gazdag. A tanulságos és érdekes Naptárból kiemeljük a következőket. Hajdu Miklós, Őszi virágok; Neumann Arminné, Leányaink valláserkölcsi nevelése. Továbbá: Zsidó Pantheon. Statisztikai közlemények, Jubileu-

mok és ünnepelések. A naptárban, amely minden részében a szerkesztő szakavatott ügyes kezére vall, megtalálható a magyar izr. felekezetre vonatkozó minden tudnivaló. A szépen kiállitott munka kapható a szerkesztőnél, Budapest VII., Dohány-u. 22. és minden könyvkereskedésben.

Ehrlich Miksa, körmendi rabbi aug. 12-én 84. évében elhunyt. Nemes egyéniség volt és 50 évig működött nagy buzgalommal hitközsége és felekezete javára. Áldás emlékére.

Dr. Ziegler Ignácz karlsbadi rabbi arról értesiti a közönséget, hogy a kiadásában megjelenő „Volksschriften über die jüdische Religion" egyelőre szünetelni fog, minthogy az ifjuság, melynek ezek az iratok első sorban szánva voltak, hadba vonult.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

Bánóczi József: Bacher Vilmos. Bucsu — — — — — — 1
Dr. Kecskeméti Lipót: Bacher Vilmos — — — — — — 4
Dr. Kohlbach Bertalan: Bacher Vilmos, (1850. jan. 12. — 1913. dec. 25.) 6
Dr. Guttmann Mihály: Bacher Vilmos viszonya tanitványához — — 11
Dr. Venetianer Lajos: Bacher Vilmos temetése — — — — 13
Hamar István: A rituális vérvád kérdéséhez — — — — — 83
Társadalmi Szemle — — — — — — — — 90, 97, 177, 262
Az orsz. Izr. Iroda felhivása a st.quo és orth. hitközségek elöljáróságaihoz és rabbijaihoz a magyar zsidóság kibékülése ügyében — — — 257
A világháború — — — — — — — — — — 259
Dr. Perls Ármin — — — — — — — — — — 262
A rabbik nyugdijügye — — — — — — — — — — 263

TUDOMÁNY

Dr. Bernstein Béla: A zsidók története Vasmegyében — 17, 105, 265
Dr. Perls Ármin: A termet — — — — — — 122
Egy nyomaveszett technikai ügyesség a midrásban 123
Dr. Goldberger Izidor: Az utolsó nemesi felkelés és a zsidók — 125
Dr. Blau Lajos: Észrevételek a zsidó joghoz és történethez — — 185
Dr. Schwarz Jakab: Egy arab nyelvű Eszter-könyv — — — — 189
Dr. Klein Mór: A szentirás modern világitásban és a biblia filozófiája 206
Dr. Lövy Ferencz: Erdélyi vérvád 1825-ben — — — — — — 209
Dr. Goldberger Izidor: Zsidók adófelszólamlása 1695-ben — — — 215
Vadász Ede: A „zsidó" főherczegnő — — — — — — — — 219
Dr. Venetianer Lajos: Babilóniai eposz a világ teremtéséről — — 280

IRODALOM.

Dr. Blau Lajos:
Héber Encyclopedia — — — — — — 50
Cornill bevezetése az ótestamentomba — — 52
A vallásbeli jog — — — — — — 57
Irodalmi Szemle — — — — — — 60
Ujhéber grammatika — — — — — 128
Ezer esztendő a Nilus partjain — — — — 132
Egy zsidó vallas van-e, több-e? — — — 137
Irodalmi Szemle — — — — — — — — — — 139
Dr. Blau Lajos: Jézus hasonlatai a rabbinikus hasonlatok világitásában 225
Dr. Venetianer Lajos: Az IMIT 1914. évi kiadványai — — — 235

Dr. Guttmann Mihály: Humor a talmudban — — — — — — 240
Irodalmi Szemle — — — — — — — — — — — 239
Dr. Blau Lajos: A zsidó istentisztelet történeti fejlődésében — 300
Adalékok a zsidók történetéhez Steiermarkban 302
Czionismus — — — — — — — — 304
Irodalmi Szemle — — — — — — — 306

FOLKLORE.

Vadász Ede: „Zsidó utcák", „Zsidó terek" Budapesten — — 171

KUTFŐK.

Az 1913 nov. 11-iki a kievi vervád ügyében tartott tiltakozó gyülésen elmondott beszédek és az elfogadott határozati javaslat — — 76
Az Izr. Orsz. Irodájának felterjesztése az állami dotáczió felemelése végett hithözségi tisztviselők nyugdijintezete létesitése céljából — 252

VEGYES.

A haifai zsidó müegyetem — — — — — — — — — 174
Irodalmi hirek. — Dr. Mahler Ede. — Rabbiválasztások. — Halálozások. — Jubileum. — Rabbiavatás. — Makkabeus pénz Délafrikában. — Dr. Büchler Sándor. — Hajdu Miklós — — — — — 254
Irodalmi hirek. — Rabbiválasztások. — Dr. Alexander Bernát. — Izr. Családi Naptár. — Ehrlich Miksa. — Ziegler Volksschriften. — — 317
TARTALOM — — — — — — — — — — 319

A MEGBESZÉLT MUNKÁK LAJSTROMA.

Albrecht K., Neuhebräische Grammatik auf Grund der Mischna, *München* 1913 — — — — — — — 128
Gornill G. H., Einleitung in die kanonischen Bücher des A. T' s. 7. Aufl. *Tübingen* 1913 — — — — — 52
Elbogen I., Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung. *Leipzig* — — — — — — 300
Fiebig P., Die Gleichnisreden Jesu im Lichte der rabbinischen Gleichnisse des nt. Zeitalters, *Tübingen* 1912 — — 225
Gottheil R., Zionism. *Philadelphia* 1914 — — — — 304
I M I T Évkönyve 1914 — — — — — — — — 235
Kecskeméti L., Egy zsidó vallás van-e, több-e? *Nagyvárad* — 136
Ozar Yisrael ed. Eisenstein. *Newyork* 1913 — — — 50
Péchi Simon szombatos imakönyve kiadja az I M I T (Harmos S. és Guttmann M.). *Budapest* 1914 — — — — 235
Rapaport M. W., Das religöse Recht und dessen Charakterisierung als Rechtstheologie, *Berlin-Leipzig* 1914 — — 57
Rosenberg A., Beiträge z. Gesch. d. Juden im Steiermark. *Wien—Leipzig* 1914 — — — — — 302
Schubart W., Ein Jahrtausend am Nil. Briefe aus dem Altertum verdeutscht und erklärt. *Berlin* 1912 — — — 132

MTA KÖNYVTÁRA
SCHLESINGER
GYŰJTEMÉNY